

Шарқ Юлдузи

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ УЮШМАСИНИНГ
АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ОЙНОМАСИ

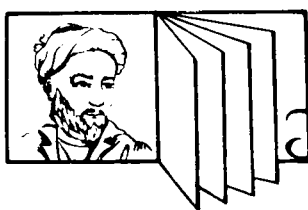
5 '1991

60-йил чиқиши

Бош муҳаррир:
Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:
Неъмат АМИНОВ
Саид АҲМАД
Салоҳиддин МАМАЖОНОВ
Омон МУХТОРОВ
(*бош муҳаррир ўринбосари*)
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Умарали НОРМАТОВ
Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА
Муҳаммад СОЛИҲ
Хайриддин СУЛТОНОВ
Зоя ТУМАНОВА
Ўлмас УМАРБЕКОВ
Носир ФОЗИЛОВ
(*масъул котиб*)
Азиз ҚАЮМОВ
Ҳамид ҒУЛОМ

МУАССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕҲНАТ ЖАМОАСИ ҲАМДА
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ НАШРИЁТ-МАТБАА БИРЛАШМАСИ

Азиз Қаюмов

Ўғувас сабоқлар

Ҳирот ёз фаслида ажиб гўзаллик касб этади. Инжил сувининг ҳаётчан шов-шувлари, тоғ томондан эсан шўх шаббодалар, кўм-кўк боғлар таровати кўнгилларга сафо бағишлайди.

Навоий, одатда, ярим тундан сўнг миз ёнида қўлига қалам олиб ишга тушади. Шунинг учун ҳам у гоҳо тонгни қизғин ижод жараёнида қарши олади.

Ярим кеча. Ой аллақачон тик кўтарилган. Унинг сарғиш нурлари миз устидаги шамлар муғларига қўшилиб, бетартиб очилган китоблар варақларини ёритадилар.

Навоий «Тарихи Табарий»ни диққат билан кўздан кечирди. Сўнг «Тарихи Банокатий»нинг бошланиш қисмини унга солиштириб чиқди. Шу бобдаги маълумотларни Фирдавсий «Шоҳнома»сидаги мисралар билан қиёслади. Яна бошқа китобларни ўқиб, бир-бирларига таққослади. Уларнинг мазмуни шоирга ёд бўлиб кетган. Чунки «Фарҳод ва Ширин»ни, «Сабъаи сайёр»ни, «Садди Искандарий»ни ёзган чоғларида тарихий ҳақиқатни аниқлаш мақсадида бу асарларни қайта-қайта ўқиган, бир-бир текшириб чиққан эди. Ушанда Навоий ўз меҳнати тўғрисида «Ки таҳқиқ эрди тадқиқ этдим, чу тадқиқ эрди таҳқиқ этдим» («Аниқланган нарсаларни текшириб чиқдим, текширилганларини аниқлаб кўрдим»), — деб ёзган эди.

Ибратли сабоқларга тўла бу тарих китобларининг ҳаммаси араб ва форс тилларида ёзилган. Бу тилдан беҳабар китобхон улардан бебаҳра қолаверади. Узоқ фурсатлардан бери Навоийга ўз она тили — туркий тилда бир тарих китоби битмоқ мақсади тинчлик бермайди. Бу китобда Хуросон давлатининг ҳозирги тарихи акс этмоғи керак. Ҳусайн Бойқаро 1469 йили Хуросон давлати тахтига ўтиргандан буён амалга оширилган кўп ишларга Навоийнинг ўзи гувоҳ, ташаббускор ва иштирокчи. Мана, орадан йигирма йил ўтди. Тарих воқеаларини қоғозга тушириб келгуси авлодларга етказмоқ фурсати етди. 1488 йили Навоий Астрабоддан Ҳиротга қайтгач, хизмат юмушлари билан қанчалик банд бўлмасин, ҳар тун муттасил ижодий иш билан машғул. Шу туфайли анчагина асарларини ёзиб тугаллади.

Энди Навоий тарих китобини ёзмоққа киришган. Шарқ муаррихлари ўртасида қатъий ўрнашган қоида бор. Барча тарих китоблари инсоннинг яратилиши тўғрисидаги ҳикоя билан бошланади. Кейин набилар ҳақидаги ривоятларга ўрин ажратилади; сўнг Ажам маликлари (подшоҳлари) тарихи баён этилади. Ана шу мажбурий кириш қисмлари ёзилиб бўлгач, уларга боғланган ҳолда бошқа тарихий воқеалар, ниҳоят замонавий ҳодисалар тасвири берилади. Китобнинг биринчи бўлагида Навоий набилар, ҳакимлар ва обидлар тўғрисида ҳикоя қилади, уларнинг ҳаёти, фаолияти тимсолида эзгулик, ҳақиқат ва адолат, инсонпарварлик ва халқпарварлик ғояларини тарғиб этади.

Биринчи ривоят Одамнинг яратилмоғи тўғрисида. Одамнинг кунияти Булбашардир. Яъни, башар (инсон)нинг отаси. Лақаби эса Сафиюлло.

Ривоятга кўра Одам тупроқдан ясалди. Аммо у энг юксак мавқедаги мавжудотдир. Барча малаклар унга сажда қилмоқлари керак. Иблис бу буйруқни бажармоқдан бош тортди. Иблис асли жинлардан бўлиб, кўп тоат қилув орқали малак даражасига эришган эди. Шу билан Одам ва Иблис ўртасидаги қарама-қаршилиқ келиб чиқди. Навоий талқинида бу инсонийлик ва эзгулик билан макр ва ёвузлик ўртасидаги зиддиятдир.

Навоий Одамнинг умр йўлдоши Ҳавонинг яратилишини бундай деб кўрсатади: Ҳаво Одам алайҳи-с-умрининг сўл ёнидан «яратилди». Одам тупроқдан ясалган эди.

Бу тупроқ илоҳий ишловлардан кейин инсонга айланди. Инсонга энг юксак ўрин берилди. Ҳаво эса ана шу энг олий даражадаги вужуднинг сўл ёнидан, яъни юраги ўрнашган томонидан яратилди. Демак, Навоий талқинида барча мавжудот орасида энг шарофатлиси инсон бўлса, унинг янада шарифроқ қисми аёлдир.

Биринчи ривоятда Навоий Одам билан Ҳаво турмушини жуда сиқик ифодаларда, лўнда баён этади. Улар аввал беҳиштда яшадилар. Сўнг Иблиснинг макри билан беҳишдан чиқарилдилар ва айру равишда Ҳиндистон ерига тушдилар. Сўнг Арафот деган жойда бир-бирлари билан учрашдилар ва Ҳиндистонга қайтиб, у ерда яшай бошладилар. Одам кўш ҳайдаб экин экар, Ҳаво эса фарзандлар туғар эди. Шу йўсинда Ер юзида инсон авлоди ёйила бошлади.

Навоий тасвирида воқеалар ғоят зич. Адиб бир турмуш палласининг иккинчиси билан боғлиқлигини, уларнинг бир-биридан ўсиб чиқишини изчил таъминлай боради.

Ҳаво ҳар сафар икки фарзанд кўрар эди. Бири ўғил, бири қиз. «Бу ўғилга яна бир қориндан келган қизни берар эдилар». Демак, қиз йигитдан ёшроқ, яна бўлажак эр билан хотин орасидаги фарқ узоқроқ бўлар эди. Навоий бу фикрни лўндагина ифода-лайди: «... ким, орада фарқ бўлғай». Иқлимо ва Қобил бир вақтда дунёга келишган эди. Иқлимони олдинги сафар туғилган ўғил Ҳобилга бермоқчи бўлдилар. Аммо гўзал Иқлимога Қобил ўйланмоқчиси эди. Лекин Иқлимо Ҳобилга бериладиган бўлди. Шунда Қобил Ҳобилни ўлдирди. Шундай қилиб кишилик тарихида биринчи жиноят юз берди. «Ул кишиким, ноҳақ қон қилди, Қобил эрди», деб ёзади Навоий. Бу вақтгача ҳеч ким ўликни кўрмаган эди. Қобил нима қилмоғини билмай Ҳобилнинг ўлигини кўтариб юрарди. Шунда икки малак қарға қиёфасида учиб келди. Бир қарға иккинчиси билан уришиб бошқасини ўлдирди. Сўнг катта қарға тумшуги билан чуқурча қазиб ўлган қарғани унга кўмди. Буни кўрган Қобил ҳам чуқур қавлаб Ҳобил жасадини кўмди. Шу тариқа ўликни кўймоқ расми келиб чиқди.

Навоий Одамнинг инсоний хислатларини кўрсатишда ана шу воқеадан фойдаланади. Одамнинг ўғли Ҳобилга муҳаббати баланд эди. Одам беғуноҳ ўғлининг ўлиmidан кўп бетоқат бўлди. Бу ҳол Одамдаги эзгуликка муҳаббат, жафокашларга ҳамдардлик, ёвузликка қаршилик тимсолидир.

Воқеалар тизмаси изчил ва қизиқарли суратда давом этади. Одам бошқа фарзанди Шисга муҳаббати туфайли Ҳобил дардидан сал таскин топади. Ҳобилнинг қайлиғи Иқлимони Шисга никоҳ қилади ва Шисни ўзининг валиаҳди этиб тайинлайди.

Одам тўғрисидаги ҳикоя катта эмас. Аммо ундаги воқеалар жиддий қарама-қаршиликлар асосига қурилган. Ҳикояда ёвузликлар устидан эзгулик тантана қилади.

Ҳар бир ҳикоя шеърый хулоса билан якунланади. Охират борлиги тўғрисидаги муд-ҳиш ҳақиқат уларда асосий ўрин тутаяди. Лекин булар ҳаётдан юз ўгирувчи эмас, балки ҳаётни муносиб кечирмоқ, эзгулик хизматида яшамоқни тарғиб этувчи чақириқлардир. Шис тўғрисидаги ҳикояни Навоий бундай якунлайди:

**Гар Шис, ва гар Қобил эрур, гар Ҳобил,
Ёшлари гар юз йил эрур, гар минг йил,
Бир неча кун этсалар жаҳонда таъмил,
Охир бориға ажал буюрур таъмил.**

Навоийнинг умумий тарихга оид мазкур асариде Шисдан тортиб то Журжисгача бўлган барча набий ва валийлар тўғрисида сўз боради. Қадим замонларда бутпарастлик ҳамда яздонпарастлик ўртасида кескин кураш борган. Бу ижтимоий тафаккур тарихида катта бир даврни ташкил қилади. Ҳар хил бутларга, нарсалар ёки жониворларга, табиат кўринишларига топинмоқ ўрнига ягона тангрига сажда қилмоқ инсоният тафаккуридаги янги бир босқич эди. Ҳар бир янгилик, маълумки ҳаётда курашлар, қурбонлар, мағлубият ва зафарлар орқали ўз ўрнини эгаллай борган. Навоий ана шу воқеаларни тасвирлар экан, унинг таважжўҳи яздонпарастлик (ягона тангрига сажда қилув) тарафида. Аммо Навоийнинг кўнглига энг яқин нарса, у ҳамиша эҳтирос билан ташвиқ этган ҳол эзгуликдир. Ҳазрат асариде бу фикрни далилловчи мисоллар жуда кўп. Шулардан иккитасини қуйида келтирамиз.

Намруд подшоҳ бўлган замонда мунажжиму коҳинлар бу йил бир бола туғилади ва сени йўқ қилади, деб фол очадилар. Туғилган болалардан юз мингга яқини Намруднинг буйруғи билан ўлдирилади. Шу куни Намруднинг мулозими Озарнинг хотини кўз ёради. Аммо у бола ўлик туғилди деб, Озарга хабар етказаяди ва болани ўра ичида яширинча тарбиялаб ўстиради. Унга Иброҳим деб от қўяди. Иброҳим ўсиб улғайгач, бут ва маъбудлар (одамлар топинувчи ҳар хил нарсалар)га қарши бўлиб, яздонпарастликни тарғиб эта бошлайди. Намруд Иброҳимни ўз ҳузурига чақириб сўроқ қилади. Сўроқ пайтида Намруд ўзининг бошига етувчи шу киши эканини тушунади. Намруднинг буйруғига кўра уни ўтга отадилар. Аммо ўт гулистонга айланади ва Иброҳимга зарар етмайди. Иброҳим Мисрга кетади, у ерда деҳқончилик билан шўғуланади. Тангрилик даъвосини қилган Намруд Бобилда ҳалок бўляди. Иброҳим Макка шаҳрида Қаъба иморатини бино қилади. Ана шундан кейинги воқеага Навоий алоҳида урғу берган: Қаъба иморати битгач, Иброҳим унинг деворига суяниб туриб ўзининг қилган ишидан фахрланди. Шу

пайт бирдан нидо келди: «Бир очниму тўйғарибсан, ё бир яланғочни буткарибсен-ким (тузатибсенми) фахрланасан». Демак, бир очни тўйғазмоқ ёки бир яланғочни кийинтирмоқ Каъба иморатини қурмоқдан устундир. Киши ана шундай хайрли ишлар билангина шуғулланмоғи керак. Шундан кейин Иброҳим элга зиёфат бермоққа бошлади.

Навоийнинг изоҳларига кўра, Иброҳимнинг маъноси Абу Раҳим, яъни Раҳмлиғ оја демакдир.

Энди Мусо тўғрисидаги ҳикояга эътиборингизни тортаман.

Мусо элу юртга сарвар бўлиб катта эътибор ва обрў қозонган эди. Мусонинг яқинларидан ва унинг тарбиясида камол топган кишилардан бири Қорун эди. У ғоят кўркам йигит. Кимё илмида пешқадам бўлгани учун Қорун жуда бойиб кетади. Унинг хазина ва бисотларининг қалитлари қирқ хачирга юк бўларди. Аммо Қорун закот тўламоқдан бош товлади. Мусо Қорундан закот учун молининг мингдан бирини беришни талаб қилганида Қорун Мусони масхара қилади. Яъни Қорун бир хотинга кўп мол бериб, уни Мусо халойиққа ваъз қилаётганда тўхмат қилмоққа кўндирди. Аммо бу тўхмат фош этилди. Эл Мусо тарафига ўтди. Мусонинг чақириғига кўра ер ёрилиб, Қорун ошиғигача ерга кирди. Шунда Қорун Мусони сеҳргарликда айблади. Мусонинг чақириғи билан яна ер ёрилиб Қорун тиззасигача ерга кирди. Қорун ваҳимага тушиб тавба қила бошлади. Аммо Мусо унинг тавбасини қабул қилмади ва Мусонинг чақириғи билан ер борган сари Қорунни тартаберди. Одамлар ўртасида, Мусо Қоруннинг бойлигини тортиб олмоқ ниятида уни ҳалок қилди, деган гап ёйилди. Шунда Мусонинг чақириғи билан Қоруннинг бутун йиққан дунёсини ҳам ер ютди, ҳеч нарсаси қолмади.

Қорун — кўрнамаклик ва очкўзлик тимсоли. У Мусонинг тарбияси туфайли камол топганига қарамай, тубанлик, хиёнат ва молпарастлик йўлидан кетди ва шу иллатлари туфайли ҳалок бўлди.

Навоий ёзган умумий тарихга оид бу китобнинг иккинчи бўлимида обидлар тўғрисидаги уч ибратли ҳикоят бор. Шулардан бири билан танишамиз.

Барсисо муттасил тоат-ибодат билан машғул эди. Шайтон покиза бир инсон сифатида Барсисо ҳузурига келди ва унга қўшилиб ибодат қилмоққа киришди. Улар ўртасида иноқлик пайдо бўлди. Чунки униси содда, буниси эса ҳийлагар эди.

Шайтон Барсисонинг ишончини қозонгач, унга бир неча даво усулларини ўргатди. Шайтон бир неча одамни бўғизлаб келтирди. Барсисо обид бу беморларни даволади. Бу давонинг шўхрати ҳар ёнга ёйилди.

Подшоҳнинг қизи бемор эди. Уни даволамоқ учун Барсисо ҳузурига келтирилди. Барсисо беҳол ётган қиз билан ёлғиз қолди, кўнгли қизга мойил бўлди. Жой хилват ва баҳаво, қиз эса гўзал ва беҳуш. Барсисо фурсатни ғанимат тутди. У кўнглидан кечган ниятини амалга оширганидан кейин рафиқи шайтон кириб келди ва Барсисога қараб ажиб иш қилдинг, деди. Барсисо ҳам қилган ишининг қабиҳ эканини, тушунган эди. Бирон чора топгин, деб рафиқига ёлворди. Рафиқи — шайтон, қизни ўлдириб ерга кўмгин, сўрасалар уйдан чиқиб кетган эди, қай ерга кетганини билмайман, деб жавоб берасан, деди. Рафиқи бошчилигида бу иш амалга ошди. Шундан кейин рафиқи подшоҳни бўлган ишлардан хабардор қилди. Подшоҳ Барсисони қийноқлар билан ўлдирмоққа буюрди. Уша ҳолатда рафиқи яна шайтонлигини кўрсатди. У Барсисога, агар менга сажда қилсанг сени қутқараман, деди. Барсисо шайтоннинг айтганини қилди, аммо қатл этилди.

Бу ҳикоя воқеалар йўналишининг мураккаблиги, кескин тўқнашувларга бойлиги билан ажралиб туради. Агар киши ўз нафси, ёмон интилишларидан устун тура олмаса, унинг барча тоат-ибодатлари беҳуда. Киши ўз табиатидаги ёмонлигини, яъни нафсини енга олмоғи керак. Евузлик макрор ва изчил бўлиб, эзгулик ниқобига яшириниб ўз башарасини очик кўрсатмайди. Навоий бу ҳикояни ғоят қисқа, лўнда тасвирлайди. Воқеалар эса ўз мазмуни-моҳиятига кўра катта бир асарга асос бўлмоғи мумкин.

Бундай воқеалар Навоий асарида анчагина. Улар адибнинг насрнавислик, кичик ҳикоялар яратиш маҳоратини намоён этади.

Обидлар тўғрисидаги бобдан сўнг ҳақимлар тўғрисидаги фасл келади. Навоий уни «Хукамо зикри» деб атаган. Бу фасл Луқмон тўғрисидаги ҳикоя билан бошланади.

Навоийнинг кўрсатишича, Луқмон қора рангли экан. У қул бўлган. Аммо ўзининг ақл-фаросати, ҳозиржавоблиги ва жасорати билан озодликка эришган.

Луқмоннинг хожаси унга қўй сўйиб яхши жойларидан таом пишириб тайёрлагин, деб буюрди. Луқмон сўйилган қўйнинг юраги ва тилини пишириб келди. Сўнг хожа яна бир қўйни сўйиб унинг ёмон жойларидан таом ҳозирламоққа буюрди. Луқмон яна ўша жойларини пишириб келтирди. Хожа Луқмондан, нега бундай қилганини сўраганда, Луқмон деди: агар кўнгил номуносиб ишлардан, тил эса ножоиз сўзлардан узоқ турса, улардан яхшироқ аъзо йўқ. Агар шундай бўлмаса, улардан ёмонроқ нарса йўқ.

Навоий Луқмоннинг ҳикматли гапларидан мисоллар келтиради. Луқмон деган: тўрт минг сўз битибдурлар ва уни тўрт сўзгача қисқартирибдилар. Шулардан иккитасини ёдда сақламоқ керак. Иккитасини эса унутиб юбормоқ лозим. Олдинги икки сўз (яъни ёдда сақламоқ зарури): ўзи қилган ёмонлиқ ва бошқа одам қилган яхшилиқ.

Кейинги икки сўз (яъни унутмоқ лозим бўлгани): ўзи қилган яхшилик ва ўзганинг қилган ёмонлиғи.

«Хукамо зикри»да келтирилган ҳикматларнинг мавзуи хилма-хил. Луқмон, Фишоғурс, Жомасп, Буқротис, Суқрот, Афлотун, Аристотилис, Батлинос, Батлимус, Бузурмеҳрнинг айтганлари инсоннинг хатти-ҳаракатига оид, Жолинус ва Содик сўзлари эса тани соғлиқ тўғрисидадир.

Афлотун ва Аристотилис ҳикматлари ичида юрт эгаларига қаратилганлари ҳам бор. Афлотун дейдики, подшоҳ май ичмоғи мумкин эмас. Чунки майхўрга соқчи лозим. Ваҳоланки, ҳукмронинг ўзи элга соқчи бўлмоғи даркор.

Аристотилис подшоҳни бир улўғ дарёга ўхшатади. Подшоҳнинг одамлари эса ўша дарёдан олиб чиқувчи ирмоқлардир. Навоий ёзади: «Ул руд (дарё) сувига ҳар хил бўлса ариғларга ҳамул ҳолдир. Ул чучук бўлса чучук, ул аччиғ бўлса аччиғ, ул соф бўлса, булар лой. Бас, подшоҳга вожибдур ғоят ҳикмат ва эътидол била маош қилмоқ, то хайл ва ҳашама унга мутобиат қилғайлар» (Подшоҳ ғоят ҳикмат ва мўътадиллик билан иш тутмоғи керакки, унинг авлодлари ҳам шундай бўлсинлар).

Бир қанча ҳикматлар инсонни маънавий мукамалликка чорлайди. Луқмон: «Хуш-хў ётларга қаобатдур, бадхў қаробатларга ёт» (Ёқимли хулқ эгаси бегоналарни ўзига яқин қилади, ёмон хулқ эгаси эса яқинларини ўзидан бегона қилади). Фишоғурс: «Киши ўз мадҳин деса чин доғи бўлса нописанددур» (Агар киши ўзини мақтаса, чин гапирганда ҳам писанд бўлмайди). Жолинус: «Андўх жон беморлиғидур». Жомасп: «Карим (карамли, сахий киши)нинг яхшироқ хислати ўз ишининг тарки». Буқротис: «Яхши сўз кунгилни ёритур, яхши хат кўзни» ва ҳоказо.

«Хукамо зикри» Бузурмеҳр таърифи ва унинг ҳикматлари билан яқунланади. Бузурмеҳр деган: «Устодимдан сўрадим, йигитликта не қилмоқ яхши ва қариликта не қилмоқ яхши? Дедиким, йигитликта илм касб қилмоқ ва қариликта ани амалга кинор-мак». Навоий бу фикрни бир байтда такрор таъкидлайди:

**Йигитликта йиғ илмнинг маҳзани,
Қариликта доғи харж қилғил ани.**

Навоий ёзган умумий тарихга оид асарнинг иккинчи қисми «Тарихи мулуки Ажам»дир.¹ Унда қадимий Эрон сулолалари — пешдодийлар, кайёнийлар, ашконийлар ва сосонийлар тўғрисидаги ривоятлар бор.

Пешдодийлар тўғрисида сўз борганда даставвал Қаюмарс ҳақидаги ривоят келади. Қаюмарснинг маъносини Навоий «тиригики сўз дегай», яъни сўзловчи тирик зот деб тушунтиради. Асар подшоҳлар тарихи бўлгани учун Навоий Қаюмарсни биринчи инсон эмас, балки биринчи подшоҳ сифатида таъриф қилди. Модомики, Қаюмарс биринчи инсон ва биринчи подшоҳ экан, унинг халқи ўз авлоди бўлади. Ажам мулкининг (Ажам деб Араб еридан ташқарида бўлган мамлакатлар тушунилган) тарихи амалда Қаюмарснинг набираси Хўшангдан бошланади. Навоий Хўшангнинг адолатли, кишиларнинг додига етадиган ҳукмрон бўлганини таъкидлаб, унга Пешдод лақаби берилганини хабар қилади. Сулоланинг номи ҳам шундан келиб чиққан. Тошни темирга айлантириш, ёғочдан тахта кесиш, тахтадан уйларга эшик ясаш Хўшанг даврида ўрнашди. Бу замонда овчилик, чорвачилик, деҳқончилик юзага келди, отга эгар солиш, тевага юк ортмоқ Хўшангдан қолган. Одамлар тулки ва бошқа ҳайвонлар терисидан кийим тикишни ўргандилар. Хўшанг «Жаводи хиради» (мангу ақл) деб аталган китоб ёзди.

Балх, Бобил шаҳарлари унинг даврида қурилди.

Пешдодийлар сулоласи ичида Жамшид алоҳида ўрин тутади. Жамшид адолат билан иш юритди. Одамларни турли ҳунарларга ўргатди. Унинг даврида касалликлар йўқолди. Турмуш бир текис кечди. Кишилар узоқ умр кўрдилар. Аммо иблиснинг гапига кириб, Жамшид ўзини тангри деб элон қилди. Одамларни ўзига сифинмоққа буюрди. Эл ўртасида ғулу кўтарилди. Қўзғолон қилган халқ Жамшидни арралаб ўлдирди. Навоий Жамшид тўғрисидаги ривоятга яқун ясаб ёзади:

**Чу Жамшид тахт узра топти мақом,
Димоғига юз берди савдойи хом.
Ани қилди ҳақ амри айлаб ситез
Сиёсат қиличи била рез-рез.**

Жамшиддан сўнг тахтга Заҳҳок ўтирди. У: «Зулму ситам оғоз қилди». Заҳҳокнинг салтанати ва зулми узоқ давом этди. Заҳҳокнинг икки елкасида яра пайдо бўлди, қаттиқ оғритар эди. Бу ярага фақат «одамзод мағзи»гина таскин берарди. Шу туфайли Заҳҳок ҳар куни икки одамни ўлдиртирарди. Сипаҳомда Кова деган темирчининг икки ўғли бор эди. Бирини Заҳҳок қатл этгач, иккинчиси ҳам чек тушиб ўлдириладиган бўлди. Шунда Кова ғазабланиб Заҳҳокни қаттиқ сўқди. Эл унга қўшилдилар. Сипаҳом волийси-

¹ Ҳанузгача Навоий қаламига мансуб «Тарихи анбиё ва ҳукамо» ҳамда «Тарихи мулуки Ажам» икки мустақил асар сифатида қаралар эди. Кейинги тадқиқотлар натижасида бу ҳар иккала асар бир китобнинг икки боби ва улар Навоий ёзмакчи бўлган тарихий асарнинг бошланғич қисмлари эканлиги аниқланди.

ни ўлдириб, Заҳҳок қочди. Аммо қўзғолончилар уни тутиб жазосини бердилар. Тахтга Жамшиднинг набираси Фаридунни ўлтурғиздилар.

Фаридуннинг уч ўғли бор эди: Салм, Тур, Эраж. Фаридун Рум ва мағрибни то Ямангача Салмга берди. Туркистон ва Чинни Турга, Форс, Ироқ, Хуросонни Эражга берди. Кейинчалик Эражнинг ўғли Манучеҳр ҳукмронлиги даврида Турнинг ўғли Афросиёб билан Манучеҳр ўртасидаги келишувга биноан Аму сувининг нариги бети (ҳозирги Урта Осиё) Ажамдан ажралиб Афросиёб ихтиёрига ўтди.

Пешдодийлар сулоласи Гиршасп билан тугайди. Кайёнийлар сулоласи Кайқубоддан бошланади. Кайқубодни қўшин бошлиғи Зол Гиршасп ўлимидан сўнг тахтга ўлтирғизган. Кайёнийлар орасида Навоий Сиёвушга алоҳида диққат билан ёндашган. Навоий ёзади: «Юсуф алайҳи-с-саломдан сўнгра анингдек жамил йигит йўқ эрди. Барча эрдамларда (одоб, ёқимли хулқларда) ҳуснига яраша эрди. Угай онаси Судоба Сиёвушга майл пайдо қилади. Аммо ундан мурод ҳосил қила олмагач, отаси Кайковусга Сиёвушни «бадном қилиб қақти». Сиёвуш бегуноҳлигини исботлаш мақсадида ўзини ўтга солди. Аммо айбсиз бўлганидан ўтда ёнмади. Сўнг Сиёвуш Туронга кетди. Афросиёб Сиёвушни яхши кутди. Унга ўз қизини берди ва Туркистонга ҳоким этиб тайинлади. Кейинчалик эса Сиёвушдан хавотирлана бошлади; ниҳоят уни қатл этди.

Навоий ўз асарида кайёнийларнинг уруш ва юрушларини муфассал берган. Уларнинг мамлакат ҳаётига етказган зарарли оқибатларини таъкидлаб ўтган. Зеро зардўш-тийлик Ажамда кайёнийлар сулоласидан, хусусан Гуштасп ҳукмронлик қилган даврларда ёйила бошлаган.¹

Гуштасп замонасида Самарқанд қўрғони ва девори қурилган, Нисо ва Байза шаҳарлари бино этилган. Кайёнийлар билан ашконийлар орасида улуг фотиҳ Искандар ҳукмронлик қилган давр келади. Искандар Ироқ, Рай, Хуросон ерларини Абу Тахти Румийга берган эди. Эрон шоҳи Доронинг ўғли Ашк Искандардан қўрқиб яшириниб юрарди. Кейинчалик Ашк Абу Тахти Румийни ўлдириб унинг ўрнини эгаллайди. Шундан ашконийлар сулоласи бошланади. Навоий ўз асарида бу сулола вакиллари тўғрисида қисқача маълумотлар бериш билан чекланган.

Навоий тўртинчи — сосонийлар сулоласининг вакиллари қанча экани, неча йил ҳукмронлик қилгани тўғрисида хилма-хил маълумотлар борлигини хабар беради: «Баъзи ўттуз икки ва баъзи ўттуз бир ва баъзи йигирма саккиз ва салтанатларининг муддатини ҳам мувофиқ битмайдурлар. Соҳиби «Гузида» беш юз йигирма етти йил битибдур, Банокатий беш юз ўттуз йил битибтур ва Қози Байзавий тўрт юз ўттуз йил дебдур».

Сосонийлар ҳақида Навоий келтирган маълумотлар нисбатан муфассалдир. Ҳар бир подшоҳ тўғрисида сўзлар экан, ҳазрат даставвал унинг қандай иш тутганини таъкидлайди. Сосонийларнинг биринчи подшоҳи Ардашер ўзидан олдинги подшоҳ Ардувон авлодидан эмас. Ардашер ўз ақлу заковати, жасорати орқали подшоҳлик даражасига етади. Унинг ўғли Шопурни ҳам Навоий оқил ва одил подшоҳ сифатида таърифлайди. Ардашер Таҳмурас вақтида бино қилинган, аммо кейинги вақтларда хароб бўлган Нишопур шаҳрини тиклайди. Уни шахмат сувратида қайта қурдиради. Навоийнинг хабар беришича, у даврларда шаҳарлар бирор жонвор сувратида қурилар эди.

Яна бир подшоҳ Ардашер бинни Ҳурмузни Навоий «бағоят хирадманд ва доно киши эрди» деб таърифлайди. У давлатга кўнгул боғламади, ҳамиша элга яхшилик қилди. Шунинг учун одамлар унга Некукор (яхшилик қилувчи) деб лақаб бердилар.

Яздигурд бинни Баҳром эса, аксинча «золим ва нодон киши эрди». Унинг даврида мамлакат гўё эгасиз қолди. Навоий бу подшоҳнинг ҳукмронлигини эл учун «изо ва азоб» деб кўрсатади.

Унинг ўғли Баҳром бинни Яздигурд эса «отаси бузғонларни тузди ва анинг зулми ўрнига адолат кўргузди». Баҳромнинг уруш, юришларини тасвираб бўлгач, Навоий ўзининг Баҳром ва Гуландом ҳақида асар ёзганини эслатиб шундай дейди: «Ва Дилором жанги ва етти қаср ва Ҳаварнақ ва сойир ҳолатин билай деган киши бу фақир «Хамса»сида «Сабъаи сайёр»ни ўқуб маълум қилсун». Адолатли подшоҳлар орасида ибратга сазовори деб Навоий Нуширвонни таъриф этди. Аммо Нуширвоннинг ўғли Ҳурмуз эса «Золим ва жобир» эрди. «Оз гуноҳга кўп сиёсат қилур жиҳатдин» эл ундан қўрқар ва нафрат билан қарар эдилар. Ниҳоят эл қўзғолиб, Ҳурмузнинг кўзига мил тортдилар, ҳокимиятдан туширдилар. Ҳурмузнинг ўғли Хисрав Парвез тўғрисида сўзлаганда Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонини эслатиб ўтади: «Ва фақир барча муаррихлар нақизи тарафидин икки сўз топибменки, анга даст бердики, ҳеч кишига даст бермади, ўткан барчадан куллийрақдур». Шундан кейин Навоий Ширин билан Фарҳод севгисига Хисрав макр билан раҳна солгани тўғрисида сўзлайди.

Сосонийлар табақасидан сўнг Ажамда ислом ҳокимияти ўрнашди. «Тарихи мулуки Ажам»ни Навоий катта бир маснавий билан якунлаган. Унда Навоий Хуросон тарихини

¹ Бу ҳақда муфассал ҳикоя Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида келтирилган.

муфассал ёзмоқчи эканини хабар қилади. Бу хабар Султон Ҳусайнга қарата айтилган сўзларда ўз аксини топган:

**Вале эмди озмим будурким, худой
Агар бўлса умрумға муҳлат физой.
Чекиб турфа тарихига хомани,
Қилиб нуқтаға тез ҳангомани,
Сифотингни аввалдин охирғача,
Хаёлати махфисо зоҳирғача,
Валадат кунидин тутуб то бу дам,
Барин шарҳ ила айлағайман рақам.**

Маснавийда Навоий тасавурида шоҳ қандай иш тутмоғи лозимлиги кўрсатиб ўтилган. Навоий уқдирадидики, подшоҳ адолат ўрнатмоқ учун тахтга ўлтиради, зулмни йўқ қилмоқ учун қўшин суради. Фақат ана шу сифат ҳукмронга хос бўлмоғи керак:

**Адолат учун истаса мулку тож,
Ситам дафъ айларга чекса сипоҳ.**

Навоий ўзининг умумий тарихга оид ушбу асариди адолатпарварлик, халқпарварликни улуғлайди, зулму ситамни рад қилади, аниқ ва ёрқин мисоллар орқали авлодларга ўлмас сабоқлар беради.

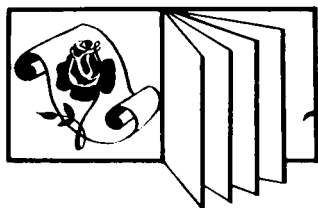

* * *

1. Свердловск вилоятининг Нижний Тагил шаҳридаги «Уралвагонзавод» корхонасида ишлайман.
2. Ойномани ёшлигимдан буён ўқийман.
3. Кейинги йилларда мунтазам мутолаа қиляпман. Бу йил қизим Гулнознинг номига обуна бўлдик.
4. «Юлдузли тунлар», «Сўнги ўқ», «Авлодлар довоғи», «Сарбадорлар» ва ҳоказо.
5. Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги мақолаларни ўқишни истардим.
6. Т. Уринбоев, 44 ёшдаман.

* * *

1. Самарқанд Давлат меъморчилик қурилиши олийгоҳи толибиман.
2. Уқувчилик йилларимда танишганман.
3. Мунтазам ўқийман.
4. Асосан, романлар.
5. Ёш ёзувчиларнинг асарлари кўпроқ эълон қилинса.
6. А. Ишимов, 17 ёш.

Эшқобил Шукур

Драматик дoston

БИРИНЧИ ДАВР

Аввали:

Олтин тахтда ўлтиргувчи Ахура Мазда¹,
Олам руҳин бошқарувчи Ахура Мазда.
Минг йилда,
тўрт унсур зуваласидан
ҳаёт ҳомиласи — одам вужудин
яратди Яратган...
Сўнг, бу вужуд узра,
уюм-уюм жаннати рангларни тўкиб
ўз ижодин яна муқаррам этди,
Улуғ яратувчи.

Сўнг:

Авлодлар эгаси Ахура Мазда,
Пойи — шамсу қамар ботгувчи меҳроб,
авлодлар эгаси Ахура Мазда.

Яна уч минг йил
тер тўкди. Сўнгра,
икки юз минг сабоҳ
нурларин йиғиб,
Муқаддас олов —
қалбни яратди
Улуғ яратувчи.

Сўнг:

Тангрилар таваллуд топган кун эди,
Дунё шафақлар-ла йўргакланган кун.

¹ Ахура Мазда — эзгулик тангриси

Кўк қўш эгизаклар туққан кун эди,
Осмон тоғлар ила тиргакланган кун —

Яратувчи Ахура Мазда
Қалбни тухфа этди одамга...
Саховатли яратувчи.

Сўнг:

Гулларнинг қонидан тўйган Аҳраман
Юлиб ариқларнинг улушларидан,
Ўзига тўн бичиб кийган Аҳраман —
Булбулларнинг қора қарғишларидан.

Тоқат қилолмади:

Қалбга, Одамга.

Тоқат қилолмади:

оламнинг энг сўнгги кашфиётига.

Сўнг:

Ахура Мазданинг кўшига бориб
мулоқотни сўраб ўтинди,
ўлмас бадкирдор.

АҲРАМАН

Оёғим оғмасди, Ахура Мазда,
Сенинг қарғиш урган манзилгоҳингга.
Зулмат жандаларин кўзимга тиқиб
Машъум дийдорингдан йироқ кетардим.
Вале!.. Начора!..

АХУРА МАЗДА

Начора... Ўлигинг юклабсан сўнгги чорага —
Ташрифинг маъносин англат, Аҳраман?!
?

АҲРАМАН

Нечун қалб бахш этдинг ожиз махлуққа?
Наҳотки, яралиб Учинчи Худо,
Мангу қонунларни айлар талотум?!
?

АХУРА МАЗДА

Билмассан, яратмак — мангу фароғат!
Ўзингга қолдирмай, ўзгага тухфа
Қилмаклик гаштини яна билмассан.

АҲРАМАН

Маҳв этмак ҳам лаззат. Сен ҳам билмассан,
Ўзганинг энг сўнгги нонин таламак
Икки қарра лаззат. Яна билмассан.

АХУРА МАЗДА

Рухинг мангу эркин қайдин билурсан,
Сенга бегонадур озод ҳаловат!
.....

Дунёнинг ягона вориси — Одам,
Елғиз у муқаддас ўтга муносиб,
Қолган гапларингни шамолларга айт.

АҲРАМАН

Ў, иним, биламан, тил доим шаккоқ,
Рухни тингламасдан валдирайверар.
Ворисликка не йўл шўрлик бандага...

АХУРА МАЗДА

Дунёнинг ягона вориси — Одам.

АҲРАМАН

Эски оламдаги янги эркатой,
Фалакнинг қусуғи бу бадбахт махлук
Низо, фитналарнинг оташдонига
Адашиб суқилган бир косов, холос.

АХУРА МАЗДА

Бўлди бас, Аҳраман! Қарорим қатъий!
Ато этганимни қайтиб олмасман.
Олдингда қора йўл. Мулоқот тамом.

АҲРАМАН

Хурмуз¹, барбод этма мувозанатни,
Тангрига ножойиз касри оқибат...
Ортга қайт... Бошингга савдо ёғади.

АХУРА МАЗДА

Йўлидан қайтган куч тангри саналмас.

АҲРАМАН

У ҳолда... Одамни маҳв этажакман.
Шевамда шоҳ сўзлар — ёвузлик, ўлим.

АХУРА МАЗДА

Аҳраман, сенинг ҳам тангри номинг бор:
Куч билан низо қил, зот билан эмас.

Ёвузлик Тангриси-Аҳраман Ахура Мазда яратган Одам ва Қалбга қасдма-қасд, худди шу минг йил мобайнида, туман-туман жинларни, сонсиз-саноксиз ваҳший морлару чаёнлар ҳамда ўргимчақларни ясаб дунёга кўйиб юборди. У барибир бу жонзотларнинг Ахура Мазда яратган мавжудот қошида ожиз эканлигини биларди. Шунинг учун ҳам у, тўртинчи минг йилликнинг охири асрларида, Одам танига менгзаб бир вужуд яратди ва уни Қора Фаришта деб атади. Бу вужудда юз минг қора туннинг зулмати мужассамлашганди. Лекин, Аҳраманнинг бу уриниши ҳам беҳуда бўлди. Чунки, Одам руҳида худолик кудрати бор эди. Ахура Мазда билан қилинган мулоқот эса ҳеч қандай самара бермади. Шундан сўнг, икки тангри ўртасидаги самовий низо юз йил бетўхтов давом этди. Улар бир кун иккинчи осмонда олишсалар, эртаси еттинчи осмонни ларзага келтириб уришардилар. Олам тўполонлар ичида қолди. Икки Тангри қандай бўлмасин бир-бирини тамомила маҳв этмоқ учун интилар, лекин ҳеч бири буни удда қилолмас эди. Урушнинг юзинчи йилининг охири фаслидаги жангда Ахура Мазданинг кўли баланд кела бошлади.

Лекин, бу орада Қора Фаришта билан минг-минглаб жинлар ер юзига тушиб келишди. Улар ўзлари билан сон-саноксиз заҳарли курт-кумурсақларни олиб келган эдилар. Одам куртлаб, заҳарланиб бораётган ерни тозалаб улгуролмай қолди.

Энди урушни давом эттириб бўлмасди. Охир-оқибат Ахура Мазда бир неча йилдан буён мураса сўраб турган Аҳраманнинг сўровига розилик берди.

Мураса, ойнинг сўнги, «Балик корни» манзлиги — зулмат ва ёруғлик чегарасига белгиланди.

Ахура Мазда ёруғлик бағрида, Аҳраман эса зулмат кўйнида туриб шундай мураса қилдилар.

АҲРАМАН

Мамнунман! Кўп мамнунман, Хурмуз,
Мен сенинг шартингни тинглайман аввал.

¹ Хурмуз — Ахура Мазданинг иккинчи номи.

АХУРА МАЗДА

Одамни тинч қўй, Аҳраман,
Ерга соягни-да йўлатма ҳатто,
Йўқса, заковатинг зикр этган офат
Бошингда бошлагай ўйинларини.

АҲРАМАН

Майли, энди менинг шартимни тингла.

АХУРА МАЗДА

Хўш?..

АҲРАМАН

Қалбни Одамгамас, маймунга бергин.

АХУРА МАЗДА

Оламнинг саҳнида янги томоша —
Муросами бу, ё масхарабозлик?!

АҲРАМАН

Иккиси ҳам эмас, бу менинг шартим.

АХУРА МАЗДА

Аҳраман, муроса ўтинган ўзинг,
Айбим — сўровингга назар қилганим.
Қора йўлдан келдинг, қора йўлдан кет.

АҲРАМАН

Сабр эт! Ахура Мазда, сабр эт!
Сабрнинг тагида ё сен, ё мен бор!

АХУРА МАЗДА

Аҳраман, «ҳар бир сўзнинг ўзаги,
Ҳар бир воқеъ қонуни бор».
Англа, ўзак, қонун моҳиятини,
Кейин ўзингни ҳам англашинг мумкин.

АҲРАМАН

У ҳолда, иккига бўласан қалбни,
Ярмини Одамдан юлиб қоласан.

АХУРА МАЗДА

Розиман.
Фақат яратаман яна бир вужуд,
Бахш этаман қалбнинг тенг ярмин унга.
Одам шажараси менга кўп таниш,

АҲРАМАН

Розиман.
Муҳими иккига бўлмоқлик қалбни.
Фақат, сен яратар иккинчи вужуд
Биринчи вужуддан заифроқ бўлсин.
Қудратингни қизғон, Ахура Мазда.

АХУРА МАЗДА

Розиман.
Заифроқ яралар иккинчи Одам.

АҲРАМАН

Яна бир шартим бор — энг муҳими шу:
Одамнинг умрини чеклаб қўясан,
Фақат шунда замин дахлсиз қолур.

АХУРА МАЗДА

Ер мангу, Одамнинг умри ҳам боқий.

АҲРАМАН

Одам! Одам! Ахир, у бор-йўғи
Мангуликнинг хасис водийларига
Йиртиқ тўрва тутиб кирган тиланчи.

АХУРА МАЗДА

Аҳраман, биласан, ўзга олам бор,
Бизни ўқтин-ўқтин чорлаган олам...
Муросадан кейин муддати етгач,
Биз мангу кетармиз ўша оламга...

АҲРАМАН

Умрин чекламасанг одамнинг агар,
Ҳеч қачон кетмасмиз ўзга оламга.
Ҳеч қачон, Ахура Мазда...

АХУРА МАЗДА

Аҳраман, оғир бўл, ҳеч бўлмаганда
Мангу қонунларнинг қошида... Оғир...

АҲРАМАН

Мен ҳаётни хуш кўрмайман, Ахура Мазда...
Ер ҳомийсиз қолмоқлиги шарт,

АХУРА МАЗДА

(ўзича)

Шууриmda уйғонди тотли бир сезим,
Одамнинг қалбида ўлмас илоҳ бор.
Ўзи йўл очажак мангулик томон.
Розиман.

АҲРАМАН

Унга икки юз йил кифоя қилар.

АХУРА МАЗДА

Йўк. Уч юз йил бўлади. Одамнинг умри.

ИККИНЧИ ДАВР

Аввали

Олтин тахтда ўлтиргувчи Ахура Мазда
Икки танга жо қилди бўлинган қалбни.
Олам руҳин бошқарувчи Ахура Мазда
ибтидо тонгида,
шу тахлит
Эркак ила Аёлни
яратди.

Сўнг:

Бир қалб саҳобалари — Эркак ила Аёл,
Еруғ даҳо ҳосили — Эркак ила Аёл.

Давоманд¹ тоғининг
ён бағирларида.
Сийрак ўрмон ичра
ой чиқар паллада,
хуш бир паллада
ўлтирардилар
Эркак ила Аёл.

Сўнг:

О, жануб булутлари, майин, ёқимли,
Дилни очиб, кўкни ёпар булутлар.
Давоманд бағрига етиб келдингиз.
Тошлар тирилмоқда... Танбал тоғларнинг
Эринчоқ нафаслари, синиқ оҳлари,

¹ Давоманд — Биринчи Одам — Қаюмарснинг Пушанг номли ўғли ўлдирилган тоғ.

Фақат сиз келганда сезилар аён.
Сиз илоҳ қушларин патидан юмшоқ,
Ҳатто тошлар руҳин қитиқлагайсиз.

Ибтидо тунда,
оқ ёмғир остида,
булутларни ичиб
ўлтирардилар
Эркак ила Аёл.

Сўнг:

Жанубдан семириб қайтган булутлар,
Елини оқ сутга тўлиқ булутлар
Суза бошлайдилар шимолга томон,
Ортдан чўпондай ҳайдайди шамол.

Очилар осмон,
Тўлишган ой порлар.
Ёмғирда ювинган
Дунё бир гўзал,
Ой нурлари остида
Ечинаётган аёлдай гўзал.
Булутга чайилган
Осмон ҳам гўзал,
Йиғидан кейинги
Кўзлардай гўзал.
Эриб оқаётган
Ойдин тун гўзал,
Кулгидан кейинги
Юзлардай гўзал.
Шундай ўлтирарди:
хуш бир паллада
Эркак ила Аёл.

Сўнг:

ЭРКАК

Қайдадир оқ сувлар лойқаланмоқда.
Балиқлар тўзғитиб уяларини
Сув ости гуллари билан ўйнашар.

АЁЛ

Мовий мамлакатлар ўғонаётир,
Унут кўшиғини эслар тўлқинлар.
Балиққа айланди адашган қушлар.

ЭРКАК

Дўст, бирга ёнайлик ипак нурларда,
Ойнинг титроғида бирга яшайлик.

АЁЛ

Дўст, қара, ичяпман, ойнинг кўзларин,
Муқаддас сув каби...
Ичиб тўймасман... Вужудим — ихлос.

ЭРКАК

Би-ир ойдин, би-ир ғамгин, би-ир тотли
Соғинчни сезяпман сенда.

АЁЛ

Ҳа, гулларни соғиниб қолдим,
Тангри нафасини тарқатган гуллар...

ЭРКАК

Соғинч руҳни кўркамлаштирар,
Мен ҳам сени жуда соғиниб қолдим.

АЁЛ

Ахир, ёнингдаман!.. Дўст!..

ЭРКАК

Вужудимда бўлсанг ҳам соғинаман —
Сен ҳам гулга ўхшайсан жуда,
Тангри ўз боғида ўстирган гулга...

АЕЛ

Дўст, гулларни чорлайвер, йўкса,
Шамолга сочилиб кетар сирларим.

ЭРКАК

Сирларингни ўзим тутиб қоламан,
Ҳарҳолда мен маъқул шамолдан кўра.
Яхшиси, менга айт.

АЕЛ

Ўзинг бил...
Ахир, биз биттамыз, сирларимиз бир.

ЭРКАК

Ҳали ўзимизни кезиб бўлмадим.

АЕЛ

У ҳолда кезавер.
Умр ҳам ўтади. Сирлар ҳам ўтар.
Ҳаммаси чекланган.
Дўст, Қалбимиз гулларга ўхшаса керак,
Мендай... Сирларимдай... А?..

ЭРКАК

Улар Қалбимизга ўхшайди.

АЕЛ

Ох, қачон кўролар эканман Қалбни,
Қўлим етмас кўксимдаги буюк юлдузга.

ЭРКАК

Қалб иккига бўлинган, афсус,
Энди оғир уни мукамал кўрмоқ!

АЕЛ

Мен Қалбни мукамал кўрмоқ истайман.
Лекин, қачон?

ЭРКАК

Иккимиз бир-биримизга сингиб кетганда.

АЕЛ

Наҳот? Қандай билдинг?

ЭРКАК

Ҳис қилдим, ёлғонга ўхшамайди ҳеч.

АЕЛ

Дўст, бизни қандай куч бирлаштиражак?

ЭРКАК

Менимча, Ҳижрон.

АЕЛ

Ҳижрон? Нақадар оғир! Аммо...

ЭРКАК

Йўқ! Бу даҳшат! Йўқ! Бу керак эмас!

АЕЛ

Бу жуда зарур.
Ернинг ярми сенга, ярмиси менга,
Уч йиллик ҳижронни кечиб ўтамыз.

ЭРКАК

Ахир!.. Нима учун?..

АЁЛ

Мукамаллик учун.

Сўнг:

Бир қалб саҳобалари — Эркак ила Аёл,
Ёруғ даҳо ҳосили — Эркак ва Аёл
шундай юз бурдилар
Ҳижронга. Ҳижронга.
Ҳар ой ҳад саналган
тоғнинг қошида
кўп нола қиларди
Эркак. Нолалар қиларди.
Вале мурувватни
билмасди Аёл.

Бир йилдан кейин

Эркак яна тоғнинг қошида
Чорлади Аёлни. Узоқ чорлади.
Охир овоз келди тоғнинг ортидан —
Аёлнинг суюмли овози.
Тангрининг илоҳий товуши каби.
Овоз — Қаердан келдинг?
Эркак — Қоронғилиқдан.
Овоз — Нимага келдинг?
Эркак — Ўзимнинг ярмимни кўрмоқ пайида.
Овоз — Нима олиб келдинг?
Эркак — Соғинч.
Овоз — Муддат-чи? Муддат?
Эркак — Уч йил деган эдинг, юз йилдан ошди.
Овоз — Беш юз йил кут мени.

Икки йилдан кейин

Овоз — Қаердан келдинг?
Эркак — Етим қолган оламдан.
Овоз — Нимага келдинг?
Эркак — Иккига бўлинган Заминни бирлаштирай деб.
Овоз — Нима олиб келдинг?
Эркак — Дўстлик.
Овоз — Муддат-чи? Муддат?
Эркак — Уч йил деган эдинг, беш юз йил кутдим.
Овоз — Минг йил кут мени.

Уч йилдан кейин

Охир овоз келди тоғнинг ортидан —
Аёлнинг суюмли овози.
Оламнинг оғриқли овози —
Тоғнинг юз минг йиллик оғир оҳидай.

Овоз — қаердан келдинг?
Эркак — Онийликдан.
Овоз — Нимага келдинг?
Эркак — Мангулик излаб...
Овоз — Нима олиб келдинг?
Эркак — Муҳаббат.

Бирдан пайдо бўлди, Эркак қошида
Уч йилда дарахтдай гуллаган Аёл.

Юзта ой порларди унинг бағрида,
Эркакка аталган юзта тўлин ой.
Аёл — Мен қалбни мукамал ҳолда кўряпман.
Эркак — Йўқотилган ўзимни топдим.
Мангуликнинг йўли пойимда
Олов қилич каби ярақлаб ётар.

Аёл — Сирларимни энди тушундим, майли,
Шамоллар уларни оламга сотсин.

Бир-бирин тўлдирди
бу икки бағир,
Шу кун ўзлигига
етишди Қалб ҳам...

Сўнг:

Орадан тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз дакика ўтгач, Аёлнинг кўзи ёриб, эгизак — бир ўғил, бир киз кўрди. Шундай килиб, Тангрилар ҳам, Олам ҳам, Одам ҳам кутмаган буюк ҳодиса воқеъ бўлди. Муҳаббат абадиятга йўл очди. Бу илоҳий кашф икки Тангрининг ҳам ихтиёрисиз, наинки ишоратисиз юзага чикди.

АҲРАМАН

Нима бу? Қандай ҳол? Кўзларим тинар,
Руҳимни кавшайди олам ошуби.
Мен сени қарғайман, ўтрик башорат,
Ис босган уянгни руҳимга қуриб,
Сеҳрли сайрадинг, о, кўр қора қуш,
Арвоҳдай аврадинг... Ғалабалардан
Берган ваҳийларинг алдамчи сароб.
Кет, руҳимни тарк эт! Даф бўл! Изғима!
Сенга парчалатмам иқтидоримни.
Ивирсиқ фалакнинг соҳибалари,
Масхара мажлисин тузмай турингиз.
Охирги имкон бор ҳали илгимда.

Ха, Аҳраманнинг сўнгги имконияти бор эди. У зулмат водийсига бир туп олма экиб, уни юз йил қурбонлик жонларнинг конлари билан сугориб, авайлаб парварниш қилган эди. Оламда Муҳаббат воқеъ бўлган ўша кунларда, Аҳраманнинг олмасининг дастлабки ҳосили ҳам етилиб бўлганди.

АҲРАМАН

Зулматнинг музлаган кучоқларида
Бир туп олма ўсди, олам беҳабар, —
Илдизи қурушқоқ қора ҳавонинг
Мудроқ тириклигин сўриб оларди.
Юксалиб борарди қоронғиликда,
Зулмат қатламларин пичоқ шохлари
Совуққон яларди, сескантирарди.
Унинг япроқлари қалтироқ эмас,
Тортинмас тўфонлар тўполонидан.
Бетартиб ивирсиб қолса бўшлиқлар,
Интизом сукунин барпо этарди.
Уша бир туп олма — тангри эркаси.
Муаллақ ўсди у қора ҳавода:
Зулмат эркатойи, улфати лаззат.
У — шаҳват дарахти, ишрат дарахти,
Меҳроб этганларга азалий ҳомий —
Халос этар дунё ташвишларидан,
Йўргаклаб ишратнинг булутларига.
Бир туп қора олма — зулмат найнови
Илк мевасин менга тортиқ айлади.

Сўнг:

Бир қора олмани
ўлмас Аҳраман
иккига бўлди-да,
тенг ярмин ўзи,
қолган ярмин эса
Қора фаришта,
едилар иковлон... Иковлон...

Ва уларнинг чанқоқ вужудларида
етилди бир зумда ҳирсий ғалаён.

Сўнг:

Аҳраман билан Қора Фаришта олмани еб ковушгач, орадан тўккиз ой ўтди. Тўк-
киз кун ўтди... Тўккиз дакика... Ва Қора Фаришта Одам фарзандлари шаклида иблис-
ваччаларни туғди. Бу иблисваччалар учта эди. Уларни Одам боласидан фарқлаб бўлмас
эди.

Аҳраманнинг сўнгги имкон аъмоли ана шу иблис болаларда эди.

Сўнг:

Ахура Мазда ва Аҳраман кучлари тамомила ўзга шажарага эврилиб, ўзга бир
оламга кетадиган самовий муддат ҳам етилди. Бу муддатдан бир лаҳза кейин ҳам бу
кучлар Одам оламига дахл қилолмас эдилар. Лекин, худди шу муддатдан бир лаҳза
олдин, Аҳраман ўз болаларини Одам ерига ташлаб юборди. Ва худди ўша куни Эркак
билан Аёл бу болаларни топиб олди.

ЭРКАК

Болалар...
Бу бизга тангрининг сўнгги тухфаси.

АЕЛ

Кучлар шажарасин эврилиш пайти
Тўлғоқ меҳнатини кечдими фалак!
Тангрим, менинг бағримни тўлдир,
Қуёшчалар ўссин этакларимда.

ОВОЗ

Янглишиб кетмангиз. Олам дириллар...
Унда янги замон тўғилаётир.
Булғамасин тоза қучоғингизни
Зулматнинг ҳароми ташландиқлари.
Улар болалармас, иблисваччалар.

ЭРКАК

Булар болалар-ку!.. Нелар деяпсан?..
О, илоҳий овоз!.. Булар болалар!..

ОВОЗ

Улар Аҳраманнинг ҳаром тўлидир,
Ҳаққа кечикмагил, уларни ўлдир.

АЕЛ

Ахир, гўдакларнинг гуноҳи нима?

ОВОЗ

Қулликни, зўрликни улуғлар улар,
Эрку фароғатни топтаб яшарлар.
Қора қилмишларнинг қонли чизиғи
Аён хислат берар пешонасида.
Ўлдиргин уларни, о, улуғ Одам!

ЭРКАК

Ёвузлик йўқ менинг табиатимда.

ОВОЗ

У ҳолда мурувват қилма уларга.

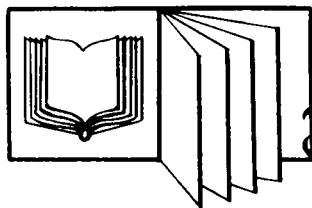
ЭРКАК

Биз бу шўрликларни асраб оламиз,
Эзгулик жойлаймиз вужудларига.
Оталик қилурман. Менинг бағрим кенг...

Шундай қилиб Эркак ва Аёл Аҳраман болаларини асраб олдилар. Уларга Меҳр
кўргузиб ўз болаларига қўшиб қўйдилар. Начора!..

ХУЛЛАС:

Меҳр — буюк эркдир!..
Меҳр — бир занжир!..
Кўп қалтис бошланди бу янги замон!

Рустам Қаяум

Цүкчилик

(туркум ҳикоялар)

Отам

Хувиллаган уй. Кўча юракни бездиради.

Қадоқдан қабарган панжалар кетмонни синдиргудек сиқади. Қалб яра, хаёл паришон. Кўзлар оромсиз. Виждон тоза. Юрак гап кўтаролмайди. Ияклар қорайган. Пешона ажинларга мезбон. Суяк зирқирайди. Қўлларга қалтироқ кирган. Қош қорайиб, сигиркўйлар яйловдан қайтган.

— Молни олинг!

— Қўй кириб кетди...

Қўланса ҳид димоққа урилади. Пойгакда лойга беланган калишлар. Уйга шамолгина юрак ютиб киради. Вассалар тутундан қорайган. Юпқа симдан тўқилган панжара. Эшик дастасига боғланган ип. Токчада «Прима» сигарети. Гугурт. Кўкрак қафаси оғрийди:

— Чекишни ташлайман!

Пашша-чивинларга макон бўлган дастурхон. Қатиқ юқи пиёла. Бир бош пиёз. Печкада иситилган нон, шама тўла чойнак... Тошдек қотган кўрпа.

— Муздан ҳам совуқ-а?

Тушлик. Қора чойнак. Уйдан келтирилган нон.

Беминнат магазин шўрва.

— Бунинг мазаси бошқача-да.

Чиройли дарвоза ва ҳушёр қоровул. Лой кўпчиган ёқимли йўллар. Умрнинг эгови бўлган ҳовли.

Четлари қорайган ўчоқ. Қумғон. Ярим тишлам нон. Кеча ейилган шовла.

Қадоқли қўллар зирқирайди; кетмон гўё панжаларни қисирлатиб синдиришга тайёрдай. Кўча томондан овоз эшитилади.

— Қўй кетди...

— Мол кирди...

Оғил. Курак. Бир боғ шўра.

Тандир. Ивиган гугурт. Сочилган ғўзапоя. Ойликка муштоқ сурпа. Дафтар, китоб, ручка-қалам...

— Дада, дарсимга қарашворинг.

Ховури чиқиб турган товоқ. Ун тўртта термилган очкўз оч кўзлар ва насиба улашувчи ягона зот — Ота.

Пичирлаб айтилиб, тезда ютилган сўзлар:

— Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм. Тўймагунча тугама...
Уйқу олдидан юзга ёйилган илк табассум.
Давлат тилаб қоқилган дастурхон ва шундай ўйлар тафтида илиган кўрпа...

Кетишдан олдин

Бир ойда бир марта келади. Утиради. Туради. Ҳовли айланади. Юраги сиқилгандан-сиқилади. Кетгиси келади, кетолмайди. Жим ўтирганча, нафасини ичига ютади. Ҳувиллаган ҳовлию букри дарахтларга изтироб билан термулади. Эҳ, юраги ёмон ачишади.

Уйлари ўзига ёқмайди. Нима қилсин, барибир шу ерда яшаши керак-ку. Яна бир йилдан сўнг бутунлай келади. Шунда... Йўқ, барибир. Ушанда ҳам уйлари ўзгармайди. Раҳимжоннинг кўзлари қизаради, танаси чўғдай ёнади.

Баҳор бўлишига қарамай, чўян печка олинмаган. Қувурнинг икки ёнбошига тортилган сим кир ёйилаверганидан камондай эгилган. Кўрпа қайрилиб, қуюқ кул сепилган. Пала-партиш дастурхон кўнгилда ёқимсиз ҳис уйғотади. Товоқдаги шовлаю тартибсиз қошиқлар кўзига хунук кўринади.

Кетгиси келади...

— Айт, болам... Ё мендан уяляпсанми?..

Онаси қизаради. Хижолатли кўзлари Раҳимжоннинг юрагини эзиб юборади. Кўзларини деворга қадайд...

«Отаси ҳам қарияпти. Узумни ҳар йили кўмар эди, бу йил шундай қолдирибди. Онаси ҳам касалхонадан яқинда чиқибди. Яна ошқозони.. Музаффар айтмаса, юраве-рарди. Одам касал бўлмаса нима бўларкан? Ҳеч бўлмаса онаси...»

Раҳимжон онасини бу аҳволда кўраман деб ўйламаганди. Мана у — эгнида ҳам-шаги катак кўйлагию ҳарир рўмоли. Озғин юзи, оппоқ сочлари...

Доимо шу — ўзини ўйламайди, тирикчилик дейди, бир нима олиб кияй ҳам демай-ди. Отаси ҳам эски кўйлагу эски кийими билан юраверади.

— Мендан уяляпсанми-а, болам?

Кўзлари ачишади. Бошқа пайт бўлганида туриб кетар, онасини жеркиб ташлар, асабийлашиб хона кезинарди. Ҳозир эса... Онасига ачинади, тик қараёлмай, ерга киргудек бўлиб ўтиради. Онасининг сўзлари ич-ичини оғритар, дам ачиниб кетар, дам ғаши келиб ўзини ўзи бўғгиси келарди. Барибир у ношуд. Барибир у нодон — кўлидан ҳеч нима келмайди. Узидан бошқани ўйламайди.

Даҳлиз торлиги учунми, вужуди қизиди, қўллари асабий титраб, панжалари терчи-ради. Онасининг сарғайган юзию синиқ нигоҳи юрагини ўртаб ташлади. У бу гапларни эшитишга уяларди. Онасига гапирманг деёлмас, негадир унга раҳми келарди.

Бу дунё унинг учун тор. Даҳлиз тор. Кўнгил тор. Ҳамма нарса совуқ, ёқимсиз.

Тўшак, шолча, чойга бўктирилган нон, ювуқсиз пиёлалар. Уксинарди. Ийғлагиси келарди. Нафратланарди. Ва... нафасини ичига ютарди.

— Болам, бўпти, пулингга нима олишингни айтма... Нима ейсан, шуни айтгин. Билгим келяпти-да, болам. Қани, менинг болам нима олиб еркин? А, болам?

Боши янаям эгилиб, қовоқлари уюлади. Кўзини чирт юмади. Нафас чиқармайди. Шундай ўтираверади...

Онаси хижолатда. Юзлари оқарган. Чорасизликдан мунғайиб кетган. Боши ерга киргудек эгилган.

— А, болам. Нима олиб ейсан?!

Кўнгли бўшашади... Раҳми келади. Юраги бетламай қад ростлайди.

— А, болам?..

— Сомса... Сомса дедим-ку, бўлдими?..

Шартта туриб ичкари уйга кириб кетади. Ётади. Онасининг овози эшитилади:

— Ушанга жиндек нон қўшиб есанг, қорнинг тўяди. Пулингниям тежайсан... Бунақа қилиб юрмагин, болам. Аҳволингга бир қара, озиб-тўзиб кетибсан.

Дераза ойнаси қорайиб кетган. Шовқин-сурон эшитилади. Шифтга жим тикилганча, ётаверади. Учоқ бошидан онасининг норози овози келади:

— Озиб-ёзиб бир келади. Бошқа гўшт қуриб кетибдими?

Дадаси малолланади:

— Буям гўшт-ку. Нимаси гўштмас? Нимаси гўштмас бунинг?

— Биласиз-ку, Раҳимжонийиз бунақасини емайди. Билиб туриб атай гапирасиз-а.

Дадаси жим бўлади, йўталади. Бироз ўтиб:

— Ёйди... ёйди, — дейди. — Емай, нима унинг...

Юраги музлагандай бўлади. Кўзини юмади. Хаёллари қаерларгадир бошлаб кета-ди. Ширин ва тизгинсиз хаёллар...

Овқат маҳали у бир четда ўтирарди, укаларининг кўзлари очофатларча чақнаган, товоққа термулишганди.

Дадаси бошлаб берди:

— Қани, олиш...

Онаси қимтиниб, товоққа қўл узатади. Укалари бўлса, тинмай чувиллашади.

— Ака, оли-и-нг. Бўли-и-инг...

Томоғи бўғилди. Уқчигиси келди.

Онаси буни сезиб зўрламади, фақат:

— Ол, акаси, — деди. — Укаларинг қараб қолишди...

— Ҳа, ол. Ол, — деди дадаси ҳам. — Туз қўшиб е, мазасини биласан...

Онасининг аччиғи келди:

— Индамасангиз-чи, ўзи билади.

Дадасининг ҳам феъли кўзиди:

— Оббо-я, — деди қизариб. — Ана, билганча есин... — Қўлини сочиққа артиб, кигиз тагидан папирос чиқариб, тутатди.

...Эртасига йўлга тушди.

— Бирпасда-я, — деди онаси. — Уқишлари ўлсин-а. Уч-тўрт кунга жавоб беришса бўлмайдими?

Индамади. Букри дарахтларга термулиб, ичи қизиди. Бир сўз демай, дарвоза томонга юрди. Қовоқлари баттар уюлди.

— Ёзда келаман, — деди дарвозадан чиқаркан, онасига қарамай. Онаси индамади, фақат:

— Бўпти, болам, — деди. — Қийналсанг келмай қўявер, хат ёзиб турсанг, шунинг ўзи бас.

Хўрлиги келди, бадани жимирлади, қулоқлари ғувиллаганча, онасига қараёлмай, жимгина йўлга тушди...

Изтироб

Иссиқ шовла дастурхонга қўйилди. Ташқари совуқ. Хона жим-жит. Печкада ўтин чирсиллайди. Унинг ёнига бир жуфт ҳўл этик қўйилган. Уйдан чарм ва лой ҳиди келади.

— Болалар очқаб кетди, Обиджон!

Товоқ ўртага сурилади. Енгил хўрсиниқлар эшитилади. Кигиз, тўшак устларига гуруч доналари тўкила бошлайди.

Шифтдаги чироқ липиллайди.

— Икромийиз яна хотинини урибди.

— Ким? — дейди Қодиржон ва эгилиб хотинига қараб олгач, яна шовлани яйрата бошлайди.

Иссиқ ҳовур вассалар орасига сингади.

Чироқ хира тортади.

— Улгурнинг кўзи бирам ёнади-ей... Қўрқиб кетибман. Бувисиям бўларича бўпти. Нуқул жамоага, боламни опкетманглар, дейди. Барибир, опкетишди. Энди суд бўлармиш. Хотинини урса қамашадими, Обиджон?..

Жимлик.

Қошиқлар бир-бирига урилиб, ёқимсиз товуш эшитилади. Қодиржон хотинининг гапини эшитмайди, эшитса ҳам индамайди. Томоқ қириб ғалати қараб қўяди, холос. Шовла терлатганми, сочиқ билан юзини бўйни аралаш артади. Печкага яқинроқ сурилиб, кигиз тагидан сигарет олади. Тутатади... Бошини солинтириб, тиззалари орасига олади.

Қодиржоннинг даромади унча каттамас. Ҳарқалай, саккиз жонга етапти. Бекор турган куни йўқ. Ишдан келади-ю, чойини ичар-ичмас, қўлига кетмон олади. Кечаги ишини қолган жойидан бошлайди.

Қуруқ ойлик шунча одамга нима ҳам бўларди. Бирига бир нима олса, бошқаси бор. Уларни едирсинми, кийдирсинми? Бир қоп ун бир ойга етмай тугайди... Ой охирладиямки, Қодиржоннинг аъзойи бадани безиллай бошлайди. Яна бир чақирим наридан елкасида ун олиб келиши керак. Бўйин томирлари бўртиб, чаккаларида оғриқ турса-да, барибир уйга келгунча дам олмайди. Одамлар гапиреди-да. «Палончи битта аравага ёлчимаёпти-я», дейишмасин. Қодиржон шуларни ўйлайди, битта арава нари борса, бир қоп уннинг пули бўлар, лекин болаларининг ризқини қийиш... Ундан ташқари ёғ, гуруч ҳам кўчадан келади. Бозорни Қодиржоннинг ўзи қилади. Хотинига ишониб пул тутқазмайди. Рост, пайтида ишонди ҳам, хотини латта-путта кўтариб келавергач...

Бундай пайтлар Қодиржоннинг юз-кўзи кўқариб кетади. Ёгани ҳам қуруқ нон билан сув бўлади. Хотини овқат олиб келса:

— Қандай ейман... Қандай ей, — дейди ҳайқариб. — Энди уч кунгача оғзимни тикишим керак. Болаларни ўйламайсанми?

Холисон ҳам индамай эрининг гапларини эшитиб ўтиради. Ҳовури пасайди дегунча:

— Буям болаларга-ку, Обиджон, — дейди.

Қодиржон тушунса ҳам индамайди. Фақат, чуқур хўрсинади, холос.

Уй ичи исий бошлайди.

Печка эса гувиллайди...

Холисон дастурхонни йиғатуриб:

— Бўлдими... Емайсизми? — деди эрига қараб.

Қодиржон қаддини кўтарди, тўкилган гуручларни териб, товоққа солгач, фотиҳа қилди. Кенжа қизи дастурхонни олиб, ўрнидан қўзғалди.

— Чеккароққа қоққин, — деди Холисхон қизининг ортидан.

...Ташқарида совуқ.

Телба шамол яланғоч дарахтларнинг қолган-қутган баргларини тинмай юлқи-байди. Гувиллаганча ҳовли бўйлаб кезинади. Саёқ итдай санғиб, ҳар бурчакка бурни ни сукиб чиқади. Учоқ бошига қараб бўлмайди. Ҳаммаёқ бетартиб. Ёширда ивиган ғўзапоя сочилиб ётипти. Пақирнинг ёпқичи ўчоқбошидаги макка мардаклари билан лойга беланган. Омбордан айвонгача кўмир тўкилиб, ёмғир суви сиёҳ тусига кирган. Тор йўлак ойнадай силлиқ.

Қизча совқотди. Довдир шамол бадан-баданини ачитиб юборди. Шу заҳоти дармонсиз қулочини кенг ёзди-ю, дастурхонни силтаганча даҳлизга қараб чопди:

— Меҳнат, кетавер. Давлат, келавер...

Лой йўл билан чопқиллаб кетди...

— Ширмонхонга ачинаман холос. Шу боласини деб умри ўтибди. Шартта бошқага тегволмайдими? Ушани кўрмасдиям, куймасдиям. Икромни қамаб зап қилишди. Бу кунидан баттар бўлсин. Ишқилиб уни қамашадими, Обиджон? Сизга гапирдим, қамашадими дедим? Эшитяпсизми?

— Мен қайдан биламан, — дейди Қодиржон. Сўнг эшикни занжирлаш учун ташқарига чиқади. Бироздан сўнг, уй ичида бола йиғлайди. Хотин базўр қўзғалиб, гўдагини бешиқдан ечиб қўлига олади. Йиғи тинмайди.

— Эмизсанг-чи, — хириллайди даҳлиздан туриб Қодиржон. Сал ўтиб овоз тинилади. Қодиржон яна тўнғиллайди:

— Шуниям ўргатиш керак-а?!

Хотини ўтин олиб кириб печкага ташлайди, човғум билан олов юзини беркитади. Қайноқ чўян устида майда сув доналари ҳосил бўлиб, зум ўтмай, жиз-жиз этганча, буғланиб кетади. Қодиржон яна папирос тутатади.

— Жонинг чиққур, араққа пулни қаердан топаркан? Ё ўғрилиқ қилармикин? Ўзи ўғригаям ўхшамайдию? Эшитяпсизми... Гапирсангиз-чи мундай...

— Билмадим, — Қодиржон хотинига ғалати қараб қўяди.

Холисхон секин эридан узоқлашади. Мудраб ётган болаларини совуқ кўрпаларга ўрай бошлайди. Даҳлиз эшигини очиб, ташқарига чиқади. Юмушларидан қутулиб кирганида, Қодиржон печка ёнидан жилмаган эди.

— Сиз урганини кўрмапсиз-да, Икром ўлгурни. Оғзидан кўпигини келтириб урибди. Ширмонхон ҳам бўшашмай ўлсин, ҳеч бўлмаса бизга айтмайдими-а, Обиджон?..

Қодиржон ўрнидан туриб кетади. Айвонга чиқади. У ерда ҳамма нарса сочилган. Токчаларнинг хувиллаб ётиши кўнглини зириллатиб юборади. Айниқса, бурчакдаги бўйи қопни кўриб, «ух» дейди-ю, орқасига қайтади.

Печкага кўмир ташлайди. Шамол тутун қайтариб, димоғи ачишади.

Секин ўтиб бориб тўшакка чўкади.

— Иккита акасиям бор экан Ширмонхоннинг. Икром қўлимизга тушмасин, дебди. Султонбойиз айтди. Акалари давангирдай-давангирдай дейди. Айтмоқчи, Султонбойнинг қарзини бердингизми-а, Обиджон...

Қодиржон бирдан хушёр тортади. Дафъатан бошини кўтариб, хотинига узоқ тикилиб туради. Папирос тутган қўллари сезиларсиз қалтирайди.

— Сўрадимиз? — дейди, секинлик билан.

— Сўрашга сўрамади-ю, аммо Қодир акам яхши юрибдимиз, деди.

— Сен-чи?..

— Нима, мен? Юрибди, ишга эрта кетиб кеч қайтади, дедим. Яна нима дей? Қарзини бергансиз, дебман...

Қодиржон оёқларини тўшакка чўзиб, ўнг кафтини пешонасига тирайди.

Уй исий бошлайди. Чироқ бир липиллаб қўяди-ю, лекин ўчмайди. Ичкаридан болаларнинг уйқусираган овози эшитилади.

— Мирзавой акаям ўлсин. Ўғлини тияй демайди. Уларга невараси бориб айтибди. Бўлмаса тиливизўр кўриб ўтиришавараркан. Ҳаҳ, урмай ўлгур, шунчалик қиласанми? Ахир, у хотин киши-ку. Ўзи, одамларга бир бало бўлган. Кимга қараманг, хотинини урган, ё қўйворган. Қўлдошийиз ҳам ҳайдавориб, зўрға ярашди.

Қодиржоннинг бирдан мушти тугилди, бир гап айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади, лекин индамади.

— Одамларгаям томоша бўлмай ўлсин. Ҳамма ўша ерда-я, Шодмонбойнинг қизи бор-у, Ҳажалхон, ўқитувчи. Уям бор. Томоша экан-да... Қодиржоннинг тинмай учиб турган ўнг қовоғи остидаги бароқ қошлари дам ўтмай уюлади. Қоп-қора бўйни қизаради. Қийиқ кўзлари юмилгудай бўлиб, тиззалари титроққа келади. Бир умр ниҳоятда эзилган қадди тебрана бошлайди.

Калта-калта нафас олади. Юраги торикиб, атрофни оппоқ туман қоплайди. Чироқ хира тортади.

Оёқ остидаги кигизга ёпишган гуручлар эса оқариб кўзга ташланади, лекин у кўрмайди. Тахта пол ёриғидан совуқ оралайди, у эса сезмайди... оёқлари жунжикмайди, совқотмайди!..

Ташқарида шамол кезинади.

Урадаги савзи юзини қиров қоплайди. Уркачдай девор жуда хунук кўриниб кети... Бостирманинг устунлари тоб ташлаб, ғижирлай бошлайди.

— Ҳамма айб Мирзавой акада. Уғлига бир оғиз айтиши керак эди.

Қодиржон яна томоқ қиради. «Эртага ун олиш керак. Омбордаги кўмир ҳам тугаб қопти. Ҳадемай совуқ тушса яна ташвиш, яна югур-югур...

— Узидан кўрсин, энди одам бўп келар...

Юракни эзиб юборувчи йўқчилик, туш кўраётган болалари, ҳовли, зимистон уй... Бутун ҳовли бўйлаб вужудни толиқтирувчи, ғазабни қўзғовчи йўқчилик кезинади. Бу даҳшатли йўқчиликнинг ҳеч ниҳояси кўринмайди.

...Орадан бир ой ўтади.

Ойшахон келиб, дастурхонга шовла тўла товоқни қўяди.

Хона жимжит.

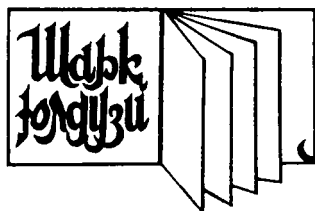
Товоқ ўртага сурилиб, хўрсиниқлар кетидан кигиз ва тўшак устларига гуруч доналари тўкила бошлайди.

— Қодиржониз хотинини урибди...

— Ким?— дейди Раҳимжон ва эгилиб, шовлани яйрата бошлайди.

Иссиқ ҳовур вассалар орасига сингади.

Чироқ яна хира тортади. Ташқарида шамол бетиним кезинади.

Мадмуёлар

Куйганёр

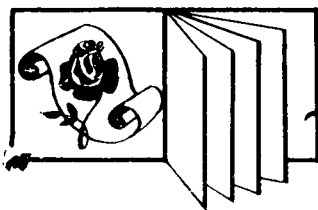
Халқимиз шу пайтга қадар Ш. Холмирзиевни истеъдодли носир сифатида биларди. «Шарқ юлдузи» ойнотмасининг 1990 йил 9-сонида чоп этилган «Қора камар» пьесасида адиб ўзининг пухта драманавислигини ҳам намойён этди. Айни пайтгача босмачилар фаолияти ёритилган адабиётларда, улар юртимизда кезган оч бўйлар қабри таъриф-таъсиф қилинарди. Шунданми, ўқувчиларга «Қора камар»даги воқеалар даъволаб бирмунча эриш туюлади, ёзувчи босмачиларни нега жаллод тарзида ёритмади экан, деган ҳаёлга боради. Лекин ошкоралик ва демократиянинг бизга бераётган сабоғича, ҳақиқий тарихнинг гувоҳлигича, юртига эътиқоди баланд, топталаётган ор-номусига чидай олмаган халқ «босмачилик» йўлини танлашга мажбур бўлган эканки, ёзувчи буларни ранг-баранг бўёқлар орқали самимий, ёрқин тасвирлаган. Ўқувчиларда шу пайтгача ҳўрига тош отиб келинган Хуррамбекка нисбатан хайрихоҳлик туйғуси уйғонади. Босмачилар ундоқ, босмачилар бундоқ, деб билиб-билмай вайсаб юрувчилар шуурини «Қора камар» пьесаси ёритиб юборишига шубҳа қилмайман. Ва яна бу асар ўзлигимизни, тарихимизни англашда бирмунча наф беради.

Адибни «Қора камар» пьесаси билан қўтлаганим ҳолда бир мулоҳазани айтиб ўтишни ўринли деб топдим. Асардаги қўрбоши Салом калтанинг ёнида юрвчи навқари ҳозир ҳам ҳаёт. Абдулла Набиевнинг ўлимини ўз кўзи билан кўрган сурхондарёлик 90 ёшли қария Ҳайдар Болтаев шундай ҳикоя қилади:

«Набиев тўрт-беш отлиқ билан Бойсунга кетаётган экан. Пистирмада пойлаб ётган Салом калта йигитлари билан унинг олдини тўсиб чиқди. Шунда ёнидаги қўриқчилар Набиевни ташлаб ҳарёққа тумтарақай қочишди. Абдулла шунчалик доворак эканки, у қочмади. Салом қўрбошига тиккама-тикка келди. Шунда Салом унга қараб гап отди: «Кани, йигит, келсинлар! Хўш, бу ёқларга қандай шамол учирди? Нима қилиб бўёқда адашиб юрибсан?!» Шунда Набиев ҳеч тап тортмай: «Менми, бек? Босмачиларни таг-томири билан йўқотгани келдим», деди. Шунда Салом калта гапини бўйлиб: «Бола, ҳали ёш экансан, оғзингга қараб гапирсанг-чи! Йўғаси тилингни қирқиб ташлайман», деди-да, шартта отиб ташлади».

Бордию муаллиф асарни кейинчалик қайта кўриб чиқадиган бўлса, мана шу ўринга ҳам диққат қилса, фойдадан холи бўлмайди ва унинг тарихан ҳақиқийлигини оширади, деб ўйлайман.

Оллоназар УЛЎФОВ, Қумқўрган тумани

Сулаймон Раҳмон

Кўнглингда Умид гулин Экавер

Руҳ қушлари

Кўксинг аро, Сулаймон, ҳаққушми ул, чинқирар,
семурғми у ин қураар ёки ин лочин қураар?

Қушларинг шод чаҳ-чаҳлар букун обод дилингда,
руҳинг баланд, руҳингга қарлуғочлар ин қураар?

Қақнусдир ё ҳумойдир, не бўлмасин, кўзинг оч:
ин қуриб ёлғон қураар, ин қуриб ё чин қураар?

Бу олам бинокорин кори мангу макрдир:
гоҳ саройи бахт қураар, гоҳ саройи кин қураар.

Дил мулкида бинодир ҳар нафас икки бино,
биттасин некбин қураар, биттасин бадбин қураар.

Баъзида бахт қурдим деб, баъзилар бахт йўлига
ўтиб бўлмас чоҳ қураар ва ё садди Чин қураар.

Сен адолат қасрини курсанг минг азоб бирлан,
бадхоҳлар бу қасрдан хок қураар, парчин қураар.

Қайта қур, сен ўйлама, бу мулки хароботни
чиқиб гўё дostonдан Алпомиш, Барчин қураар.

Бу дунё ёлғон дунё деб ҳафсаланг пир қилма,
этикод бер болангга, боланг уни чин қураар.

Эй Сулаймон, кўнглингда умид гулин экавер,
умид гули гул очган дилга булбул ин қураар.

Қоракўзим

Қоракўзим кўзлари шабнамли гулдек мўлтирар,
кўзларин бир кўрса ким чўғ узра беҳуш ўлтирар.

Қоракўзим кўзлари тиндиранг ёв кўзларин,
кўзларига кўзлари тушганда девлар қалтирар.

Кўзларига кўзлари тушганда соғ телба бўлиб,
гоҳи элни йиғлатар-да, гоҳи элни кулдиранг.

Кўзларингни кўзларига тикма сен, эй ғайрикўз,
кўзларинг мор кўзларидек мунча маккор йилтирар?!

Кўз эмас, боқишлари ханжар эрур, кесгай тилинг,
киприги наштар эрур, санчиб, ажалсиз ўлдиранг.

Кўзларига солса кўз кўзликлар кўздан қолар,
офатижон кўзлари ёт кўзга офат келтирар.

Қоракўзим кўзни очса, очма кўз, сен, бадният,
кўзларин мужғони — мил, кўзларингни тилдиранг.

Эй Сулаймон, қоракўзинг кўзларин қил эҳтиёт,
бемаҳал эсанг шамол кўзларга тупроқ тўлдиранг.

Бўлмас

Аё, ёнғоқ эрур дунё, ёриб, мағзин чакиб бўлмас,
чакиб ёнғоқ каби, ҳайҳот, бу ёнғоқдан чиқиб бўлмас.

Қилур телба сени ҳайрат кўриб оламда минг суврат,
магар балдоқ мисолдир ой, олиб аммо такиб бўлмас.

Ичиб бўлмас агар дарё тўлиб заҳру фиғон оқса,
фиғонким, минг қалов топган била қорни ёқиб бўлмас.

Ажаб, тоғни кўролмайдир чумоли гар кўрар донни,
ҳақиқат бу, ҳақиқатнинг дарахтин ҳеч йиқиб бўлмас.

Зуғум қилма менга, шоир, уриб кўксимга сен ханжар,
дема: «Шоирга шоирдан бўлак бир кас рақиб бўлмас».

Аё, осмон тўла юлдуз, Сулаймон ҳам сиғар унга,
илож йўқдир, ҳамма юлдуз юзига тенг боқиб бўлмас.

Талаш дунё

Талаш дунё экан, кушлар чириқлаб дон талашгайлар,
ўликлар гўр талашгайлар, тириклар нон талашгайлар.

Қаён боқдим, яланг мансаб, яланг маснад талош кўрдим,
бирова — миллат, бирова — мазҳаб, бировалар қон талашгайлар.

Бирова обрў талаб қилса, бирова мавқе талаб қилғай,
сўраб имкон беимконлар топиб имкон талашгайлар.

Тилпараст тил талашганда, пулпараст пул талашгайдир,
эркпараст эрк талашганда, кимсалар шон талашгайлар.

Бири халқ деб, ватан деб қон, бири қондир мукофот деб,
бири минбар, бири майдон, бири унвон талашгайлар.

Талаб бўлса, талашмоққа талаб кўпдир, сабаб кўпдир,
бировалар — ер, бировалар — сув, бировалар қон талашгайлар.

Ғоҳи чайнар ғудраниб тол учин гизли шамол,
ғўлдираб, ағнаб кўяр гоҳи бўрон уйқуда.

Ухлар ой, юлдуз, само, ухламас ёлғиз бу тун,
ким уни қувлар агар ётса исён уйқуда?

Кимдаки уйғоқ юрак, ул сезар идрок ила:
ётмагай тинч вақти етгач кучли вулқон уйқуда.

Токи ағёр алласига мудрамас қай раҳнамо,
ул Юсуфдек қолмагай эл ичра урён уйқуда.

Ори борлар уйғониб, эл ҳолига боқмоқдалар,
кўз очиб кўрмоқдалар: марди майдон уйқуда.

Биз ватанни кўзда уйқу бирла севсак, ҳеч қачон
уйғонолмас, она булмас Ўзбекистон уйқуда.

Минг Орол ўлганда ҳам битта оҳ уйғонмагай,
жон билиб ўз жонини ётса ҳар жон уйқуда.

Кимни ғафлат хоби босса, бенасибдир эркидан,
шоҳ бўлур Шайтон мудом, қолса Раҳмон уйқуда.

* * *

Боқ, кўзим, фарқ айламиш
гуллар ўрикнинг шохини,
солди бу ҳолат маним
ёдимга ёрим моҳини.

Тоғу тошлар, дод солиб,
рашк бирла тўсманг сиз йўлим,
ахтариб мен йўлга тушсам
Тошкандда юрган оҳуни.

Эй шамол, тўзон сочиб
кўмма умидим чашмасин,
эй ҳилол, кўрсат менга
оҳу нигоҳлим роҳини.

Кўлми деб янглишма, чўл,
кўрсанг кўзимда қатра ёш,
ё куюн деб ййлама,
сахро, дилимнинг оҳини.

Эй муҳаббат, қудратингни
эт намоён, келди вақт,
ё мени дилдорга етказ,
менга етказ ё они.

Минг тасанно, розидирман,
қисматим, қилдинг ато
сен муҳаббатдек улғ,
пок туйғуларнинг шоҳини.

Эй Сулаймон, тенглама
гавҳарга тошни ҳеч қачон,
шоҳ атаб, қилма хато
сен туйғулар оллоҳини.

Жоним

Ғазал битсанг, ғазал ичра туроғинг мен бўлай, жоним,
қўноқ этсанг, қўноқ ичра қўноғинг мен бўлай, жоним.

Сўроғим бўл ва оҳим бўл бу оламда менинг танҳо,
бу оламда сенинг танҳо сўроғинг мен бўлай, жоним.

Ёниб, дўстларга хуш боққан менинг ўтли қароғимсан,
ёниб, ағёрға ўт сочган қароғинг мен бўлай, жоним.

Менинг руҳиравонимда муҳаббат машъали бўлгил,
сенинг руҳиравонингда чироғинг мен бўлай, жоним.

Агар сочим шамол бўлса, менинг содиқ тароғим бўл,
агар сочинг шамол бўлса, тароғинг мен бўлай, жоним.

Черик тортиб борар бўлсанг ғаним қасдиға сен бир кун,
сипоҳинг мен бўлай, жоним, яроғинг мен бўлай, жоним.

Агар сен бир ватан бўлсанг, сенга ёв лашкарин тортса,
инон менга — Сулаймонга, Широқинг мен бўлай, жоним.

* * *

Қайдасан, эй гул, кўзим
излаб сени оворадир,
ҳар кўринган гулни сен деб,
гул ёнига борадир.

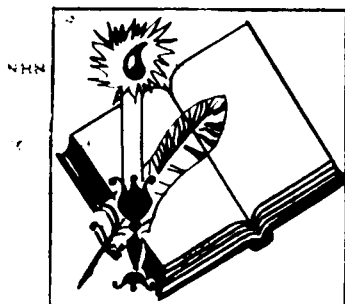
Кўрсаки, гулшанда ҳар гул
ёнида бордир тикан,
ул боқиб кўкка, само
юлдузига ёлборадир.

Кўк — йироқ, юлдуз — совук,
осмонда ой ҳам безабон,
чорасиз кўзим менинг
кимларга ҳам кўз ёрадир?

Боқди ул мозий томон,
етди Навоийдан нидо:
«Чорасизлиқ дарди ҳар дам
чорасизга чорадир...»

Мен замонга кўз тикиб,
ўз гулим сўрган эдим,
ул деди: «Балки гулинг, изла,
икбол орадир!»

Шунда солдим мен Сулаймон
кўнглига некбин умид:
бас, топарсан, кўзлари
зангор эрур ё қорадир...

МНН
МНН

Чори Аваз

Рухин хаи сафарга таппа-тахт, ҳозир...

Эътиқод

Йилларнинг шўридан емирланган кўнглим
Узоқ ва муттасил этдим мен таъмир.
Қўли гул меъмордай тер тўқди ғамим.
Хунарманд мисоли гул чизди сабр.

Шу-шу, бир ойдинлик фаришталардай
Кўнглим қатларини силаб ёзадир.
Энди ҳар нарсага мен тайёр, мен шай,
Рухим ҳам сафарга таппа-тахт, ҳозир...

Чўчима

Чўчима, илгари юравер илдам,
Майлига адашгин, улоқиблар кет.
Агар тирик қолса, албатта, одам
Бир кун ўзлиги-ла келар бетма-бет.

Уша кун азобнинг қадри ортади,
Уша кун минг ёшга қўяди қадам,
Уша кун таъмирлаб олади ёдин
Ўзлигини топган ҳар битта одам.

* * *

Атроф жимжит, қоп-қоронғилик,
Нигоҳ кўздан нари кетолмас.
Мисли кўрилмаган кўргилик,
Тавсифига қалам ожиз, бас.
Атроф жимжит, қоп-қоронғилик.

Мени қийнар буткул ўзга ўй,
Нотаниш хавф, бегона хатар.
Албатта у кўрсатажак бўй
Қоронғилик тугаса агар.
Мени қийнар буткул ўзга ўй.

Мени бугун чўчитмагай у,
Гарчанд бағрим яримта — куйдим.
Умидларим кўкарган жой у,
Унинг боис шеър таъмин туйдим.
Мени бугун чўчитмагай у.

Бу хавф наҳор, тонгдир бу хатар,
Бир бор умрим бўйи кўрмаган.
Мен адашиб кетгум муқаррар,
О, сен, нега? — дея сўрмагин.
Бу хавф наҳор, тонгдир бу хатар.

Балки шубҳам беҳуда, бекор,
Балки тақдир қўллагай бешак.
О, қандай соз бўларди агар,
Тонг отса-ю, ёрилса юрак.
Балки шубҳам беҳуда, бекор.

* * *

Бас...с!
Ҳеч нарса керакмас, гулим,
орзуларга узоқ алдандим, етар.
Мен ишқ — осмон, деб адашдим,
мен ишқ — осон, деб адашдим,
юрак бут — омон, деб адашдим.

Бас...
 Осмонларда яшашдан тўйдим.
 Қанотим оғирлик қилмоқда.
 Мен — энди тош,
 метеор каби
 отилган Ер томон.
 Йўл — узун, йўл — узок, йўл — йирок.
 Сен — орзу, сен — ҳаёт, сен — ...
 бироқ, бас.
 Билсам — мен бир
 тўқ, башанг, зиёли гадо эканман.
 Бир тош,
 метеор каби
 отилган Ер томон.
 Нега ёмғир эмас,
 нега қор эмас?
 Сен буни биласан,
 Сен — Замин,
 бардошинг улуғдир, токатларинг тўқ
 Мен эса...
 Мен энди метеор каби
 Сен томон отилган
 тошларга тўқнашгум сендан олисда.

Рауф Парфига

Ол, дўстим, ичайлик.
 Бу шароб — ёрлиқ.
 Шоир юрагингга садқа эт тўзим.
 Шаробдай қалқиниб турибди борлик,
 Ич Рауф Парфидай чирт юмиб кўзинг.

Илҳом бу, юлдузлар нуридай узун,
 Умр каби ноёб оғриқсиз бир ўқ.
 Ол, дўстим, ичайлик.
 Дард кўп, дард фузун.
 Ахир ҳали йиғлаб бўлганимиз йўқ.

Биз шоир эмасмиз, ғамдан зада қалб,
 Шодлик деганлари қофиясиз шеър.
 Бу шароб — тиллари суғирилган халқ,
 Абдулло овози қолиб кетган Ер.

Ҳали кўп имон не билмаган каслар,
 Мансабдор бозори бўлмаган касод,
 Ҳақ ва адолатнинг қошида аскар,
 Шунчаки эркинмиз, шунчаки озод.

Ол, дўстим, ичайлик.
 Бу шароб — ёрлиқ.
 Шоир юрагингга садқа эт тўзим.
 Шаробдай қалқиниб турибди борлик,
 Ич Рауф Парфидай чирт юмиб кўзинг.

Мен яшай билмадим

Мен яшай билмадим, ўзимга аён,
 Мени букиб қўйди сўнги йўқ қадар.
 Ишонч зинасига чиққанда гумон,
 Яшаяпман демак сўник, бесамар.

Лойқа хотирани титкилайман жим,
 Ҳеч кўриниш бермас излаганларим.
 Рухимга телбалик қилади ҳоким,
 Оҳ, нақадар разил ҳис деганлари.

Биламан, умр бу эмас афсона,
 Эртақдай тугамас руҳий ғалаён.
 Бир қадар ўзингни сезсанг бегона,
 Синдириб қўяди бешафқат гумон.

Ўйлар гирдобиди тугайди бардош,
 Ҳатто донишмандлик бўлолмас қалқон.
 Ёшлик, бўлолмадинг менга елкадош!
 Ақлим, мағлуб бўлдинг — чекидинг омон!

Не учун бунчалик ўй, қадар, гумон,
 Ҳасрат ботқоғига судрайман ўзни?
 Нечун гувоҳ бўлиб турганда осмон
 Қўйиб юбормадим энг керак сўзни?

Мен яшай билмадим, ўзимга аён...

Бир кун тарихи

Ғалати тун. Ғалати зулмат.
 Фарқи йўқдир кундуздан сира.
 Қуёши йўқ бу туннинг фақат,
 Юлдузлари кўринар хира.

Кўп ғалати. Ортга қайрилиб
Кўролмайсан босган изингни.
Мўъжизани кўргандай кулиб,
Ўгирасан ордан юзингни.

Айнан шу ҳол бўлади такрор
Илгарига қараган дам ҳам.
Оёқ остинг эса жилвакор,
Мафтун этар ҳаттоки ғам ҳам.

Ҳа, бу тунда орту олдиндан
Яшайжаксан беҳабар, беун.
Тағин яшай олмасан чиндан —
Аросатнинг ўзидир бу тун.

Ушбу туннинг юлдузларидай
Кўзинг хира тортиб борадир.
Кеч туғар ё ҳеч туғмасдир ой,
Қоронғилик ортиб борадир.

Бора-бора, оёқ остинг ҳам
Кўрмасанг-да, чекмасан азоб.
Ҳар нарсага кўникар одам,
Ўргангандай касбига каззоб.

Фақатгина энг сўнги дамда
Ёришадир бир дам шууринг,
Лаънат дейсан тунга — замонга
Ва шу билан тугайди умринг.

Сен ётасан маъсум, бокира,
Пешонангда ажинлар қат-қат.
Ажабланмай одамлар сира
Дерлар: Худо қилсин-да раҳмат!

Хуллас, шундай ғалат кун, зулмат,
Фарқи йўқдир кундуздан сира.
Қуёши йўқ бу туннинг фақат,
Юлдузлари кўринар хира...

Зоҳид қувончи

Мен сени ҳар кун кутиб яшадим,
Кутдим роппа-роса беш кун мен сени.
Сен боис ҳар кунни енгиб яшадим,
Беш кунлик дунёни енгдим сен боис.

Мана сўнги онлар, сўнги лаҳзалар,
Ёприлиб келмоқда севинч тумани.
Юрагим уришдан тўхтар ҳозир ва
Ҳузурингда пайдо бўламан сенинг.

Шом

Шом — кундузнинг туби, шубҳасиз,
Жимжит, сокин, илоҳий маҳал.
Кундуз шарофати боис биз
Шомда сергак тортамиз ҳар гал.

Чиндан, сергак тортилар шомда —
Турган пайтда тунга дучма-дуч.
Сергак тортмоқ бошқа бир дамда
Эрта бўлар ё албатта кеч.

Мактуб

Яна сендан узоқда,
Кўп хаёлга банд яна,
Шеър ёзиб ўтирибман
Сени соғиниб, она.

Атрофда тун, тинч ҳаёт
Секин-секин оқмоқда.
Деразамдан яримта
Ҳилол маъюс боқмоқда.

Ерга тушгиси келмай
Учиб юрар хазонлар,
Кўксимга бош суқмоқда
Бошпанасиз армонлар.

Нечун менга сўйлардинг
Тун, ҳилолнинг тилидан?
Алпомишга кўз тиккан
Қалмоқларнинг элидан?

Нечун у бунча ғамгин,
Безовтадай кезади?
Бу кезиш тафаккурим
Яра қилиб эзади.

Сен шоирмидинг, она —
Армонлари ҳадсиз, мўл?..
Илғаяпман, ҳаётинг —
Мушт бўлиб тугилган қўл.

Қанча яшашимни билмайман аниқ,
Ҳар қалай кўп эмас, бу ёғи аён.
Гоҳида тинч, сокин қабристон аро
Қаровсиз мазорим бўлар намоён.

Мен-чи, мен барибир кутишдан толмай,
Унутмадимми деб қадам товушинг,
Совуқ лаҳад ичра истаб ётаман
Унут бўлган қабрим излаб топишинг.

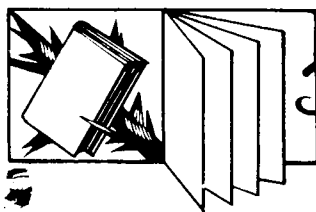
Унда на сўлган гул, на бир битик тош
Ва на тупроғида томган кўз ёш бор.
Тонглар сокин,
Сокин қораяди кош.
Кутиб зерикканга ўхшар бу мазор.

Биламан, ўтмишинг сен меҳр қўйиб,
Қадрингга етмаган зотни сиёҳлар.
Барибир мазорим силайсан суюб,
Томган ёшларингдан қонар гиёҳлар.

Йиллар тумандайин келару кетар,
Ҳеч бир мавжудотдан нолимас сукут.
Шамоллар ўкириб кўксини йиртар,
Букчайган мазорим бўлганда унут.

Узоқ ўтирасан ўйчан, ғамсаро, —
Қарғагинг келади мени, тақдирни.
Кўксингга кўчириб қайтасан аммо
Қаровсиз ва чўкиб қолган қабрни.

Ҳорғин судраласан бесас, сокин, жим,
Ўтмишга қарагинг келмайди минбаъд.
Илк бор ором топар кўксингда руҳим,
Кўксинг — мен қадрига етмаган жаннат.

Қўрқув салтанати фожиаси

Н. Бокийнинг «Қатлнома» ҳужжатли киссасини йил бошида эълон қилиш режа-лаштирилган эди. Бирок, асарни босишга шошилмадик. Бунинг сабаблари бор. Кисса жумхурият Давлат Хавфсизлик Қўмитаси архивидаги ҳужжатларга асосланган. Муал-лиф минглаб саҳифаларни варақлаб чиққан. Абдулла Қодирий қатлига оид матери-алларни синчиқлаб ўрганган. Ўша машъум, қонли ҳодисага ҳадеб аралашавермай, маълум хулосаларга келган паллада ўз муносабатини билдирган. Асардаги ҳужжатлар яқин ўтмишдаги аламли ва даҳшатли тарихга ойдинлик киритади.

Аммо бир андиша бизни узоқ вақт ташвишга солиб келди. Гап шундаки, реалистик насримиз асосчиси, чинакам маънода улкан ва дилбар адиб Қодирийнинг аччиқ қисма-тида талай ҳамкасбларнинг ҳам «ҳиссаси» бор. Адабиётда на ўзи, на асаридан ном-нишон қоладиган иктидорсиз, ғаразгўй «қаламкашлар» ҳаминша бўлган ва афсуски, бундан кейин ҳам бўлади. Қодирий тақдирини ҳал қилишга ҳаром улушини қўшган бундай қоғоз қораловчилар бугунги ва эртанги авлод олдида харчанд юзи қора бў-ла — садқайи сар! Улар шунга лойик! Лекин нозик жойи шундаки, Қодирийнинг «жи-ноий» ишига оид ҳужжатлар орасида адабиётимизнинг уч нафар улкан вақили, катта истеъдод эгалари Ғ. Ғулум, Ойбек ва А. Қаххор номлари ҳам, афсуски, бор.

Кичик бир чекиниш: Тошкент Давлат Дорилфунунининг домлаларидан бири алам-нок воқеани айтиб берган эди. Қириш имтиҳонида бир қизалок ҳамма саволларга аъло даражада жавоб беради. Домла машхур шоирлардан бирининг номини айтиб, ўша қаламкашнинг битта шеърини ўқиб беришни қизалокдан илтимос қилади. Қизалок тўсатдан йиғлаб юборади. «Ўқимайман! — дейди чинқириб. — У — хойн! Фалончининг ўлимига сабабчи бўлган экан!...» Маълум бўлишича, қизалок ўша шоир ҳақида матбу-отда чиққан мақолани ўқиган экан.

Андишанинг бир чеккаси шунда эди. «Қатлнома»ни ўқиган адабиёт мухлислари, айниқса, ёшлар эртага Ғафур Ғулум насри ва шеърларидан, Ойбекнинг «Навоий» романидан, Қаххорнинг ажойиб хикояларию «Сароб»идан юз ўғирмасмикин? Минглаб оддий китобхонларнинг ёзувчи зотидан ихлоси қайтиб, ҳафсаласи пир бўлмасмикин? Шусиз ҳам одамлар ўртасида оқибат, ўзаро ҳурмат, ишонч йўқолиб бораётган бир паллада адоват уруғини сочиш, халкни, миллатни жипслаштириш ўрнига ўртага со-вуқчилик солиш керакмикин?

Иккинчи томондан, мазкур уч адиб, адабиётимизнинг учта катта устунига шак келтириш, уларнинг адабиёт олдидаги хизматидан, асарларидан кўз юмиш инсофдан бўладими? Қодирийнинг чиркиллаган руҳини шод этиш учун бошқаларнинг руҳини чиркиллатиш тўғри бўлармикин?

Тағин бир соф инсоний гап. Мазкур адибларга яқин кишилар бор. Баъзи андиша-сиз дўст-душманлар уларга ҳам бериб-билмай таъна тошлари отмасмикин? Ошқора-ликни ҳамма ҳар хил тушунади.

Ана шу андишалар сабаб, ҳужжатли киссани эълон қилишга шошилмадик. Қўлёз-мани ойнома таҳрир ҳайъати аъзолари, яна бир қанча адиб ва мунаққидлар синчиқлаб кўриб чиқдилар. Шунингдек, асар жумхурият Олий Кенгаши раёсати ҳузурдаги Ош-қоралик кенгашида ҳам назардан ўтказилди. Оқибат, «Қатлнома»ни таҳририят сўзбоши-си билан эълон қилиш керак, деган қарорга келинди.

Асарни чоп этар эканмиз, мухтарам ўқувчиларимиздан куйидаги ҳолатларга ало-ҳида эътибор беришни сўраймиз.

Биринчи ва энг муҳим ҳолат: Қодирий «жиноий иши»га алоқадор ҳужжатларнинг биронтасини Ғ. Ғулум, Ойбек, А. Қаххор ЎЗ ҚЎЛИ БИЛАН ЕЗГАН ЭМАС! Уларни ўша машъум даврнинг жаллодлари тўқиган, ёзган ва «гувоҳлар»ни «мазкур сўроқ тўғри ёзилди», деб ИМЗО ЧЕКИШГА МАЖБУР ҚИЛГАНЛАР. Албатта, ҳозирги авлод китобхони «қўл қўймаса ҳам бўларди-ку», дейиши мумкин. Айтишга осон! Имзо

чекиш далилини окламаган ҳолда ҳар бир даврга баҳо берганда ўша замон шароитини ҳисобга олиш лозимлигини ҳам унутмаслик керак. (Асарда бу фикр тўғри таъкидланган.)

Иккинчидан, партия XX съезидан кейин мамлакат ҳаётида озми-кўпми ҳақиқат шабадалари эса бошлаши билан Абдулла Қаҳҳор ва Ойбек машъум 37—38-йиллардаги «гувоҳлик кўргазмаси» нотўғри эканини айтишган. Қаҳҳорнинг Қодирий 70 йиллик юбилей кечасида сўзлаган машҳур нутқини эслайлик. Ойбек ўз мақолаларида Қодирий руҳи олдида мажбуран «гуноҳкор» бўлиб қолганлигини ошқора айтмаса-да, маъна шунга келиб тақалади. Ғ. Ғулом ҳам замон қутқусидан қаттиқ изтироб чеккани аниқ.

Бинобарин, бу адибларга маломат тошлари отиш, уларнинг ижодига қўл силташ мутлако хато бўлади. У ҳолда биз 70 йиллик маданий меросимиздан айрилиб қолишимиз осон.

Энди, чамаси энг муҳим, энг табиий савол тугилади. Шундай экан, нега эски яра-ларни тирнаш керак бўлиб қолди? Гапни кавлаштириш кимга керак?

Ҳайъат бу саволга қуйидагича жавоб берди. Ўша мудҳиш ходисаларни ҳужжатлар асосида элга ошкор қилишдан мақсад биллурдек соф Қодирийни «оқлаб», бошқаларни қоралаш эмас. Тарихий ҳақиқатни халқ билиши керак! Ўшандай қонли фожиалар яна такрорланмаслиги учун, битта ёки ўнта ёрқин ижод юлдузини ерга кўмиб, ўнта ёки юзта бошқа юлдузларни ҳам асоратга соладиган, зулм сиртмоғини иладиган, юзини қора қиладиган, одамларни бир-бирига ёв қилиб қўядиган кўрқув салтанати қайтиб келмаслиги учун халқ бу гаплардан хабардор бўлмоғи лозим!

Бу — асоссиз хавотир эмас. 37-йиллардан кейин орадан қарийб эллик йил ўтиб, «Ўзбек иши» пайдо бўлди. Ўзбекистондан 24 минг киши камокка тикилди. Уларнинг ҳаммаси гуноҳқормиди?

Таҳририят папкасида дил фарёдига тўлиқ хатлар оз эмас. «Мутлако бегуноҳ қамалдим. Айбим йўқлигини исботлашга уриндим, лекин кўрмаган азобим қолмади. Уч йил камокда, лагерларда юриб соғлигимдан жудо бўлдим». «Фалончига фалон минг пора берганман, десанг, чиқариб юборамиз, дедилар. Рад этдим. Ит азобини бошимга солдилар. Ҳам жисмоний, ҳам руҳий азобладилар. Уч кеча-кундуз сув бермадилар. Охири улар тайёрлаган қоғозга қўл қўйишга мажбур бўлдим. Тухматчи бўлиб қолганимга виждоним ёниб кетяпти». «Биламиз сенда гуноҳ йўқ. Фалон минг сўм топиб берсанг, қутуласан, дедилар. Яқин-йироқ қариндошлардан ўша пулни топиб бердим. Ана, шунча пулинг бор экан, демак, жиноятчисан, деб кесиб юбордилар. Ҳақиқат борми ўзи?»

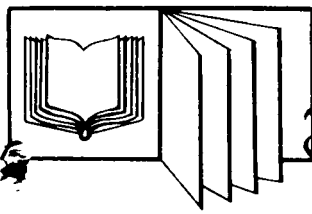
Булар қайта куриш, ошқоралик йилларидаги кўзёшлари! Нимани эслатяпти улар?

30—40-йилларда-ку, ҳарқалай инсоф, ўзаро ҳурмат деган тушунчалар устивор бўлган. Худо кўрсатмасин, агар ўшандай зулмат салтанати тагин такрорланиб қолса, биров мажбур этишини кутиб ҳам ўтирмай, энг истеъдодли қаламкашларни жон деб бадном қиладиган иктидорсиз ҳасадгўйларнинг қуни тугмайди, деб кафолат бериш қийин. Муҳими, ўшандай кунлар асло қайтмасин! Қиссани эълон қилишдан мақсад ҳам шу.

Ва ниҳоят, яна бир хулоса. Сўнгги пайтда турли давраларда, матбуотда «фалончипистончилар Қодирийнинг қотиллари, уларни қоралаш керак» деганга ўхшаш майда гаплар, кўпайиб кетди. Умид қиламизки, мазкур асар бундай бирёқлама миш-мишларга чек қўяди. Зулм ва зўравонликка асосланган замон фожиасини тўғри англашга ёрдам беради.

Мазкур асар ҳақида хоҳ ижобий, хоҳ салбий фикрларни, қатағон замонига оид янги далиллар бўлса, уларни ойномада ёритишга тайёрмиз.

ТАҲРИРИЯТ

Набижон Боқий

ҚАТЛИНОМА

Ҳужжатли қисса

Абдулла Қодирийни кимлар, қандай йўсинда, қаерда, қачон ва нима учун қатл қилган эдилар?..

Бу ҳаёт ўрмон экан,
Жон борки, қасди жон экан,
Бунда қатл осон экан,
Сиртлон ўзинг, жайрон ўзинг...

Э. ВОҲИДОВ

Осмондан офат ёғди — қаҳратон фасл бошланди. Туфлаш учун оғиз очилса — бас, тил ҳам тўнғиб қоларди. Қошлару киприкларни, мўйловлару соқолларни оппоқ қиров босарди. Қабоқлару дудоқлар, сақоқлару бўқоқлар музларди. Бурунлар-у ёноқларни ушук урарди.

Одамлар умумий ётоқхоналарда, казармаларда ғуж-ғуж бўлишиб яшар эдилар, умумий қозондан овқат ердилар ва худди «қизил карвон»дек, умумий ҳожатхоналарда турнақатор навбат кутиб туришарди; ора-орада «сабр косаси» тўлиб-тошган кимсалар дала-туз томон чопардилар. Фусл не — унутилди, таҳҳайом не — унутилди; одамлар бетаҳорат юришарди.

Казармани бесўроқ тарк этган кимсалар бедарак йўқоларди (орадан ўттиз йилми, қирқ йилми, эллик йилми ўтгач, бедарак кетган кимсаларнинг оила аъзоларига ёки қариндош-уруғларига бир парча оқлов қоғозига келарди ва «30, 40, 50-йилларда ноҳақ қатл этилган шахсларни оқлаш тўғрисида» махсус қарор чиқариларди). Одамлар бедарак йўқолиб кетишни асло истамасдилар, шунинг учун бир-бирларининг қўлларидан ушлашиб, тўдалашиб юришарди, кечалари ҳам битта кўрпанинг остида тўдалашиб ётишарди; хуррак отаётган кимсанинг бурнига пайтава ёки патак ёпиб қўйишарди —

ҳазил-мутойиба қилишарди, бир-бирларига тегишишарди. Тонгда бошлари хумдек шишиб уйғонишардию казарма тўрида осиглиқ турган икки жуфт ШАХСнинг суратларига юзланишганча чўқиниб олишарди. Чўқинишни билмайдиганларга б и л а д и г а н кишилар ўргатишарди ва ўргатганлари учун «маош» ҳам олишарди. Кейин БАЙНАЛМИЛАЛни баралла айтишганча «ўқишга, ишга, зўр қурилишга» отланишарди: кўшиқ айтишиб таълим олардилар, кўшиқ айтишиб ишлардилар, кўшиқ айтишиб яшардилар. Кўшиқ — тарбия воситаси эди. Баъзан ўқишдан, ишдан, зўр қурилишдан сафлари сийраклашиб қайтишарди — кимларнидир кимлар қаёққадир оёғини ерга теккизишмасдан олиб кетишарди. Нега? «ПССС!» Нима учун? «ПССС!» «Сўз — кумуш, сукут эса олтин, ўртоқ!» Орадан бирмунча вақт ўтгач, «Халқ душманлари қўлга тушибди! Халқ душманлари отилибди!» деган «хушxabар» тарқалардию ҳамма бирдан енгил тин оларди ва оломон пойтахтдаги энг улкан ўйингоҳга — «рус адабиётининг отаси» номидаги майдонга йиғиларди. Намойиш қилишарди, намоийш тантанали митинг билан якунланарди: дунёдаги энг адолатли ШУРО суди ҳукмини яқдиллик билан маъқуллаларди, «лаънати Акмал Икромов билан лаънати Файзулла Хўжаевнинг «дум»ларини ҳам зудлик билан фош этишни ва тўхтовсиз отиб ўлдиришни», жонажон ишчи-деҳқон ҳукуматидан «илтимос» қилишарди. Миллион-миллион ишчи-хизматчилар, колхозчи-деҳқонлар, жамики Ўзбекистон меҳнаткашлари имзо чеккан и л т и м о с н о м а Масковга, бутун дунё йўқсулларининг нажот қалъаси бўлмиш Кремлга, «шахсан улуғ йўлбошчимиз, доҳиймиз, падари бузрукворимиз ўртоқ И. СТАЛИН-ГА» жўнатиларди... Шошилиш «дилгиром» қўлига теккан доҳий теран ўйга толарди ва шу ҳолатда, яъни теран ўйга толган ҳолатда мўйловини қимирлатиб, сураткашни ҳузурига чорларди: суратга тушарди, суратини жамики рўзнамаю ойномаларда эълон қилдирарди. «Ана, доҳиймиз яшин тезлигида коммунизм қуриш ҳақида бош қотиряпти», деб бир-бирдан суюнчи оларди фуқаро. Янгиликни кечикиб эшитган киши ҳам қуруқ қолмасди; ўз навбатида у ҳам ўлим тўшагида ётган битта «худо-бехабар»дан суюнчи оларди... Ва ўлим тўшагида ётган фирқасиз чақимчини ҳазиллашиб «худо-бехабар» дегани учун уни кимлардир ярим кечаси қаёққадир олиб кетишарди. Бояқиш қайтиб келмасди. Шундай қилиб, ўлим билан олишиб ётган фирқасиз ҳам битта халқ душманини фош этарди...¹

Қаҳратон фасл ҳукм сурарди. Фасл ҳукмдор эди, хону хоқону қону қоплон эди, оғзи қону кўланкаси ҚАТЛ МАЙДОНИ эди.

Қаҳратон қачон бошланди? Турналар жануб томон учиб кетгандан кейинми? Балки, файласуфлар кемаси мамлакат сарҳадини тарк этгач бошлангандир?

Халқ сеҳрландию ғафлат босиб ухлади-қолди. Уйғониб, мундоқ атрофига қараса... мурдалар ўроқ ва болға ушлаб туришарди: бошини кўтарган кимсанинг бўйинини узиб олишарди ё миясига чунонам туширишардики, шўрлик белигача ерга кириб кетарди. Уйғоқ кишилар дарҳол кўзларини чирт юмишарди, жўрттага ўзларини уйқуга солишарди, хуррак отишарди. Анавилар эса...
...Ниҳоят, қаҳратоннинг қаҳри кесилди. Фақат унинг заҳри қолди.

«Улуғ йўлбошчимиз, доҳиймиз, падари бузрукворимиз, лашкарбошимиз... балою баттаримиз, қонхўримиз ва ҳоказо ўртоғимиз» айна баҳор айёмида «до-од» дедю шилқ этиб тушди. Ўлди.

1 ЭСКАРТИШ

Ўзбекистон Вазирлар Кенгаши ҳузурдаги Давлат Хавфсизлиги Қўмитаси, хусусан, унинг Матбуот гуруҳи ошкоралик шарофати тўғайли бизга ҳужжатгоҳда сақланаётган «мутлақо махфий» жиноятномалар билан бевосита танишишга ижозат берди. Жумладан, дилбар адибимиз Абдулла ҚОДИРИЙнинг аччиқ қисмати акс эттирилган 976525-сонли «қатлнома»ни кўзимиз билан кўрдик, ўз кўлимиз билан ундан бир нечта умумий дафтарга нусха кўчирдик ва диққатга лойиқ баъзи саҳифаларидан суратнусаха олинди.

Тергов, судга оид барча расмий қоғозлар рус тилида тўлдирилган экан, баъзи бир «ашёвий далиллар» асл нусахада — араб имлосида (ўзбекча) илова қилинган, холос. Қатли ом даврида судланувчи на таржимон билан, на оқловчи билан таъминланган. Шунинг учун камина ҳужжатларга «тилмоч» бўлдим; оқловчи эса — ўзингиз, азиз ўқувчи! Лекин, қиличини яланғочлаб турган «ҳакам» мисоли бетўхтов ҳукм чиқаришга шошилманг: авваламбор, етти марта ўлчаб кўринг, бирни кўриб фикр қилинг, бирни кўриб зикр...

МУАЛЛИФ

Боғданми, тоғданми илиқ шабада эса бошлади: шабадаки, олислардан қон хидини олиб келарди, кўнгилларни ағдар-тўнтар қиларди...

* * *

«Шўро Социалистик Жумҳуриятлари Иттифоқининг Бош прокурорига Тошкент шаҳар, Сталин депараси, Самарқанд дарвоза мавзеси, Термиз кўчасидаги 19-уйда истиқомат қилувчи Масъуд АБДУЛЛАЕВДан

Назорат тартиби бўйича Шикоят

Менинг отам Абдулла Қодирий, Абдулла ҚОДИРОВ ҳам ўша киши (адабий тахаллуси ЖУЛҚУНБОЙ), Ўзбекистон Шўро Социалистик Жумҳурияти Жиноят Мажмуасининг 57-моддаси, 66-моддасининг 1-банди бўйича Урта Осиё Ҳарбий ўлкасининг Ҳарбий трибунали ёки Шўро Социалистик Жумҳуриятлари Иттифоқи Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг ҳукми билан ўн йил муддатга озодликдан маҳрум этилган эди.

Ҳозир мен отамнинг тақдири тўғрисида ҳеч нима билмайман. Чунки мана шу ўтган йиллар мобайнида биз бирор марта ҳам хат беришиб-хат олишганимиз йўқ.

Отамнинг ҳаётидан билганларим, таниш-билишларимдан эшитганларим асосида ушбу ариза билан Сизга мурожаат этишни лозим топдим.

Мен отамга қандай айб қўйилганини, унга қандай жазо берилганини аниқ билмайман. Шунинг учун унинг ҳаёти, жамоатчилик фаолияти ҳақида билганларимни баён этиш билан чекланаман.

Отам 1897 йили (ёки 1895 йилда) Тошкент шаҳрида (собик чакана савдогар) боғбон оиласида туғилган. Оиласи ниҳоятда камбағал эди. Маҳаллий рус мактабини битириш имконияти бўлмагани туфайли отам ўн уч ёшда рўзгор тирикчилигига кўмаклашиш мақсадида хизматга ёлланади.

Қобилиятли бўлган Абдулла Қодирий ёшлигидан адабий асарлар ёзишни машқ қила бошлайди.

Октябрь инқилоби ғалаба қозонгач, отам ҳеч иккиланмасдан Шўро ҳокимиятини кутиб олади. Касаба уюшмасида, шунингдек, «Муштум» жаридасида ишлайди. Маълумоти камлиги учун отам инқилобдан сўнг ўз билимини ошириш мақсадида мустақил ўқийди. Ўша даврда руҳонийларга қарши йўналтирилган «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан» ҳажвий асари, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари нашр этилади. Отам адабий асарларида руҳонийлар устидан кулади, хотин-қизлар жабрланишига қарши чиқади, феодал хонлиқни савалайди.

Отамнинг бутун жамоатчилик фаолияти оддий меҳнаткашни ҳимоя қилишга қаратилган эди.

У 1926 йилда «Муштум» жаридасида Икромовга қарши ҳажвий мақола эълон қилгани сабабли халқ душмани Акмал Икромовнинг топшириғига кўра қамоққа олинади. Ана шу воқеадан сўнг отам то 1932 йилга қадар адабий фаолият билан шуғулланиш имкониятидан маҳрум этилади, оилани боқиш учун хўжалик ишлари билан машғул бўлади.

1933-34 йилларда жамоа хўжаликлари қурилиши ҳақида Абдулла Қодирий «Обид кетмон» деган катта қисса ёзади.

Асарларининг маълум қисми рус тилига таржима қилинган эди.

Кези келганда эътироф этиш лозимки, отамнинг асарлари адабий қусурдан холи эмасди, айрим ўринларда у хато қилган, адашган. Бироқ, шак-шубҳасиз, отам Шўро ҳокимиятига содиқ эди. Мен отамнинг халқ душмани бўлганига мутлақо ишонмайман.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг ўша пайтлардаги собиқ раҳбарлари отамни шикастлангирдилар, уни таъқиб қилдилар; менимча, ўшаларнинг касофати туфайли охир-оқибат отам қамалди. Отам қамоққа олинишидан аввал узоқ вақт бетоб бўлиб ётган эди; шундай фурсатдан фойдаланган ғаламис кимсалар отам ҳақида бўлмағур миш-мишлар тарқатишди, фитна таяёрлашди.

Абдулла Қодирий Шўро ҳокимиятига ҳамisha хайрихоҳ бўлган, уни яхши кўрарди. Қолаверса, у ўз табиатида кўра, ҳеч қачон Ватанига қарши сиёсий

жиноят қилолмасди. У ниҳоятда ҳалол, тўғрисиўз инсон эди. Шунинг учун Икромов ва бошқа халқ душманларининг ғазабига учради.

Айни пайтда мен бир нарсани диққат марказида тутишингизни илтимос қиламан: тўғри, отам ҳаётда рўй бераётган барча ҳодисаларни бирдек қабул қилолмасди, уларни баҳолашда янглишарди. Биз — Шўро ҳокимияти тарбиялаган кишилар барча янгиликни тўғри баҳолаймиз. Эски замон одамлари эса, маълумот, тажриба, маданият етишмасди.

Менинг билишимча, отам билан биргаликда — битта иш бўйича Сулаймонов, Сиддиқов, Ғози Юнусовлар жиноий жавобгарликка тортилганлар. Аммо улар отамдан анча илгари ҳибсга олинганлар. Отам эса, орадан беш-олти ой ўтгач, 1937 йил 31 декабрь куни қамалади ва унинг иши ҳам сунъий равишда юқорида номлари зикр этилган шахслар билан боғлиқ ҳолда кўрилади.

Абдулла Қодирийнинг рафиқаси — онам 1943 йилда вафот этган. Биз отаонадан икки ўғил ва уч қиз қолганмиз. Қизларининг иккитаси турмушга чиққанлар; куёвларимиздан биттаси ўқитувчи, бошқаси темирйўлда ишлайди. Катта қизларида бешта, ўртанчасида иккита фарзанд бор.

Ўзим Тошкент шаҳрининг Арис бекатидаги Темирйўл касалхонасида дўхтир бўлиб ишлайман.

Фақат отам учун эмас, биз — унинг фарзандлари учун ҳам Абдулла Қодирийнинг ноҳақ қамалиши шаънимизга доғ туширди; отамнинг оқланиши — айни пайтда, бизнинг оқланишимиздир.

Бу ишни назорат тартиби бўйича текшириб кўришингизни, ШСЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатига эътироз протест билан мурожаат этишингизни, ноҳақ ҳукми бекор қилдириб, жиноий ишни ҳаракатдан тўхтатишингизни сўрайман.

Қарорингиз тўғрисида юқорида кўрсатилган унвон бўйича каминани ҳабардор этишни илтимос қиламан.

Абдуллаев (имзо)

Англатма

Мен отамнинг ким томонидан жавобгарликка тортилганини, унинг жиноятномаси ҳозир қаерда сақланаётганини аниқ билмаганим учун Сиздан ана шуларни аниқлаб беришингизни сўрайман.

Абдуллаев (имзо)

1956 й. 9 январь».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, I — 3-бетлар)

* * *

Эл-юрт оғалари, амалдорлар уй-уйларида биқинишиб, хотин-халажларнинг этаклари остида яширинишиб ўтиришарди ва худди безгак тутаётгандек дағ-дағ титрашарди, холос. Зеро, қаҳратон фасл қариган эди-ю, аммо унинг қаҳри аримаган эди.

«Илиқ кунлар» деб таърифлади ўша паллани Илья Эренбург. Бироқ, ҳали фишт қолипдан кучмаган эди. Фишт қолипда музлаб қолган эди.

«— Кимки қасддан битта мўмин бандани ўлдирса, унинг жазоси жаҳаннам бўлади ва ўша жойда абадий қолади! — дерди бир четда тасбеҳ ўгириб ўтирган Юсуфбек ҳожиди.

— Иншооллоҳ!!!»

* * *

Шикоят мазмунидан кўриниб турибдики, Масъуд Абдуллаевга кимдир (тегишли идора ходими ёки ҒОЯДОР, ё давр ва даврадош) айтиб туриб шикоят ёздирганга ўхшайди. Айтиб турган кимса (эҳтимол, нарсадир?) ҳаммасини биларди: чамаси, у ҳам Қодирийнинг қ а т л н о м а с и билан яхши таниш эди, Жиноят Мажмуасининг моддаларидан хабардор эди. Масалан, 57-модда бўйича жиноят қилган шахс «Ўзбекистондан бадарға қилинади ёки энг камида уч йил муддат билан озодликдан маҳрум этилади», дейилганини, 66-модданинг 1-банди бўйича жавобгарликка тортилган киши эса «энг камида беш ой

муддатга озодликдан маҳрум» этилишини биларди. Акс ҳолда... Балки, М. Абдуллаев тасодифан: «Отам ЎзШСЖнинг 57-моддаси, 66-модданинг 1-банди бўйича ўн йилга озодликдан маҳрум этилган», деб ёзгандир? Агар бу ҳол тасодиф бўлса, нега шикоятчи «ўн йил муддатга озодликдан маҳрум этилган инсон ўн саккиз йилдан бери дом-дараксиз?» деб сўрамаяпти? Чунки унга ўтиб турган кимса т а х м и н а н қоғозга туширилган моддага, бандга атиги битта сон қўшилса ва жинойтлар эллик саккизинчи модда билан олтимиш олтинчи модданинг иккинчи банди бўйича баҳоланса, ҳар қандай инсон жар ёқасига бориб қолишини — ОУВга ҳукм қилинганини ич-ичидан сезиб, билиб турарди. Фақат ўзини гўлликка соларди, гўё ҳеч гапдан хабари йўқдек. Ваҳоланки, «сценарий» олдиндан тайёрланган бўлиб, бир неча марта Урда саҳнасида ўйналган, кўриқдан ўтказилган эди. Томошани бошқариб, йўриққа солиб турган кишилар халқдан олқиш олишни, ишонч қозонишни ва оломонни яна-тагин «ёрқин истиқбол сари» ўз орқаларидан эргаштириб кетишни истардилар.

**«— Ҳақсиз жазо! — деб Отабек кулумсираб қўйди...
Қутидор бўлса чин ўлик тусига кирган эди».**

Албатта, Масъуд ака бизни маъзур кўрсинлар, асло у кишига маломат қилмоқчи эмасмиз. Биз оқлов жараёни расмий кўрсатма асосида амалга оширилганини ва шикоят ҳам расмий андоза қолипида ёзилганини эътироф этмоқчимиз, холос. Ўйлаб кўрайлик: Акмал Икромов нима учун «халқ душмани» дейляпти? Бу гапни ким «диктовка» қилдийкин! Қолаверса, фарзанд ўз отасининг камчилик ва хатосини бегоналар олдида айтиши ҳам ножоиз, шекилли. Модомики, шикоят ана шундай мазмунда ёзилган экан — бас, биз унинг сурагинигина эмас, сийратини-да кўришимиз, жумлалар остидан чиқаётган ҳайқирикни эшитишимиз даркор.

Шундай қилиб, Абдулла Қодирийнинг жинойтномаси хусусида дастлабки шикоят 1956 йилнинг тўққизинчи январь куни ёзилади. Уша йилнинг ўн олтинчи январида, яъни орадан бир ҳафта ўтгач, Қодирийнинг иши юзасидан Ғафур Фулом г у в о ҳ с и ф а т и д а сўроқ қилинади. Бор-йўғи саккиз кундан кейин. Бу бизнинг жамиятимизда мисли кўрилмаган суръат эмасми? Боз устига, ҳатто Қодирийнинг жигарбандлари ҳам ўн саккиз йилдан буюн нафақат оталари қаерда эканини, ҳатто унинг жинойтномалари қаердалигини билишмасди-ку! Ун саккиз йил мобайнида Қодирий тўғрисида бир оғиз янги маълумот эшитилмаган эди, ахир!!! Демак, Қодирийнинг жинойтномаси Давлат Хавфсизлик Қўмитасида олдиндан ҳозирлаб қўйилган экан; фақат ҳаракат бошланиши учун биргина туртки шикоят керак бўлган, холос. Мана, шикоят ҳам бошлик қўлига келиб тушади. Қизиғи шундаки, М. Абдуллаев шикоятни ШСЖИнинг Бош прокурори номига — Москвага жўнатади. Уша пайтлари хат-хабарлар Москвага учоқда ташилармиди ёки оташаравадами — билмадим-у, лекин камина яқинда, 1990 йилнинг ўн иккинчи октябрь куни Тожикистондан бир хат олдим; почта муҳрига қарасам, хат Душанбедан бешинчи октябрь куни жўнатишган экан; шу кунларда Душанбедан Тошкентга хат саккиз кунда келади. Москвага-чи? 1956 йилда шикоят хати Москвага боришига, у ерда Бош прокурор қабулхонасида мунтазир бўлиб туришига ва Тошкентга келиб, Туркистон Ҳарбий ўлкаси прокуратурасининг муншийлари назаридан ўтиб, терговчи қўлига тушгунича ва терговчи шикоятда кўтарилган масала бўйича тегишли гувоҳни топиб, уни сўроқ қилгунича бор-йўғи саккиз кун кифоя қилади, холос. Ажаб! Майли, ҳозирча кўнглимизда мушдек тугунча ҳосил бўлди, дейлик. Уни суғуриб ташлашга шошмайлик, ҳали борадиган манзилимиз олис.

* * *

1956 йили жабрдийдалардан узр сўраш ўрнига, улардан: «Агар ёлғон кўргазма берсам, ЎзШСЖЖМнинг 224-225-моддалари бўйича жиноий жавобгарликка тортилажагим тўғрисида огоҳлантирилдим», дейилган тилхат олинади. Жумладан, Қодирийнинг тўнғич ўғли — Ҳабибулла Абдуллаев ўша йилнинг ўттиз биринчи март куни отасининг иши юзасидан гувоҳ сифатида сўроқ

қилинади; у ҳам гувоҳни сўроқ қилиш учун тузилган расмий тасдиқноманинг ўн олтинчи (16) бандига имзо чекади — тилхат беради. Ваҳоланки, Ҳабибулла Абдуллаев ҳақиқий жабрдийда эди: ШСЖИ Давлат Хавфсизлиги Назорати Ҳарбий Кенгашининг қарорига кўра 1946 йилнинг ўттиз биринчи декабрь куни ўн йил муддатга Ахлоқ тузатиш Меҳнат Тутқунгоҳига ҳукм қилинади ва жазо муддатини тўла ўтаб қайтади. Унинг айби аниқ айтилмаган, исботланмаган. Чамаси: «Ўзинг билмайсанми?» деб сўрашган. «Билмайман, тақсир», деб жавоб берган бўлса керак айбланувчи пичинг аралаш. «Ҳо-о, шунақами?», «Билсангиз, айтинг-да!» «Йў-ўқ, ўзинг айтасан!.. Қани, айт-чи, кимнинг ўғлисан?» деб сўрашган ўсмоқчилаб. «Абдулла Қодирийнинг ўғлиман, тақсир...»

— Учир овозингни, враг народа!

«Отабек кулумсираб қўйди...»

— Ма, манави қоғозга: «Мен халқ душманининг ўғли бўлмайман, Мени ундай отам йўқ!» деб ёзиб бер!.. Уни эртагаёқ «Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг биринчи саҳифасида эълон қилдирамиз, суратингни ҳам босиб чиқаришадди. Ёз, йигит!.. Ёзмайсанми?.. Ёзмасанг, мана, биз ёзамиз: сен ўн йил озодликдан маҳрум этилдинг!!!

«Қутидор эса чин ўлик тусига кирган эди», дейди ўзича Ҳабибулла Абдуллаев.

Умуман, ўша даврда фарзанднинг отадан, хотиннинг эрдан расман намойишкорона воз кечиши кундалик тарғибот турларидан ҳисобланарди. Чунки кишилиқ жамияти тарихида оқпадар тузум ҳукмронлик қила бошлаган эди: кашшофлар, комсомоллар, фирқалар, қаҳрамонлар орасида оқпадарлар оз эмасди. Хотинлар эрларига «талоқ» беришарди...

Хуллас, эндигина тутқунликдан озод бўлган Ҳ. Абдуллаевни 1956 йил 31 март куни ТуркХў прокурорининг ёрдамчиси тергов қилади.

— Сиз айбланувчи эмас, гувоҳсиз ва гувоҳ сифатида кўргазма берасиз... Тергов тасдиқномасида Ҳ. Абдуллаевнинг ушбу кўргазмаси қайд этилган: «Менинг отам Абдулла Қодирий 1892 ёки 1893 йилда туғилган. У ёзувчи эди, адабий фаолият билан шуғулланарди. Адабий тахаллуси «Жулқунбой». Отам Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасига аъзо бўлган, М. Горький имзо чеккан гувоҳномаси бор эди. У ёзувчи Алексей Толстой билан дўст тутинади; ўша дўсти икки марта (1932 ва 1934 йилларда) бизниқига, Тошкентга меҳмон бўлиб келган эди. Отам Масков борган пайтлари Алексей Толстой хонадонига ташриф буюрарди. 1935 йили отам Шўро ёзувчиларининг биринчи Бутуниттифоқ қурултойига делегат бўлиб борганлар.

Отам Тошкент шаҳрида (собик савдогар) боғбон оиласида дунёга келади. Маҳаллий ўрис мактабида ўқишни давом эттириш имконияти бўлмагани туфайли ўн уч ёшида рўзғор тирикчилигига кўмак бериш учун хизматга ёлланади.

Абдулла Қодирий қобилиятли бола бўлган эди, ёшлигидан адабий асарлар ёзишни машқ қилади.

Октябрь инқилобидан сўнг отам Касаба уюшмасида ишлайди, шунингдек, «Муштум» жаридасида ҳамкорлик қилади. Тахминан, 1923-1924 йилларда руҳонийларга қарши йўналтирилган «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан» ҳажвий асари чоп этилади. Бу асар «Муштум»да сонма-сон бериб борилади. 1926 йилгача «Муштум» идорасида ишлайди. Сўнг жариди саҳифасида Икромов шаънига тегадиган ҳажвия эълон қилингани учун ҳибсга олинади. Ушанда отам олти ой қамоқда ётиб чиқади. Мана шу воқеадан кейин отам то 1932 йилга қадар адабий фаолият билан шуғулланиш имконидан маҳрум этилади ва ўз томорқасида хўжалиқ ишлари билан машғул бўлади.

Бундан ташқари, отам. 1924-1925 йиллари «Ўткан кунлар» романини ёзади, 1926-1928 йилларда эса, «Меҳробдан чаён» романини чоп этади. Отам бу асарларида руҳонийлар устидан қулади, хотин-қизлар жабрланишига қарши чиқади, феодал хонлиқни савалайди.

Отам 1933-1934 йилларда жамоа хўжалиқлари қурилиши ҳақида «Обид кетмон» номли катта қисса ёзади. Бу қисса 1936 йили ўрис тилида нашр этилган.

Қолаверса, отам ўрис мумтоз адабиёти намуналаридан таржима қилиб турарди. Масалан, 1933-36 йилларда Гоголнинг «Уйланиш», Чеховнинг «Олчазор» асарларини ўзбек тилига таржима қилади. 1934-35 йилларда Гоголнинг «Уйланиш» пьесаси Тошкентдаги Ҳамза номидаги театр сахнасида ўзбек тилида ўйналган эди. Эсимда, отам ўшанда театрда икки фоиз миқдорда қалам фақи олган. 1933-34 йиллари отамни ўрисча-ўзбекча луғат тузишга ҳамкорлик қилишга таклиф этадилар.

Отамнинг бутун жамоатчилик, адабий фаолияти оддий меҳнаткашга ғам-хўрлик қилиш учун сафарбар этилган эди. У бир умр Шўро ҳокимияти манфаатига содиқ бўлиб қолди. Шунинг учун отам халқ душмани бўлганига асло ишонмайман.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг собиқ раҳбарлари отамга шикаст етказдилар, уни таъқиб этдилар, охир-оқибатда ўшалар отамни қаматишди.

Абдулла Қодирийнинг рафиқаси — менинг онам 1943 йил учинчи март куни вафот этган. Биз ота-онадан бешта фарзанд қолганмиз. Опа-сингилларим — Назифа Абдуллаева 1916 йилда туғилган, оилали, уй бекаси; Адиба Абдуллаева 1924 йилда туғилган, оилали, уй бекаси; Аниса Абдуллаева 1931 йилда туғилган, ишламайди. Укам Масъуд Абдуллаев 1927 йилда туғилган, дўхтир бўлиб ишлайди.

Отамни тубандаги шахслар яхши билишарди, улар отамга таъриф беришлари мумкин: ёзувчи Абдулла Қаҳҳор, ёзувчи Ойбек, ёзувчи Уйғун, шоир ва драматург Собир Абдулла, ёзувчи Шайхзода. Ҳаммаси Тошкент шаҳрида яшайди.

Менимча, отам қонунга хилоф равишда жазоланган. Шунинг учун унинг ишини текшириб кўришингизни сўрайман.

Отам ҳибсга олинган кундан бери биз у билан бирор марта ҳам хат ёзишмаганмиз, у ҳақда ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. У нима учун, ким томонидан жазолангани ҳам бизга қоронғи.

Ушбу иш юзасидан бундан бошқа ҳеч қандай кўргазма бера олмайман. Ўқидим, сўзларим тўғри ёзилган. Ўзим ўқиб кўрдим.

Абдуллаев (имзо).

Терговчи: ТурХў Ҳарбий прокурорининг ёрдамчиси,
адлия подполковниги Гришченко (имзо).

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 57-59-саҳифалар.)

Эсингизда бўлса, Масъуд Абдуллаев Бош прокурор номига йўллаган шикоятда: «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романларида отам руҳонийлар устидан кулади, хотин-қизлар жабрланишига қарши чиқади, феодал хонликни савалайди», деган эди ва «Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг собиқ раҳбарлари» отамга шикаст етказдилар, уни таъқиб этдилар, охир-оқибатда қаматишди, деб эътироф этади. Ҳ. Абдуллаев ҳам м у х и м нуқталарда укасининг гапларини айнан такрорляпти: бу ҳол аслига тўғрими? Романларга «синфий нуқтаи назардан» баҳо берилаётгани, терговчига айнан шунақа ж а в о б керак бўлгани учун шундай қилинаётгани сезилиб турибди. Асар қаҳрамонлари эса... социалистик реализм методининг тешик тоғораси билан тубанликларини хаспўшлаб, яшириб юрадиган пиёнистларга асло ўхшамайдилар. Бироқ, ҒОЯДОР ҳукмини ижро этаётган терговчига... йўлка четида думалаб ётган бўлса-да, «ёзувчилар устидан куладиган», оғзидан кўпик сачратиб нутқ сўзлайдиган ва гандираклаб бориб деворга бошини урадиган к у р а ш ч а н қаҳрамонлар керак эди. Шунинг учун манфаатдор томон а й т и б туриб шикоят ёздиради ва а й т и б туриб кўргазма олади — бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони эса, Абдулла Қодирий кимларнинг қутқуси билан қамоққа олингани масаласидир. Шикоятда ҳам, кўргазмада ҳам барча айб «Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг собиқ раҳбарлари» бўлишига юкланяпти. Бу даъво тўғрими? Тўғри бўлса, 1937-38 йилларда носранг кўйлак-иштон кийган ходимлар Ёзувчилар уюшмаси «Кадрлар бўлими»ни ичидан қулфлаб олишиб, эртдан-кечгача жавонлардаги шахсий йиғма жилдлардан нималарни қидиришар эдию нималарни қўлтиқларига қисиб кетишарди ва нима учун ёзувчилар кунсайин ўзларидан ўзлари йўқ бўлиб қолишарди? Ёзувчилар уюшмаси жамоат ташкилоти эмасми? Давлат Хавфсизлиги Бошқармаси қонунни ижро этадиган,

жазолайдиган ташкилот эмасми? Демак, ўз-ўзидан равшанки, Ёзувчилар уюшмаси жазоловчи ташкилот қўлида қўғирчоқ бўлган, холос. Ёзувчилар уюшмасининг собиқ раҳбарлари нечоғлиқ қонсираган бўлсалар-да, қатли ом ўтказиш ваколатига эга эмасдилар... Ҳар ҳолда, айтиб турган кимса жиноятчи билан гувоҳнинг асосий диққат-эътиборини иккиламчи баҳона томон буриб юборишга эришган. Мудҳиш ҳодисанининг илдири очилмаган. Аниқроғи, Абдулла Қодирийнинг оқланиш жараёни аввал-бошдан юз аки олиб борилади, хитойлик донишманд таъбири билан айтганда: «Бутун куч қопқоронғи уйда қора мушукни тутишга сафарбар этилади-ю, бироқ ўша уйда мушукнинг ўзи бўлмайди — у аллақачон жуфтакни ростлаган бўлади».

Худди шу маънода (яъни, диққат-эътиборни чалғитиш маъносида) 1956 йил 16 апрель куни гувоҳ сифатида сўроқ қилинган Тўлаган ЗОКИРОВ кўргазмаси ҳам қимматли, албатта.

АНГЛАТМА

«Тўлаган ЗОКИРОВ. 1907 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Оилали. Тошкент шаҳар, Сталин депарасидаги ўрта мактабда математика фанидан дарс беради. Олий маълумотли. Илгари судланмаган. 1953 йилдан бери коммунистик фирқа аъзоси. Тошкент шаҳар, Сталин депараси, Кубирариқ маҳалласи, Мурманск торкўчасидаги 32-уйда яшайди.»

У кишидан ҳам: «Ёлғон кўргазма берсам, ҳар нарса бўлай!» деган мазмунда тилхат олинади. Сўнгра у қуйидагича кўргазма беради.

«Мен ёзувчи Абдулла Қодирийни болалигимдан билардим. У киши қўшнимиз эди. Абдулла Қодирийнинг отаси — Қодир бобо боғбон эдилар, ўз оиласини кичик узумзордан келадиغان даромад эвазига боқарди. Қодир ота юз йилдан узоқ умр кўрди ва 1924 йили вафот этди.

Отанинг айтишича, Абдулла Қодирий ёшлигида битта амалдор қўлида мирзалик қилган экан. Назаримда, Абдулла Қодирий 1890 йилдан кейин туғилган бўлса керак.

Октябрь социалистик инқилобидан сўнг, то 1936 йилга қадар Абдулла Қодирий «Муштум» жаридасида мухбир бўлиб ишлади. «Муштум»да «Калвак маҳзумнинг хотира дафтарида» ҳангомаси чоп этилган. Ёзувчи бу асарида эски руҳонийларни танқид қилади, камситади, мазахлайди.

1926 йили Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи, 1928 йилда «Меҳробдан чаён» романи, тахминан, 1933 йилда «Обид кетмон» асари нашр қилинади. Мен бу асарлардан дастлабки иккитасини ўқиганман. Ана шу асарларда Қодирий ўзбекларнинг ўтмиш ҳаётини тасвирлайди. Ниҳоятда содда, оммабоп ўзбек адабий тилида ёзилган. Айниқса, «Меҳробдан чаён» романи диққатга сазовор, унда Қодирий Худоёрхонга, эски руҳонийларга, амалдорларга қарши чиқади. Худоёрхон кўп хотинли эканини, у ўз хотинларини қандай жабрлаганини фош этади. Айни пайтда ўзбек хотин-қизлари оилада тинч-тотув яшаши лозим, деган фикрни олға суради.

Уша даврда Абдулла Қодирий ўзбек ёзувчилари ўртасида энг машҳур, истеъдодли ёзувчи эди.

Мен Қодирий асарларини мутолаа қилганман, математика муаллими бўлишимдан қатъи назар, унинг асарларини адабий жиҳатдан тўғри деб ҳисоблайман. Аммо адабий, ғоявий мазмуни ҳақида узил-кесил ҳукм чиқара олмайман. Менимча, бу асарларда давлатга қарши йўналтирилган миллатчилик ғояси учрамайди.

Қодирий асар ёзишдан ташқари, ўрис мумтоз адабиётидан таржима қилиб турарди. Масалан, у Гоголнинг «Уйланиш», Чеховнинг «Олчазор» пьесаларини ўрисчадан ўзбекчага ўгирган. Бундан ташқари, Абдулла Қодирий ўрта мактаблар учун мўлжалланган «Физика дарслиги»ни татарчадан ўзбекчага таржима қилган. У ўрисча-ўзбекча луғат тузишда ҳам иштирок этади. Менга бу ҳақда Қодирийнинг ўзи гапирган эди. Баъзан Абдулла Қодирий билан суҳбатлашиб турардим. Бир гал у: «Мен Шўро даврида тинимсиз меҳнат қилишим, ўқишим

зарур. Ҳамма таълим олиши лозим. Эсингизда бўлсин, агар олий маълумотли мутахассис бўлсангиз, давлатга кўпроқ фойда келтирасиз», деган эди.

Шахсан мен Қодирийдан ҳеч қачон ўрисларга, Шўро ҳокимиятига қарши бир оғиз ҳам ёмон сўз эшитганим йўқ. Эсимда, 1936 йилги суҳбатларимиздан бирида Абдулла Қодирий хонадонига Шўро ёзувчиси Алексей Толстой меҳмон бўлиб келгани тўғрисида гапирган эди. Ушанда Қодирий айнан бундай деган: «Бизникига улуғ ўрис Шўро ёзувчиси Алексей Толстой ташриф буюрди. Мен у билан суҳбатлашдим. У киши ниҳоятда кўнгилчан экан. Лекин жуда қудратли, кўлидан ҳамма нарса келади. Билимдон. Хушмуомила. У ҳатто мен энди ёза бошлаган асарим мазмуни билан ҳам қизиқиб қолди, хийла кўнглимни кўтарди».

Суҳбатимиз пайтида Қодирий қатъий режимга бўйсуниб яшаши ҳақида сўзлаб берган эди: у ўзи тузиб қўйган жадвал бўйича жисмоний иш билан шуғулланар, асар ёзар, дам олар, овқатланар, сайр қилар ва ухлар экан.

Қодирий фақат ёзувчилик билан шуғулланмасди, айна пайтда у миришкор боғбон эди. Шунингдек, асаричилик билан шуғулланарди. Хуллас, ниҳоятда меҳнаткаш инсон эди.

Абдулла Қодирий ҳақида мен билган нарсалар ана шулардан иборат. Тасдиқномага сўзларим тўғри ёзилган, мен уни (ўз тилимда) ўқиб кўрдим. Зокиров (имзо).

Таржимон: ЗВЕРЕВ (имзо).

Терговчи: ТуркХў Ҳарбий прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги ГРИШЧЕНКО (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 67—68-саҳифалар.)

* * *

Узоқ йиллар мобайнида улоқ-кўпкарида қатнашиб юрган (айтмоқчи, устоз Қодирийнинг илк ҳикояларидан бири «УЛОҚДА» деб номланади) тажрибали чавандоз отини дарров майдонга солмайди: дастлаб совутади — қизғин кураш кетаётган майдон атрофида айланиб юради, отни кураш нафасига, шарт-шароитга кўниктиради ва аччиқ устида отга бир-икки қамчи тушириб ҳам қўяди. Шунингдек, агар биз гапни хийла чийлаб, боз устига, этак томонидан бошлаб қўйган бўлсак, бунинг сабаби — Сизни, азиз ўқувчи, ҚАТЛГОҲда рўй бераётган хийла-найранглардан хабардор этиб қўйиш ниятидамик, холос.

Гувоҳларнинг кўргазмаларига, улар Абдулла Қодирийга ким бўлишидан қатъи назар, «танқидий» ёндашмоқ лозим. Чунки улар Қодирийни чин дилдан оқлашни истардилар ва айна чоқда Қодирийнинг ҲОЯДОРга маъқул келадиган йўсинда оқланишига ҳам рози эдилар, жавобларини беихтиёр расмий кўрсатмалар андозасига солиб қўярдилар. Албатта, салтанат осмонида (1956 й.) «эшак ўлдирар» қуёш йилт этган дамларда эски-туски жулдурвоқи кийимбошни бирданига ечиб отиш мумкин эмасди: шундай қилинганда борми, у, тузумнинг, тартиботнинг айби очилиб қоларди — Қодирий оқланарди-ю, лекин ноҳақлик — адолатсиз тузум қораланарди. Афсуски, эллигинчи йилларда барча бузуқликлар Сталин жасади билан маташтирилардию қора ерга кўмиларди...

1956 йилда ҳали ёв қочмаган эди. Мана, энди ёв қочдию ботир кўпайди: ошкоралик туфайли кўнглимиздаги ҳамма гапни бемалол айтяпмиз. Ҳатто 1956 йилда Шўро адабиётининг яловбардори ҳисобланган марҳум Алексей ТОЛСТОЙ тўғрисида ҳозир кўҳна ҳақиқат очиқ-ойдин айтиляпти; ўша ёзувчи Сталин вақтида Ленин ордени билан тақдирланган бўлса, ҳозир «ишчи-деҳқон графи» деган «унвон»га сазовор бўлди. Бизнингча, Қодирийнинг А. Толстой билан «дўстона алоқада бўлгани» хусусидаги кўргазмалар ҳам омонат, асоси пуч бўлса керак. Негаки, А. Толстой гувоҳлар талқин этаётган даражада дўстга вафодор — «чин ўртоқ» бўлмаган. Акс ҳолда, у Қодирийни «бобов»ларга талатиб қўймасди. Гувоҳларнинг битта гапида жон бор: А. Толстой ҳақиқатан ҳам ҚУДРАТЛИ киши эди, у деярли ҳамма нарсага қодир эди. Бироқ, у ўз қудратини «ўтин ёришга» сарфлайди — СТАЛИН билан жонажон дўст тутина-

ди, «дохий»га хушомад қилади... Қодирийдек зийрак, зукко инсон А. Толстой табиатидаги қўнимсизликни пайқамай қолиши мумкин эмас эди. Яхшиси, келинг, Шўро адабиётининг байроқдори таржимаи ҳолидан бир шингил татиб кўрайлик.

«20-йилларнинг иккинчи ярмида А. Толстой Шўро Россиясида энг оммалашган, суюкли ёзувчилардан бирига айланиб қолди. Хавотирли Сталин эъмони бошланиши биланоқ Толстой дарҳол қизгин ижодий фаолиятни жиловладию усталик билан қаламини хийла бежавотир тарихий мавзуга йўналтирди. «Пётр Биринчи» пьесасини яратди, рус подшоси қиёфасини қоп-қора бўёқларда тасвирлади... Толстой ўша пайтда, чиндан ҳам, Россия бошига тушган барча кулфатларга буюк ислоҳотчи амалга оширган тадбирлар сабаб бўлди, деб ҳисобларди. Лекин «Пётр Биринчи» пьесаси дастлабки ҳолатда дунё юзини кўрмайди. Бошқарма ходими уни саҳнага яқин йўлатмайди. Муаллиф эса, тез орада нега бундай бўлганини билиб олади. 1929 йилдаёқ Сталин Пётр Биринчи шахсияти билан қизиқиб қолгани маълум бўладию Шўро тарихчилари зудлик билан Пётр Биринчидан ижобий хислатлар қидира бошлайдилар... Шахсан Сталинга Пётр Биринчи табиатидаги изчиллик, жўшқинлик, асосий мақсад йўлидаги қаттиққўллик маъқул келарди.

Ақл-идрокли Алексей Толстой нима учун асари «муваффақиятсиз» чиққанини дарров англайди. Англайдию зудлик билан қайта ишлайди ва нишонга беҳато уради. Пьесанинг янги нусхаси Иккинчи Бадий театр саҳнасида қўйилади, беқиёс шуҳрат қозонади... Сталин бағоят мамнун бўлади: шахсан унинг ўзи Толстойга мана шу мавзуда йирик роман ёзишни маслаҳат беради. Кремль подшоси билан рус зодағони — граф Толстой илк бора 30-йилларнинг бошларида Максим Горький уйида учрашадилар. Шу пайтдан эътиборан Толстой ҳукумат ва фирқа раҳбарлари даврасида расмий обрў қозона бошлайди. Албатта, қисқа муддатда «Пётр Биринчи» романи ҳам ёзилади. Шубҳасиз, асар завқ билан, қизиқарли ёзилган. Фақат баъзи ўринларда тарихий ҳақиқат сох-талаштирилади.

Уша пайтлари Толстой Ленинград яқинидаги Шоҳчорбоғда, шахсий боғида яшарди... «Пётр Биринчи» романи тилга тушгач, Толстойга Москвага — Кремлга яқинроқ манзилга кўчиб ўтиш таклиф қилинади. Бу дамларда унинг китоблари мисли кўрилмаган нусхаларда нашр этилади, муаллифнинг ҳукумат наздидаги эътибори юксалиб кетади ва Давлат банкасида унга махсус «Очиқ ҳисоб» ажратилади. Уттизинчи йилларнинг ўрталарида «Очиқ ҳисоб» мамлакат бўйича фақат икки кишида, Максим Горький билан машҳур муҳандис, тайёра-лар ижодкори А. Н. Туполевда бор эди, холос. «Очиқ ҳисоб» моҳияти шундан иборатки, унинг эгаси ўзи хоҳлаган пайтда Давлат банкасидан хоҳлаган миқдорда пул олиш ҳуқуқига эга эди: юз мингми, миллионми, миллиарди — аҳамияти йўқ. Билмадим, «Очиқ ҳисоб»нинг бахтли соҳиби жамғармадан миллион ёки миллиард сўм пул олиши мумкин эдими ё йўқми? Менимча, ололмасди. Шўро Иттифоқида яшаётган одамга, айтайлик, миллиард сўмнинг нима кераги бор? Ахир мамлакатда юз минг сўмлик мол-мулк харид қилиш амри-маҳол бўлган пайтда миллиард сўмга шимилдириқ олармиди!

Максим Горький 1936 йилда вафот этади, А. Н. Туполев эса, 1937 йилда қамоққа олинади. Натижада Толстой мамлакатдаги энг пулдор инсон бўлиб қолади.

Алексей Толстой Москвада ҳам тўкин-сочин, фаровон ҳаёт кечири бошлайди. «Пётр» ёзувчига беқиёс шуҳрат келтирадию энди янги асар ёзишнинг-да унчалик қизиғи қолмайди. Боз устига, тағин хавотирли давр бошланади... Толстойга эса «Шўро адабиётининг буюк ютуқлари учун» Ленин ордени берилади, сўнгра ШСЖИ Олий Кенгашига депутат қиладилар. Муҳими, у расмий, чаларасмий маросимлару зиёфатлар пайтида доимо Кремлга таклиф этиларди. Сталин унга марҳамат кўрсатарди, ёзувчи билан тез-тез суҳбатлашиб турарди...

Толстой «Пётр Биринчи» романини тамомлагач, ошна-оғайнилари даврасида, Москва қаҳвахоналарида, Кремль зиёфатларида бурнидан чиққунча арақ ичиб, маст-аласт ҳолда вақтини хушлаб юраверади — беш йилгача ҳеч нарса ёзмайди. Аммо ҳадеб сукут сақлайверса, беодобчилик бўларди. Олижаноб бирор нарса ёзиб, шу орқали тўкин-сочин, фаровон турмуш учун йўлбошчига

миннатдорлик изҳор этиб қўйиш лозим эди. Шундай қилиб, 1938 йилда бирдан шов-шув тарқалди: капиталчи давлатлар Россияга тажовуз қилган кезларда босқинчиларнинг бартараф этилишига ўртоқ Сталин буюк ҳисса қўшган экан; мана шу — фуқаролар уруши мавзусида Толстой «Ғалаба йўлида» ёки «Ун тўрт давлат юриши» деган пьеса ёзаётганмиш!.. (Шунингдек, Толстой сал кейинроқ ёзган «Нон» романида ҳикоя қилинишича, 1919 йили Царицин остоналарида оқ гвардиячилар бевосита доҳиймиз Сталиннинг оқилона тadbиркорлиги шарофати билан тор-мор этилади.) Афсуски, пьеса шу қадар бемаъни, тутуруқсиз, зерикарли эдики, ҳатто уни кўйдек ювош Шўро томошабинлари ҳам кўришни истамадилар — пьеса бир неча марта саҳнага қўйилдию кейин ундан батамом воз кечилди. Тахминан, ўша йилларда нашр қилинган «Нон» романини ҳам бўш-баёв Шўро китобхонлари ўқишмади. Бир замонлар истеъдодли бўлган Шўро ёзувчиси Алексей Толстой ичкиликка муккасидан кетади, ярамас роман ёзади... Толстойни ичкиликбозликка ўргатадилар, маънавий жиҳатдан тубанлаштириб юборадилар, уни ёлғон сўзлашга мажбур этадилар. Отувга, сургунга ҳукм қилинган ёзувчилар каби Толстойнинг ёзувчилик иқтидори ҳам таназзулга юз тутди. Лекин у узоқ яшайди. 1945 йилда вафот этади. Шўро ҳукумати доим уни кўз-кўзларди, рўзномалару ойномаларда, киноларда, тантанали расмий моросимларда, зиёфатларда: «Мана, кўриб қўйинглар — бизнинг улуғ ёзувчимиз, Шўро адабиётининг фаҳри! У собиқ зодагон, граф, ҳозир эса Сталин даврини тўлиб-тошиб куйлаяпти — садоқатли маддоҳ, социализмнинг тенгсиз қасиданависи!» дейишиб айюҳаннос солардилар... Афсуски, кўпчилик бундай бақир-чақирлар ҳам Шўро ҳокимиятининг навбатдаги ҳийла-найранги эканини билмасди).

(«Огонёк» жаридаси, 1990 й. 41-сон, «Ишчи-деҳқон графи» мақоласи, муаллиф — Юрий Елагин.)

Хуллас, мана шунақа гаплар.

* * *

Билмадим, 1938 йилда ҳам Наврўз байрами «эскилик сарқити» сифатида бартараф этилганмиди ёки бундай «инқилобий» тadbирни амалга ошириш келажакка — 80-йилларнинг ўрталарига мерос қолдирилганмиди? Ҳартугул, ўша йилнинг 21 март куни (дошқозонда сумалак қайнаётган кезларда) 1905 йили(?) туғилган, Тошкент шаҳрининг Киров депараси, Учқун кўчасидаги 52-уйда истиқомат қиладиган ШСЖИ фуқароси бўлмиш ёзувчи Ғафур Ғуломни УзШСЖ Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги Давлат Хавфсизлиги бошқармаси бўлимининг ходими, давлат хавфсизлиги сержант ТРИМАСОВ гувоҳ тарзида сўроқ қилади. Сўроқ тасдиқномасида қайд этилишича, Ғафур Ғулом ўрта маълумотли, фирқасиз киши бўлиб, қизил қўшин сафида ҳам, оқларнинг аксилинқилобий аскарлари орасида ҳам... бўлмаган. Гувоҳ ёлғон кўргазма берса, жиноий жавобгарликка тортилажаги тўғрисида огоҳлантириладию тергов бошланади.

«С а в о л . Абдулла Қодирийни яхши танийсизми?

Ж а в о б . Абдулла Қодирий чинакам миллатчи ҳисобланади. Илгари у савдогар, муштумзўр эди, ўз хўжалигида одамларни мажбуран ишлатарди. Бундан ташқари, Зоҳириддин Аълам. Шоҳидов каби аксилинқилобий кайфиятдаги мусулмон руҳонийлари билан апоқ-чапоқ бўлиб юрарди. Ошна-оғайнилари аксилинқилобий фаолияти учун жиноий жавобгарликка тортилган.

С а в о л . Қодирийнинг Шўрога қарши аксилинқилобий фаолиятига оид нималарни биласиз? Батафсил гапириб беролмайсизми?

Ж а в о б . А. Қодирий чинакам аксилинқилобчи, миллатчи. У доим аксилинқилобий, миллатчилик ишлари билан машғул бўларди. Масалан, ўзининг «Калвак маҳзум», «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» сингари асарларида аксилинқилобий, миллатчилик ғояларини тараннум этади, ҳозирги замон ўзбек халқига тухмат қилади, русларнинг устидан кулади. Шунингдек, жамоа хўжалиги қурилишига қарши чиқади, айни чоқда яккахўжалик турмушини улуғлайди.

Эсимда, 1935-36 йилларда Шўро Иттифоқи билан савдо-сотик қиладиган

битта тижоратчи Қошғардан Тошкентга келди. Уша тижоратчи Қодирий уйида меҳмон бўлди ва «Утан кунлар» романини араб имлосида нашр этиш ва уни Қошғарга жўнатиш тўғрисида Қодирий билан маслаҳатлашди. Бироқ, уларнинг қандай хулосага келгани менга қоронғи. Шу ҳақда Қодирийнинг ўзи менга гапириб берган эди. Бундан ташқари, аксилинқилобчи миллатчи деб эълон қилинган Вадуд Маҳмуд, Чўлпон, Фози Юнусовлар билан Қодирий жуда иноқ эди. Бу кимсалар Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги томонидан жавобгарликка тортилган.

1936 йили мен Қодирий билан биргаликда Наби Шариповнинг уйига таклиф этилдим (у аксилинқилобчи, миллатчи эди, ҳозирги пайтда жиноий жавобгарликка тортилган); ўша хонадонга Зоҳириддин Аълам, Шоҳидов, Чўлпон (аксилинқилобий мусулмон руҳонийлари, ҳозир жавобгарликка тортилганлар) ва менга нотаниш кимсалар ҳам таклиф этилган эканлар. Утириш давомида фақат сиёсий мавзуда суҳбатлашдилар, ҳамма Шўро ҳоқимиятини қоралади, Шўроларга қарши гапиришди. Қодирий: «Шўро ҳукумати заём чиқарди, энди уни мажбурий тартибда одамларга тарқатмоқда», деди. Утириш қатнашчиларининг бари Қодирийнинг фикр-мулоҳазасини қўллаб-қувватлашди ва шу ердаёқ заёмга обуна бўлмасликка қарор қилишди ҳамда диндорлар ўртасида заёмга обуна бўлмаслик ҳақида тарғибот юритишга келишиб қўйдилар. Ундан сўнг Шоҳидов бундай деди: «Хотин-қизлар юзини очиб ташлаш мумкин эмас, бу Қуръонда ман этилган. Қолаверса, паранжисини ташлаган аёллар раҳбарлик лавозимларини эгаллайдилар, кейин эрлар хотинларга бўйсунушга мажбур бўлишади — бу ҳол ҳам Қуръонга хилофдир». Бу масалада ҳам диндорлар ўртасида, аёллар юзини очилишига қарши тарғибот ишлари олиб боришга келишдилар.

1936 йилда бир гуруҳ ўзбек ёзувчилари Қозон шаҳрига сафар қилди. Қозон шаҳридаги «Шўро» меҳмонхонасида яшаб турганимизда (Амин Умарий билан Шокир Сулаймонов ҳам биз билан бирга эдилар) Қодирий менга бундай деди: «Татаристонда ва немисларнинг Эдилбўйи мухториятида озиқ-овқат маҳсулотлари атайлаб таҳчил этиб қўйилган. Шўро ҳукумати аҳоли ўртасида норозилик уйғотиш учун жўрттага шундай қияпти. Олмонияда эса, хайр-эхсон тўпланапти, йиғимдан тушган маблағ, маҳсулот Татаристон билан немисларнинг Эдилбўйи мухториятига жўнатиляпти». Сўнгра Қодирий бундай деди: «Ҳарбий жиҳатдан Шўро Иттифоқи Олмониядан кучсиз. Агар уруш бошланиб кетса, Шўро ҳукумати мағлубиятга учрайди». Ушбу сўзларни эшитишимиз билан Умарий, Сулаймонов ва мен дарҳол Қодирийга эътироз билдирдик. Аммо Қодирий ўз фикридан қайтмади.

Умарий адабиёт билан шуғулланади. Сулаймонов Ўзбекистон Давлат нашриётида ишлайди. Иккови ҳам Тошкент шаҳрида яшайди.

Шундан бошқа айтадиган гапим йўқ.

Менинг сўзларим тўғри ёзиб олинган, ўзим ўкиб кўрдим.

Ғ. ФУЛОМ (имзо).

Терговчи: ТРИМАСОВ (имзо).

(А. Қодирийнинг жиноятномаси. 32—34-саҳифалар.)

Англлатма

«Аризагўй Ҳ. Қодирий билан суҳбатлашганимиз тўғрисида.

1988 йилнинг 27 январь куни мен — ЎзШСЖ Давлат Хавфсизлиги Қўмитаси бўлим бошлиғининг ўринбосари, подполковник В. А. Петлин, қўмита шошилинч вазифалар ходими Б. Й. Тошпўлатов билан биргаликда арзгўй Ҳабибулла Қодирий билан унинг хонадонида суҳбатлашдик. Арзгўй бетоб экан, қиш пайтида хонадонидан ташқарига чиқа олмайди.

Аризада ўртага қўйилган масала юзасидан тушунтирилдики, ДХҚ томонидан тергов қилинган кишиларнинг жиноятномалари танишиб кўриш учун шахсий арзгўйлар қўлига берилмайди. Кейинги саволларга бундай жавоб берилди: арзгўйнинг отаси — Абдулла Қодирий 1938 йилда гўё Ф. Хўжаев раҳбарлик қилган аксилинқилобий, аксилшўравий ташкилотга аъзо бўлгани учун жиноий жавобгарликка тортилган ва олий жазога ҳукм қилинган, ҳукм ижро этилган. Бундай шахсларнинг кўмилган жойлари ўша даврда расмий ҳужжатларда қайд этилмасди: шунинг учун ҳозир унинг қаерга дафн этилганини аниқлаш имкония-

ти йўқ. 1956 йили у оқланган. Чунки унинг хатти ҳаракатида жиноят таркиби йўқлиги тан олинган.

Сухбат пайтида Ҳабибулла Қодирий, отасининг ноҳақ жазоланишида Фафур Фулом айбдор ҳисобланадими, деган масалага ойдинлик киритмоқчи бўлди. Унга, биз бундай маълумотга эга эмасмиз, деб жавоб берилди. Арзгўй отаси ҳақида ўзи ёзаётган китобда Фафур Фуломни қоралаб акс эттиришим мумкинми, деб сўради. Биз унга тушунтирдикки, агар қоралаш учун тўла исботланган, ҳаққоний далил бўлса, ёзиш мумкин, албатта. Акс ҳолда муаллиф бировга тўхмат қилгани учун жинойий жавобгарликка тортилади. Сухбат давомида Ҳабибулла Қодирий айтдики, унинг яқин бир таниши (бундан йигирма йиллар муқаддам) мутлақо тасодифан Абдулла Қодирийнинг жиноятномаси билан танишиб, унга баъзи тафсилотларни сўзлаб берган экан. Хусусан, арзгўй отасини тергов қилган собиқ терговчи ТРИФУЛОВнинг кўргазмаси тўғрисида ҳақиқатга яқин тафсилотларни айтди. Бундан ташқари, Абдулла Қодирийнинг иши қайта кўриляётган вақтда терговга чақирилган арзгўй ўша пайтда баъзи тафсилотни ўзи билиб олган экан.

Сухбат охирида арзгўй Ҳабибулла Қодирий, агар отасининг жиноятномаси билан танишиб кўришнинг имконияти йўқ бўлса, ДХҚга ёзган аризаси бўйича унга берилган жавобдан қониққанини эътироф этди; бу масала юзасидан эътироз йўқ экан.

ЎзШСЖ ДХҚ бўлим бошлиғининг ўринбосари, подполковник
В. ПЕТЛИН (имзо)

ЎзШСЖ ДХҚ шошинч вазифалар ходими, капитан
Б. ТОШПУЛАТОВ (имзо)

1988 й. 27 январь».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 98—99-саҳифалар.

* * *

Фафур Фулом 1938 йилда Абдулла Қодирий ҳақида дастлаб кўргазма берганидан сўнг орадан ўн саккиз йил ўтади. Ва 1956 йил январь ойининг ўн олтинчи куни ТуркХУ прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги ГРИШЧЕНКО Ўзбекистон Шўро Ёзувчилари уюшмасининг аъзоси бўлмиш Фафур Фуломни гувоҳ сифатида сўроқ қилади.

С а в о л. Ёзувчи Абдулла Қодирийни биласизми? Унинг ўтмиши ҳақида Сизга нималар маълум?

Ж а в о б. Мен ёзувчи Абдулла Қодирийни сиртдан, асарлари бўйича 1925—26 йиллардан бери биламан. Шахсан у билан, тахминан, 1932 йили танишганман. Абдулла Қодирий тошкентлик бўлиб, отаси боғбон эди. Қодирийнинг ўзи адабиёт билан шуғулланарди, бўш пайтларида укалари билан боғ юмушлари билан машғул бўларди.

С а в о л. 1923—26 йилларда Абдулла Қодирий қаерда, қандай вазифаларни бажарган?

Ж а в о б. Вақтли матбуотдан менга маълум эдики, у «Муштум» жаридаси билан ҳамкорлик қиларди.

С а в о л. 1923—26 йилларда «Муштум» жаридасига ким раҳбарлик қилган?

Ж а в о б. 1923—26 йилларда «Муштум» жаридасига Ғози Юнусов (ҳажвчи), шоир Чўлпон ва Абдулла Қодирий раҳбарлик қилганлар.

С а в о л. А. Қодирийнинг «Муштум»даги фаолияти ҳақида Сизга нималар маълум?

Ж а в о б. Қодирий «Муштум» билан ҳамкорлик қилган пайтларда унинг фельетонлари, ҳажвий ҳикоялари босилиб турарди.

С а в о л. Абдулла Қодирийнинг ғоявий-сиёсий қарашлари ҳақида нима дейсиз?

Ж а в о б. Абдулла Қодирий мутаассиб мусулмон эди, у барча диний расм-русмларни қатъиян адо этарди. Шунинг учун турмушимиздаги янгиликлар, хусусан, хотин-қизларнинг паранжи ташлаши ҳам унга ғайритабиий туюларди — бундай ҳодисаларга салбий муносабатда бўларди.

У миллатчи эди, асарларида ўрис халқига нисбатан қаҳр-ғазабини акс

эттирган. Жамоа хўжалиги қурилишини қораларди, яккахўжаликни афзал кўрарди. Чунки унинг ўзи хўжаликни яккабош бўлиб бошқариш тарафдори эди.

С а в о л . Абдулла Қодирийнинг аксилнқилобий хатти-ҳаракатлари борасида нималарни биласиз?

Ж а в о б . Шахсан менга Қодирийнинг аксилнқилобий хатти-ҳаракатлари тўғрисида ҳеч нарса маълум эмас.

С а в о л . Кошғарга жўнатиш учун нашр этилган Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» китоби ҳақида нималарни биласиз?

Ж а в о б . Эсимда бор, бир сафар Абдулла Қодирий менга ўзининг асарларини Кошғарда ҳам ўқишаётгани ҳақида гапириб берган эди ва асарларини уйғур тилида чоп этиб, Кошғарга юборишни орзу қилганди.

С а в о л . Абдулла Қодирийнинг Вадуд Маҳмуд, Ғози Юнусовлар билан ўзаро муносабати ҳақида нималарни биласиз?

Ж а в о б . Менга маълумки, Вадуд Маҳмуд жаридачи эди: у, Чўлпон, Ғози Юнусов (ҳажвчи), Абдулла Қодирий қалин дўст тутинишган эди. Мен Вадуд Маҳмуд билан шахсан таниш эмасман. 1954 йили Сталинободда (ҳозирги Душанбе шаҳри — изоҳ биздан: Н. Б.) Айнийнинг дафн маросимида қатнашган кезларимда Вадуд Маҳмуд бирмунча вақт Сталинободда яшаганини одамлардан эшитдим.

С а в о л . Абдулла Қодирийдан аксилшўравий руҳдаги фикр-мулоҳазаларни эшитганмисиз?

Ж а в о б . 1936 йили Қозон шаҳрида сафарда бўлган пайтимиз, биз меҳмонхонада Абдулла Қодирий билан бирга яшадик. Ушанда у, агар уруш бошланиб қолса, албатта Гитлер ғалаба қозонади, деган эди. Сўхбат устида Амин Умарий ҳам бор эди (у 1946 йилда вафот этган). Бу борада бошқа гап-сўз бўлганини эслай олмайман.

С а в о л . Сиз Наби Шариповни танийсизми? У билан муносабатингиз қандай эди? Наби Шариповнинг уйига борганмисиз?

Ж а в о б . Наби Шариповни шахсан танимасдим. Лекин 1936 йили бир марта Наби Шариповнинг уйига меҳмонга таклиф этилдим. Ушанда Чўлпон билан Абдулла Қодирий ҳам боришган эди. Наби Шарипов нима иш қилишини билмайман. Чунки унинг ўида бор-ўғи бир марта бўлганман, холос. Эсимда, ўшанда Наби Шарипов хонадонига биздан ташқари Чўлпоннинг тоғаси — Ўрта Осиёнинг йирик руҳонийси Зоҳириддин Аълам ҳам ташриф буюради. Тушлик пайтида Наби Шариповнинг отаси билан Зоҳириддин Аълам муслмон киши ютуққа эгалик қилиши мумкин эмаслиги, аниқроғи, агар заёмга ютуқ чиқса, текин пулдан фойдаланиш ҳуқуқига эга эмаслиги хусусида, ютиб олинган пулни бирорта бева-бечорага ҳада этиш лозимлиги ҳақида гаплашиб ўтиришган эди. Кейин сўхбат мавзуси қушхонадан гўшт харид қилмаслик тўғрисида кетди: чунки у ерда жонликни рисоладагидек сўймайдилар — чалажон ҳолатида ирғитиб юборишади. Ростини айтсам, ҳозир барча гап-сўзларни аниқ эслай олмайман.

С а в о л . Амин Умарий билан Шокир Сулаймоновни танийсизми? Уларнинг тақдири нима бўлган?

Ж а в о б . Ҳа. Амин Умаров (Амин Умарий) билан Шокир Сулаймоновни адабий фаолияти орқали биламан. Амин Умаров ЎзШСЖнинг ҳар хил нашриётларида хизмат қилган. Шокир Сулаймонов эса шоир эди. Яна айтишим мумкинки, Амин Умаров фаол ёш камол бўлган. 1946 йили Амин Умаров Тошкент шаҳрида вафот этди.

С а в о л . Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон», «Қалвак маҳзум...» асарлари билан танишмисиз? Номлари зикр этилган асарларнинг ғоявий-тарбиявий аҳамияти, бадиий қиммати ҳақида нима дейсиз? Уша асарлар Кошғарда чоп этилганми?

Ж а в о б . Ҳа, Абдулла Қодирийнинг асарлари билан танишман. Қодирий ўзининг «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» китобларида Худоёрхон ҳукмронлик қилган даврни ёритган. Абдулла Қодирий бу асарларида ўрис халқига қаҳр-ғазабини тўкиб солган. Темурланг, Умархон замонидаги «олтин давр»ни кўмсайди. Агар ўшалар каби хонлар бўлганда борми, ўрислар икки дунёда ҳам Туркистонни босиб олишолмасди, деб ҳисобларди. Абдулла Қодирий ўз асарларида Худоёрхонни укувсиз ҳоким сифатида қоралайди: ўша ярамас,

охир-оқибатда Туркистонни ўрисларга топшириб қўйди, дейди. «Обид кетмон» романида Қодирий яккахўжаликни улуғлайди, жамоа хўжалиги қурилишини қоралайди. Бу романда Қодирий сифлис (таносил) каби юқумли касалликлар Туркистонга ўрислар томонидан келтирилган, деб талқин этади. Абдулла Қодирий «Калвак маҳзум» асарида Калвак тимсолида калава-сининг учини йўқотиб қўйган, эскичага муккасидан кетган мусулмонни тасвирлайди; ҳажвий асар қаҳрамони қулай фурсат туғилдими — бас, даррў янгиликни қоралайди, эскиликни тарғиб қилади. Ўз замонида Қодирийнинг бу асари кўп нусхада қайта-қайта нашр этилган.

С а в о л . Ўзбекистон Йўқсул Ёзувчилар уюшмаси ташкилий қўмитасининг собиқ раҳбарлари бўлмиш Қурбонов, Сотти Хусаинов, Насрулло Охундийларни танийсизми? Улар ҳозир қаерда?

Ж а в о б . Ҳа, мен Қурбонов, Хусаинов, Насрулло Охундийларни танийман. 1938 йилда Қурбонов Ўзбекистон Йўқсул Ёзувчилари уюшмасининг раиси эди, ҳозир у илмий ходим ҳисобланади. Лекин айнан қаерда ишлаётганини билмайман. Сотти Хусаинов уруш пайтида қамоққа олинган: эшитишимга қараганда, у жазоланган эмиш. Аммо, қачон, нима учун жазоланганини мен билмайман. Насрулло Охундий ҳозирги пайтда Ўзбекистон Давлат нашриётида бош муҳаррир бўлиб ишламоқда.

С а в о л . Педагогика институтининг собиқ профессори Ғози Олим Юнусовни танийсизми?

Ж а в о б . Мен Ғози Олим Юнусов номини илгари эшитганман-у, аммо у билан шахсан таниш эмасман. У ҳақда бирор нарса дея олмайман.

С а в о л . Сиз Иброҳим Назировни танийсизми?

Ж а в о б . Йўқ, мен Иброҳим Назировни танимайман.

Ушбу иш юзасидан шундан бошқа ҳеч қандай кўргазма бера олмайман. Тасдиқномага менинг сўзларим тўғри ёзилган, ўзим ўқиб кўрдим.

Ғ. ҒУЛОМ (имзо).

Терговчи: ТуркХУ прокурорининг ёрдамчиси,
адлия подполковниги ГРИШЧЕНКО (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 4—8-саҳифалар.)

Албатта, бировнинг кўнглида Ғафур Ғуломга нисбатан иштибоҳ уйғотиш ниятимиз йўқ: биз неки ҳақиқат бўлса, барини очиқ-ойдин қоғозга туширяпмиз, холос. Қоғоз эмас, юрагимиз тирналяпти!

Ҳа, ҒОЯДОР нишонни бехато олган эди: аллома шоирнинг «умр дафтари»га доғ бўлиб тушадиган «шоҳ сатрлар»ни авайлаб-асрашни ва фурсати етганда ошкор этиб, мухлислар кўнглини вайрон этишни 1938 йилдаёқ режалаштириб қўйган эди. 1956 йилда эса, ўша мудҳиш режанинг пухта ёки пухта эмаслиги синаб кўрилади, холос.

Наҳотки, соҳир ақл-идрок эгаси бўлган улуғ шоир қалтис хатога қўл ураётганини, жиноятга шерик бўлаётганини билмаган бўлса?! Нега у «халқ душмани»ни фош этиш учун ишга туширилган в о с и т а ифлос эканини, хиёнатга асосланганини билиб туриб, бир хонада ётган, бир дастурхондан туз-намак бўлган ўз оғасини «фош» этади?.. Агар мантиқ бўйича фикр юритилса, истеъдодсиз кимса бошқаларнинг ноёб истеъдодига — омонатига хиёнат қилиши мумкин. Ғафур Ғулом эса, истеъдод борасида асло қисилмаган эди: у кемтик кўнгли билан куйлаганда ҳам дунёни тўлдириб кетган шоир ҳисобланади. Ҳарҳолда, энг жирканч шайтоний қутқу — ҳасад туфайли Ғафур Ғулом қўлини булғаманган.

Энди мана бундай манзарани тасаввур қилинг:

«Мудҳиш бир кеча, кўрқинчлидир...» Бирдан дарвоза тақиллайди. Шоир чўчиб ўрнидан туради ва хотинига: «Кўрпа-тўшакни ҳозирла, мени олиб кетишади», дейди. Дарвозани асабий тақиллатишади. Шоир бўхчасини орқалаб дарвозахонага равона бўлади. Хотини эса, товушини чиқармасдан бўғриқиб-бўғриқиб йиғлайди. У беҳолгина дарвоза зулфинини туширади.

Қора кийимли икки азроил серрайиб турибди.

— Кетдик, — дейишади.

«Қаёққа» деб сўрамайди шоир, фақат ичида шум тақдирдан нолийди.

Шу пайт азроилдан биттаси шоир елкасидаги бўхчани олиб, дарвозахонага улоқтиради.

— Керак бўлса, кейин элтиб беришади, — дейди.

«Ўша жой»га олиб боришади. Қон ҳиди айқийди. Шоир ўхчийди.

— Ҳа, ёқмадимми?.. Оббо, нозикбадан-эй!! — деб пичинг қилади азроил.

— Чекасан? — деб сўрайди тўппончасини филофидан чиқариб, стол устига қўйган кимса. Шоир бош чайқайди. Сўнг, тўппончали киши давом этади: — Камина терговчи бўламан. Ҳозир биз сени қатлгоҳ манзараси билан таништирамиз. Қани, олдимга туш-чи! Қўлингни орқанга маташтириб юрасан; мабодо... қочисга уринсанг — тамом, огоҳлантирмасдан отиб ташлайман.

Гира-шира йўлакка чиқадилар. Атрофдан оҳ-фиғон, дод-фарёд эшитилди. Кимдир тўхтовсиз русчалаб сўкинади, баъзан ўзбекча ҳам аралаштириб кўяди: «Ҳее, онангни фалон қилай!»

— Стой! — дейди терговчи.

Шоир тикка тўхтайтиди.

— Сўлга бурилгин-да, тирқишдан хонага қара!.. Танияпсанми?

— Барини танийман, — дейди шоир тирқишдан нигоҳини узиб. — Улар машхур ўзбек ёзувчилари.

— Тукта!.. Кетдик, пойдем! — Бояги хонага қайтиб келишади. — Утир Энди-чи, чекади?

— Ҳа, чекади... Раҳмат, гражданин терговчи. Уларни калтаклашибди, азоб беришибди...

— Молчи!.. Мен савол берсам гапирасан, понятно?

— Понятно.

— Вот и хорошо! Скажи, Абдулла Кадирийни танийсан?

— Танийман.

— Уни яхши биласан?

— Яхши биламан, — дейди шоир. — У Горький билан...

— Ну, не так! У Горький билан эмас, миллатчи буржуйлар билан! Тушиндинг?

— Гражданин терговчи, мен оддий бир шоир бўлсам... қўйвора қолинг, уйда болаларим йўғлаб қолишди...

— Всё, сени тоже ба-бахним! — Терговчи филофидан тўппончасини чиқаради-да, ўқлай бошлайди.

— Бирпасда-я?!

— Протоколга запишем, при попытке к бегству оғир яраланди, потом касалхонада ўлади...

— Чексам мумкинми?

— Пожалуйста! Сен два дня у нас шамоллаб ётасан, биз эса кўрғазмаларингни протоколга напишем, сен подпишешь — имзо чекасан, васаллом! Потом пойдёш с богом!

Шоир қулт этиб ютинади...

— Агар қачондир кўрғазмангдан отказешся, биз сени барибир ба-бахнем! Ясно? Яман бўлади! О, ешё как яман бўлади!!!

...Шундай манзара бўлмаган деб ким кафолат бера олади?!

* * *

Рўйи заминни зир титратиб, арслондек наъра тортиб адабиёт даргоҳига кириб келган шоир эгилади, мағрур боши ҳам қилинади. Бир умр ич-этини кемириб яшашга маҳкум этилади. У дардини ҳеч кимга айтолмасди — айтса... дарди баттар газаклаб кетарди. Унинг дарди бедаво эди. Жон эса, ширин: одамнинг аъзои баданида миллионта ҳужайра бўлса, то охирги нафасгача — миллионта ҳужайра ўлгунча одам миллион марта ўлади, ўлим азобини — сўнгги қийноқни миллион марта бошидан кечиради. Чунки миллионта ҳужайранинг ҳамма-ҳаммаси б и т т а одамнинг мулкидир!.. Ишонмасангиз, ўз танангизга нина санчиб кўринг-чи?! Оғрийдими?.. Агар оғриқни сезмасангиз — билингки, ҳужайрангиз тирик эмас. Зеро, оғриқ — тирикликка хосдир.

Шундай қилиб, ўзбек миллати пешонасига битган буюк ИСТЕЪДОД зан-жирбанд этилади.

— Ғафур Ғулом 1956 йилда ўз гуноҳини ювиши мумкин эди-ку?! — деб сўрасиз.

Кечиргайлар! 1956 йилда ЁЛҒОН — ҳокими мутлақлик тахтидан тушмаган эди. ҚЎРҚУВ эса, кўппакдек ўша оғасини — ЁЛҒОННИ қўриқлаб ётарди. Қўрқув итоатгўйлиги, хиёнати учун ҳар хил мукофоту унвонлар билан тақдирланарди: Қўрқув тавба қиладимиз? Нега? Ахир, қўрқув ўз жони — миллион ҳужайраси «темир сандиқ»да эканини яхши биларди... Шунинг учун Ғафур Ғулом, ҳатто 1964 йилда — Абдулла Қодирий таваллудининг етмиш йиллиги нишонланаётган тантанали кечада ҳам Қодирийни «уч-тўртта рисола ёзиб кетган анчайин бир ёзувчи» сифатида таърифлайди. Нима у кўпчиликнинг ўртасида Қодирий тўғрисида илиқроқ сўз айтиб қўйса, асакаси кетармиди? Асло. Бундан осони йўқ эди. Аммо, «мудҳиш бир кечада, қўрқинчли бир кечада» уйингизда қўққис телефон жирингласа-ю, нотаниш киши мулоим товушда қатли ом даврини ш у н ч а к и эслатиб қўйса ва баъзи бир йўл-йўриқ кўрсатса-да, эртага бўладиган Қодирийнинг тантанали кечасида эс-ҳушингизни йиғиб гапирсангиз ёмон бўлмасди, деб тилак билдирса... Кечиргайлар! Пешонадан совуқ тер чиқиб кетиши турган гап! Арслонюрак шоирни маҳв эта олган ҚЎРҚУВ нақадар қудратли эканини тасаввур этяпсизми, дўстим?! Тўғри, «мард бир марта ўлади, номард эса минг марта», дейдилар. Бироқ «одамларнинг бир одати бор — мақол тўқийдилар мослаб ўзига». Қолаверса, минг бир ўлимни енгиб, битта жонини минг бир марта қиймалаб, қиймаланиб ва яна дор остига бораверган, қўлидан қаламини ташламаган инсон наинки номард бўлса?

Мен ишонаманки, агар Ғафур Ғулом қайта қуриш даврига қадар омон-осон яшаганида борми, у баъзи «оқсоқол» шоиру ёзувчилар каби уйига биқиниб олиб, сасини чиқармай ўтирмасди, балки қонхўр золимларнинг битта қурбони сифатида эл-юрт олдида гувоҳлик берарди.

Ана, «зўр карвон йўлида етим бўтадек» елиб-югуриб, жонини қаерга қўйишини билмасдан, «бошини силашга бир меҳрибон қўл» тополмасдан, шўр пешонасига муштлаб-муштлаб нуроний бир чол йиғлаяпти. Ўпкаси тўлиб-тўлиб, ўксиб-ўксиб, ўткинчи дунёни, ёлғончи дунёни қарғаб-қарғаб бўзлаяпти.

— Ё раббим!..

«Ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг қўшинда эди. Авлиёота устидаги чор аскарлари билан тўқнашувимизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва қаҳрамонона урушиб шаҳид бўлди. Мен ўз қўлим билан иккисини дафн этдим». Роман шундай сўзлар билан якунланади «Онгли равишда — сиёсий мақсадни кўзлаб, ўрисларнинг ишчилар синфига, ўрис халқига нафрат уйғотиш ниятида шундай ёзилади ва шу йўсинда буржуй миллатчилари сафини мустаҳкамлаш, ёшларга зарарли, тубан буржуйча миллатчилик таъсир ўтказиш назарда тутилган...»

Ўзбекистон Йўқсул Ёзувчилари уюшмаси ташкилий қўмитаси томонидан «Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) буржуйча миллатчилик, аксилшўравий «Ўткан кунлар» романи ҳақида» ЎзШСЖ Ички Ишлар Халқ комиссарлиги Давлат Хавфсизлиги Бошқармасига тавсия этилган ва Қодирийнинг жиноятномасига тикиб қўйилган хулосада ана шундай дейилади. Хулосага «ёш шоир — Ташкилий қўмитанинг масъул котиби Насрулло Охундий» имзо чекмаган экан. Тифдор «такриз»га қўмита раиси Х. Қурбонов, раис муовини — драматург-танқидчи С. Хусаинов, ёзувчи Абдулла Қаҳҳор, танқидчи-адабиётшунос Олим Шарафиддинов имзо чекканлар. Имзокашлар қаторида Ғафур Ғуломнинг ҳам исм-шарифлари қайд этилган-у, аммо унинг имзоси йўқ, гувоҳ сифатидаги кўргазмаси терговчига етарли далил бўлган бўлса ажаб эмас. Бироқ, «Обид кетмон» тўғрисида ва «А. Қодирийнинг тескаричи асарлари» хусусидаги хулосаларга Н. Охундий имзо қўйган.

Н. Охундий имзо қўйган хулосалардан айрим кўчирмалар:

«А. Қодирий «Обид кетмон» асарини гўё ўзи ҳам Шўро томонига ўтганини исботлайдиган далил каби тортиқ қилди. Афсуски, ушбу ҳужжат ёзувчи Шўро томонига ўтганини инкор қилиб турибди: у Шўрога қарши курашиш учун юзига ниқоб тортиб олибди».

ВОЕННАЯ ПРОКУРАТУРА

Туркестанского Военного Округа

Военная Прокуратура Буржи

П-19460

1956

~~МАТЕРИАЛЫ~~ МАТЕРИАЛЫ ПРОВЕРКИ

к ар. д. у. № 97555

по делу по обвинению в

КАДЫРИ ДУШМА

19460

Пачето _____ 1956 г.

Опозначено _____ 1956 г.

На _____ листках.

«Буржуй миллатчилари кўкларга кўтариб мақтайдиган ва ўша мақтовлардан ғурурланиб юрадиган маддох ёзувчилардан биринчиси А. Қодирийдир. Буржуй миллатчилари тормор этилган сўнгги кунга қадар А. Қодирий буржуйлар синфига садоқат билан хизмат қилди.

Уктабр инқилобидан кейин очик-ойдин Шўро ҳукуматиға қарши кураш бoshлаган муросасиз аксил-инқилобчилар тарафига ўтиб кетган ва барча қора кучларни ўз атрофига бирлаштирган, босмачилик ҳаракатини уюштирган, босқинчилар (интервентлар) билан яхши алоқа ўрнатган жадидлар ягона мақсадни кўзлардилар — улар ишчи-деҳқонларнинг Шўро ҳокимиятини ағдариб ташлашни истардилар. Жадидларнинг энг йирик ёзувчиси Абдулла Қодирий охирги кунгача Шўро ҳокимиятининг муросасиз душманлари сафини тарк этмади; Уктабр инқилобини, йўқсуллар диктатураси тантаналарини чинакам синфий душман сингари қарши олди. У большевойларни мазахлаб ҳажвий асарлар ёз-

ди, Шўро тузумини нотўғри акс эттирди, турли-туман йўллар билан лаънати ўтмишни улуғлади. У ўтмишдан олинган қаҳрамонларни, миллий буржуйлар вакилларини кўкларга кўтариб мақтади. Оврўпалик буржуйлардан деярли фарқ қилмайдиган Отабек А. Қодирий сиғинадиган тимсол эди...

Халқ душмани А. Қодирий... ўтмиш манзараларини, қаҳрамонларини нотўғри тасвирлайди. У халқнинг хонга нисбатан нафратини кўрсатмайди, дин меҳнаткашлар оммасини эзиш қуроли эканини фош этмайди.

Юқорида баён этилган фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, халқ душмани А. Қодирий ўзининг «Обид кетмон» қиссасида онгли равишда фирқамизнинг, ҳукуматимизнинг қишлоқдаги сиёсатиға қарши чиқади; қишлоқ хўжалигини жамоалаштиришға тўсқинлик қилади».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 56—61-соҳифалар.)

Албатта, бу хулоса битта Н. Охундий томонидан ёзилмаган, балки «қизил шанбалик» усулида «ижод» қилинган. Маълумки, шанбаликда ҳар қим баҳоли қудрат ишлайди. Жумладан, Н. Охундий ҳам «Правда Востока» рўзномасининг 1937 йил 31 декабрь куни (айнан Абдулла Қодирий қамоққа олинган куни!) чоп этилган «Руставели ва ўзбек адабиёти» мақоласида бундай ёзади:

«Адабиётимизга суқилиб кириб олган аксил-инқилобий миллатчиларнинг жосуслари ўзбек адабиётини ажратиб қўйишға уриндилар, бизнинг халқларимиз миллий маданиятларининг дўстлашувиға тўсқинлик қилмоқчи бўлдилар... Ўзбекистон ёзувчиларининг сафи халқ душманларидан тозаланса, озод Ўзбе-

кистоннинг сўсалистик маданияти янада гуллаб-яшнаши учун пухта замин ҳозирланган бўларди».

Тез кунларда Н. Охундий фирқа рўзномасида илгари сурган «назария-си»ни амалий иш билан мустаҳкамлайди: у «халқ душмани А. Қодирий» тўғрисида ёзилган хулосага муносиб улуш қўшади.

* * *

Таассуфки, Н. Охундийнинг ижодий фаолиятига доир маълумотлар кўчирмалар орасида ғарамга тушган нина каби йўқолиб қолди. Миллий кутубхонага яна-тагин фақат Охундийнинг китобларидан кўчирмалар олиш учун боргани эса эриндим. Эринмасдим-у, аммо муаллифнинг пичоққа илинадиган, ўқувчини ўзига жалб этадиган бирорта ҳам асари йўқ экан.

* * *

1956 йил апрель ойининг йигирма бешинчи куни Туркистон Ҳарбий Ўлкаси прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гришченко Насрулло Охундийни гувоҳ сифатида сўроқ қилади.

Насрулло Охундий, 1908 йили Жиззах шаҳрида туғилган. Ўзбек. Оилали. 1945 йилдан бери коммунистик фирқа аъзоси. ЎзШСЖ Давлат нашриётида бош муҳаррир лавозимида ишлайди. Тошкент шаҳар, Ўқитувчилар кўчасидаги 9-уйда яшайди.

Н. Охундий тубандаги кўргазмани беради:

«Абдулла Қодирийни (Жулқунбой), тахминан, 1931 йилдан бери ёзувчи сифатида биламан. Биз Тошкент шаҳрида яшардик. Ўзбекистонда Шўро ёзувчилари уюшмаси тузилгач, Абдулла Қодирий шу уюшмага аъзо бўлди. У 1934 йили Шўро ёзувчиларининг биринчи Бутуниттифоқ қурултойига делегат бўлиб борган эди. Қодирий ёзувчилар орасида ҳам, кенг китобхонлар ўртасида ҳам энг машҳур ёзувчи ҳисобланарди. Унинг асарлари тумтароқ эскича услубда ёзилган бўлса-да, лекин соддалиги, халқчиллиги, тилининг жозибадорлиги учун ўқувчилар меҳрини қозонган эди. Менга А. Қодирийнинг қуйидаги асарлари маълум: «Ўткан кунлар» романи (1924—25 йилларда чоп этилган) «Меҳробдан чаён» романи (1928 йили нашр этилган), «Обид кетмон» қиссаси (1935 йилда нашр қилинган).

«Ўткан кунлар» — бу тарихий роман бўлиб, унда XIX асрда, Худоёрхон ҳукмронлик қилган даврдаги ўзбек халқининг ҳаёти акс эттирилган. Ўзбек қизларининг муҳаббат эрки масаласи қизил ип мисоли роман марказидан ўтади. Асосий фикр — ўзбек қизларини янада журъатли бўлишга чорлашдан иборат. Абдулла Қодирий бу романида қулдорлик даври қолдиқларини қоралайди. Роман бадий жиҳатдан ниҳоятда юксак бўлиб, халқчил, содда тилда ёзилган.

«Меҳробдан чаён» романида Абдулла Қодирий диндорларга, жоҳилиятпарастларга қарши чиқади ва Шарқ хотин-қизларининг юзлари очилишини қўллаб-қувватлайди. Роман ўзининг бадий қиммати жиҳатидан беқиёс. Бу ҳам содда, чиройли тилда ёзилган.

«Обид кетмон» қиссасида Абдулла Қодирий жамоалаштириш масаласини кўтаради. Қисса бадий томондан аввалги романларга нисбатан кучсизроқ бўлса-да, аммо унда кўтарилган мавзу жуда долзарб эди; ёзувчи илк бора замонавий мавзуда қалам тебратади — бу эса, ёзувчи ижодида ижобий ҳодиса саналарди.

Унинг бирорта асарида ҳам аксилнқилобий, аксилшўравий унсур йўқ эканини алоҳида таъкидлаб кўрсатмоқчиман.

Абдулла Қодирий ҳибсга олингандан сўнг унинг асарлари «халқ душмани» қаламига мансуб асарлар сифатида мусодара қилинди, таъқибга учради. Мен шу пайтгача Абдулла Қодирий нима учун қамоққа олинганини ҳам, нима учун жазоланганини ҳам аниқ билмайман. Абдулла Қодирий Ўзбекистондаги энг истеъдодли ёзувчилардан биттаси эди.

С а в о л. Айтинг-чи, Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасида қачон, қандай лавозимда ишлаган эдингиз?

Ж а в о б. 1936 йилдан 1939 йилгача Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасида масъул котиб лавозимида ишлаганман. 1937 йилнинг бошларида Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасининг раиси этиб Холмат Қурбонов тайинланган эди. У ҳозир Фирқа тарихи институти директорининг муовини лавозимида ишламоқда. Ўша пайтларда Сотти Хусаинов раис ўринбосари ва фирқа ташкилотининг бошлиғи ҳисобланарди.

С а в о л. Сиз қачонлардир Абдулла Қодирийнинг асарлари юзасидан бирорта хулоса ёзганмисиз?

Ж а в о б. Эсимда бор, олдиндан «халқ душмани» деб эълон қилинган Абдулла Қодирий қамоққа олингач, Ички Ишлар Халқ Комиссарлигига қарашли идора ходимлари Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасидан Абдулла Қодирийнинг асарлари бўйича хулоса ёзиб беришимни талаб этгандилар. ЎзШСЖ ИИХК талабига кўра ўшанда Ўзбекистон ёзувчилари уюшмаси хулоса ёзиб беради: унга Х. Қурбонов, С. Хусаинов, А. Қаҳҳор, И. Назирий, О. Шарафутдинов ва мен — Н. Охундий имзо чекканмиз. Хулосани айнан ким ёзганини аниқ эслай олмайман. Назаримда, бу ишни Сотти Хусаинов адо этган бўлса керак. Чунки у танқидчи-адабиётшунос эди.

С а в о л. Абдулла Қодирий асарлари бўйича ёзилган ўша хулосани ҳозир ҳам тасдиқлайсизми?

Ж а в о б. А. Қодирий асарлари бўйича ёзилган хулоса билан танишиб кўрганимдан сўнг (жиноятноманинг 56—61-саҳифалари), айтмоқчиманки, бу хулосаларни мен тасдиқламайман. Чунки улар А. Қодирий ИИХК томонидан «халқ душмани» деб эълон қилинган, жазо ташкилотининг буйруғига асосан ёзилган эди. Ўшанда биз махсус кўрсатмага мувофиқ Қодирий асарларидан аксилинкилобий, аксилшўравий унсур топишимиз лозим эди. Аслида, А. Қодирий асарларида бундай унсур учрамасди. Хуллас, буйруқ асосида ўша хулосалар ёзилган эди; унга бошқалар қаторида мен ҳам имзо чекканман. Ҳозир мен айтган сабабларга кўра, ўша хулосаларга имзо чеккан бошқа ўртоқлар ҳам бу хулосаларни рад этадилар.

Ушбу иш юзасидан бундан бошқа кўргазма беролмайман.

Тасдиқномага сўзларим тўғри ёзилган, уни ўқиб кўрдим.

Н. ОХУНДИЙ (имзо).

Терговчи Гришченко (имзо).»

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 69—71-саҳифалар.

Содда ўқувчимиз, Н. Охундий Қодирийни қоралаган экан-у, аммо 1956 йилда гуноҳини ювибди — отасига раҳмат, деб ўйлаши мумкин. Бир томондан қарасак, чиндан ҳам шундай. Аммо... Кошкийди, 1938 йилдаги хулоса қонундек ҳукмдор кучга эга бўлмаган бўлса! Мана, ўзингиз таққослаб кўринг: 1938 йили А. Қодирийнинг «бир гуруҳ ўртоқлари» томонидан Давлат Хавфсизлиги бошқармасига жўнатилган хулосада: «...халқ душмани АНҚА-БОЙ таҳрири остида нашр этилган бошқа бир китобини — «Обид кетмон»ни олиб кўрамиз», дейилган жумла бор. Биз, мисол учун, «Обид кетмон»ни эмас, айтайлик, Анқабойни олиб кўрамиз. Хўш, Анқабой ким эди? Унга нима бўлади?

АНГЛАТМА

Ҳужжатгоҳда сақланаётган 976522-сонли жиноятнома асосида тузилган. Анқабой Худойвоҳидов. 1905 йили Ўзбекистоннинг Ғаллаорол депарасида туғилган. Ўзбек. ШСЖИ фуқароси. Оилали. Олий маълумотли. 1925 йилдан бери ВКП(б) аъзоси. Ёзувчи-драматург. ЎзШСЖ Шўро Ёзувчилари уюшмаси президиумининг аъзоси. Радио эшиттириш кўмитасининг раиси.

1937 йил 9 август куни ЎзШСЖ Жиноят Мажмуаси 66-моддасининг 1-банд ва 67-моддалари бўйича жиноят қилганликда гумон қилиниб, Анқабой Худойвоҳидов ЎзШСЖ Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги маҳкамаси томонидан ҳибс-

га олинади. Худойвоҳидовни қамоққа олиш ҳақидаги фармонга ЎзШСЖ ИИХК-нинг ўринбосари ЛЕОНОВ имзо чеккан.

Анқабой Худойвоҳидов 1937 йил 10 август куни тергов қилинган пайтда Шўро ёзувчилари уюшмасидаги ва адабий жамоатчилик ўртасидаги туркпараст, аксилинқилобий ташкилотга қуйидаги шахслар аъзо эканини қайд этади: Мўмин Усмонов, Раҳмат Мажидий, Қурбон Берекин, Отажон Ҳошимов, Зиё Саидов, Умаржон Исмоилов, Аъзам Аюпов, Машриқ Юнусов, Элбек, Уйғун,¹ Ҳамид Олимжон, Ойдин Собирова, Санжар Сиддиқов. Сўнгра шундай дейди (аслида, Анқабой «тили»дан шундай кўргазма олинади; тергов жараёни хусусида кейинчалик атрофлича тўхталамиз: изоҳ биздан — Н. Б.):

«Элбек, Ҳусайн Шамс, Ойбек, Ойдин, Уйғун, Ҳамид Олимжон, Жулкунбой, Усмон Носир каби ўз асарлари билан ном чиқарган миллатчилар шу кунларга қадар ўзбек адабиётида ҳукмронлик қилмоқдалар» (жиноятноманинг 10-саҳифаси).

«Жулқунбойнинг кўп нусхада нашр этилган «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» асарлари миллатчиларнинг ошкора адабиёти намунаси ҳисобланади» (жиноятноманинг 10-саҳифаси).

Худойвоҳидов 1937 йил 26 август кунги тергов пайтида Мўмин Усмоновнинг аксилинқилобий фаолияти ҳақида кўргазма беради.

Маҳбуслар: Муҳаммад Мўминов, Ҳ. Сатторов, Қ. Берекин, Муҳаммад Ҳасановларнинг кўргазмаларидан кўтарилган нусхалар Худойвоҳидов жиноятномасига тиркаб қўйилган.

1937 йил 15 декабрь куни айблов бўйича ЎзШСЖ Жиноий Жараён Мажмуасининг 60-моддаси талаби адо этилган.

Тергов ниҳоясига етказилгач, жиноятномага Худойвоҳидовнинг Мўмин Усмонов ҳамда Назир (?) Инояттов билан юзлаштириш тасдиқномасидан олинган кўчирмалар тиркаб қўйилади: кўчирмаларда 1938 йил 22 февраль санаси қайд этилган.

Худойвоҳидовни айблаш бўйича ЎзШСЖ ЖЖМнинг 60-моддаси талаби такрорий равишда ижро этилмайди.

Ушбу иш юзасидан тузилган айбнома 1937 йил 16 декабрь куни АПРЕ-СЯН томонидан тасдиқланган (жиноятноманинг 80—81-саҳифалари).

ШСЖИ¹ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг суд мажлисида Худойвоҳидов ўз айбига иқрор бўлмайди: ҳеч қандай аксилшўравий ташкилотга аъзо бўлмагани, зараркунандачилик ишлари билан шуғулланмагани тўғрисида кўргазма беради. Дастлабки тергов жараёнида берган барча кўргазмаларини инкор этади. Шунга қарамасдан, ШСЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъати 1938 йил 5 октябрь куни Худойвоҳидовни ЎзШСЖда мавжуд бўлган буржуй миллатчиларининг аксилшўравий, қўзғолончилик, одамқушлик, зараркунандачилик, бузғунчилик ташкилотининг фаол аъзоси сифатида ЎзШСЖ ЖМнинг 58, 63, 64, 67-моддалари бўйича айбдор деб топади ва у жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — ОТУВга ҳукм қилинади.

Ҳукм Тошкент шаҳрида 1938 йил 4 (тўртинчи) октябрь куни ижро этилади (Жиноятноманинг 85—86-саҳифалари)».

(А. Қодирининг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 98—99-саҳифалар).

Кўриниб турибдики, Анқабой Худойвоҳидов «уч бошли аждарҳо» (тройка) ҳузурида ўз айбига иқрор бўлмайди, лекин олий жазога ҳукм қилинади. Ҳукм эса суд мажлисидан бир кун аввал — тўртинчи октябрь куни ижро этилади. 1956 йилга келиб, Н. Охундий «халқ душмани АНҚАБОЙ таҳрири остида нашр этилган «Обид кетмон» қиссасида Абдулла Қодирий... илк бора замонавий мавзуда қалам тебратади — бу эса ёзувчи ижодида ижобий ҳодиса саналарди», деб алоҳида таъкидлайди-ю, аммо «таҳрирчи» тўғрисида лом-мим демайди, Анқабой хусусида фикр билдиришни негадир ўзига эп кўрмайди. Ваҳоланки, у 1938 йилда ёзган хулосасига Анқабой номини ҳам қистириб кетган эди. 1938 йилда сиёсий мазмундаги ҳар қандай **АЙТИЛГАН СЎЗ** —

¹ Шўро Социалистик Жумҳуриятлар Иттифоқи

ОТИЛГАН УҚ саналарди. 1956 йилда эса, ҳарқалай айтилган СЎЗ учун ўқ узилмасди, бегуноҳ одамлар ўлдирилмасди.

* * *

«Қиссанинг («Обид кетмон» назарда тутиляпти: Н. Б.) асосий воқеаларизмаси (сюжети) — калхўз қурилишию калхўзга ўртаҳол деҳқонларни аъзо бўлиб кириши жараёнини кўрсатишдан иборат. Обид кетмон — қиссанинг ижобий қаҳрамони. А. Қодирий ўзининг бошқа асарларидаги сингари «Обид кетмон»да ҳам синфий курашни, меҳнаткашларнинг ўз эзувчиларига — буржуйларга қарши инқилобий курашини инкор этади. «Обид кетмон»да калхўз қурилиши даврида бойлару муштумзўр унсурлар қаршилиги, «окопларда жимгина ётган кўйи» зимдан зарар етказган, ниқобланган кўпорувчиларнинг хатти-ҳаракатлари, кураш усуллари ўз аксини топмаган. Синфий душманларнинг кураш йўсини (тактикаси) ўзгаргани ҳам кўрсатилмайди, синфий душман фош этилмайди. Аксинча, қиссада муаллиф уларга шафқат қилади, ўқувчида уларга нисбатан меҳр уйғотмоқчи бўлади: «Ахир, улар ҳам одам-ку!» демоқчи бўлган.

«Обид кетмон» синфий душманга нисбатан ўқувчида қаҳр-ғазаб уйғотмайди. Асарда динга қарши ташвиқот юритилмайди. Боз устига, имкони бори ча диндорлар улуғланади. Қиссага олиб кирилган «большовайлар» ҳақиқий фирқа аъзоларига мутлақо ўхшамайди. Улар мустақилликдан мосуво, оммани бошқариб боришдаги, оммага раҳбарлик қилишдаги раҳбарлик ўрни кўринмайди. Берди татарнинг шахсий ҳаёти ўқувчи кўнглини айнитади, холос. А. Қодирий тасвирлаган коммунистлар бирорта ҳам ижобий фазилатга эга эмас.

А. Қодирийнинг бу қиссасида биз бекиёс машаққатларни енгиб ўтиб, қишлоқ хўжалигимизни муваффақиятли жамоалаштирган; меҳнаткаш деҳқонларга йўлчи юлдуз бўлиб, уларни порлоқ, қувноқ келажакка элтиб кўйган ва калхўзчилар оммасининг қизгин муҳаббатияю ҳурматига сазовор бўлган фирқанинг, ленинчи-сталинчи фирқанинг вакилларини эмас, бўш-баёв, иродасиз сафсата-боз гуруҳни кўрамыз.

Бундан ташқари, А. Қодирий Шўро ёзувчиларини калака қилади, мазахлайди. У асар қаҳрамони бўлмиш «ёш камол» Раҳматнинг оғзи билан қабих сўзларни айтади (306-бетда).

Юқорида баён этилган фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, халқ душмани А. Қодирий «Обид кетмон» қиссасида онгли равишда фирқамиз билан ҳукуматимизнинг қишлоқдаги сиёсатини беобрў қилади, қишлоқ хўжалигимизни жамоалаштиришга қарши чиқади.

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 56—61-саҳифалар.)

Боя таъкидлаганимиздек, бу хулосага ёзувчи Абдулла ҚАҲҲОР имзо чекмаган, аммо имзокашлар қаторида унинг номи ҳам қайд этилган. Абдулла Қаҳҳор бу хулосадан қон ҳиди келаетганини сезган, шекилли. Бизнингча, у қандайдир йўллар билан ўзини четга тартади. Дарвоқе, 1956 йилнинг 25 апрель куни гувоҳ сифатида сўроқ қилинган Н. Охундий: «Хулосани айнан ким ёзганини ҳозир аниқ эслай олмайман. Назаримда, бу ишни Сотти Хусаинов адо этган бўлса керак. Чунки у танқидчи-адабиётшунос эди», деган эди. Таассуфки, Ҳарбий Ҳайъат айбномасидан салмоқли ўрин олган «А. Қодирийнинг тескаричи асарлари» тўғрисида ёзилган чақувнома остида ҳатто С. Хусаиновнинг исм-фамилияси қайд этилмаган. Демак, сўнги зарбага С. Хусаинов алоқадор эмас. Н. Охундий эса 1939 йилда отилиб кетган «жанговар ўртоғи»га туҳмат қиляпти, марҳумнинг арвоҳини чирқиллатяпти; қатли ом арафасида «Ўткан кунлар»ни жумҳурият матбуотида «синфий нуқтаи назардан танқид» қилиб, адабий жамоатчилик ўртасида отнинг қашқасидек танилиб қолган С. Хусаиновни... Понтий ПИЛАТ нишонига тўғрилаб, ўзи оломон қаҳр-ғазабидан қутулиб қолмоқчи бўляпти. Аслида, учинчи ва энг ғоявий хулосага Х. Қурбонов, Н. Охундий, И. Назирий имзо чекканлар.

А. Қаҳҳорнинг номи ҳам қайд этилган-у, аммо у, ҳозир айтганимиздай, имзо қўймаган. «А. Қаҳҳор» жумласининг остига қизил қаламда йўғон чизиқ тортилиб, «А» ҳарфининг орқа «оёғи» билан «Қ» ҳарфи оралиғига улкан СЎРОҚ (?) аломати қўйилган экан. Бу нимани англатади? Ҳарқалай, яхшилик ало-

мати эмас. Қатли ом даври ҳужжатлари билан биздан кўра кўпроқ танишган мутахассисларнинг фикрича, Абдулла Қаҳҳор кимнинг тегирмонига сув қуяётганини пайқаб қоладию истеъдодсиз имзокашлар сафидан — фирром ўйиндан чиқиб кетмоқчи бўлади... Натихада ўзининг тақдири хавф остида қолади: 38-йилда Давлат Хавфсизлиги Бошқармаси ходимининг қизил қалами теккан исм-фамилия, одатда, марҳумлар рўйхатидан жой оларди.

1936—37 йилларда «Сароб» романи ғоядор танқидчилар томонидан бир ҳафта мобайнида ғоявий жиҳатдан тафтиш қилинган, асарнинг бош қаҳрамони ҳам, муаллиф ҳам «жадидларнинг думи»дек заррабин остига қўйлиб, обдан текшириляётган кезларда А. Қаҳҳорнинг ўжарлигини... қулликка, итоатгўйликка қарши кўтарилган исён, деб баҳолаш мумкин. «Мумкин» деймиз-у, лекин Қодирийнинг қатломасини ўрганиш жараёнида пайдо бўлган қора кўланка мудом кўнглимизни тарк этмайди ва «Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) буржуй миллатчилиги, аксилшўравий руҳидаги «Ўткан кунлар» романи ҳақида», «Обид кетмон» (қисқача мазмуни) тўғрисида» ёзилган хулосалар остида Абдулла Қаҳҳорнинг имзоси турганини қандай изоҳлашга қийналяпмиз.

«Ижтимоий-ирқий, сиёсий-тарбиявий руҳда ёзилган бу роман («Ўткан кунлар» — изоҳ бизники: Н. Б.) бошидан-охиригача буржуй миллатчилиги, аксилшўравий ғоя билан суғорилган».

«Китоб («Обид кетмон» — изоҳ бизники: Н. Б.) ўқувчини синфий душман билан мураса қилиб яшашга чақиради, ўқувчи қалбида, «Ахир улар (муштум-зўрлар) ҳам инсон-ку!» деган фикр уйғотади. Бу асар ниқобланган, зарарку-нандачи синфий душманга нисбатан ўқувчининг инқилобий ҳушёрлигини ўтмаслаштиради».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 56-61-саҳифалар).

Ана шундай «инқилобий ҳушёрлик» кайфиятида ёзилган иккита хулосанинг муаллифларидан бири — афсуски, А. Қаҳҳордир.

* * *

Қизиқарли кўчирмалар

«ССР Иттифоқи Министрлар Советининг Раиси ва КПСС Марказий Комитетининг секретари ўртоқ Иосиф Виссарионович СТАЛИНнинг бетоб бўлиб қолганлиги тўғрисида ХУКУМАТ АХБОРОТИ

Иккинчи мартга ўтар кечаси ўртоқ СТАЛИН Москвадаги ўз квартирасида миясига қон қўйилиб, миянинг ҳаёт учун энг муҳим қисмларига ёйилди. Ўртоқ Сталин ҳушидан кетди. Унинг ўнг қўл ва ўнг оёғи фалаж бўлиб қолди. Тилдан қолди. Юрагининг уриши ва нафас олиши оғирлашди.

Ўртоқ Сталинни медицина соҳасидаги энг яхши кучлар... даволашмоқда. Ўртоқ Сталинни даволаш ишларига СССР Соғлиқни сақлаш министри ўртоқ А. Ф. Третьяков ва Кремль Даволаш-санитария Бошқармасининг бошлиғи ўртоқ И. И. Куперин раҳбарлик қилмоқдалар.

Ўртоқ Сталинни даволаш ишлари устидан КПСС Марказий Комитети ва Совет ҳукумати доимий назорат қилиб турибдилар.

Ўртоқ Сталиннинг соғлиғи оғир аҳволда бўлганлиги учун КПСС Марказий Комитети ва ССР Иттифоқи Министрлар Совети Иосиф Виссарионович Сталиннинг соғлиғи тўғрисида бугундан бошлаб медицина бюллетени эълон қилиб туришни зарур, деб топдилар.

Совет Иттифоқи Коммунистик
партияси Марказий Комитети

Совет Иттифоқи
Министрлар Совети
1953 йил 3 март.

(«Қизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1953 йил 5 март.)

* * *

ИОСИФ ВИССАРИОНОВИЧ СТАЛИН ОҒИР КАСАЛЛИКДАН KEYIN
5 МАРТ КУНИ КЕЧҚУРУН СОАТ 21 ДАН 50 МИНУТ ЎТГАНДА ВАФОТ ЭТДИ.
(«Қизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1953 йил 9 март.)

Орадан роппа-роса уч йил ўтгач, А. Қаҳҳорни 1956 йил 9 март куни Туркистон Ҳарбий Улкаси прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гришченко гувоҳ сифатида сўроқ қилади. Сўроқ тасдиқномасида гувоҳ тўғрисида қуйидаги маълумотлар қайд этилган:

«Қаҳҳоров Абдулла (Абдулла Қаҳҳор) 1907 йили Қўқон шаҳрида туғилган. Ўзбек. ШСЖИ фуқароси, 1952 йилдан бери партия аъзоси. Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасининг раиси. ЎзШСЖ¹ Олий кенгашининг депутаты. Ўзбекистон Компартияси Марказий қўмитасининг аъзоси. Тошкент шаҳар, Жуковский кўчаси, 54-уйда яшайди».

Сўнгра Абдулла Қаҳҳор тубандаги кўргазмани беради:

«С а в о л. Айтинг-чи, Усмон Носировнинг «Меҳрим», Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон», Фитратнинг «Ўзбек ёш шоирлари» китоблари ҳақида нима дейиш мумкин?»

Ж а в о б. Усмон Носировнинг «Меҳрим» китоби шеърий тўплам бўлиб, унда аксилшўравий унсур йўқ. Усмон Носиров ниҳоятда истеъдодли шоир ва таржимон эди. У Лермонтовнинг «Демон» достонини ўзбек тилига таржима қилган.

Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) «Обид кетмон» романи 1935 йили нашр этилган. Бу жамоа хўжалиги қурилиши тўғрисида ёзилган романдир. Эътироф этмоқ лозимки, муаллифнинг бошқа асарларига нисбатан бу роман бадиий жиҳатдан кучсизроқ. Ўз пайтида «Обид кетмон» жамоа хўжалиги қурилишига бағишланган биринчи ва яққою ягона асар эди. Мазмунан бу роман аксилшўравий эмас. Акс ҳолда, уни чоп этишмасди.

«Ўзбек ёш шоирлари» — бу тўртта ёш ўзбек шоирларининг шеърларидан иборат китоб бўлиб, шеърларнинг муаллифлари Фитрат, Чўлпон, Боту ва Элбек эди. Тўпламда турли-туман мавзуда шеърлар бор. Жумладан, муҳаббат мавзусидаги шеърлар ҳам мавжуд. Шахсан мен ўша шеърларда аксилинқилобий унсур борлигини билмайман. Ўз даврида бу шеърий тўплам катта муваффақият қозонган эди...

Қаҳҳоров (имзо).

Изоҳ: Абдулла Қаҳҳоровнинг сўроқ қилиш тасдиқномасининг асл нусхаси ҳужжатгоҳдаги Иброҳим НАЗИРОВнинг 976438-сонли жиноятномасида сақланмоқда.

ТурХў прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гришченко (имзо).

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 55-саҳифа.)

Маълум маънода Абдулла Қодирийга алоқадор бўлган ва Абдулла Қаҳҳор имзолаган ҳужжатлар икки ёзувчининг муносабатларига бир томонлама бўлса-да, ойдинлик киритади. Улар қуйидагилардир:

«ЎЗБЕКИСТОН ШўРО ЁЗУВЧИЛАРИ УЮШМАСИ

311-сон

1956 йил 11 апрель

Ўрт. Орзумановга. 56 й. 28 март кунги 4—6/2360-сонли сўровига жавоб

Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасининг бошқармаси маълум қилади: ўрт. Х. Қ. Қурбонов қўмфирқа Тарихи институтида ишлайди;

ўрт. Н. Р. Охундий Ўзбекистон Давлат нашриётида масъул муҳаррир лавозимида хизмат қилади;

1938 йили қамоққа олинган С. Ҳусайновга алоқадор ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз.

Ўзбекистон Шўро Ёзувчилари уюшмаси бошқармасининг раиси: А. ҚАҲҲОР (имзо)».

¹ Ўзбекистон Шўро Социалистик Жумҳурияти

Туркистон Ҳарбий Улкаси прокурорининг ёрдамчиси ва-
зифасини вақтинча бажарувчи, адлия подполковниги ўр-
Орзумановга, 56 й. 28 март кунги 4—6/2362-сонли сўрови-
га жавоб

Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасининг бошқармаси маълум қилади:

1. Абдулла Қодирий аъзо бўлган Россия пролетар ёзувчилари уюшмаси-
нинг собиқ ўзбек бўлими ҳужжатгоҳи йўқлиги туфайли Абдулла Қодирийга
таърифнома беришнинг имкони йўқ.

2. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид
кетмон» асарлари ҳақида хулоса бериш учун ўша асарларни ўқиб чиқиш за-
рур. Бироқ, адиб қамоққа олингандан сўнг унинг барча китоблари кутубхона-
лардан йиғиштириб олинган бўлиб, ҳозир ўша асарлар билан танишиб кў-
ришнинг иложи йўқ.

3. Унинг асарлари йигирма йил муқаддам нашр этилган, кейин қайта нашр
қилинмаган.

Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмаси бошқармасининг
раиси: А. ҚАҲҲОР (имзо)».

Ўз-ўзидан савол туғилади: Абдулла Қаҳҳор 1938 йили одамқуш идоранинг
талабига мувофиқ ёзилган «Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) буржуй мил-
латчилиги, аксилшўравий руҳидаги «Ўткан кунлар» романи ҳақида» ва «Обид
кетмон» (қисқача мазмуни) тўғрисида» ёзилган хулосалар остига мажбуран
имзо чекаётган кезларда ҳам Қодирий асарларини ўқимаганмикин? Наҳот, у
Қодирий ҳақида бир шапалоқ илиқ гап ёзиб ёки ёздириб, расмий қоғозга имзо
чекишдан чўчиган бўлса? Шундай деймиз-ку, ҚУРҚУВ салтанати ҳали қуролини
ташлаганмиди ўшанда?!

* * *

1964 йили жумҳуриятимизда Абдулла Қодирий таваллудининг етмиш
йиллиги тантанали равишда нишонланади. Устоз хотирасига бағишланган кеч-
ларнинг бирида Абдулла Қаҳҳор оташин нутқ сўзлайди. Гувоҳларнинг нақл
қилишича, Абдулла Қаҳҳор ҳеч қачон бу қадар тўлиб-тошиб, бир соатдан
ортиқ гапирмаган экан. Афсуски, Қаҳҳорнинг «қоғозга қарамасдан» сўзлаган
ўша нутқининг тўлиқ матни йўқ, фақат нутқ қораламаси кейинчалик эълон
қилинган, холос. Лекин нутқ қораламаси ҳам Қаҳҳор кўксидан отилиб чиққан
фарёдни кўрсатиб турибди. Мана, ўзингиз танишиб кўринг, азиз ўқувчи. Ажаб
эмаски, мунофиқ сиёсатдан зада бўлган инсоннинг қийин аҳволи, азоб-уқу-
батлари кўз олдингизда гавдаланса:

«Ўзбек элининг севиқли адиби Абдулла Қодирий манфаатпараст, мартаба-
параст одамларнинг чақуви билан сафимиздан юлиб олинган эди. Партиямиз
бу ишни ҳақиқат қилиб, Абдулла Қодирийни ҳар қандай гуноҳлардан пок
деб топди ва уни сафимизга — адабиётимиз тарихига қайтарди. Бугун Абдулла
Қодирий 70 ёшга тўлган кунда айтадиган сўзимизни Ленин партиясига раҳ-
матлар айтиб бошлашимиз керак...

Бизнинг 20-йиллар адабиётимиз тарихи ҳозирги туришида камбағал кўри-
нади. Ўз вақтида фақат Абдулла Қодирийгина эмас, каттакон олим-ёзувчи
Фитрат, зўр талант эгаси Чўлпон, жўшқин комсомол шоир Боту, сатира ва
юморда тенги-тимсоли йўқ ва ўзига хос шоир Сўфизода, йигирманчи йиллар
поэзиясини безаган шоирлардан Рафиқ Мўмин, Ғулом Зафарий, уста сатирик
шоир Абдуҳамид Мажидий сингари кўп арбобларимизнинг ҳам номи ўчган
эди. Кейинги вақтларда адолат юз кўрсатиб, буларнинг ҳаммаси бош кўтараё-
тибди, адабиётимиз тарихига қайтаётибди. Бунга ҳар бир виждонли киши, ҳар
бир зиёли бениҳоя хурсанд бўлиши, Ленин партиясига таъзим этиши керак.
Афсуски, орамизда бу муҳтарам зотларнинг тирилиб, 20-йиллар адабиётимиз
тарихини обод қилишига ғашлик қилаётган, ҳатто тўсқинлик қилмоқчи
бўлган одамлар ҳам бор. Ғашлик қилаётган одамларнинг бир тоифасини

ўлимтикеб тириклик қиладиган қузғунга ўхшатиш мумкин: кўзини чўқишга чоғланиб турганда ўлик қимирласа, хусусан, бошини кўтариб, ўрнидан турса, албатта, норози бўлади, яна йиқилишини кутади, қағиллаб унинг боши узра айланади. Ҳашлик қилаётган одамларнинг бошқа бир тоифаси шуҳратпараст қалам аҳлларида бўлиб, «ўликлар» тирилса, ҳозир адабиётда ишғол қилиб турган ўрни «пойган»роқ бўлиб қолишидан кўрқади. Ҳолбуки, айтилган адиб ва шоирлар сафга қайтса, ҳеч кимни ўрнидан турғизмайди, ўзининг бўш турган ўрнига ўтиради, ҳар ким қобилияти, қилган хизмати, қай даражада китобхоннинг кўнгилини олганига қараб ўзи муносиб ўринни ишғол қилади.

Бу хилдаги одамлар асл ғаразларини ҳар хил сиёсий сўзлар, «хушёрлик»-ка оид иборалар билан хаспўшлаб, ўзбек совет адабиётининг тарихини безайдиган адиб ва шоирларнинг оқланганига кишиларда шубҳа туғдирмоқчи, буларга қора кўланка солмоқчи бўлади.

Бунақа одамларнинг сўзи инobatга ўтадиган, жамоатчиликни чалғитадиган замонлар ўтиб кетди, у кунлар ёмон бир тушдай бўлиб қолди. Лекин, «килон чаққан киши ола арқондан кўрқади» дегандай, ўша замонда азият тортган ёки тортганларни кўрган кўп одамлар ҳануз ўзига келолмайди...

Бизнинг вазифамиз буларнинг ҳаммасини жой-жойига ўтқазиб, 20-йиллар адабиёти тарихининг гўзал манзарасини тиклашдир».

(Абдулла Қаҳҳор. Асарлар, беш жилдлик, бешинчи жилд, Тошкент—1989 й. 194-195-бетлар).

Яшириб нима қилардик — биз Абдулла Қаҳҳорни кўрган-билган одамларни кўрганмиз, уларга ихлос қўйганмиз. Нақл қилишларича, у ҳеч қачон адабиёт корчалонларига ҳам, фирқаю ҳукумат устида ўтирган мансабдорларга ҳам ҲАҚ СЎЗИни бермас экан: ёзувчи ҳеч қачон ҳеч кимга хушомад қилмаслиги лозим, деб ҳисоблар экан. Ва шогирдларига: «Мени эгаман деб овора бўлманглар, мен барибир эгилмайман, агар эгилсам — синиб қоламан», деркан.

Минг афсус, Қаҳҳордек матонатли одам ҳам умрида бир марта эгилган эди ва худди ўшанда шаффоф туйғулари, адабиёт ҳақидаги покиза тасаввури лойқаланиб кетади. Хато қилади ва хатосини тан олади. Ништарни ўзига ҳам санчади: зеро, мард одам доимо пичоқни аввал ўзига уради. Абдулла Қаҳҳор устозини чоғга итариб юборди, десак, тўғри бўладими? Машъум тузум Қодирийнинг муносиб ўринбосари бўладиган ва келажакда ўзбек адабиётининг навқирон авлоди сиғиниб юрадиган энг тўғрисўз, ҳақгўй, матонатли инсонни ҳам чоғга судрайди: қатли ом даҳшати шундан иборат эдики, миллат жамолини оламга кўз-кўзлайдиган, ўз асарлари билан миллат ғурурларини юксалтирадиган СЎЗ СОҲИБИни тириклайин гўрга тиқади. ҲОЯДОР келажакда халқ ва одамларни миллион-миллион зарраларга бўлиб ташлашни, ўша зарраларни бирлаштирадиган ҳар қандай қудратли кучни палағда қилиб қўйишни ўйлаган эди, бу борада беш йилга, етти йилга, етмиш йилга мўлжалланган муқобил режалар тузган эди. Албатта, ҳозир кўлимизда ҲОЯДОР 1938 йилда тузган «муқобил режа»нинг асл нухаси йўқ. Лекин биз юзма-юз турган ҳужжатлар, ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилаётган ушбу ҚАТЛНОМА халқни ич-ичидан бузиш, бошларни ишдан чиқариш тўғрисида махсус кўрсатмалар, қарорлар бор эканини исботлаб турибди.

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳорнинг фожиаси—унинг имзоси эмас, у имзо чекишга, ўз устидан чиқарилган ҳукмга имзо чекишга маҳкум этилгани эди. Чунки у ўша паллада ёзувчилар ўртасида энг истеъдодли қалам соҳиби, «Сароб» романини муаллифи ҳисобланарди. Демак, Қаҳҳор жафокаш ўзбек миллатини руҳан бир-бирига боғлайдиган КЎПРИК бўларди; ҳаёт-мамот бўлаётган кезларда эса, ҳар қандай кўприк муҳим ҳарбий аҳамиятга эга бўлади ва албатта ё портлатиб юборилади ёки тиш-тирноғигача қуроллантирилган соқчилар билан қўриқланади. Сиёсатни куйлаган маддоҳлар алоҳида эътиборга сазовор бўлганини ҳамма билади. Лекин, азбаройи миллатни яқдил қиладиган кучга эга бўлган учун ижодкор сифатида «портлатиб» юборилган ёзувчилар, шоирлар ҳам бор эканини кўпчилик билмайди (Ғафур Ғуллом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор): Қаҳҳорлар ҳақгўй ёзувчи сифатида қатли ом йилларида атайлаб бадном этилади; Давлат Хавфсизлиги Бошқармаси улар-

нинг бўйнига тавқи лаънат осадн; мағрур бошларини эгнб қўядн, юзларини ерга қаратадн...

* * *

Ойбек 38-йилда қатли ордан тасодифан, мўъжнза туфайли омон қоған, дейншади. Баъзн бнровларнинг айтншнча, Ойбекни Александр Фадеев Сталин жаллодлари панжасидан қутқарнб олган экан. Яъни, у Ойбек номнга битилган қатлногани ўзининг темир санднғнга яширнб қўйган экан — имзо чекиб, остонада қонснраб турган ижрочилар қўлига топширнб юбормаганиш. Шундай бўлиши эҳтнмолдан холи эмас. Ҳарқалай, ЎзИИХК¹ Давлат Ҳавфснзлиги Бошқармаси бўлимннннг бошлиғи, давлат хавфснзлиги кнчик лейтенанти МАВРИН томонидан 1937 йил 13 август куни сўроқ қилинган Отажон Ҳошимов кўргазмасида қайд этилишнча (тасдиқнома машинкада ёзилган): «Акснлинқилобий туркпарастлик ташкилотига илмий ходим ОЙБЕК хайрихоҳ эди, аммо у ташкилотга расман аъзо эмасди». Уша маҳкаманинг бошқа бир ходими, хавфснзлик бўйича кнчик лейтенант ШАРИПОВ томонидан 1938 йил 14 май куни сўроқ қилинган айбланувчи Турсун ИБРОҲИМОВнинг кўргазмасига бнноан, миллатчиларнинг акснлинқилобий ташкилотига «Отажон Ҳошимов, Абдурауф Фитрат, Ҳомил Ёқубов, Буюк Каримов, Иброҳим Назиров» ва бошқалар қаторида Мусо Тошмуҳамедов (ОЙБЕК) ҳам аъзо бўлади. Бироқ, ШСЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг сайёр мажлисида Т. Иброҳимов дастлабки тергов жараёнида берган барча кўргазмаларини қатъиян рад этади ва бўйнига тақалаётган айбларнинг бирортасига ҳам иқрор бўлмайди. Шунга қарамай, эҳтиётн шарт, ШСЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати 1938 йилнинг 2 ноябрь куни Т. Иброҳимовни олий жазога — отувга ҳукм қилади ва... фақат ўша йилнинг 28 ноябрь куни ШСЖИ Олий судининг махсус шошилиш хат-кўрсатмасига мувофиқ ҳукм бекор қилинади.

Бундан ташқари, Ойбек номи қайд этилган бошқа рўйхатлар ҳам бор. Ойбек 1938 йилда бир ўлимдан қолади.

1936 йили Ойбек, Ҳамид Олимжон таҳрири остида «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» номли рисоласини чоп этади. Ва унда Қодирий асарларини синфий кураш «дурбин»и остига қўйиб «тадқиқ» этади. Давъомиз ўқувчига асосснз кўринади, албатта. Шунинг учун Ойбек асаридан олинган айрим парчаларни эътиборингизга ҳавола этамиз:

«Романнинг услуби эски адабиётимизнинг тамтароқли, муболағали, тантанали, фақат сунъий, ўлик услубига ўхшайди...

Ойбек фақат ишқ йўлида жасорат кўрсатади. Ўз ижтнмой қиёфасини кўрсатиши лозим бўлган жойларда, эл кулфати ошган кезларда у кўрпага бурканиб олади...

Ёзувчи Кумушнинг қалби, севгисини ҳам ортиқ даражада идеаллаштиради. Автор Кумушнинг гўзаллигини кўрсатиш учун романтик булутларга ўралган бўёқларни аямайди...

Анвар «Қўқоннинггина эмас, бутун хонлиқнинг танилган кишиларидан» бўлган Муҳаммад Ражаб пойгачининг ўғли Насим билан «чин ўртоқ» бўлади. Насим ўлганда Анвар «ҳар оқшом Насимнинг қабри устида соатлаб йнғлаб ўтириши ва Муҳаммад Ражаб пойгачидан катта кўмаклар олганлиги» нақл этилади. Бу бўёқлар ижобий образ характерининг ҳужумкор табиатини, демакки, теран халқчиллигини бўшаштиришга йўл очади...

Анварнинг ҳаётдан якка умиди, мақсади — фақат Раъногинадир. Охирги кунларда Ўрдага келиб, Худоёрхон билан қаршилашиши, муболағали бир жасорат кўрсатиб, «адолат» ҳақида бонг уриши Раъно учундир. Агарда хонунинг Раъносига кўз олайтирмаганда, бош мунший вазифасида давом этиб, мустабид хонга хизмат қилиб кета берар эди...

Тарих — синфларнинг курашидан иборат (Карл Маркснинг оғзидан тушиб қолган, чайналган сақич-ку! — пичинг бизники — Н. Б.)... Тарихий даврнинг

¹ Ўзбекистон Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги

тўғри картинасини чизиш, ҳаёт ҳақиқатини очиш учун ёзувчи тарихий давр проблемаларига синфларнинг кураш-нуқтаи назаридан қараши лозим...

Тарихий бадиий асарлар қиммати — образларда ҳаётни тўғри, рост кўрса-тиш, «типик шароитда типик характерларни» бериш билан ўлчанади...

Совет воқелигига алоқадор баъзи ҳажвий ва юмористик асарларида ёзув-чи масалага жуда бир томонлама ва субъектив яқинлашади; турмушдаги ҳамчиликларни дўстларга очиш, танқид қилиш ўрнига масхара қилиш, ундан кулишга тамойил кўрсатади («Масков хатлари», «Йиғинди гаплар» каби)».

Қодирийнинг тўнғич ўғли Ҳабибулла Қодирий 1956 йил 31 март куни Тур-кистон Ҳарбий Ўлка прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гриш-ченко томонидан гувоҳ сифатида тергов қилинганида бундай дейди: «Тубанда-ги шахслар менинг отамни яхши билишарди, улар отам ҳақида таъриф бериш-лари мумкин: ёзувчи Абдулла Қаҳҳор, ёзувчи Ойбек, ёзувчи Уйғун, драматург Собир Абдулла, ёзувчи Шайхзода». Дарҳақиқат, ТуркХУ прокурорининг ёр-дамчиси илгарироқ Ойбекдан Қодирий ҳақида тавсифнома олган эди. Мана, у: «Мен ёзувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой) билан таниш эдим, лекин унинг яқин дўсти бўлмаганман. Чунки бизнинг ёшимиз ўртасида катта тафовут бор эди. Боз устига, бошқа-бошқа авлод вакиллари эдик.

У бирмунча одамови эди. Балки айнан шу ҳол бизнинг яқиндан танишуви-мизга халақит бергандир. Аммо мен уни бир неча йил мобайнида таниб-билиб юрганман. Ёзувчилар уюшмасида учрашиб турардик.

Асарлари эски услубда ёзилган, лекин соддалиги, халқчиллиги, тилининг жозибadorлиги учун ўқувчилар яхши кўришарди. Унинг асарларидан «Меҳ-робдан чаён» менга ёқарди. Бошқа асарларини ғира-шира эслайман, холос. 56 й. 2.111».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 84-саҳифа).

Орадан ўн йил ўтадию Ойбек Абдулла Қодирий ҳақида янги хотираларни сўзлаб беради.

1966 йилнинг август ойида Ойбекнинг олтмиш ёшга тўлиши муносабати билан Масковдаги «Дружба народов» жаридаси ёзувчининг «Адабиёт, тарих, замонавийлик» мавзусидаги суҳбатини (суҳбатдоши А. Наумов) эълон қилади (таржимаси «Ўзбекистон маданияти» рўзномасининг ўша йилги биринчи ок-тябрь сонидан босилади). Қуйида ўша суҳбатнинг хотира билан боғлиқ ўринла-рини ўқувчилар ҳукмига ҳавола этмоқчимиз.

«С а в о л . Сиз ҳозиргача классик адабиётдан ўрганганингизни айтдин-гиз. Замондош ёзувчилардан ҳам бирортасининг таъсирини сездингизми?

Ж а в о бТехникумнинг студенти эканлигимдаёқ муаллимларимиздан бири мени Абдулла Қодирий билан таништирди. Урта бўйли ва миқтиздан келган, доимо тўн ва бахмал дўппи кийиб юрадиган, кўринишидан деҳқонлар-га ўхшаган, тим қора кўзлари кичик, ўткир, шўхчан, синовчан боқувчи, гоҳо эса худди ўзи билан банд бўлгандай бепарво кўринган бу киши ўша пайтлардаёқ машҳур ёзувчи, ҳаммамиз кўлдан қўймай ўқийдиган ўзбек адабиётидаги биринчи улкан ва гўзал романнинг муаллифи эди. Мени ниҳоятда у одамнинг салобати босиб қолганида, зўрға нималарнидир гўлдирадим, ўшанда унинг менга нималар дегани эсимда йўқ. Кейинчалик мен у билан тез-тез учрашиб турдим, бироқ уни фақат ўттизинчи йилларнинг бошларида, Ленинграддан қайтиб келганимдан кейингина билиб олдим.

Абдулла Қодирий истеъдодли, қалби бутун ва ўзига хос равишдаги шахс эди. Сиртдан қараганда босиқ, камгап кўринар, чунки у ҳар бир сўзни тарозига солиб кўрар, оғзига келган ҳар бир сўзни айтавермас, секин ва гапи худди ўзига халал бераётгандек, ёқинқирамай гап бошларди. У ақлий меҳнат киши-ларига ҳар маҳал ҳам насиб бўлавермайдиган даражада жисмоний меҳнатга ўч киши эди. Жисмоний меҳнатга чалғиб, унинг қандайлигини ўзида синаб кўриш ҳар бир зиёлининг зарур эҳтиёжи эмас. Қодирийнинг меҳнатга ўчли-ги — деҳқондан чиққанлиги бўлса керак. Ўзи ҳам худди деҳқонлардай ти-ним билмасдан, қаттиқ меҳнат қилар эди. У Самарқанд дарвозаси яқинида турар, каттагина боғи бўлиб, унда шафтоли, олма, тоғолчаларнинг кўп нави бор эди, уларни ўзи парвариш қиларди. Айтмоқчи, унинг адабий асарлари-дан келадиған даромад ҳар доим ҳам қозонини қайнатавермасди, шунинг учун гоҳо бола-чақасини боғи боқарди. Боғнинг ичкарасида бир неча қути

асалариси бўларди. Уттизинчи йилларнинг бошларида уни тақсимот дўконида кўриб (маҳсулот ва моллар карточкаю талонларга қараб бериладиган дўконда) қолганимда, рафиқамга:

— Бу ерда менга асал ҳам тегади, хўп десанглар, улушимни олақолинглар — уйда асал ўзимиздан чиқади, — дегани эсимда.

Узининг айтишига қараганда, у шундай ёзарди: аввалига кўчада, кўпинча кечқурунлари ҳувиллаб қолган пайтда, узоқ вақт айланиб юриб, янги асарининг бўлажак қаҳрамонлари ва сюжет йўлларигача ўйлаб роса пишитарди...

Абдулла Қодирий мадрасада ўқиган, ёшлигида ўрис адабиёти ва ўрис тилини билмасди. У етук ёзувчи бўлиб шаклланган пайтларда ўрис адабиётини ўзига кашф этганидан худди мактаб ўқувчисидай терисига сиғмай фахрланиб кўярди.

Кейинги пайтларда танқидчилар унга тез-тез ҳужум қилиб турдилар. У иложи борица бунга эътибор бермасликка тиришса ҳам, танқид тошлари иззат-нафисга тегиб, қалбини яраларди.

— Манавини қаранг-а! — деди у бир куни кескин ёзилган бир мақоланинг муаллифи ҳақида. — Бу гўдакни ёзишга ўзим ўргатувдим-ку! Ҳаммасидан ҳам шуниси ажабки, мен ҳақимда ёзганларини ўзимдан эшитиб олганди, фақат оёғини осмондан қилибди, холос. — Абдулла Қодирийнинг кўзлари истеҳзо ўтида ёнса ҳам, товушидан пинҳоний алам сезиларди. — Мени миллатчиликда айблаш ғирт бемаънилик эмасми? — деди у менга бошқа бир сафар. — Нимага миллатчи дейишяпти, денг?..

У маълум нуқсонлардан қатъи назар, туғма эпик ёзувчи, кенг кўламдаги мастер, юксак маънодаги реалист санъаткор эди».

«Устоз Ойбек», деб эслайдилар шогирдлар. «Академик Ойбек», деб гап бошлайдилар илмий ходимлар. «Давлат мукофотининг лауреати Ойбек», деб алоҳида таъкидлайдилар ҳукумат вакиллари. Дарҳақиқат, Ойбек Шўро ҳукуматининг барча унвон ва мукофотига сазовор бўлди, шогирдлари меҳрини қозонди. Унга ҳамма нарса беришди-ю, аммо ширин забонидан жудо этдилар. Бу кўрқув салтанати, зулм салтанатининг улкан истеъдодга қилган «ҳадя»-си эди. Ваҳоланки, ёзувчининг бебаҳо бойлиги — унинг тилидир. Демак, Ойбекни алдашиб, ундан бебаҳо бойлигини тортиб олдилар-да, бунинг эвазига темир-терсак бердилар. Унга «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли»ни ёздирди ва ўлимдан сақлаб қолишди. Бироқ, унинг юзига ҳам «заҳар» суртишди.

Ойбекнинг ижодкор сифатидаги жасорати барибир сўнмади — у мозийга бош олиб кетди, савобли ишга қўл урди ва ҳазрат Навоий даргоҳидан паноҳ топди.

«Пирим менга ёздиким... Худонинг мулкида адолат билан иш тутгил, илло, мамлакат куфр билан туриши мумкин, лекин зулм бор ерда туролмайди... Золимнинг дунёда узоқ ҳаёт кечиришини яхшилигидан деб била кўрма. Золим билан фосиқларнинг узоқ яшашига сабаб шуки, ўзларидаги бор ёмонликни юзага чиқариб тугатмагунларича худо уларга муҳлат беради. Вақти-соати етгач, Оллоҳнинг қудрати билан золимлар, фисқ-фасод кимсалар бирданига зиндонбанд бўладилар, мол-мулкидан ажрайдилар, очарчиликка, қаҳатчиликка, вабога гирифтор бўладилар — ажалидан беш кун бурун ўладилар. Гоҳида бегуноҳ бўлган яхши, тўғрисиўз, тақводор кишилар ҳам ёмон кишиларнинг шумликлари оқибатида офату балога учрайдилар. Яъни, тўқайга ўт тушса, хўлу қуруқ баравар ёнади. Хуллас... зулмдан, фисқ-фасоддан қайтиб, имон-инсофга келмаган... Оллоҳга шукрона айтишни унутканлар... охир-оқибат Парвардигорнинг қаҳру ғазабига гирифтор бўладилар!» («Темир тузуклари»дан.)

* * *

Мана, адабиётимизнинг уч нафар бақувват устунларининг насримиз асосчиси ҳақидаги фикрини ўқидингиз. 90-йилларнинг ошкоралик нафасини шимираётган ўқувчилар, айниқса ёшлар нима дейишини ҳис этиб турибмиз.

— Ие, биз Ғафур Ғуломни улуғ шоир деб юрсак...

— Ие, Абдулла Қаҳҳорни жасур, сўзидан қайтмас адиб десак...

— Ие, Ойбекдек покиза ёзувчи шундай қилган бўлса...

Кейин, умумий ҳайқириқ авжига чиқади. (Ҳозир ҳайқириш удум бўлган.)

— Асарларини ўқимаймиз! Ҳаммаси ёлғон! Ҳаммаси мунофиқ! Ҳаммаси — қотил!

Шошилманг, биродари азизлар! Аввал-боши шуни айтишим керакки, Қодирийни «фош қилувчи» ҳужжатларни мазкур адибларнинг биронтаси УЗ АСТХАТИ БИЛАН ЕЗГАН ЭМАС! Демак кимдир (ҳарқалай, терговчи бўлиши керак) ўша «ҳужжат»ни 1937 йилда (сал олдинроқ ёки сал кейинроқ) ўзи тайёрлаган. Ғ. Фулом, Ойбек, А. Қаҳҳор айтган (аниқроғи, ёки айтмаган) гапларни ўзи «қолип»га солган. Ва... Имзо-чи, деяпсизми? Ушанда терговчи қўлида ўқланган тўппончани ўйнаб ўтирмаган, деб ким кафолат беради? Камеранинг эшиги очик гўрдек оғзини очиб турмаган эди, деб ким айтади? Уша паллада ДХҚга «гувоҳ сифатида» бориш билан «халқ душмани» сифатида бориш ўртасида фарқ қанча бўлганини сиз қаёқдан биласиз? Архив ҳужжатлари орасида шундайлари борки, ўқисангиз тепа сочингиз тик бўлиб кетади ва мазкур уч ижодкорнинг кўргазмалари улар олдида ҳолва бўлиб қолади. Шиор битта эди: «Кто не с нами — тот против нас!» Яъни, яхшилиқча имзо чексанг чекдинг, бўлмаса — «бах-бабах!»

Кўнгилни жиндай кенгроқ қилайлик... Қодирий ва Қодирийларнинг чирқиллаган руҳи-поки олдида кўзда ёш билан таъзим қилган ҳолда ўз хоҳиш-иродасига хилоф равишда виждони олдида айбсиз «айбдор» бўлиб қолган устозларимизни ҳам ер билан яксон қилмайлик. Уларнинг руҳини ҳам авайлайлик! Уларнинг яхши асарларидан, яхши хизматларидан юз ўгирмайлик. Макон ва замон деган тушунчани тарозуга солайлик!

* * *

Биринчи бўлиб Абдулла Қодирийга маломат ёғдирган ва ўлгунча эътиқодида «собит» қолган кимсани биласизми?.. Билмасангиз, билиб қўйинг. Бу шахс — Михаил Иванович Швердин эди!

Протокол

№ санабган ордери *УМБ НКВД Уш* № *27/26.31. XII*
1937 йил 1 апр. *Машқаб* қорали *20, 21, 26-30 ст. УПК Уш.*
20, 22, 100, 104-111 ст. УПК Туркмен.
14, 49, 114, 117-124 ст. УПК РСФСР
Қилган объект у қилганнинг *Қодирий Абдулла*
НК в дело № *121* № *Кудьин-арав* ушда *Мах*
Қилган объект президенти билан ушаридан (таълим дони) *Машқаб*
Рахмардўла - през Мах. Қодирбеков
Отасекаваевнинг - Қодирий Қуръонбеков
Қилган объектнинг «следствон»
1) *Ушард* № *18448 м.с.*
Иш Абдулла Қодирий
3. Меркелли, Меркелли, Меркелли
В артефакции Кемаране

«ҲАРБИЙ ПРОКУРАТУРАГА

Ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ва унинг асарлари ҳақида нималарни биласиз, деган саволингизга қуйидагича жавоб бераман:

1. 1925—1926 йилларда, мен биринчи марта Абдулла Қодирий билан

учрашган кезларимда, у тарихий мавзуда «Ўткан кунлар» романининг муаллифи бўлиб, китобхонлар ўртасида ниҳоятда машҳур эди. Лекин унинг ўқувчилари давраси унчалик катта эмасди, чунки роман араб имлосида чоп этилган эди. Аҳолининг кўпчилиги қисми эндигина савод чиқарарди. Абдулла Қодирийнинг романи ўзбек адабиёти тарихида яратилган тўнғич (агар Ҳамзанинг «Миллий романи»ни ҳисобга олмасак) роман бўлгани учун мен унга қизиқиб қолдим. Ўқидиму ўша пайтларда Тошкентда нашр этилаётган ВКП(б) Марказий Қўмитаси Ўрта Осиё Бюросининг фикр тарқатувчиси бўлмиш «Фирқа учун» («За партию») жаридасига тақриз ёздим. Ушанда Абдулла Қодирий оддий боғбоннинг ўғли эканини, Тошкент шаҳридаги Самарқанд дарвоза мавзеида томорқаси борлигини, ўзи Шўро мактабида муаллим эканини; муаллим маоши эвазига камтарона турмуш кечираётганини аниқлаган эдим.

Абдулла Қодирий билан хизмат юзасидан «Шарқ ҳақиқати» рўзномаси идорасида уч-тўрт марта учрашганман. Бир марта ўртоқ Сацердотова билан Қодирийнинг уйига ҳам борганмиз. Уша кезлар ҳамроҳим «Ўткан кунлар»ни ўрис тилига таржима қилаётган эди, сал олдинроқ у «Обид кетмон» қиссасини ўрисчага ўгирганди. Биз ўша асарларга бирталай ўзгартишлар киритиш хусусида суҳбатлашганмиз. Назаримда, бу мавзудаги суҳбат анча кейин, аниқроғи, ўттизинчи йилларнинг бошларида бўлган, шекилли.

Суҳбат давомида иқдор бўлдимки, Абдулла Қодирий бениҳоя камсуқум инсон экан; у рус мумтоз адабиёти тўғрисида иззат-ҳурмат билан гапирарди. «Мен Л. Толстой, Н. Гоголь, А. М. Горькийларга шогирдман», деган эди. Ўзбек ёшлари чаласавод бўлганликлари туфайли ўрис ёзувчиларини яши билмайдилар, деб афсусланарди боёқиш. Ушанда Абдулла Қодирий Шўро ёзувчиларидан Гладков, Шолохов, А. Толстой ва бошқаларнинг номларини тилга олган эди.

«Мен вақтинча тарихий мавзуни бир четга қўйиб, Шўро қишлоқлари ҳақида катта роман ёзиш ниятида юрибман. «Обид кетмон» ҳали қиёмига етмаган асар», деган эди ўшанда Абдулла Қодирий.

Кўп ўтмасдан, Абдулла Қодирий ўзининг янги романини — Қўқон хонлиги ҳукмрон бўлган сўнги йиллар ҳақида ҳикоя қилувчи «Меҳробдан чаён»ни ёзиб тамомлади.

Мен Абдулла Қодирийни ўз асарларида феодал тартибини, қоқоқликни фош этишга ҳаракат қилаётган ва янги Шўро тузуми муваффақиятларини куйлаётган Шўро вакили сифатида билардим.

Абдулла Қодирийнинг ҳибсга олинишига сабаб бўлган тафсилотлар менга номаълум, чунки камина ёзувчилар йиғилишида иштирок этмаганман. У пайтларда Шўро ёзувчилари уюшмасининг аъзоси эмасдим, уюшманинг ички ҳаётини мутлақо билмасдим.

Бундан ташқари, мен яна шуларни алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиман: биринчидан, ёзувчи Абдулла Қодирийга муносабатимни «Фирқа учун» жаридасида чоп этилган «Ўткан кунлар» ҳақидаги тақризимда атрофлича баён қилганман (янглишмасам, ўша тақриз 1927 йили босилган эди). Қолаверса, маҳаллий нашриётда ўрис тилида чоп этилган «Обид кетмон»га ёзган сўзбошимда ҳам ўз фикр-мулоҳазаларимни билдирганман.

2. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи жиддий камчиликлардан холи бўлмаса-да, дастлаб нашр этилган пайтдан бошлаб ўқувчиларда жуда катта қизиқиш уйғотган эди ва ҳозирги кунларга қадар ўша қизиқиш сўнгани йўқ. Ниҳоятда бой далолат асосида, ҳаққоний ёзилган бу роман китобхон кўз ўнгида бутун бошли жонли ҳаётни намоян қилади; рус подшолиги томонидан забт этилиши арафасидаги Қўқон хонлигининг охириги йиллари ҳақида гап кетади. Тошкент билан Қўқон ҳаёти, халқнинг турмуш тарзи зўр маҳорат билан акс эттирилади. Абдулла Қодирий хонликдаги жирканч тартибларни, хон амалдорларининг бебошлигию ваҳшийликларини, беклару уруғбошиларнинг ўзаро қонли тўқнашувларини, жаҳолат қўйнидаги чиркин ҳаётни тўғри тасвирлайди.

Романдаги айрим ғоявий хатолар ҳақида ҳам гапириш мумкин. Лекин фақат бир нарсанинг ўзиёқ, яъни Абдулла Қодирий ўз ватанининг феодал ўтмишни аёвсиз фош этгани, таъбир жоиз бўлса, «олижаноб қадим замон» юзидан кишида завқ уйғотадиган сирли пардани очиб ташлагани учун ҳам таҳсинга лойиқдир. Абдулла Қодирий романида эски турмушга, динга қатъиян ҳужум қилади, ўзбек хотин-қизларининг топталган ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиб чиқади. Шубҳасизки, буларнинг бари «Ўткан кунлар» романининг ютуғи ҳисобланади. Қодирий романида ўша «Ўткан кунлар» мобайнида Қўқон хонлигида ҳар қандай жонли фикр, ҳар қандай дунёвий ҳис-туйғу, йилт этган ҳар қандай ҳур фикр қандай қилиб бўғиб ташланганини кўрсатиб беради. Роман қаҳрамони бўлмиш Отабек ўзининг илғор дунёқараши, бир қизни бениҳоя яхши кўриши билан дарров ўқувчи меҳрини қозонади. У минглаб тўсиққа дуч келади, хонликдаги бошбошдоқлик жабрини тортади, бир ўлимдан қолади. Охири муроду мақсадига етадию, асло бахтли бўлолмайди. Отабек суюқлиси-га уйланади, лекин ёш келин-куёв бахтига одат ва шариат, хурофий удумлар ва ислом ақидалари чанг солади. Отабекнинг оиласида фожиа содир бўлади. У нечоғли матонатли бўлмасин, барибир мағлубиятга учрайди — бахтидан айрилади. Отабек Шимол томонга йўл оладию «жиҳод» пайтида ҳаётдан кўз юмади, яъни босқинчиларга қарши урушда қурбон бўлади (муаллиф «ўрисларга» деган сўзнинг устига чизиқ тортиб ўчирган ва ўша сўзнинг устидан «босқинчиларга» деб дастхатда ёзиб қўйган экан: изоҳ бизники — Н. Б.).

Роман қаҳрамони ҳали оддий халққа яқинлашмайди, унинг дунёқараши мавҳум, чалкаш, у бахтиқаро халқининг истиқболини аниқ-равшан тасаввур этолмайди. Отабек бир неча марта ҳур (либерал) фикр баён қилади; мустабид подшони ағдариб ташлаш, маърифат ҳақида орзу қилади, ҳатто ҳурриятни кўмсайди, аммо унинг орзулари хом хаёл бўлиб қолаверади: у амалий фаолият билан шуғулланмайди. Қаҳрамон шунчаки хаёлпараст, сафсатабоз бўлиб қолади, холос. Эскилик сарқитию динний ақидага илк бора тўқнаш келган пайтдаёқ дарҳол паст келади: у бирор-бир инқилобий ҳатти-ҳаракатга қодир эмас. Ҳаттоки эътироз (протест) билдиришга ҳам ярамайди.

Романининг асосий киммати шундаки, у ўқувчи тасаввурини бойитади. Унда давр аниқ тасвирланган, хон ҳукмронлиги остида эзилиб ётган халқнинг азоб-уқубатлари ҳаққоний аксини топган. Роман ёшлар қалбида хону бекларга, оdatу шариатга нисбатан нафрат уйғотади.

Бош масалани ҳал этиш ваколати каминага боғлиқ эмаслигини эътироф этганим ҳолда, Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи лозим бўлган айрим таҳрир ва зарурий сўзбоши билан ҳозир ҳам ўзбек ва ўрис тилларида нашр этилса, ўқувчилар уни жуда катта қизиқиш билан кутиб оладилар, деб ҳисоблайман.

3. Абдулла Қодирийнинг иккинчи йирик романида — «Меҳробдан чаён»да хон замонлари янада ёрқин акс эттирилади. Абдулла Қодирий ўзи асарига ўткир ҳажв тиғини Қўқон хонлигининг ярамас тартибларию саройдаги ахлоқсизликка, айниқса, мусулмон руҳонийларига қарши йўналтиради. В. И. Ленин ибораси билан айтганда «...дунёда мавжуд бўлган энг чиркин таълимотлардан бири бўлмиш дин»ни Абдулла Қодирий аёвсиз фош этади. Табиийки, Қодирий янги романида кўҳна Шарқ адабиёти анъаналаридан чекинади: энди унинг қаҳрамонлари йиғлоқи кайфиятдан холи, заминдан ажралмайдилар, уларда эътироз кайфияти мустаҳкамланган.

Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романида ғоявий жиҳатдан улғайди: чиркинлик, эскилик сарқитларини фош этиш масаласини кескин тарзда қўяди. Роман социалистик реализм вазиятида туриб ёзилган. Агар «Ўткан кунлар»да биз қисман ўтмиш улуғланган ўринларни, аниқроғи, қаҳрамонлар табиатида ва турмушнинг айрим қирраларида баъзи бир фазилатни учратган бўлсак, ёзувчи «Меҳробдан чаён»да ўз халқининг ўтмишидан олинган барча ҳаётий-ашёвий далолатга танқидий кўз билан ёндошади ва баркамол санъаткор сифатида қалам тебратади.

«Меҳробдан чаён» романи ҳозирги кунларда ҳам нашр этишга арзийдиган асар. Тегишли тузатишлардан сўнг нашр этилиши лозим, албатта.

4. Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссаси — бу истеъдодли ёзувчи-

нинг замонавий Шўро ҳаёти томон юз бурганини кўрсатадиган ёрқин мисолдир. Қодирий «Обид кетмон»да жамоа хўжалик аъзолари, Шўро кишилари-нинг далалардаги фидокорона меҳнати ҳақида ҳикоя қилади.

Қисса бир маромда ёзилмаган, муаллиф яратган барча тимсол зўр чиққан, деб бўлмайди. Аммо, ҳарқалай, «Обид кетмон»да ёзувчи мамлакатимиздаги социалистик тузумни очиқ чеҳра билан кутиб олгани яққол кўринади. «Обид кетмон» Ўзбекистонда жамоа хўжаликлар ва Шўро ҳоқимияти шарофати билан ўзбек қишлоқларида рўй бераётган улуғ ўзгаришлар тўғрисида яратилган дастлабки йирик асардир.

Шубҳасизки, бу қисса ҳам Абдулла Қодирийнинг бошқа асарлари (юқорида эслатиб ўтилган «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари назарда тутиляпти) каби бизнинг укувчилар учун кадр-қимматини йўқотган эмас.

* * *

Хулласи калом, Абдулла Қодирий ва унинг асарлари тўғрисида айтадиган гапларим мана шулардан иборат. Мен ўз вақтида «Фирқа учун» жаридасига ёзган тақризимда ва алоҳида китоб ҳолида чоп этилган «Обид кетмон»га ёзган сўзбошимда ҳам ана шу масалаларга атрофлича тўхталганман. Афсуски, ҳозир қўлимда ўша тақриз ҳам, сўзбоши ҳам йўқ. Шунинг учун батафсил хулоса ёзиб бериш имкониятига эга эмасман. Умуман айтганда, баъзи арзимас таърифларни ҳисобга олмаганда, йигирма-ўттиз йил муқаддам Абдулла Қодирий ижоди ҳақида айтган гапларим ҳам шу бугун баён этаётган фикр-мулоҳазаларимдан деярли фарқ қилмайди.

Менинг баҳоим, асосан, ижобийдир.

Абдулла Қодирийнинг шахсий ҳаётига оид маълумотларга ва ўзим таниш бўлган асарларига асосланиб айтишим мумкин, у айрим камчиликларидан қатъи назар, социалистик реализм вазиятида турган истеъдодли ёзувчидир. Қодирий ўзбек Шўро адабиётининг ташкил топишига, тараққиётига муносиб ҳисса қўшган.

1956 й. 26 май.

Тошкент ш.

М. ШЕВЕРДИН (имзо).

Михаил Иванович ШЕВЕРДИН. 1899 йили туғилган. ШИКФ аъзоси, Ёзувчи. Ўзбекистон Шўрс ёзувчилари уюшмаси президиумининг аъзоси.

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 87-91-саҳифалар.)

* * *

Ана шунақа гаплар. Шевердин 1956 йил 26 май куни Туркистон Ҳарбий ўлкаси прокурорига ёзган хатида: «Умуман айтганда, баъзи арзимас таърифларни ҳисобга олмаганда, йигирма-ўттиз йил муқаддам Абдулла Қодирий ижоди ҳақида айтган гапларим ҳам шу бугун баён этаётган фикр-мулоҳазаларимдан деярли фарқ қилмайди», дейди-ю, лекин биров тарихни титкилаб қолса-чи, деб ўйламайди. Мана, ўшандаги фикр-мулоҳазалар...

ЎзШСЖ Давлат нашриётида, Тошкент шаҳрида 1935 йил чоп этилган Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссасига ёзилган

СЎЗБОШИДАН

«Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссаси Ўзбекистонда жамоа хўжаликлари барпо этиш мавзусига бағишланган йирик асарлардан бири. Қиссада кўтарилган масала — жамоа хўжалигига ўртаҳол деҳқонни жалб қилишдир; унинг онгида рўй бераётган ўзгаришлар жараёни ўқувчида қизиқиш уйғотади.

«Обид кетмон» яна шу жиҳати билан ҳам диққатга сазоворки, бу Абдулла Қодирийдек йирик санъаткор ижодида олға ташланган қадам, албатта.

Аввалам бор, «Обид кетмон» қиссаси жадал суръат билан тўкин-сочин турмуш сари дадил бораётган тиришқоқ, ғайратли ўзбек жамоа хўжаликларидан биттаси ҳақидаги бадиий асар ҳисобланади.

Кўчирма аслига тўғри: Турк ТУ прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги ГРИШЧЕНКО (имзо).

1956 й. 22 июнь.

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари», бўлими, 125-саҳифа.)

Энди «Фирқа учун» жаридасини, унда босилган тақризни топсак — бас, лам гулистон.

«Янглишмасам, 1927 йилда чоп этилган эди», деган эди Иванич прокурор номига ёзган кўргазмасида. «Ўткан кунлар» ҳақидаги ўша тақриз жариданинг 1928 йил учинчи сонидида босилган экан. Дарвоқе, ўчакишгандек, қандайдир китоб йиртар жариданинг ўша тақриз чоп этилган саҳифаларини юлиб олибди: хайриятки, Миллий кутубхона жамғармасида «қора кунлар»га атаб қўйилган нусхалари ҳам бор экан. Тақриздан олинган айрим парчаларни ўқувчилар ҳукмига ҳавола этмасак инсофдан бўлмас, деган хаёлда тубандаги кўчирмани олдик. Марҳамат, танишинг!

«ЎЗБЕКЛАРНИНГ БИРИНЧИ РОМАНИ

(А. Қодирий. «Ўткан кунлар»)

«Мусулмонқулнинг халққа (аслида, «аҳолига») — бундан кейинги изоҳлар ҳам бизники: Н. Б.) бўлган жабру зулми ҳаддан ташқари кетди. Агар унинг истибдоди шаҳарларга («ўзга») сўзи таржима қилинмаган) унча сезилмаса ҳам, аммо халқни (аслида, «марказ — Қўқон одамларини») жуда тўйдирди. Унинг ўз кайфича («ойда эмас» бирикмаси тушиб қолган) ҳафтада солиб турган солиқлари халқнинг (аслида, «фуқаронинг») терисини шилса, бекларни остирди, кестирди (аслида, «арзимаган сабаблар билан қорачопонларни остириб, кестириб туриши хосни ҳам эсанкиратди»).

... магар уламо халқни ундан жуда рози, зероки, унинг суянчиғи эди. Иккинчи суянчиқ «қипчоқлар» эди (аслида, «биринчи суянчиғи ўзининг одамлари бўлса, иккинчиси уламолар эди»).

У, уламо орқали ўз зулмини машруъ бир тусга қўйган, ўзи учун зарарли унсурларни йўқотишда уламолардан фатво (аслида, «улулъамирга боғийлик») олишни унутмаган эди.

Уламанинг бу янглиғ истибдодини «фатво» ранги билан бўяб бериш мукофоти учун Қўқон ва Андижон («каби») шаҳарларда маълум мадрасалар бино қилган...

Бу ҳақиқий мусулмон маданияти эди (афсуски, ҳозир биз фойдаланаётган «Ўткан кунлар» романи — 1974 йили босилгани учунмикан, ундан Михаил Иванович 1928 йили кўчирма келтирган парчалар олиб ташланган экан: изоҳ бизники — Н. Б.). Бу ерда хон мусулмон эди, беклар мусулмон эдилар ва қозилар мусулмон эдилар. Ўғриларнинг қўлини кесишарди... аёлларни эса миноралардан ташлаб юборишарди («Ўткан кунлар»нинг «таҳрир»га учрамаган нусхасида: «Фоҳишалар қопга солиниб, минорадан ташланарди», дейилади). Пиёнисталар қирқ дарра уриларди. Раис афанди ўз аъёнлари билан кўча айланарди ва калима қайтаришни билмайдиган кишиларни калтакларди (Мих. Шевердин романдан олинган ушбу парчаларни русча матнда асл маънога тесқари талқин қилади: изоҳ бизники — Н. Б.).

«Одамлар ажали етгани учун эмас, хон одамлари қонсираб қолгани учун ўладилар», дерди фуқаро беклар тўғрисида.

«Оқ ит бўлмаса, қора ит ялоқ ялайди».

* * *

Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романидаги воқеалар мана шу жойдан бошланиши лозим эди. Аслини олганда, романдаги воқеалар замон ва макондан ташқарида рўй беради. Талқин қилинаётган тарихий воқеалар Отабек, Юсуф ҳожи ва бошқа қаҳрамонларга деярли таъсир кўрсатмайди. Ҳодисалар, ўрта асрлар даражасидаги Қўқон хонлигида ҳукм сурган жаҳолат шунчаки намоийш (декорация), холос; қаҳрамонлар учун ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, улар ҳаётига дахл қилмайди...

Қодирий Отабекни илгор фикрли киши, ҳатто салкам инқилобчи сифатида тақдим этишга уринади. Қаҳрамон Россиянинг қайсидир шаҳрида бўлади, хусусан, Шамайдан қандайдир йўллар билан янги ғоялар олиб келади.

Кейин Отабек мавжуд тузум ҳақида қатъий бир фикрга келади...

Отабек кураш йўлини тақлиф этади:

«— Модомики, ўз ғарази йўлида истибдод орқали эл устига ҳукмрон бўлгувчилар йўқотилмас эканлар — бизга нажот йўқдир, магар шундай ғайразчиларни, улар ким бўлсалар ҳам, иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтказиш нажотимизнинг йўлидир!»

(Шу ўринда зарурий эскартиш: Михаил Иванович тақриз бошида «Ўткан кунлар»ни учинчи бўлимнинг биринчи фаслидан бошлаш керак эди, деб «маслаҳат» беради-ю, лекин ўзи биринчи бўлимнинг иккинчи фаслидан кўчирма келтириб муаллифни мулзам қилмоқчи бўлади. Яъни, танқидни ўз фикрида муқим турмайди: изоҳ бизники — Н. Б.)

Отабек эндигина қаддини ростлаб, ўзига йўл очаётган савдогарларнинг вакили. Табиийки, у хон амалдорларидан норози бўлади... Бироқ, Қодирий тижоратчи буржуйлар қиёфасини фавқулудда улуғвор тарзда акс эттиради. Қаҳрамонлари ҳаёт ҳақиқатидан узоқ. «Инқилобчи» Отабек ҳар жойга бурни тикаверади. У фақат ёмон ҳукмдорлар ҳақида эмас, умуман тузумнинг ярамаслиги тўғрисида гапираверади. Ажабланарли жойи шундаки, тингловчилар Отабекнинг гапларини жўялик деб билдилар, маъқуллайдилар, қўллаб-қувватлайдилар. Кишида шундай таассурот қоладики, гўё Отабек ўтган асрнинг қирқинчи йилларида эмас, яқинда — ўн беш-йигирма йил муқаддам, биринчи рус ва форс инқилоби даврида яшаб ўтгандек!..

Афтидан, муаллиф ҳам қаҳрамон дунёқарашдаги мантиксизликни пайқаб қоладию сўнг ўз хатосини тузатишга уриниб кўради. Отабек «инқилобий» назариясини ҳеч қаерда ҳаётга тадбиқ этолмайди.

«— Мамлакат мозористонга ўхшайди: менинг чақириқларимни ким ҳам эшитарди!»— дейди Отабек ҳафсаласи пир бўлиб.

(Яна бир зарурий эскартиш: аслида, «Дарҳақиқат, мозористонда «хай-ю алаф фалоҳ» ҳитобини ким эшитарди!» дейилади. Михаил Иванович таржима жараёнида муаллиф ҳақида бир марта хиёнат қилган бўлса, кўчирмани Отабекнинг аввалги «монологи»дан кейин келтириб икки марта хиёнат қилади: романда бу парча 19-саҳифада, «аввалгиси» эса, 20-саҳифада келади ва зинҳор-базинҳор «муаллиф ҳам қаҳрамон дунёқарашдаги мантиксизликни пайқаб қоладию сўнг ўз хатосини тузатишга уриниб кўради», деб маломат қилиш учун ҳеч қандай асос йўқ. Изоҳ биздан — Н. Б.)

Шунинг учун бўлса керакки, бутун роман давомида Отабек ижтимоий масалаларга қизиқмайди, ўз қарашларини амалга ошириш учун ҳаракат қилмайди. Уқувчи эса, мана шундай дабдабали нутқлару жимжимадор сўзлардан кейин инқилобий ҳаракат бошланишига умид қилади ва умид қилишга ҳақлидир. Афсус...

Ҳаёт синовиға ростакмиға дуч келган пайтдаёқ Отабек енгилади. У ҳибсга олингач, қушбеги ҳузурида айтган сўзлари муросасозлик оҳангида янграйди... Ўша давр шароитида, яъни хон ва беклар ҳокимиятига қарши айтилган бир оғиз сўз учун ҳам одамлар қатл этилган кезларда Отабек «инқилобий» ҳаракат қилади, албатта. Бироқ, кейинги воқеалар биз хийла шошганимизни кўрсатадию дарҳол фикримизни ўзгартиришга мажбур бўламиз.

Кўп ўтмасдан Отабек шахсий ҳаёт ташвишларига ўралашиб қолади. Қушга бўлган ишқи туфайли у халқни ҳам, баландпарвоз гапларини ҳам унутиб юборади. Ҳатто Тошкентдаги қонли воқеаларга, отаси билан оиласи бошидан кечираётган мусибатларга-да парво қилмайди.

(Эскартиш: Мих. Швердин ғалати йўлдан боряпти — Отабек тугул, ҳатто Қўқон хони ҳам Тошкентдаги воқеалардан беҳабар эканини, ўша воқеалар ҳақида Марғилонга кечикиб хабар берилганини инобатга олмаяпти ва атайлаб бош қаҳрамон устига мағзава ағдаряпти: изоҳ бизники — Н. Б.)

Тошкент қамали авжга чиққан бир пайтда унинг тўйи бўлади (Марғилон билан Тошкент ўртасида қанча масофа бор? — Н. Б.).

Сўнгра Отабек ақл бовар қилмайдиган саргузаштларни бошидан кечиради. Қодирийнинг тасвирлашича, «қатъиятли ва хийла ғайратли» бу йигит арзи-

мас «тақдир зарбаси» натижасида ўзини йўқотиб қўяди... У худди «Минг бир кеча» қаҳрамонлари каби жонидан тўяди, юм-юм йиғлайди. Ўша араб эртаклари қаҳрамонларидан фарқи шундаки, у «художўй» бўлишига қарамасдан ичкиликбозликка муккасидан кетади.

Отабек куч-ғайратини, инқилобий жўшқинлигини ўз ижодиямида яхши қўрайдиган халқ учун курашга (таъкид бизники: Н. Б.) йўналтирмайди. Отабек давлатни янгилаш йўлидаги чинакам кураш жабҳасида эмас, хийла бачкана зиддиятларда ҳақиқий қаҳрамон сифатида гавдаланади. У қайнотаси оиласини ёвуз кишилардан ҳимоя қилиш пайтида «кўрқув, юз-хотир нималигини билмайдиган фидокор»дек курашади.

Айтиш мумкинки, ўша кураш манзаралари тасвирланган саҳифалар романнинг энг бўш ўринларидир. Муболаға билан айтганда, қаҳрамон битта қўли билан қароқчилардан қасос олади, душманларини қўйдек сўйиб ташлайди ва бу орада Ҳомидга қарата узундан-узун аччиқ-тирсиқ ваъз ўқишга ҳам улгуради. Хуллас, қаҳрамоннинг ҳар қадамида саргузашт ва олди-қочди рўй бераверади.

Отабек ҳақида яна нима дейиш мумкин?

Тошкентга қайтгач, қипчоқлар ваҳшиёна тарзда қириб ташланаётганига эътироз билдириб кўради. Аммо у ўз уйида, оиласида, ягона гувоҳ — отасининг олдида сўзамоллик қилгани учун ҳам бу эътирознинг ҳеч қандай ижтимоий қиммати йўқдир.

Романнинг бошқа қаҳрамонлари ҳам ясама, ғайритабиий. Лекин улар хийла ўзига хос. Хусусан, Отабекнинг отаси — Юсуф ҳожи анча жонли шахс. У ҳур фикрли инсон, аммо унинг ҳур фикри ислом ақидалари доирасидан ташқарига чиқмайди ва мутаассиб диндор бўлиши учун халақит бермайди. У тинч-тотув яшашни истайди, алғов-далғовлардан кўрқади; ҳар қандай кўзғолон ва ғалаёнга қарши туради...

Отабекнинг дўсти — уста Олим жозибадор қаҳрамон. У ҳақиқатан ҳам жонли одам. Кетма-кет зарбалардан сўнг унинг ҳаётдан кўнгли совийди. Охири бир оз бўлса-да, ҳур фикрли бўлиб қолади. Бирок, унинг ҳур фикри одат ва шариат қоидаларини бузишдан нарига ўтмайди. Ижтимоий масалалар уни мутлақо қизиқтирмайди...

Қодирий аёллар қисматини, оиладаги аҳволини ниҳоятда майин бўёқларда тасвирлайди. Агар оила бошлиғи ақл-идрокли, вазмин киши бўлса, бундай оилада аёллар яхши яшайдилар, шундай шароитда бахтли бўлиш, асосан, аёлларнинг ўзларига боғлиқ... Романда акс эттирилган оилалар ҳақида ана шунақа фикр юритиш мумкин. Сир эмаски, ўзбек оилаларининг ҳаммаси ҳам фаровон турмуш кечирмайди. Лекин азбаройи қонунлар ёмонлиги, айтайлик, кўп хотин олиш йўл қўйилгани учун бундай бўлмаган. Балки, кишилар табиатидаги қусурлар кулфат келтиради, холос...

Қодирий оилавий турмушни ана шундай тасвирлайди.

Қодирий керакли ўринларда муаллиф муносабатини бўрттириб кўрсатмайди, нобопликларни хаспўшлашга уринади, маиший турмушни, айниқса, оилавий муносабатларни ҳаддан зиёд илоҳийлаштиради. Шунга қарамай, роман урф-одатларни ўрганиш маъносида муҳим аҳамиятга эга...

* * *

Роман тарихий мавзуда ёзилган. Бу дегани, аввалом бор, даврни акс эттириш, айрим табақаларнинг ўзаро алоқасини ижтимоий негизда кўрсатиш лозим, демакдир. Бошқа воқеа-ҳодисалар ана шу асосда рўй бериши керак. Романда мутаносиблик, яхлитлик етишмайди...

Қодирий давр манзарасини акс эттирадиган тарихий роман ёза олмаган; у энди пайдо бўлаётган тижоратчиларни улуғлаб кўрсатган, холос.

Романни ўқиётган пайтингда, муаллиф ўтмишни оқлашни, ўтмишни ҳақиқатда бўлганидан кўра яхшироқ тасвирлашни ўз олдига махсус вазифа қилиб қўймаганмикан, деган тасаввур мудом хаёлингни тарк этмайди. Маиший турмуш: ахлоқ, ижтимоий муносабатлар тимсол даражасига кўтарилган...

Шунингдек, муаллиф Тошкентнинг Қўқондан ажралиб чиқиш ҳодисасига ижтимоий баҳо беришга ожизлик қилади. Уйлаш мумкинки, гўё Азизбек кўнглини шод этиш мақсадида Тошкентни мустақилу ўзини хон деб эълон

қилгандек! Аслида, ўша даврга келиб Тошкент қулай жуғрофий минтақага жойлашгани туфайли иқтисодий жиҳатдан муस्ताқил бўладию Фарғона билан юзаки алоқа қилиб туради, холос. Бу ҳол муаллиф эътиборидан четда қолган...

Ўз-ўзидан равшанки, Қодирий тарихий шароитни идрок этолмагани учун романда Тошкент ғалаёни жуда ишонарсиз тасвирланади. Романда бу ғалаён баландпарвоз ибора билан «инқилоб» деб аталади...

* * *

Романда қаҳрамонларнинг ислом динига муносабати ҳам яхши ёритилмаган. Бу дин ҳоким синф бўлмиш тижоратчилар манфаатига мос тушади... Устига устак, Қуръон деҳқонлар манфаатини эмас, савдогарлару энди оёққа тураётган капитализм манфаатини ҳимоя қилади.

(Эскартиш: Мих. Швердин нафақат Қодирийга, ҳатто ислом динига ҳам тухмат қилаётибди. Изоҳ бизники — Н. Б.).

Айни пайтда романда ислом дини унчалик сезилмайди. Бир томондан олиб қаралса, бу ҳол ижобий ҳодисадек туюлади. Гўё романда тасвирланаётган ўзбекларнинг ҳаммаси даҳрийларга ўхшайди — улар динга лоқайд қарайдилар. Лекин, иккинчи томондан, романда «Оллоҳ» каби ундалмалару таҳорат, намоз сингари диний расм-русумлар жуда кўп бора эслатилади. Ҳатто ҳур фикрли Отабек ҳам ҳар қандай ишга қўл уришдан аввал албатта «Оллоҳ» номини зикр этади. Ниҳоятда муҳим масалага муаллифнинг бундай муносабати хавфли, омонат. Агар ишлов берилмаган китобхон бу асарни ўқиса борми, дарров мусулмон қаҳрамонлардан ўрнак оладию:

— Оллоҳу акбар! — деб хитоб қилади.

Ҳатто ислом дини қонунларида хийла бўш, муваффақиятсиз талқин этилган қўйди-чиқди масаласи на муаллифни, на қаҳрамонларни ғазаблантиради. Романда «талоқ» — гуноҳга ботган хотин учун энг адолатли жазо ҳисобланади. Қўйди-чиқди осонликча содир бўлади.

«— Кет, жалаб! Талоқсан, талоқ!» — деб қичкиради Отабек.

Бу ўринда қаҳрамон дин ўз синфи манфаатига нечоғли мос эканини беихтиёр фош этиб қўяди...

(Эскартиш: наҳотки, тижорат аҳли «Хотинимнинг талоғини бераман!» деган ғаразли мақсадни кўзлаб... мусулмон бўлса? Бу даъволар сира ҳам куракда турмайди-ку! — Н. Б.)

Ўзбекларнинг биринчи романи — Қодирийнинг романи ғоявий жиҳатдан бизга ётдир. Эҳтимол, дафъатан кўзга яққол ташланмас-у, лекин бунда одат, Қуръон, ўтмиш, «олижаноб қадим замонлар» тарғиб қилинади.

«Агар урф-одатларимизга оғишмай амал қилсангизлар, ҳаммаси яхши бўлади». Албатта, муаллиф айнан шундай демайди. Лекин бутун романдан ана шу мазмун балқиб туради...

«Ўткан кунлар»нинг салбий томонларини ҳатто унинг жуда катта бадий қимматга эга экани билан ҳам оқлаб бўлмайди...

* * *

Шубҳасизки, Қодирийнинг романи ёш ўзбек адабиётида йирик ҳодиса ҳисобланади. Бу дастлабки роман, демак у танқидий таҳлил этилиши, унга алоҳида эътибор берилиши лозим. Роман мароқ билан ўқилади. Эски нашрнинг биринчи китоби қайта чоп этилди. Нисбатан қиммат бўлса-да (учта китобнинг нархи 3с. 40 т.), лекин биринчи китоб (10000 нусха) бирпасда тарқалиб кетди. Шунинг учун ҳам романга жиддий эътибор беришимиз керак бўлади. Ҳозиргача биз унга панжа орасидан қараб келдик.

Ажабланарли жойи шундаки, шу кунгача «Маориф ва ўқитувчи» жаридасидан бошқа миллий матбуот роман ҳақида лом-мим демаяпти. Вақтли матбуот сукут сақляпти: гўё романдаги ғоявий хатоликларни маъқулляпти, романдаги мавжуд нотўғри, ҳатто зарарли ғояларни, ўтмишни бўяб кўрсатишга уринишни, савдогарлар тоифасини қаҳрамон даражасига кўтариб, уларни ўзбек халқининг ҳақиқий вакили сифатида талқин этилишини қўллаб-қувватляпти.

Матбуот шу пайтгача ўз олдида турган вазифани бажармади: тарихий

даврга тўғри баҳо бериш, бадий тўқима билан сохталаштирилган ўтмишни ажратиб олиш масаласида ўқувчиларга ёрдам бермади...

Хўш, романи нашр этиш шартмиди? Шубҳасиз. Бироқ, роман нашр этилиши билан дарҳол ўқувчиларни уюштириш, муаллиф тақдим этаётган нарсалардан нималарни қабул қилиш ва нималарни рад этиш лозимлигини кўрсатиб бермоқ даркор эди. Матбуотда чоп этилган танқидий мақолалар фақат ўқувчиларга эмас, балки ёш ёзувчиларимизга, шу жумладан, Қодирийнинг ўзига ҳам ниҳоятда фойдали бўларди...

Хўш, йўл кўйилган хатони тузатиш мумкинми? Нафақат мумкин, балки тузатиш зарурдир. Қодирий романи муносабати билан ташкил этиладиган қамровдор мунозара ҳозирги замонни ва ўтмишни акс эттириш учун кўлига қалам олган ёзувчи олдида кўядиган талабларимизни аниқлаштиришга ҳам ёрдам беради.

Хўш, Қодирий романини рус тилида нашр этиш керакми? Бизнингча, нашр этиш керак. Ҳамма гап — уни қай ҳолатда нашр этишда... Унга тарихий даврни тўғри кўрсатиб берадиган, савдо капиталининг аҳамияти ва муаллиф томонидан ўтмишни улўғланиши нотўғри экани ҳақидаги мақола илова қилиниши лозим. Романнинг баъзи ўринларига алоҳида изоҳ берилиши даркор. Муаллифнинг ғоявий хатолари бирмунча зарарсизлантирилгандан кейингина романи рус китобхонига тавсия этиш мумкин.

М. ШЕВЕРДИН.

(«Фирқа учун» жаридаси, рус тилида, 1928 йил 3-сон, Тошкент шаҳри, 88-96-бетлар.)

* * *

Кўриниб турибдики, 1928 йилда М. И. Шевердин биринчи бўлиб, «Ўзбекларнинг биринчи романи — Қодирийнинг романи ғоявий ЖИҲАТДАН БИЗГА ЁТДИР», деб эълон қилади ва вақтли матбуотни «Ўткан кунлар»ни «тошбўрон» қилишга сафарбар этади.

Албатта, ўқувчига бизнинг даъвомиз эриш туюлади: «Ким бўпти ўша Шевердин?!»

Шошилманг!

Биринчидан, М. И. Шевердин қатли ом давригача жумҳуриятимизда ҲОЯДОР сифатида камол топган кимса: у энг қудратли ташкилот — ВКП (б) МК Ўрта Осиё Бюросининг шунчаки фикр тарқатувчиси эмас, айна чоқда КЎРСАТМА берувчи ва берилган КЎРСАТМАНинг бажарилишини назорат қилувчи «Фирқа учун» жаридасининг ЯЛОВБАРДОРИ эди. Шунинг учун у ўзидан беш-олтита кўйлакни ортиқ йиртган Абдулла Қодирийга бемалол «оталарча» маслаҳат беради, «Ўткан кунлар»ни ўзбек ва рус тилларида нашр қилиш ёки нашр қилмаслик масаласида ҳукм чиқаради.

Иккинчидан, Шевердин ўша «Фирқа учун» жаридасининг 1928 йил 4-сонда Садриддин Айнийнинг «Одина» қиссаси ҳақида «ШАРҚОНА ИЖТИМОИЙ ҚИССА» номли яна битта тақриз эълон қилади ва яна-тагин: «Жиддий камчилик Айний қиссасини сўзсиз ўзимизники дейишимизга имкон бермаяпти... Қишлоқда синфий табақаланиш жараёни кўрсатилган-у, аммо бу жараёндаги ишчиларнинг етакчи ўрни қисман акс эттирилган, холос. Боз устига, қиссада бу жараён охирига етказилмайди» («Фирқа учун» жаридаси, 1928 йил, 4-сон, 116-бет), деб ҲУКМ чиқаради. Мана, энди ўзингиз ўйлаб кўринг: бадий асар ўқишга қизиқадиган шунчаки ҳаваскорларнинг тақризларини ўта жиддий жарида ходимлари кетма-кет чоп этиши мумкинми? Асло. Ажабланарли жойи шундаки, Мих. Шевердин т а қ р и з и д а, 1928 йилда, «учирма» қилинган полапонлар қанот қоқиб келадию 1938 йили Қодирийнинг Давлат Хавфсизлиги Бошқармасидаги терговчиси ТРИГУЛОВ тузган АЙБНОМАга қўнади ва бола очади; кейин ШСЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъати томонидан чиқарилган ҳукмонормада ҳам айнан ШЕВЕРДИНнинг «полапонлари» номма-ном санаб кўрсатилади. Қалай! Бизнингча, бу бежиз эмас!

Учинчидан. Истеъдодли ўзбек ёзувчиларининг инқилобдан кейинги тўнғич авлоди ёппасига қатл этилгач, М. И. Шевердин бирданига ёзувчи бўлиб кетади: «Санжар ботир», «Бўри изидан» каби «инқилобий» мавзуда романлар

ёзади; ўзбек тилида икки жилд, рус тилида олти жилд «Танланган асарлар»ини эълон қилади...

Тўртинчидан. Келинг, ҳадеб бошингизни қотиравермайлик-да, жайдари «фалсафа»мизга «Фирқа учун» жаридасининг 1930 йилги қўшма сониди (биринчи ва иккинчи) чоп этилган «доҳиймиз» И. В. Сталиннинг «Ютуқлардан эсанкираш» мақоласидан олинган кўчирма билан «жило» берайлик:

«Раҳбарлик санъати — жиддий ишдир. Ҳаракатдан ортда қолиш мумкин эмас, чунки ортда қолган киши оммадан ажралиб қолади. Лекин илгарилаб кетиш ҳам мумкин эмас, чунки илгарилаб кетган кишининг омма билан алоқаси ўзилади. Кимки ҳаракатга раҳбарлик қилишни ва айни пайтда миллионлаб омма билан алоқасини сақлаб қолишни истаса, у жанггоҳда ҳам қолақларга қарши, ҳам илғорларга қарши кураш олиб бормоғи лозим». (6-бет)

Бу — доҳиёна гап! Бунинг ўзбекча мазмуни шундан иборатки, қоziқнинг учи ҳам, боши ҳам бўлма — ўртаси бўл: шунда на ерга кирасан, на бошингга гурзи ейсан. «Доҳий» маслаҳатининг ижтимоий маъноси эса бундай: халқни пода-пода қилиб жамоа хўжаликларига ҳайдаб киритиш лозим; ҳарқалай, подани бошқариш осон — битта чўпон (раҳбар) бўлса, орқада қолган ёки илгарилаб кетган ҳайвонларни калтаклаб-калтаклаб подага қўшиб туради, вассалом...

* * *

Абдулла Қодирий асарлари ҳақидаги танқидий мақолалар, ёзувчини миллатчиликда айблайдиган ранг-баранг тўхматлар битта ИНСОННИ қатл этиш учун асос бўлмайди, деб ўйлаш мумкин. Бироқ, «Абдулла Қодирий миллатчи, халқ душмани!» деган уйдирмага жамоатчилик ишонтирилади, тирик кишига гўр қазилади, мотам маросимига ҳозирлик кўрилади; рўзномаю ойнома саҳифаларида овоза қилинган миш-мишлар натижасида жанозага одам тўпланади ва Давлат Хавфсизлиги Бошқармасига пинҳона жўнатиш маълумотлар, хулосалар жон-олғич вазифасини бажаради: Қодирийнинг боши узра чир-чир айланишиб, «Қон!» дея, «Қон!» дея аюҳаннос солишади. Жумҳуриятнинг етакчи рўзномаларида жазавадор бош мақолалар босилади, уларга тубандагидек «қош» қўйилади:

«ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ДУШМАНЛАРИ» («Правда Востока», 1937 й. 4. XI)

«ЎЗБЕКИСТОН МЕҲНАТКАШЛАРИ АШАДДИЙ ХАЛҚ ДУШМАНЛАРИНИ ОТИБ ЎЛДИРИШНИ ТАЛАБ ҚИЛМОҚДАЛАРИ!» («Правда Востока», 1938 й. 5. III)

«ХОИНЛАРГА ЎЛИМ!» (Ўша рўзноманинг ўша сони)

Таассуфки, бундай хитобларга имзо айландан ишчилару колхозчилар ҳам, шоирлару актрисалар ҳам (баъзилари ҳозир СССР халқ артисткаси) четда қолмаганлар!

Мақолаларнинг яна бири «ШҶРО СУДИ ХАЛҚ ХОҶИШИНИ АДО ЭТАДИ» деб номланса, бошқаси «ЎЗБЕК ХАЛҚИ ОЛИЙ СУДНИНГ ҲУКМИ БИЛАН БИРДАМ ЭКАНИНИ НАМОЙИШ ҚИЛМОҚДА» деб номланади. Тошкент шаҳар Октябрь депарасининг ПУШКИН номидаги ўйингоҳида 13 март куни кўпминг кишилиқ митинг бўлиб ўтгани, унда «жумҳурият оқсоқоли» оташин нутқ сўзлагани хабар берилади; ҳайҳот, митинг қатнашчилари Акмал ИКРОМОВ билан Файзулла ХУЖАЕВ ШСЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати томонидан олий жазога — ОУВга ҳукм этилгани тўғрисидаги шумхабарни... гулдурас қарсаклар билан кутиб оладилар!

Халқнинг жазаваси тутиб, «халқ душманлари»га шафқатсизларча жазо берилишини талаб қилаётган кезларда шу халқнинг асл фарзандлари Хавфсизлик Бошқармасининг рутубатли қамоқхоналарида жон бериб-жон олишарди — қон қусишарди; улар оғзидан кўпик сачратиб қичқираётган оломондан эмас, Оллоҳдан мадад сўрашарди.

* * *

Холмат ҚУРБОНОВ — Абдулла Қодирийнинг асарлари тўғрисидаги учта чақувноманинг ҳаммасига бехато имзо чеккан ягона кимса ҳисобланади. Унинг исм-фамилияси «Ўзбекистон Йўқсул Шўро ёзувчилари уюшмаси Ташкилий қўмитасининг раиси» сифатида доимо биринчи навбатда қайд этиларди. Лавоним жиҳатидан «ҳашарчилар»га қараганда юқори поғонада тургани учун ҳам ўша х у л о с а л а р н и н г «бисмилло»си Х. Қурбонов хоҳиш-иродасини тўлатқис ифодалаган бўлса ажаб эмас.

«Абулла Қодирийнинг «тарихий роман» деб аталадиган асари ўзининг сиёсий йўналишига кўра чинакам аксилшўравий, буржуйча миллатчилик руҳидаги асардир. А. Қодирийнинг замонавий мавзулардан «чекиниши», аслида, замонга муносабатнинг ўзига хос ниқобланган кўриниши, холос. У ўз романида Туркистон ўтмишини — феодал-помешчиклар, буржуйлар тузумини улўғлайди ва Ўзбекистондаги Шўро тузумига ўзининг аксилинқилобий, аксилшўравий, буржуйча миллатчилик ғояларини қарши қўяди».

(«Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) буржуйча миллатчилик руҳидаги аксилинқилобий «Ўткан кунлар» романи ҳақида».)

* * *

«Муаллиф ўз қиссасида Шўро ёзувчилари тўғрисида бемаврид мунозара бошлайди. Боз устига, бу масала қисса воқеаларига асло алоқадор эмас. Қодирий уларни калака қилади, устидан кулади ва ҳақорат қилади».

«Обид кетмон» (қисқача мазмуни) ҳақида».

* * *

«А. Қодирий (Жулқунбой) Октябрь инқилобигача ўзининг буржуйча миллатчилик руҳидаги асарларини эълон қилади. Октябрь ғалабасидан сўнг очиқ-ойдин большевикларга, Шўро ҳукуматига қарши курашади ва асарларида аксилинқилобий, миллатчилик ғояларини тарғиб қилади. А. Қодирий буржуй миллатчиларнинг етук, мақтовга сазовор маддоҳи («писак») эди: улар мана шу маддоҳи билан ғуруланиб юришарди. А. Қодирий ўз буржуй синфининг ишонган, садоқатли хизматкори эди».

(«А. Қодирийнинг тескаричи асарлари»).

Хуллас, учала чақувномага ҳам биринчи бўлиб Х. Қурбонов — Ўзбекисон Йўқсул Шўро ёзувчилари уюшмаси Ташкилий қўмитасининг раиси имзо чекади. Бу одам аслида ким эди? Х. Қурбонов ёзувчи эдими ёки йўқсулми? Нима бўлганда ҳам, йўқсуллар диктатурасию Шўролар етовида «порлоқ келажак сари, олға!» кетаётган ёзувчилар ҳолига маймунлар йиғлар экан, ҳарқалай, «қўй қўмондон бўлган арслон галасидан кўра, арслон қўмондон бўлган қўй подаси афзал» (Наполеон). Ахир, арслоннинг ўлиги ҳам арслон-ку!

1956 йил 28 май. ТуркХў прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гришченко тегишли расм-русумларни бажо келтиргач, Х. Қурбоновни г у в о ҳ сифатида сўроқ қилади.

Гувоҳлик варақасида қайд этилишича, Х. Қурбонов 1907 йили Жиззах шаҳрида туғилган, ўзбек, оилали, Ўзбекистон Коммунистик фирқаси ҳузуридаги Фирқа институти директорининг ўринбосари, олий маълумотли, филология фанлари номзоди, доцент, судланмаган, 1931 йилдан бери ШСЖИ Коммунистик фирқасининг аъзоси. Тошкент шаҳар Сталин кўчасидаги 7-уйда яшайди.

Гувоҳ қуйидагича кўргазма беради:

«Мен 1937 йилнинг сентябрь ойидан то 1938 йилнинг ноябрь ойига қадар Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмаси ташкилотига раис бўлганман.

Ёзувчи Абдулла Қодирийни (Жулқунбой), унинг шов-шув бўлган асарлари — «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари ва «Обид кетмон» қиссаси орқали билардим. Абдулла Қодирий билан шахсан таниш эмасдим.

Ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида шуни айтишим мумкинки, у ўзбек адабиё-

тидаги энг истеъодли ёзувчилардан бири эди. Унинг тили содда бўлиб, кенг китобхонлар оммасига тушунарли эди. Шунинг учун асарларини жуда яхши кўришарди. А. Қодирий ўз асарларида халқ маталлари билан мақолларини кўрсатиб берган. Узининг «Ўткан кунлар» романида хон замонидаги жирканч феодал тартибларни ҳаққоний акс эттиради: хон амалдорларининг ўзбошимчилигини, золимлигини фош этади. Шунингдек, эски турмушга ва динга қарши чиқади. Бир нарсани алоҳида таъкидлашим лозимки, Абдулло Қодирий бу асарида ўзбек хотин-қизлари ҳуқуқларини ҳимоя қилиб чиқади. Романнинг қиммати — унинг тарбиявий аҳамиятидадир. Унда тарихий давр ҳаққоний кўрсатилган. «Ўткан кунлар» романини лозим бўлган тузатишлар билан ўзбек ва рус тилларида бизнинг замонимизда ҳам нашр этиш мумкин, деб ҳисоблайман.

Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романида динга, хон саройидаги расм-русумларга, мусулмон руҳонийларига қарши хуруж қилади. Роман бадий жиҳатдан ниҳоятда қимматли бўлиб, унда тарихий давр ҳам, оддий халқнинг хон тузумига қарши кураши ҳам ҳаққоний акс эттирилган.

«Обид кетмон» қиссаси жамоа хўжалиги қурилиши мавзусида ёзилган, ўз вақтида — 1935 йилда бениҳоя қимматли, мавзу жиҳатидан долзарб ҳисобланарди. Бу жамоа хўжалиги қурилиши ҳақидаги биринчи қисса эди.

Абдулла Қодирий ўз асарларини жуда катта ҳаётий тажрибага суянган ҳолда ёзган.

С а в о л. Айтинг-чи, 1937-38 йилларда Абдулла Қодирийнинг асарлари тўғрисида хулоса ёзганмисиз?

Ж а в о б. Йўқ, мен ҳеч қачон Абдулла Қодирийнинг асарлари тўғрисида хулоса ёзмаганман.

С а в о л. Ҳозир Сизга жиноятноманинг 56-61-саҳифаларидан ўрин олган, Абдулла Қодирийнинг асарлари тўғрисидаги хулосалар таништирилади... Хўш, Сиз ана шу хулосаларни тасдиқлайсизми?

Ж а в о б. Жиноятноманинг 56-61-саҳифаларидан ўрин олган, Абдулло Қодирийнинг асарлари тўғрисидаги хулосалар билан танишиб кўрганимдан сўнг, мен қуйидагиларни баён этмоғим лозим: бу хулосалар матнини мен ёзмаганман ва улар ким томонидан ёзилгани ҳам менга номаълум. Айни чоқда, ушбу хулосалар қандай мақсадни кўзлаб, қачон ёзилганини ҳам аниқ айтишмайман. Фақат бир нарсани аниқ айтишим мумкинки, дастлабки икки хулоса остига мен имзо чекканман. Лекин, назаримда, жиноятноманинг 61-саҳифасидаги имзо меникига ўхшамаяпти: бу менинг имзоим эмас ва менинг номимдан бунини ким қўйгани ҳам менга номаълум.

Хулосаларнинг мазмуни тўғрисида ўз фикримни баён этмоқчиман: хулосалар ҳақиқатга тўғри келмайди — мен ҳозир бу хулосаларни тасдиқламайман. Абдулла Қодирий қамоққа олингач, у «халқ душмани» экан, деган гап тарқалди. Бироқ, шахсан менинг ўзимга Абдулла Қодирийнинг жиний ишлари хусусида ҳеч нарса маълум эмас.

Бу иш юзасидан бошқа ҳеч қандай кўргазма бера олмайман.

Тасдиқномага менинг сўзларим тўғри ёзилган, ўқиб кўрдим.

Қурбонов (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 85-86-саҳифалар.)

Кўриниб турибдики, Х. Қурбонов Қодирий устидан ёзилган чақувнома-ларнинг учинчи имзосидан тонади. Бироқ, қонун бўйича бундай ҳолатда имзо дарҳол мутахассислар томонидан текшиштирилиши лозим эди: терговчи эса, мунозарали масалага аҳамият бермайди — Қурбоновнинг муайян кўргазмаси на тасдиқланади, на инкор этилади. Ваҳоланки, тергов бошланишидан аввал терговчи гувоҳдан: «Агар ёлғон кўргазма берсам, ЎзШСЖ Жиноят Мажмуасининг 224, 225-моддалари бўйича жиний жавобгарликка тортилажагим ҳақида огоҳлантирилдим», деб тилхат олади.

Шунга ҳам ота гўри — қозихонами, дейишингиз мумкин, азиз ўқувчи. Бундан кимга фойдаю кимга зарар? Тўғри, бундан терговчига ҳам, гувоҳга ҳам ёки сизу бизга ҳам ҳеч қандай фойда-зарар йўқ — ўша машъум х у л о с а л а р жабрини Қодирий тортган, отилган!

* * *

«ТАСДИҚНОМА»

Тергов тамом бўлгани ҳақидаги эълон

1938 йил март ойининг 15 куни

С а в о л. Тергов тамом бўлгани ҳақида Сиз огоҳ этилдингиз. Айтинг-чи, Терговга қандай шикоятингиз бор? Тергов пайтида берган кўрғазмаларингизни тўлдиришни истайсизми?

Ж а в о б. Тергов тамом бўлгани ҳақида менга эълон қилинди. Тергов ҳужжатлари билан танишдим. Терговга ҳеч қандай шикоятим йўқ. Мен, ҳақиқатан ҳам, 1932 йилгача буржуй миллатчиси сифатида аксилшўравий, миллатчилик ишлари билан машғул бўлганимни инкор этмайман: ўзимни қисман айбдор деб ҳисоблайман. Бироқ, мен Ўзбекистонда мавжуд бўлган аксилшўравий ташкилотга аъзо бўлмаганман — шунинг учун ҳам ўзимни бу борада айбдор деб ҳисобламайман.

Абдулла ҚОДИРИЙ (имзо).

Терговчи: УЗШСЖ ИИХК Давлат Хавфсизлиги

Бошқармаси бўлими бошлиғи (имзо).)

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 75-саҳифа.)

Ўз-ўзидан савол туғилади: ҳўш, нима учун Абдулла Қодирий «1932 йилгача буржуй миллатчиси сифатида аксилшўравий, миллатчилик ишлари билан машғул бўлганимни инкор этмаяпти ва ўзини «қисман айбдор» деб тан оляпти? Чунки қатли ом йилларида ҳам фақат Жиноят Мажмуасигина эмас, аини замонда ЖМни «йўлга солиб турадиган» Жиноий Жараён Мажмуаси ҳам мавжуд эди: ЖЖМнинг махсус моддасига асосан «агар жиноят содир этилгандан сўнг муайян муддат ўтиб кетган бўлса, шахс устидан жиноий иш кўзғатиш мумкин эмас»ди. Хусусан, Жиноий Жараён Мажмуасининг 21-моддасида бундай де-

қилади:

«Қуйидаги ҳолатларда жиноий иш кўзғатиш мумкин эмас:

...б) жиноят учун суд томондан беш йилгача муддат билан озодликдан маҳрум этиш тўғрисида ҳукм чиқарилиши мумкин бўлган жиноят содир этилгандан сўнг, орадан беш йил муҳлат ўтиб кетган бўлса, шахс устидан жиноий иш кўзғатиш мумкин эмас».

Абдулла Қодирий қ и с м а н бўйнига олаётган жиноят эса... ҳакам муттаҳам бўлган тақдирда ҳам, шахсни беш йил муддат билан озодликдан маҳрум этишга учма-уч етарди, холос. Гап шундаки, ўрт. Қурбонов, Абдулла Қодирий ҳам яшашни жуда-жуда истарди, у ҳам шу қадим ҳаётни севарди, ўз ажали билан ўлишни истарди: ўн, йигирма, ўттиз ва сўнгсиз йиллардан кейин рўй берадиган чинакам ИНҚИЛОБни ўз кўзи билан кўришни истарди. Шунинг учун ҳам ўша лаънати мажмуалардан нажот изларди; хасга бўлса-да осилиб қирғоққа чиқиб олишни хоҳларди; агар у қирғоққа чиқиб олиш учун Маркс ё Лениннинг этагидан тутган бўлса, билингки, бу ҳол унинг даҳрийлигидан нишона эмас, балки доҳийларни уммон ўртасидаги хас ўрнида тасаввур этганидан нишонадир!

Шунга ўхшаб, Қурбонов ҳам саккиз йил муқаддам тасдиқлаган даъвосидан тонган.

* * *

«Социалистик реализм методи» асосини ўрта мактабнинг бошланғич синфларидаёқ «аъло» баҳоларга ўзлаштириб олган ҳар бир зиёли дарҳол: «Ушбу қатлноманинг салбий қаҳрамонлари бўш экан, уларга кўпроқ қора бўёқ чап-лаш лозим. Ижобий қаҳрамонларга эса, ҳеч бўлмаса, биттадан ов милтиғи улашиб чиқиб зарур; зеро, А. П. Чехов таъбири билан айтганда, «деворда осийлиқ турган милтиқ охири отилиши керак», деб танбеҳ берса ажаб эмас. Ҳм-м, ўринли танбеҳ, деймиз ноилож. Хийла кечикиб бўлса-да, хаёлингизнинг қарама-қарши «қутби»да доим икки «қаҳрамон» номи турсин: бири — Абдулла Қодирий, иккинчиси — Нурлин ТРИҒУЛОВ. Мавзу хийла ёйилиб, кўчирмалар кўпайиб кетса ҳам, лекин дилимизда мудом ё Қодирийга ёки Триғуловга

тегишли бирор ҳақиқатни исботлаш ва шу ҳақиқатга Сизни, азиз ўқувчи, ишонтириш ниятимиз яширин бўлади. Агар Сизни ишонтира олмасак, кўнглингизда иштибоҳ уйғонса, демак, биз ўз олдимизда турган вазифани удалай олмаган бўламиз ва янада ишончлироқ далил-исбот қидира бошлаймиз: баъзан олисларга «ўтлаб» кетишимизнинг асл сабаби ҳам шунда.

Хуллас, шу пайтгача «парда орқасида» фурсат кутиб турган асосий қаҳрамонлардан биттаси — ТРИГУЛОВдир.

Нурлин Исҳоқович Триғулов қатли ом кунларида Абдулла Қодирийни тергов қилган киши. У ЎзШСЖ ИИХК Давлат Хавфсизлиги Бошқармасининг ходими. Н. Триғулов 1937 йил 31 декабрь куни Абдулла Қодирий ўзининг Кубирариқ кўчасидаги 121-уйида қамоққа олиниб, уй бошқарувчиси Раҳматулла ТОШПҲЛАТОВ иштирокида хонадони тинтув қилинганидан то ёзувчи 1938 йилнинг 4(?) отябрь куни отиб ташлангунгача бўлган фожиавий жараёнда бевосита қатнашган гувоҳ, ҳам асосий и ж р о ч и ҳисобланади. Ҳа, Н. Триғуловни и ж р о ч и дейиш мумкин, аммо у отув ҳукмини ижро этгани йўқ. Бироқ, уни «ўйиндан ташқари ҳолатда» турган десак инсофдан бўлмайди.

Хўш, Абдулла Қодирий тергов натижасига кўра фожиага йўлиқдимми ёки тергов бошлангунча ўлим жазосига ҳукм қилинганмиди?..

ШСЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъати 1938 йил 4 октябрь куни ўзининг сайёр мажлисининг «маслаҳат оши»га тўпланади ва:

«1. Айбномага рози бўлинсин. ШСЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъати томонидан кўриб чиқиш учун қабул қилинсин.

2. Абдулла Қодирий ЎзШСЖ Жиноят Мажмуасининг 58, 64, 67-моддалари бўйича жинойий жавобгарликка тортилсин, суд қилинсин.

3. Ушбу иш ШСЖИ Марказий Ижроия Қўмитасининг 1934 йил биринчи декабрь кунги қарорига мувофиқ ёпиқ суд мажлисида, қораловчи ва оқловчилар иштирокисиз, гувоҳлар чақирилмасдан кўриб чиқилсин.

4. Айбланувчи судгача эҳтиёти шарт тутқунликда сақлансин», деб қарор қабул қилади. Демак, қораловчию оқловчию гувоҳ вазифасини т е р г о в ч и томонидан тузилган ва Ҳарбий Ҳайъатга тавсия этилган АЙБНОМА бажаради. Айбногани эса, Триғулов ёзган, бошқалар т у з а т г а н. Триғулов — калаванинг битта учи, энг керакли учи.

Абдулла Қодирийни қамоққа олиш ва уйини тинтув қилиш ҳақидаги 27/26 сонли ЎзШСЖ Ички Ишлар Халқ Комиссари, давлат хавфсизлиги майори АПРЕСЯН томонидан берилган фармон (ордер) «ўрт. Триғуловга» ижро этиш учун топширилади. Тасдиқномада қайд этилишича, ЎзШСЖ Жинойий Жараён мажмуасининг 20, 33, 36, 39-моддаларида кўзда тутилган тартиб бўйича, Тошкент шаҳар Кубирариқ кўчаси, 121-уйида истиқомат қиладиган фуқаро Абдулла Қодирий хонадони тинтув қилинади.

«Тинтув пайтида мусодара қилинган ашёлар қуйидагилар:

1. Абдулла Қодирий номига берилган 018448-сонли бошпурт.

2. Мақтублар, фотосуратлар, муайян жомадондаги адабиётлар.

Маҳбуснинг юқорида қайд этилган буюмлари ишга алоқадор далил сифатида мусодара қилинди.

Тинтувни бўлим ходимлари:

ТРИГУЛОВ ва МАВРИН амалга оширдилар.

Даъвогарнинг фикрича, тинтув пайтида қонун бузилмаган.

Шундан сўнг, уй бошқарувчиси Р. Тошпўлатов тасдиқномага имзо чекади».

Қизиги шундаки, Триғулов 1938 йил 8 январь куни ЎзШСЖИ ИИХК расмий қоғозига ёзилган қивтанцяннинг асл нусхасини Абдулла Қодирийга топширади. Унда айтилишича, «Давлат Хавфсизлиги Бошқармасининг бўлимидан ЎзШСЖ ИИХКнинг Маъмурий-хўжалик бўлими 79756-рақамли бир қувурли, 20 калибрли ов милтиғини (патронлари йўқ) қабул қилиб олади».

Демак, тинтув пайтида мусодара қилинган ҳамма ашёвий далиллар рўй-хатга олинмаган экан-да?

Қодирий қамоққа олинади, хонадони тинтув қилинади, бола-чақаси қонқора қақшаб қолади. Қодирийнинг ҳолини биров сўрамайди. Уч ой мобайнида судсиз-сўроқсиз авахтада ётади, уч ой мобайнида Қодирий ит кўрмаган азобни кўради.

Ниҳоят, март ойининг, қўштирноқ ичида, уч нуқта билан ифодаланган,

қайсидир бир кун (афтидан, терговчи қонунга мувофиқ бирор кун санасини кейин ёзиб қўймоқчи бўлган-у, хаёли фаромуш бўлиб, число ёзишни эсидан чиқариб юборган) ЎзШСЖ ИИХК ДХБ¹ бўлим бошлиғининг ўринбосари, давлат хавфсизлиги лейтенанти МАТВЕЕВ томонидан тасдиқланган «Қарор (айб кўрсатиш тўғрисида)» тайёрланади. Қарор муаллифи — давлат хавфсизлиги ўржанти Тримасов. У Қодирийга тўрт қисмдан иборат айб қўяди:

«1. Ўзбекистонда фаолият кўрсатган, троцкийчилар билан ҳамкорлик қилган аксилинқилобий, миллатчилик ташкилотига аъзо бўлгани ва Шўро ҳукумати билан фирқага қарши аксилинқилобий, миллатчилик руҳида фаол курашгани учун;

2. Фирқа билан ҳукумат сиёсатига қарши матбуотда бир неча марта кескин аксилинқилобий, миллатчилик кайфиятида мақолалар эълон қилгани учун;

3. Юқорида зикр этилган ташкилотнинг раҳбарлари бўлмиш А. Икромов ҳамда Ф. Хўжаев билан бевосита алоқада бўлгани ва хорижий мамлакатлар билан алоқаси борлиги учун;

4. Уз атрофида аксилинқилобий унсурларни уюштиргани, йиғилишларда мунтазам суръатда аксилшўравий, миллатчилик руҳида гапиргани, яъни ЎзШСЖ ЖМнинг 66-моддасининг 1-қисмида ва 67-моддасида кўзда тутилган жиноят содир этгани учун

қ а р о р қ и л д и м

Абдулла Қодирий ушбу иш бўйича айбланувчи сифатида жиноий жавобгарликка тортилсин, ЎзШСЖ ЖМнинг 57, (?) 67-моддаларига (таъкид бизники: Н. Б.) биноан айблансин. Эҳтиёт чораси аввалги ҳолатда қолдирилсин: ЎзШСЖ ИИХКнинг ички қамоқхонасида тутқунликда сақлансин».

Давлат хавфсизлиги Бошқармаси бўлим бошлиғи ёрдамчиси, давлат хавфсизлиги сержанти (?) Н. Триғулов юқоридаги қарорга «розиман» деб имзо чекади.

Абдулла Қодирий дастлаб ЖМнинг 66-моддасининг 1-қисмида ва 67-моддасида кўзда тутилган жиноят содир этганликда айбланадию қарор «57-модда билан 67-модда бўйича айблансин!» деб расмийлаштирилади. Битта модда ўрнига бутунлай бошқа модда қўйилади. Терговчи эса, лом-мим демасдан «розилик» беради — имзо чекади. Хўш, бу моддалар ўртасида тафовут борми ёки бари бир гўрми?

1930 йил чоп этилган ЎзШСЖ Жиноят Мажмуасида 66-модданинг 1-қисми қуйидагича:

«Шўро ҳокимиятини ағдариб ташлашга, қўпоришга, кучсизлантиришга даъват қилинса, тарғибот ёки ташвиқот юритилса ёхуд (ушбу Мажмуанинг 58-65-моддаларида кўзда тутилган) (айрим аксилинқилобий ҳаракатлар қилинса, ана шу мазмундаги адабиётлар тайёрланса ё тарқатилса ёки сақланса — беш ойдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этиладилар».

Уша Мажмуанинг 57-моддаси хийла мавҳум, жазо муддати аниқ кўрсатилмаган, лекин ундан «олий жазо»нинг ҳиди келади. Мана, у:

«Шўро Иттифоқи Конституциясини ва иттифоқдош жумҳуриятларнинг конституцияларини, Шўро Иттифоқи ва иттифоқдош, мухтор жумҳуриятларнинг ишчи-деҳқон ҳокимиятини ағдариб ташлашга, қўпоришга ёки кучсизлантиришга қаратилган ҳар қандай хатти-ҳаракат ҳамда Шўро Иттифоқини, асосий хўжаликни, йўқсуллар инқилоби қўлга киритган миллий ғалабаларни қўпоришга, кучсизлантиришга қаратилган уринишлар — аксилинқилобий деб топилади.

Агар Шўро Иттифоқи таркибига кирмайдиган бошқа бир меҳнаткашларнинг давлатига қарши қаратилган ҳаракатлар қилинса ҳам, барча меҳнаткашларнинг манфаатини — халқаро бирдамликни ҳимоя қилиш мақсадида, бундай ҳаракатлар аксилинқилобий деб топилади».

Бу модда бўйича жазо муддати, даражаси аниқ кўрсатилмаган.

ЖМнинг 67-моддасида бундай дейилган:

«Аксилинқилобий мақсадда қилинган ҳар қандай ташкилий фаолият, шу йўналишдаги тайёргарлик, айни чоқда юқорида қайд этилган бирорта жиноятни содир қилишда иштирок этган шахслар —

¹ Ўзбекистон Шўро Социалистик Жумҳурияти Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги Давлат Хавфсизлик Бошқармаси.

ушбу бўлимнинг аксилнқилобий жиноятлар борасида кўзда тутилган моддаларига мувофиқ жавобгарликка тортиладилар».

Ана шундай мавҳум — номи бор-у, ўзи кўринмайдиган айблар тақалаётган Абдулла Қодирий «ички қамоқхона»да салкам уч ой судсиз-сўроқсиз ётади. Сўнгра, 1938 йил март ойининг уч нуқта билан ифодаланган қайсидир бир куни давлат хавфсизлиги лейтенанти (?) Триғулов, бўлим ходими бўлмиш давлат хавфсизлиги сержанти Тримасов ҳамкорлигида Абдулла Қодирийни тергов қилади. Афсуски, ҳужжатларда тергов неча кун давом этгани аниқ кўрсатилмаган. Тергов қай йўсинда олиб борилганини бевосита билиб бўлмайди. Бевосита далил-исбот йўқ, аммо б а в о с и т а далил-исбот бор: чунончи, тергов тасдиқномаси билан юзма-юз бўлгандан сўнг, салкам бир йил давомида савол-жавобларни, кейин с а в о л л а р у ж а в о б л а р н и алоҳида-алоҳида ўқийвериб, дярли ёд этиб юборган кишининг қулоғига тилсиз г у в о ҳнинг — саволларнинг дағдағаси, ҳоқимона оҳангию жавоблар мантиғидан отилиб чиқаётган ФАРЁД эшитила бошлайди. Қодирийнинг тергов тасдиқномасида қайд этилган саволлар ва айрим жавоблар қуйидагича:

«С а в о л. Айтинг-чи, 1926 йилда нима учун қамалгансиз ва ҳукм этилгансиз?

С а в о л. 1926 йили қамоққа олиндингиз, хўш, унғача ўзингиз машғул бўлган аксилшўравий ишлар матбуот соҳасида қандай амалга ошириларди?

С а в о л. Ўзингизнинг аксилшўравий, миллатчилик йўналишидаги ишларингиз кўламини «Муштум» жаридаси доирасида чегаралаб, бошқаларни хаспўшлаб кетмоқчимисиз?! Огоҳлантириб кўяйлик, бекорга овора бўласиз! Бизга маълумки, сиз буржуй миллатчиси сифатида адабиёт соҳасида ҳам фаол ишлагансиз. Бу борада батафсил кўргазма беринг!

С а в о л. Сиз миллатчи сифатида айнан қайси аксилшўравий ташкилот фойдасига хизмат қилгансиз?

С а в о л. Айтинг-чи, Ўзбекистонда мавжуд бўлган аксилнқилобий, миллатчилар ташкилотига қачон, ким томонидан ва қандай вазиятда ёллангансиз?

С а в о л. Сиз ёлғон гапиряпсиз! Миллатчиларнинг аксилшўравий «Миллати иттиҳод» — кейинчалик эса «Миллий истиқлол» ташкилотига аъзо бўлганингизни инкор этиб бўлмайдиган — тасдиқлайдиган далиллар терговга маълум. Сиз буни қандай қилиб рад этишингиз мумкин?

С а в о л. Яна ёлғон гапиряпсиз! Миллатчиларнинг аксилшўравий «Миллати иттиҳод» ташкилотининг кўзга кўринган арбоби — маҳбус Ғанихон ҲАМИДХОНОВнинг кўргазма беришича, шахсан унинг ўзи сизни ўша ташкилотга ёллаган экан (Ҳамидхонов кўргазмасидан бир парча ўқиб эшиттирилади).

Миллатчиларнинг аксилшўравий «Миллий истиқлол» ташкилотининг фаол аъзоси — маҳбус Назрулла Иноятовнинг кўргазма беришича, сиз «Миллий истиқлол» ташкилотига аъзо бўлган экансиз: у сиз билан юзлаштирилган пайтда ҳам ўша кўргазмасини тасдиқлади.

Уша ташкилотнинг йирик вакили бўлган маҳбус Саъдулла ТУРСУНХУЖАЕВ шу ҳақдаги кўргазмасини тасдиқлади. Назаримда, сиз шундан кейин ҳам ўз айбингизни бўйнингизга олишни истамайсиз, шекилли?

С а в о л. Сиз яна-тагин ёлғонни ямламай ютыпсиз? Миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотининг аъзолари — маҳбуслар Қурбон Берегин, Ғози Олим Юнусов, Назрулла Иноятов, Мўмин Усмоновларга юзлаштирилган пайтингизда Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаев раҳбарлик қилган миллатчилар ташкилотининг аксилнқилобий ишларида бевосита қатнашганингиз фош этилган эди. Хўш, ҳақиқатни гапириш ниятингиз борми ўзи?!

С а в о л. Ҳозир сизга Файзулла Хўжаев ўз кўли билан ёзган хат кўрсатилади... Маълум бўлдики, миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотининг аъзоси бўлмиш Қурбон Берегинга сизнинг розилигингизни олиб, чет элга жўнатиш учун аксилшўравий, миллатчилик руҳидаги асарларингизни қайта нашр эттириш вазифаси топширилган экан. Сиз шуни тасдиқлайсизми?

С а в о л. Шу масала юзасидан батафсил кўргазма беринг-чи!

С а в о л. Сиз чет давлатларнинг жосуслик маҳкамалари билан алоқангиз борлигини яширяпсиз! Уйингизда «меҳмон» бўлган кошғарлик савдогарнинг фамилиясини айтинг! Унинг топшириғига биноан қандай жосуслик ишларини амалга оширганингиз тўғрисида гапириб беринг!

ОТВЕТ УСМАНОВА: Нет, не согласен. Абдулла КАДИРИ говорит неправду. В подтверждение сказанного, я могу привести следующие факты:

1) Абдулла КАДИРИ говорит, что он перестал быть националистом с 1932 года и что двурушником он не был, в то время, как в 1935 г. он написал роман "Абид Кетмен", в котором по сути дела клеветает на компартию, выводя тип коммунистов из таких спущившихся элементов, как Веди Татар. В этом же романе имеются отдельные моменты национализма.

2) Летом 1937 года на одном из заседаний Союза Советских писателей Абдулла КАДИРИ был разоблачен, как анти-советский человек, было установлено, что он по держивает тесную связь с антисоветскими элементами - духовенством, участвовал на антисоветских собраниях этих людей, на этих собраниях велись антикоммунистические суждения по отдельным мероприятиям советской власти, в частности о налогах, о займе и т.д..

3) Руководитель нашей организации Акмаль Икрамов вслэшески поддерживал Абдулла КАДИРИ и его националистические произведения. Лишь по указанию Икрамова широко распространялся его антисоветский роман "Уткун-Кундир".

На основании изложенного, я еще раз утверждаю о том, что Абдулла КАДИРИ националист и двурушник.

ВОПРОС АБДУЛЛА КАДИРИ: Признаете вы это обвиняемый Абдулла КАДИРИ?

ОТВЕТ АБДУЛЛА КАДИРИ: В романе "Абид Кетмен" я допустил ошибку, это я признаю. Связь с Захретдин Агямом я поддерживал и один раз принимал участие в собраниях их, где высказывались антикоммунистические суждения по отдельным мероприятиям советской власти (о налогах, о займе) в этом отношении я вновь себя признаю.

Протокол записан верно, Записанное читал.

Усманов, А.Кадири.

ДОПРОСИЛИ: Пом. Нач. Отд-ния 4 Отд. УГБ
Лейтенант Госбезопасности
(ТРИГУЛОВ).

И.И. Вино

Опер. уполномоч.
Сержант Госбезопасности

(ТРИМАСОВ).

С а в о л. Чет давлатларнинг жосуслик маҳкамалари билан сизнинг алоқан-гиз қандай бўлгани масаласига яна қайтамыз. Энди Олимжон Фозилжонов билан қандай алоқада бўлганингиз ҳақида сўзлаб беринг-чи!

С а в о л. Англиё жосуслик маҳкамасининг гумаштаси бўлган, кўзга кўрин-ган руҳоний Зоҳириддин АЪЛАМ билан яқин алоқада бўлгансиз. Хўш, нимага асосан шу алоқани мустаҳкамлаганингиз хусусида гапиринг-чи!

С а в о л. Сизнинг мусулмон динига «ўзига хос» қарашларингиз нималағ-дан иборат?

Ж а в о б. Зоҳириддин Аълам каби эски мусулмон руҳонийларига нис-батан мен ислохотчиман — янгиланиш тарафдориман. Ислом динида фақат Оллоҳи каримга — энг олий Ҳақиқатга имон келтиришни тан оламан; бошқа бидъатларни эса тескариси, мусулмон руҳонийлари ўйлаб топган уйдирмалар, деб биламан.

С а в о л. Сиз бу ўринда ҳам яна ёлғон гапиряпсиз! Бизга маълумки, сиз яширин диний мазҳабнинг аъзоси бўлгансиз! Айтинг-чи, сизни ўша мазҳабга ким ёллаган эди?

С а в о л. 1936 йили Шўро ҳукуматининг сиёсати аксилинқилобий руҳда муҳокама этилган аксилшуравий руҳонийлар мажлисида иштирок этгансиз. Сиз шуни тасдиқлайсизми?

Тергов вақтинча тўхтатилади.

Терговчилар: ҲЗШСЖ ИИХК ДХБ бўлим бошлиғининг

ёрдамчиси, д/х лейтенанти

ТРИГУЛОВ (имзо).

ҲЗШСЖ ИИХК ДХБ бўлимнинг ходими,

д/х сержанти

ТИРИМАСОВ (имзо чекилмаган).

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 9-19-саҳифалар.)

Унвону мансаб жиҳатидан ҳамкор касбдошидан катта бўлгани учун ушбу тергов Н. Тригулов раҳбарлигида олиб борилган, албатта. Дарвоқе, эътибор берган бўлсангиз, руҳонийлар йиғилиши хусусида айтилган маълумот терговчи тилига кўчади ва расмана айб сифатида тасдиқномага қайд қилинади...

Абдулла Қодирийнинг айбларини исботлаш учун Ғ. Ҳамидхонов, Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон), Қаюм Рамазонов, Рустам Исломов, Ғози Олим Юнусов, Анқабой Худойвоҳидов, Қурбон Берекин, Аъзам Аюпов, Мўмин Усмонов, Қосим Сорокин, Абдулҳамид Сулаймоновларнинг (қайтатдан) тергов тасдиқномаларидан нусхалар кўтарилди ва Қодирий жиноятномасига тиркаб қўйилди. Барча кўчирмалар муаллифи ҳам Н. Тригулов, албатта.

* * *

1938 йил 10 март куни Тригулов айбланувчиларни юзлаштира бошлайди. Абдулла Қодирий дастлаб Мўмин Усмонов билан юзлаштирилади. Терговчининг Мўмин Усмоновга берган «саволлари», аниқроғи, терговчининг қ о н у н и й тўхматлари кейинчалик ҳар икки айбланувчининг тақдири ҳал этилишида муҳим аҳамият касб этгани учун қуйида Тригулов саволларининг тўлиқ таржи-масини келтирамыз.

«Айбланувчилар Мўмин Усмонов билан Абдулла Қодирийни

ю з л а ш т и р и ш

ТАСДИҚНОМАСИ

1938 йил 10 март куни ўтказилган

Айбланувчилар бир-бирларини таниганликларига иқрор бўлганларидан сўнг, жиний иш моҳиятига алоқадор саволларга юзлаштириш пайтида ту-бандагича кўргазма бердилар:

УСМОНОВга с а в о л. Ўзбекистонда троцкийчи-ўнгчилар билан ҳамкор-ликда ҳаракат қилган ўзбек миллатчиларининг аксилинқилобий ташкилотига аъзо эканингиз ҳақида илгари берган кўргазмангизни тасдиқлайсизми?

УСМОНОВга с а в о л. Абдулла Қодирийни яхши биласизми?

(УСМОНОВнинг ж а в о б и. Мен Абдулла Қодирийни аксилшўравий кай-фиятдаги эътиқоди мустаҳкам миллатчи сифатида яхши биламан. У сўнгги дамларгача ўзини буржуй миллатчилиги эътиқодидан воз кечган кимса сифа-

тида кўрсатишга уриниб келди — иккиюзламачилик қилиб, Шўро ҳукуматини алдади.)

ҚОДИРИЙга с а в о л. Айтинг-чи, айбланувчи Мўмин Усмонов рост гапиряптими?

(ҚОДИРИЙнинг ж а в о б и. Унинг гапи қисман тўғри, холос. Мен 1932 йилгача миллатчи бўлганман, шунингдек, аксилшўравий руҳда юрганман. Бироқ, ҳеч қачон иккиюзламачилик қилган эмасман. Шўро ҳукуматини ҳеч қачон алдамаганман.)

УСМОНОВга с а в о л. Абдулла Қодирийнинг мана шу кўргазмаси сизни қониқтиради?

(УСМОНОВнинг ж а в о б и. Йўқ, қониқтирмайди. Абдулла Қодирий ёлғон гапиряпти...)

ҚОДИРИЙга с а в о л. Айбланувчи Абдулла Қодирий, сиз ўз айбингизга иқрормисиз?

Тасдиқнома тўғри ёзилган, ўқидик.

Усмонов (имзо).

А. Қодирий (имзо).

Терговчилар: ДХБ бўлими бошлиғининг ёрдамчиси,

д/х лейтенанти Триғулов (имзо).

ДХ шошилиничи вазифалар бўйича ходим,

д/х сержанти Тримасов (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 35-38-саҳифалар.)

Ушбу тасдиқнома кўк рангли сиёҳда ёзилган. Усмонов билан Қодирий ҳам кўк рангли сиёҳда имзо чекканлар. Демак савол-жавобларни қоғозга тушираётган котиб ҳам, айбланувчилар ҳам битта сиёҳдондан «фойдаланганлар». Сиртдан қараганда, шундай туюлади. Аслида эса, савол-жавоблар «қиёми»га етгунча тузатиларди, ўзгартириларди; айбланувчилар юзлаштириш пайтида фақат тасдиқнома остига имзо чекардилар, холос.

Соддадил ўқувчимиз, М. Усмонов Қодирийни «сотиб» ўз жонини асраб қолибди, деб ўйламасин: қатли ом даврида кемага тушганларнинг жони битта эди.

АНГЛАТМА

Мўмин Усмоновнинг ҳужжатгоҳда сақланаётган 978066 жиноятномаси асосида тузилган.

«Мўмин Усмонов. 1903 йили Қўқон шаҳрида туғилган.

Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) фирқаси

Марказий Қўмитаси Тарғибот ва ташвиқот бўлимининг собиқ

мудир.

1937 йил 3 сентябрь куни Мўмин Усмонов миллатчиларнинг «Миллий истиқлол» аксилшўравий ташкилоти устидан кўзғатилган жиноий иш бўйича ҳибсга олинади ва жавобгарликка тортилади.

Усмонов дастлабки тергов пайтида берган кўргазмасида иқрор бўладигани, гўё у 1930 йилнинг сентябрь ойида ЎзШСЖ К(б) Ф Марказқўмининг собиқ котиби Акмал Икромов томонидан миллатчиларнинг «Миллий истиқлол» аксиллинқилобий ташкилотига ёлланган экан; бу ташкилот Ўзбекистондаги Шўро ҳокимиятини ағдариб ташлашни ва мустақил буржуй давлатини барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эмиш. Усмонов тергов пайтида ўзининг аксиллинқилобий фаолияти ҳақида икки марта батафсил кўргазма беради: вазифаси — ғоявий жабҳада зараркунандачилик ишлари олиб боришдан иборат эканини тасдиқлайди.

Судда Усмонов тергов пайтида берган кўргазмаларини тўла-тўқис тасдиқлайди ва ўзининг айбдор эканига иқрор бўлади.

1938 йил 4 октябрь куни ШСЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъати ЎзШСЖ ЖМнинг 58-, 64-, 63-, 67-моддалари бўйича уни жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилади.

Ҳукм ижро этилади.

РСФСР Жиноий Жараён Мажмуасининг 373-, 377-моддаларида кўзда тутилган тартибга кўра тафтиш қилинган, Мўмин Усмоновнинг жиноятномаси 1956 йил 16 май куни ЎзШСЖ Вазирлар Кенгаши ҳузуридаги Давлат хавфсиз-

лиги Қўмитаси томонидан 311003 рақами билан бош Ҳарбий Прокуратурага юборилган».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 51-саҳифа.)

* * *

1938 йилнинг худди ўша 10 март куни айбланувчи Қурбон Берегин билан Абдулла Қодирий юзлаштирилади.

«БЕРЕГИНга савол. Айтинг-чи, Ўзбекистонда Икромов раҳбарлиги остида ҳаракат қилган миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотига аъзо эканингиз ҳақидаги аввал берган кўргазмангизни тасдиқлайсизми?

(БЕРЕГИНнинг жавоби. Ҳа, тўла-тўқис тасдиқлайман.)

БЕРЕГИНга савол. Қаршингизда ўтирган айбланувчи Абдулла Қодирийни яхши биласизми?

(БЕРЕГИНнинг жавоби. Менинг рўпарамда ёзувчи Абдулла Қодирий ўтирибди. Унинг адабий таҳаллуси «Жулқунбой». Мен уни адабиётдаги буржуй-миллатчилик оқимининг кўзга кўринган намояндаси сифатида билман. У аксилшўравий, миллатчилик руҳида йирик асарлар ёзган ва шу йўсинда ташкилотимизга миллий кадрлар тайёрлаш учун ёрдам берган. Абдулла Қодирийнинг ўзи ҳеч қачон миллатчиликдан воз кечмаган.)

ҚОДИРИЙга савол. Сиз айбланувчи Берегин кўргазмасининг шу қисмини тасдиқлайсизми?

(ҚОДИРИЙнинг жавоби. Ҳа, тасдиқлайман.)

БЕРЕГИНга савол. Айтинг-чи, айбланувчи Абдулла Қодирий сизларнинг аксилшўравий, миллатчилик ташкилотингизга аъзо эдимиз?

(БЕРЕГИНнинг жавоби. Ҳа. Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаев раҳбарлик қилган бизнинг аксилшўравий, миллатчилик ташкилотимизга Абдулла Қодирий аъзо эди.)

ҚОДИРИЙга савол. Айбланувчи Қодирий, сиз шуни тан оласизми?

(ҚОДИРИЙнинг жавоби. Берегин кўргазмасининг бу қисмини мен инкор этман. Мен миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотига аъзо бўлмаганман.)

БЕРЕГИНга савол. Айбланувчи Абдулла Қодирий кўргазмангизни инкор этяпти. Айтинг-чи, Абдулла Қодирий миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотига аъзо бўлганини тасдиқлайдиган далил келтиришингиз мумкинми?

(БЕРЕГИНнинг жавоби. 1932 йили Файзулла Хўжаев менга Абдулла Қодирий билан аксилшўравий, миллатчилик руҳидаги асарларини қайта нашр эттириш масаласида маслаҳатлашиб кўриш вазифасини топширди. Хусусан, Файзулла Хўжаев унинг «Ўткан кунлар» романи ҳақида гапирди. Сўнгра, Абдулла Қодирий билан шартнома тузиш ва асарларини қайта нашр эттириб, чет элга жўнатиш вазифасини зиммага юклади. Ташкилотимизга аъзо бўлмаган бегона киши ҳузурига Файзулла Хўжаев мени юбориши мумкин эмасди...)

ҚОДИРИЙга савол. Хўш, Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаев раҳбарлик қилган миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотига аъзо бўлганингизни яна инкор этаверасизми?

(ҚОДИРИЙнинг жавоби. Мен ҳеч қачон миллатчиларнинг аксил шўравий ташкилотига аъзо бўлмаганман.)

Тасдиқномага бизнинг сўзларимиз тўғри ёзилган, ўқидик.

Берегин (имзо).

А. Қодирий (имзо).

Терговчилар д/х лейтенанти Триғулов (имзо).

д/х сержанти... (имзо йўқ)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 39-42-саҳифалар.)

Тасдиқномадан кўриниб турибдики, Қодирийга қўйилаётган айблар, асосан, аввал-бошда Триғулов томонидан ёзилган ва бошқарманинг масъул ходимлари имзоси билан тасдиқланган АЙБНОМАда баён этилган. Тафовут шундан иборатки, энди ўша уйдирма гаплар, тескари талқинлар бечора Қурбон Берегин «тили»дан айтиляпти. Аслида, сатрлар остида бошқа башара —

Триғулов мўралаб турибди. Лекин, дўқ-пўписалар, қийноқлар Қодирий ирода-сини синдиргани йўқ ҳали — у бўҳтонларни инкор этади, бўйнига олмайди.
АНГЛАТМА

Қурбон Берегиннинг ҳужжатгоҳда сақланаётган 978084 рақамли жиноятномаси асосида тузилган

«Қурбон Берегин. 1904 йили Хева шаҳрида туғилган. Ўзбек. 1924 йилдан бери Бутуниттифоқ Коммунистик (большевиклар) фирқасининг аъзоси, ЎзШСЖ Қ(б)Ф Марказий Қўмитаси Маданий-оқартирув ишлари бўлимининг собиқ мудир. Ўзбекистон Қ(б)Ф Марказий Қўмитасининг собиқ аъзоси.

1937 йил 3 сентябрь куни Қ. Берегин миллатчилар ташкилотига гўё алоқадор бўлгани учун ЎзШСЖ ИИХК Давлат хавфсизлиги Бошқармаси ходимлари томонидан ҳибсга олинади.

Берегин дастлабки тергов пайтидаёқ ўзига тақилаётган айбларга иқдор бўлади ва ўз олдида Ўзбекистонда халқ бошқарадиган мустақил буржуй давлати (?) барпо этишни мақсад қилиб қўйган миллатчилар ташкилотига Мўмин Усмонов томонидан ёллангани ҳақида кўргазма беради.

Усмонов билан Турсунхўжаев ҳам Берегин миллатчилар ташкилотига аъзо экани тўғрисида кўргазма беришади. Аммо улар юзлаштирилган пайтда Берегин айбини бўйнига олмайди: Усмонов билан Турсунхўжаев менга бўҳтон қилишяпти, дейди ва ўзи аввалги тергов пайтида берган кўргазмасидан ҳам воз кечади.

Берегиннинг жиноятномасида у 1937 йил 3 октябрь куни фақат бир марта тергов қилингани ҳақида тасдиқнома бор, холос.

1938 йил 4 октябрь куни ШСЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг суд мажлисида Берегин мутлақо айбдор эмаслиги тўғрисида баёнот беради ва дастлабки тергов жараёнида берган ҳамма кўргазмаларини инкор этади: у ҳеч қачон миллатчи ҳам, миллатчилар ташкилотига аъзо ҳам бўлмаганини қайта-қайта таъкидлайди. Каримов, Шермухамедов, Усмонов ва бошқаларнинг ўқиб эшиттирилган кўргазмаларини бўҳтон деб атайди.

1938 йил 4 октябрь куни ШСЖИ Олий судининг Ҳарбий ҳайъати ЎзШСЖ ЖМнинг 58-, 63-, 64-, 67-моддалари бўйича Қ. Берегинни жиний жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилади.

Ҳукм ижро этилади.

РСФСР ЖЖМнинг 373-377-моддаларида кўзда тутилган тартибга кўра тафтиш ниҳоясига етказилгач, 1956 йил 16 май куни Қ. Берегиннинг жиноятномаси ЎзШСЖ ВК ҳузуридаги ДХК томонидан 311003 рақами билан Бош ҳарбий прокурорга юборилган».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 50-саҳифа.)

* * *

Абдулла Қодирий жиноятномасининг навбатдаги саҳифасидан Саъдулла Турсунхўжаев билан юзлаштириш тасдиқномаси ўрин олган. Юзлаштириш жараёни 1938 йил 20 март куни ўтказилган.

«ТУРСУНХУЖАЕВга с а в о л. Айтинг-чи, рўпарангизда ўтирган айбланувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой) билан яхши танишмисиз?

(ТУРСУНХУЖАЕВнинг ж а в о б и. Мен Абдулла Қодирийни 1919 йилдан бери ўзбек миллатчиларининг аксилшўравий ҳаракатида фаол қатнашаётган киши сифатида биламан. У миллатчиларнинг «Миллати иттиҳод» (кейинчалик «Миллий истиқлол» деб номи ўзгартирилган) аксилшўравий ташкилотига аъзо эди. Уша ташкилотнинг амалий ишларида фаол иштирок этарди.)

ҚОДИРИЙга с а в о л. Сиз шунга тасдиқлайсизми?

(ҚОДИРИЙнинг ж а в о б и. Миллатчиларнинг аксилшўравий ҳаракатида 1932 йилгача иштирок этганман, холос. Кейин Шўро ҳокимияти томонига ўтганман. Мен миллатчиларнинг «Миллати иттиҳод» (кейинчалик «Миллий истиқлол» деб номи ўзгартирилган) аксилшўравий ташкилотига аъзо эканим ҳақидаги кўргазмани инкор қиламан, чунки мен бу ташкилотга аъзо бўлмаганман.)

ТУРСУНХҲҲЖАЕВга с а в о л. Кўриб турибсизки, айбланувчи Абдулла Қодирий айбига бирёқлама иқрор бўляпти. У буржуй миллатчиси сифатида миллатчиларнинг аксилшўравий ҳаракатида иштирок этганини тан оляпти, кўрғазмангизга қисман рози бўляпти: 1932 йилдан кейин у миллатчи бўлмаган экан; миллатчиларнинг «Миллати иттиҳод» — «Миллий истиқлол» аксилшўравий ташкилотига аъзо бўлганини узил-кесил рад этмоқда. Айтинг-чи, Абдулла Қодирий рост гапиряптими?

(ТУРСУНХҲҲЖАЕВнинг ж а в о б и. Абдулла Қодирий миллатчиларнинг аксил-шўравий ташкилотига аъзо эканини яшириб, бекорга овора бўляпти. Мен уюшган миллатчиларнинг аксилшўравий ҳаракатига раҳбарлардан биттаси сифатида жуда яхши биламанки, Абдулла Қодирий «Миллати иттиҳод» ва «Миллий истиқлол» ташкилотларининг аъзоси эди, бизнинг амалий ишларимизда фаол иштирок этарди. Абдулла Қодирийда буларни инкор этиш учун ҳеч қандай асос йўқ...)

ҚОДИРИЙга с а в о л. Сиз Саъдулла Турсунхўжаевнинг ана шу кўрғазмаси муносабати билан нима дейишингиз мумкин?

(ҚОДИРИЙнинг ж а в о б и. Мен миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотига аъзо бўлмаганман...)

Тасдиқномага сўзларимиз тўғри ёзилган, ўқидик.

Турсунхўжаев (имзо).

А. Қодирий (имзо).

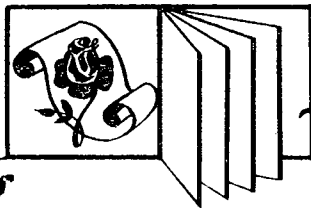
Терговчи: д/х лейтенанти Триғулов (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 43-45-саҳифалар.)

Саволлардан кўриниб турибдики, т е р г о в ч и олдиндан ўзи дасталаб қўйган айбларни Турсунхўжаев номидан тасдиқлашиб олишни истаяпти. Тергов давомида «Миллати иттиҳод» ва «Миллий истиқлол» ташкилотлари ҳақида қайта-қайта гап кетади-ю, ҳеч бир далил-исбот йўқ: агар бундай ташкилот мавжуд бўлса ва терговчининг қўлида шуни исботлайдиган асос бўлса, хўш, нега у «қартаси»ни очмайди? Қолаверса, бутун бошли тузумни ағдариб ташлашга бел боғлаган азамат ташкилотнинг Программаси, Устави йўқмикан? Ушандай ташкилот бор эканини тасдиқлайдиган бирорта ашёвий далил топилдими?.. Агар қўлингда ҳеч нарса йўқ бўлса, нега бировнинг бошини қотирасан, номард!

Давоми келгуси сонда

Одил Хотамов

Ям-яшил майсалар кўтарар исён

* * *
Дастлаб... шамол,
Дастлаб... гулдурак,
Чок-чокидан сўкилиб кетар.
Уфқларни тутган камалак
Замин узра тўкилиб кетар.

Болаларнинг майсадай сочин
Ювиб ўтар орзудай ифор.
Боболарнинг куздай кучоғин
Ҳаёт бўлиб тўлдиран баҳор...

* * *
Ёруғ юлдузлардан шомлар толишин,
Майлари ичилса жомлар нолишин,
Вужуд унутилиб, номлар қолишин
Эслатиб-эслатиб келдингми, баҳор?!..
Қизғалдоқ шаклига кирган ўғлимни,
Қизғалдоқдай дардга тўлган кўнглимни,
Энди омонатга қолган умримни
Бўзлатиб-бўзлатиб келдингми, баҳор?!..
Ҳайратда ёшланган кўздан сўрарман,
Ғунчадай яралган сўздан сўрарман,
Сен жавоб бермасанг, куздан сўрарман, —
Куйлатиб-куйлатиб келдингми, баҳор?!..

* * *
Кунлар аскар янглиғ айлайди озод
Вужуд зиндонида сарғайган руҳни,
Булултар кўксиде чақин солар дод,
Эслатар кемаси фарқ бўлган Нуҳни.

Хаёлдай кенгликка ато этиб жон
Учар камалакни тўзғитган қушлар.
Ям-яшил майсалар кўтарар исён —
Замин зиндонидан бўшалган руҳлар...

Кунлар-ку ўтади ундай ё бундай:
Бировдан ранжийсан, ёки гоҳ қувноқ...
Доғли ой, юлдузлар эса бутунлай
Сен учун бетакрор, бетимсол қийноқ.

Авжи саратонда дарз кетмиш умринг —
Биринчи ярмида қолди илк ишқ, бахт.
Фарзандга айланиб жилмаяр орзунг,
Сен-чи, қоқ ўртада турибсан карахт.

Иккинчи ярмида бир ҳуркак оҳу
Қолган ҳаётингга солмоқда талаб.
Барин унутасан кўчгандай қайғу,
Уни эркалайсан силаб-сийпалаб.

Тағин ўз устингдан кулмоқ бўласан
Оғриққа айланар яна кулишинг.
Аччиқ ҳақиқатни қайта биласан —
Фақат ўзингники эмас кечмишинг.

Бахт шу деб жилмайиб, очганча кўнгил
Оҳуни бағрингга босасан маҳкам.
Барибир тунлари инграйсан, чунки —
Ўзингники бўлмас келажагинг ҳам...

Умр шоми

Ортада қолар ёшлигинг кечган
Қумлоқ, тошлоқ умр йўллари.
Рўҳинг сузган, гоҳо сув ичган
Кенгликларнинг дарё, кўллари.

Наҳот, дейсан, наҳотки бари
Утиб кетди баҳордай, гулдай.
Сен етмаган манзил чанглари
Қировми, кул — сочингга қўнгай.

Шафақларга боқасан ўйчан,
Уфқлардан топай деб маъни.
Ҳаёт эса шу қадар улкан —
Ки тенг келмас ҳеч қандай ғаний.

Бир шом кўёш ботгайдир сассиз,
Тўлишган ой маъюсми, кулар?
Кўлинг чўзиб етмаган юлдуз
Кўзларингга бостириб кирар...

Тахмин

Ит ҳураар, карвон ўтар.
Мақол

Ё, ўтмаса ҳуради итлар,
Ё, ўтган сўнг ҳуради итлар.
Карвон ўзи бормиди, дея
Йўлга қараб туради итлар.

Карвон, бундан эрта ўтдингми,
Ё манзилга бориб етдингми?
Қийин, қийин — итларга қийин...
Ёки суяк ташлаб кетдингми?

* * *

Полиз чети...
Шоҳсупа,
Майин ўхлар ўспирин,
Ўжар сочларин сийпаб
Ой бош қўяр яширин.

Саргашта ел — тилмочи
Айланади, кетмайди.
Унинг минг илтижоси
Ўспиринга етмайди.

...Ғафлатдан уйғон, тошиб,
Кўзингни оч, кўзингни.
Ойни кўксингга босиб
Англайдурсан ўзингни...

Кармана

Фахриёр

Бу ёғдуда қайга боршар!

Кўзим, осмонларинг бунчалар қаро,
Нечун сен яралдинг ридоваш тундан?
Сомончи тақдирнинг қанорларидан
Тўкилган юлдузлар адашди унда.

Малаклар адашди, руҳлар адашди,
Топиб келганлари: юрак ва армон.
Гарчанд бу кўзларим пешона эмас,
Нечун мен сиғинчга, худога зорман?

Гулларим адашди мактуб мисоли
Муҳаббат аталган вайроналарда.
Мен — хокдан тараган қакнус куш каби
Гулдан туғилмоқни истадим ҳар дам.

Шеърдан туғилмоқни истадим — осий,
Ғиштин сатрларда исён иси бор.
Куйдан туғилмоқни истадим, илло
Қайдасан, асотир, қайда, мусиқор?

Тушларим адашди Самарқанд ёқда,
Гарчанд ҳар кунжаги кафтимдай аён.
Замонга қарғалдим, суякларимни
Итларнинг олдига ташлади ҳаёт.

Ё мен адашдимми, қарочуқларда,
Кўзларим осмонмас, балки, сиёҳдон?!
Ё сиёҳ-ла қисматимни манглайга
Ёздимикин ҳурлар тушиб у ёқдан?!

Имконият ва воқелик

Имконият — дастёрим менинг,
югурдагим — Имконият.

Ҳар куни эрталаб
кўзларимни очишим билан,
ўсиб кетган умидларимни
қиртишлаб қўяди.

Армонларни суғорар сўнгра.
Дон сепади ҳижрон қушига.

Лекин, ҳар замон
ақл ўргатади у аблаҳ менга:
«Ойни этак билан ёпиб бўлмайди», —
дейди, масалан.

Менинг жоним чиқар.
Шунда, у лаънатига
ёдлатаман муқаддас шиорларни,
токи, у ўргансин бизнинг замонда
яшашнинг маъниси мақолдан эмас,
шиордан иборат эканлигини.

Ойни этак билан ёпишни бизга
мақол эмас,
шиор ўргатар.
Демак, мақол эмас,
шиор кенгайтар
Имконият имкониятини.

* * *

Илдиз ёяр осмонга чақмоқ,
Осмон ёрилар.
Ёриқлардан нур тўкилар — оқ,
Бу ёғдуда қайга борилар?

Ёмғир эмас, юлдузлар томар,
Ерлар кўкка қорилар.
Теппамизда илдизлар ёнар,
Бу ёғдуда қайга борилар?

Не ҳижратдан дарак бу ёғду?
Юрак зориллар.
Ким айтади, ким менга, ёҳу,
Бу ёғдуда қайга борилар?

* * *

Гулларим қонайди.
Алвон гулларни
менга раво кўрмиш бу тақдир,
ҳижронрўй қизғалдоқ бўлди юпанчим.
Аёл,
сенинг гулларинг оқдир.

Сўзларим қонайди.
Отилган қушдай
ҳар сўзимдан силқиб ётар қон,
Сўзларнинг ярасин боғлаб яшайман.
Аёл,
сенинг сўзларинг омон.
Юрак-чи?
Билмадим, у қайда ҳозир:
қонарми,
ёнарми,
тонарми ишқдан
ва ё севармикин сени у ҳамон,
омон чиқдимикин бултурги қишдан?!
«Ушшоқ»

Куй!
Куй?
Куйдин
куйдим.
Кимни куйлар қадим мусиқор,
надин инграр надим мусиқа?

Куйлар куйди, қўшиқ куйди,
муҳаббатин кўшиб куйди.
Сен куймадинг,
сен суймадинг.
Бўғзимдаги сўзлар шашқатор:
мусибат,
 мусиқа,
 мусиқор.

Достон

Деворга осифлиқ қилич
зангларини тўка бошлади.

Ярақлай бошлади тўсатдан
ярим ой шаклида.

Лекин девор қизил эди.

Тунги юрак

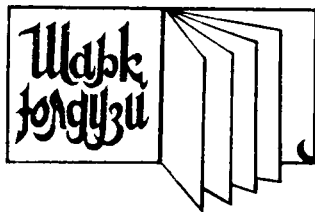
Юрак кетиб борар. Кезгинди юрак —
Гоҳида имиллаб, гоҳида кичаб.
Юрагимнинг қадам товушларини
Эшитиб ётаман ҳар тун, ҳар кеча.

Юрак кетиб борар тентиб, телбараб,
Кўнгил кўчасида мендан бесўроқ.
Сени излаб борар Самарқанд томон,
Бечора уйингни билмайди бирок.

Шўрлик кутишинга ҳамон ишонар,
Мен эсам бор гапни қандоқ айтайин?
Қандоқ тушунтирай унга видони,
Ўзбекча билмаса, ахир, қайтайин?

Нима деб аврайн, не деб эланай,
Қандоқ қайтарайин бу йўлдан уни?
Юрак кетиб борар...
Начора, менинг
Шу бебош юракка қолгандир куним!

41

Мадмуслар

Касбим ўқитувчилик. Бошланғич синфларга дарс бераман. Азиз ойномамиз билан 1962 йилда танишганман. Ун етти йилдан бери мунтазам обуна бўламан.

Кейинги вақтларда «Шарқ юлдузи» да турғунлик йилларида йўл қўйилган хато ва камчиликлар ҳақидаги мақолаларнинг босилиши биз ўқувчиларни жуда қувонтирди. Яна шунини айтишим керакки. Қуръон наشري нур устига аъло нур бўлди.

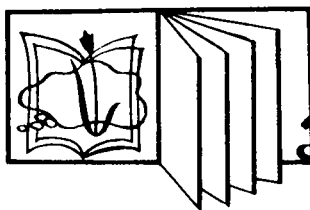
Истагим — Ҳ. Ҳошимов, С. Аҳмад, О. Мухторов, Ҳ. Умарбеков каби ёзувчиларнинг асарлари тез-тез босилиб турса.

М. Назарова, Самарқанд вилояти, Каттақўрғон тумани

* * *

Мен ўқувчиман. «Шарқ юлдузи» билан 1987-1988 йилларда танишганман. Шундан буён мунтазам ўқиб бораман. Азиз ойномамизни олтмиш йиллик тўйи билан самимий қутлайман.

Ш. Юсупов Хоразм вилояти, Хонқа тумани

Булоқ кўз очди

Икром Бўрибоев

Икром Бўрибоев — Жиззах вилоятининг Ғаллаорол туманида туғилган. ТошДД журналистика куллиётининг сиртқи бўлимида ўқийди. Жумҳурият ёш ижодкорлари VI кенгашининг қатнашчиси.

Дунё, мени бағрингдан қидир

Сенинг учун кўзларим очиқ,
Кўзларимга сен майл билдир.
Ғамларингни афлокка сочиб,
Дунё, менинг кўзларимга кир.
Сенинг учун кўзларим очиқ.

Кўзларимга сен майл билдир,
Сингиб кетай бағрингга шу дам,
Дунё, мени бағрингдан қидир
Ва қўйнингга қуёшдай ботган —
Кўзларимга сен майл билдир.

Ғамларингни афлокка сочиб,
(Ёққан каби дардини булут,
Қор қилиб ёғ дардингни очиб.)
Ташвишларинг ичларингга ют —
Ғамларингни афлокка сочиб.

Дунё, менинг кўзларимга кир,
Майлига чўп бўлсанг-да, энди
Айлантириб бир гулга — абир,
Кўзларимда асрайман сени —
Дунё, менинг кўзларимга кир!

Муҳаббатми келган, айлаб сармаст,
Туйғу тўлқинидан тошқинда юрак?!
У, хиёл қайрилса, хиёл боқса, бас,
Ўйларим қувончдан сувдай югурик.

Шунчалар бепарво бўларми, ахир,
Лабимдан кулгуни бир-бир теради.
Қўл силтаб кетмоқчи бўлганда сабр,
Ишонч қайтаради, далда беради.

Манзара

Бир оғир чарчокқа беролмайин дош,
Кўзлари юмилди фалакнинг — очик.
Қора тун — киприкка беркилди қуёш,
Ул қора кўзларда кезган қорачик.

Бу — оқшом аталмиш қора хилқатни
Зеру забар айлаб шуъла сочилди.
Сокин ғалаёнда билмай сарҳадни
Осмонда юлдузлар очилди.

* * *

Бахтсизликлар
ариган
қирда,
Нидо қилди
сўнгги
Бойчечак:
«Азоб чекмай
яшамоқ
Азоб!»

* * *

Югуриб кўрдим,
Тек турдим.
Ётдим.
Авайладим, чораси йўқ.
Барибир тўкилиб қолар изларимга,
Вужудимга тўлдирилган Ҳаёт!

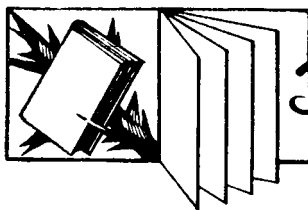
* * *

Нима қилай, қуёшим, айтгил,
Оразингни энди нетаман?!
Қарамасам куяман буткул,
Қараган заҳотим ёниб кетаман!

Мажнунга мактуб

Саратоннинг илиқ кечида
Ҳижрон кутурганга ўхшайди.
Кўкка боқсам ойнинг ичида
Кимдир ўтирганга ўхшайди.
Қулоққа келади «оҳ» элас-элас...
Исэнкор юрагим,
Яна бошладингми ғалаён?
Фалакдан қараган, ахир, ой эмас,
У — сабру қаноатга кўзгудир, ишон!
«Муҳаббатнинг кўзлари басир!..»
Туннинг тунд бағрига санчилар нафас.
У шўрлик не этсин, у шўрлик асир,
Вафо — ҳажр тўридан ясалган қафас.
Тўлин ой самони тиглайди,
Ўхшайди севгидан паришон бошга.
Ойнинг ичида бир ошиқ йиғлайди —
Шуълалар ўхшайди кўзёшга.
Кимнидир кутар у,
Қуйидир боши,
У тоқай кутади, ким ўзи, билмам?!
Тўлин ой ичида ўлтирган ошиқ
Балки, сенсан, Мажнун,
Балки, мендирман?!.

—————

Нуриддин Муҳитдинов

ХРУШЧЕВ, БРЕЖНЕВ ВА БОШҚАЛАР

1964 йилнинг октябрида партия Марказий Қўмитасининг Пленуми бўлиб, унда Н. С. Хрущевни барча вазифаларидан озод қилишди. Л. И. Брежнев КПСС Марказий Қўмитасининг Биринчи котиби этиб сайланди.

Тадқиқотчилар, жумладан, партия тарихининг янги таҳририни тайёрлаётган муаллифлар ушбу ҳодисага тўла ва холисанилло баҳо бериб, унга туртки берган яширин омилларни ва партия ҳамда мамлакат учун сиёсий оқибатларини очсалар керак. Мен эса ушбу воқеанинг шоҳиди сифатида ўз таассуротларим ва мулоҳазаларим билан ўртоқлашаман. Икки раҳбарнинг алмашуви юз берганида нималарни ўйлаганлигимни, нималарни ҳис этганлигимни баён этмоқчиман, зероки бу кишиларнинг иккисини ҳам яхши билардим, ёнма-ён ишлашгандим.

Пленум қандай тайёрланди ва ўтди?

МҚ умумий бўлим мудир Малин 14 октябрда Центросоюзга — иш жойимга телефон қилиб, уч соатдан кейин Свердлов залида МҚ Пленуми бўлишини, етиб келишимни илтимос қилди. Кун тартибига қанақа масала қўйилган, деб сўрасам, билмадим, деб жавоб берди.

Залга ҳамма тўплангандан кейин ён томондаги хонадан Л. И. Брежнев чиқиб келди-да, раислик қилувчининг ўрнига бориб ўтирди. Президиумнинг бошқа аъзолари кетма-кет кириб келишди, энг охирида Н. С. Хрущев кириб келиб, ўнг томондаги энг чеккадаги курсига ўтирди. Қандайдир фавқулудда воқеа бўлганлигини дарҳол тушуниш мумкин эди. Залга пашша учса билингудек сукунат чўкди, одамлар тахтадай қотиб қолишди.

Леонид Ильич Пленумни очиб, Президиум битта таклиф киритади, бу хусусда М. А. Сулов маъруза қилади, деди-да, унга сўз берди. Сулов 30 минутча гапирди.

Бу маъруза эмас, балки Хрущевни волюнтаризмда, иш билмасликда, нокамтарликда ва бошқа гуноҳларда айблаш ниятида шоша-пиша тўпланган, бир қатор ҳолларда бузиб кўрсатилган ва ўйлаб топилган фактлар, воқеалар, кишиларнинг исм-фамилиялари эди. Охирида Никита Сергеевичнинг ўзи соғлиги ночорлиги учун КПСС Марказий Қўмитасининг Биринчи котиби ва Президиум аъзолигидан озод қилиш тўғрисида ариза берганлиги эълон қилинди.

Раислик қилувчи Л. И. Брежнев шу заҳотиёқ шошилиб, масала равшан, афтидан музокара қилиб ўтиришимизга ҳожат бўлмаса керак, деди. Қарор лойиҳасини ўзи ўқиб берди ва овозга қўйди. Овоз берилди ва шу билан Сталиндан кейинги ўн йилликка нуқта қўйилди. Бу мураккаб давр асосий йўналишларини таҳлил қилиш ва баҳолашга, манфий ва мусбат томонларини тарозига солиб кўришга, истиқбол йўлини белгилашга ҳеч бир уриниб кўрилмаган ҳолда шундай қилинди.

Шундан кейин ўша пайтда КПСС Марказий Қўмитаси котиби бўлган Н. В. Под-

горнийга сўз берилди. У Леонид Ильичнинг фазилатлари, қобилиятлари, обрў-эътиборини таъкидлаб, Президиум номидан уни КПСС МҚнинг Биринчи котиби қилиб сайлашни таклиф этди, охирида уни ҳамма яхши билади, қўллаб-қувватлайди, деб қўшиб қўйди. Қарор лойиҳасини ўқиб берди.

Брежневнинг номи янграганда, ёнимда ўтирган маршал Тимошенко ҳайрон бўлиб сўради: «Кимни, Лёнани МҚ нинг Биринчи котиблигигами? О-ла, тоза бўлган экан-ку...» Сўз сўраб энди қўл кўтарган эдики, мунозара қилиб ўтирмаймиз, деб келишиб олинди. Брежнев учун овоз берилиб, партиянинг янги йўлбошчисини қарсақлар билан таъриклашди.

Расмий нуқтаи назардан олганда ҳаммаси рисоладагидек бўлди. Маълум қилишди, овозга қўйишди... Лекин ҳамма шуни тушуниб тургандики, Марказий Қўмита раҳбарлигида туб бурилиш юз берди. Бу ишнинг партия, халқ, мамлакат учун оқибатлари қандай бўлиши номаълум эди.

Айниқса, Никита Сергеевич Хрущевга муносабат ҳайратомуз бўлди. У партия ва мамлакатга бошчилик қилган даврни «буюк ўнйиллик» дейишади. Бу даврда ҳақиқатда кўп воқеалар бўлиб ўтди — Сталин шахсига сиғиниш қораланди; бизни қўрқув ва қатағон васвасасидан халос этган эркинлик шабадаси эса бошладики, бусиз ҳозирги қайта қуришни тасаввур этиб бўлмайди, — биринчи совет фуқароси коинотга парвоз килди.

Тўғри, аини вақтда ўйламасдан ҳамма жойга маккажўхори экиш расм бўлди, кўп-кўп қайта ташкил этишларга жазм қилинди ва амалга оширилди, зиёлиларга қарши ҳеч бир оқлаб бўлмайдиган кампания кучайтирилди. Лекин барибир мамлакат яшади, сталинчилик кишанидан холос бўлиб, қанотларини ёйди. Бу воқеаларнинг марказида эса Никита Сергеевич турди. Катта куч, ғайрат-шижоатга эга бўлган, тиниб-тинчимайдиган бу киши ҳамиша одамлар қўршовида эди, атрофида ҳаёт қайнаб, жўш уради.

Мен Никита Сергеевични ҳар хил шароитлар, вазиятларда кўрганман. У ҳамиша ҳам босиқ бўла олмасди, эҳтиросларга берилган, қизиққонлик қилган, ўзини мутлақо идора этолмай қолган пайтларини кўрганман. Бу гал эса сўлжайиб, бошини эгиб ўтирарди, ранги бўздай оқариб кетганди, кўз ёшларини секин артиб кўярди. Залга бир марта ҳам қарамади. У ҳақда бирон оғиз сўз айтилмади. Никита Сергеевич хайр-душув нутқи сўзлаб, Марказий Қўмита аъзоларига биргаликда ишлашганлиги учун миннатдорчилик билдириш, муваффақиятлар тилаш истагини билдирганди, лекин руҳсат берилмади.

Вазифасидан кетган раҳбар ким эди, янги бу чўққига қандай кўтарилди, уларнинг муносабатлари қандай эди? Бунини, 50-60 йиллардаги мамлакат олий раҳбарлиги фаолиятидаги зиддиятли нуқталарни тушуниш учун ўтмишга, Сталин ҳаётдан кетиб, у бунёд этган даҳшатли тузумнинг бузилиши бошланган 1953 йил март ойига қайтиш керак.

1953 йил 4 мартда МҚ аъзолари ва аъзолигига номзодларни, Марказий Ревизия комиссияси аъзоларини, ўша кунлари Москвада бўлган СССР Олий Кенгаши Президиуми ва Вазирлар Кенгаши аъзоларини эрталаб Кремлнинг Свердлов залига таклиф қилишди.

Президиум столига бир неча олий раҳбарлар ўтиришди. Г. М. Маленков чиқиб, ўртоқ Сталин оғир ётиб қолди, деди ва таниқли медиклар имзо чеккан хулосани ўқиб берди, унда «Ўртоқ Сталин Москвада, ўз квартирасида ётганда миясига қон қуйилган. Унг қўли ва оёғининг фалажлиги кучайди. Тилдан қолди. Юрак уриши ва нафас олиши оғирлашди», дейилганди. Сўнгра, у қўшимча қилиб айтдики, ўртоқ Сталин ишига қайтиб келолмас керак, давлат билан мамлакатни эса раҳбарсиз қолдириб бўлмайди. Шу боисдан, баъзи бир раҳбар ходимларнинг ўрнини алмаштириш ва олий идоралар тузилишида ўзгаришлар қилишнинг мақсадга мувофиқлигини биргаликда муҳокама қилиш учун КПСС МҚ, СССР Олий Кенгаши Президиуми ва ҳукуматнинг шошилич қўшма мажлисини чақирди.

Сўнгра, у қуйидаги таклифни киритди. Н. С. Хрущев (у КПСС МҚ ва Москва вилоят партия қўмитаси котиби эди) асосий эътиборни Марказий Қўмитадаги ишга қаратиши керак, деди. Г. М. Маленков Вазирлар Кенгашининг раиси, Л. П. Берия, Н. А. Булганин, В. М. Молотов, Л. М. Каганович Вазирлар Кенгаши раисининг биринчи ўринбосарлари бўлишди. Берия, Булганин, Молотов аини бир вақтда ички ишлар, муҳофаа, ташқи ишлар вазирлари қилиб тайинланди. Шундан сўнг бошқа ўзгаришлар ва янги ишга тайинланганларни бирма-бир санаб ўтди.

Партия раҳбар идораларининг ички тузилишини ўзгартириш тўғрисидаги таклиф қуйидагича эди. Маълумки, партия XIX съезди ВКП(б)ни КПСС қилиб қайта ўзгартирди, МҚ Ташкилий бюросини тарқатиб юборди, Сиёсий бюро ўрнига Президиум ташкил этиб, Бош котиби ўрнига Биринчи котиби бўлишини мақсадга мувофиқ деб топди.

1952 йилнинг 16 октябридаги ташкилий Пленумда И. В. Сталин таклифи билан 25 аъзо ва аъзоликка номзодлардан иборат МҚ Президиуми тузилди. Улардан 11 киши КПСС МҚ котиблари бўлишди. Президиум ичида эса 9 кишидан иборат Бюро ташкил этилди.

1953 йил 4 мартда бўлган шошилич қўшма мажлисда эса Г. М. Маленков таклифи

билан МҚ Президиуми ва Секретариатнинг илгариги состави бекор қилиниб, 10 аъзо ва 4 нафар аъзоликка номзоддан иборат янги Президиум ташкил этилди.

У гапининг охирида, агар ўртоқлар бу фикр-мулоҳазаларни маъқулласалар, уларни яқин кунларда узил-кесил кўриб чиқиб расмийлаштириш мумкин бўларди, деди.

Залда ўтирган бизлар бу масала хусусида ўз фикр-мулоҳазаларимизни билдириш у ёқда турсин, ҳатто чурқ этмай, киритилган таклифларга кўшилиб кўяқолдик, сабаби ўша кезде бутун ҳаёлимиз бетоб Сталинда эди.

5 март куни кечқурун бизни МҚга таклиф қилишиб, ҳозиргина, соат 21-у 50 минут-да И. В. Сталин вафот этганини, МҚ мурожаати ва медиклар хулосаси эрталаб радиодан берилишини, матбуотда эълон қилинишини айтишди. Н. С. Хрушчев раислигида Л. М. Каганович, Н. М. Шверник, Л. М. Василевский, А. М. Пегов, П. А. Артемьев, С. А. Яснов аъзолигида дафн комиссияси тузилди.

Марҳумнинг жасади солинган тобут Советлар уйининг Колонна залига қўйиладиган бўлди. Колонна залига одамлар эрталаб соат 6 дан кечаси соат 2 гача қўйилади. 9 март кундузи соат 12 да дафн маросими бўлади. Мотам митинги Қизил Майдонда ўтказилади. Марҳумнинг жасадини Мавзолейга, В. И. Ленин билан ёнма-ён қўйишга қарор қилинди.

Бизларга, МҚнинг бир неча аъзоларига мурожаат этишиб, Колонна залида бўлиб, ҳукумат комиссиясига ёрдам беришимизни илтимос қилишди.

Ўша соатдан то 9 мартгача мен бошқа ўртоқлар билан бирга Колонна залида бўлдим. Биз меҳнаткашларнинг марҳум билан видолашувини, фахрий қоровулни ташкил этиш, чет эл делегацияларини кутиб олиш, кузатиб қўйиш ва бошқа масалалар билан бевосита шуғулланган одамларга ёрдам бердик.

Бир маҳал Леонид Ильич келиб, бизлар билан саломлашди. У жудаям ўзгариб кетганди: ранги қув ўчган, қовоқлари салқиган, кўзлари қизариб кетганди. У Сталин жасадини тобутда кўрганида хўнграб йиғлаб юборди. Ўзини тутолмай тезда чиқиб кетди. Ўшанда унинг Совет Армияси ва Ҳарбий-Денгиз флоти Бош сиёсий Бошқармаси бошлиғига ўринбосар бўлиб тайинланганини ўздан эшитдим.

9 март кечки соат 2 да Колонна залига одамларни киритиш тўхтатилди. Кечаси билан тайёргарлик кўрилди. Ҳеч биримиз мижжа қоқмадик. Тонг саҳарда партия ва ҳукумат раҳбарлари етиб келишди. Улар соат 10 да тобут олдида сўнги бор фахрий қоровулда турдилар. Кейин гулларни супадан олишиб, жасадининг устига қизил шойчо мато тортишди. Тобутнинг қопқоғини ёпишиб, устига СССР Давлат байроғини қўйишди. Марҳумнинг қариндош-уруғлари доим шу ерда бўлишди.

Соат 10.10 да тобутни кўтаришиб, иккинчи асосий эшик орқали Маркс кўчасига чиқишди, у ерда тобутни тўп лафетига ўрнатишди; қопқоғининг устига Совет Иттифоқи Генераллиссимусининг фуражкасини қўйишди. Кортёж секин, бир-бир қадам ташлаб борарди. Олдинда уни бошқараётган генерал, унинг ортидан икки офицер марҳумнинг ҳошияси қора лента билан ўралган портретини кўтариб боришарди. Маршаллар ва генераллар унинг орденлари ва медаллари қадалган ёстиқчаларни кўтариб олишганди. Гулчамбарларнинг сон-саногини йўқ, ҳар бирини икки киши кўтариб борарди. Уларнинг орқасида тўпга тиркалган тобутли лафет. Унинг кетида марҳумнинг қариндош-уруғлари борарди. Кейин Олий Кенгаш раҳбарияти ва дафн комиссияси аъзолари, улар ортидан КПСС МҚ аъзолари, вазирлар, бир қатор чел эл делегацияларининг бошлиқлари боришаётганди. Энг орқада бутун йўл давомида мотам куйини чалиб бораётган духовой оркестр. Кортёж Маркс кўчасидан ўтиб, кейин «Москва» меҳмонхонасидан чапга бурилиб, Александров парк томондаги тарих музейи ёнидан Қизил Майдон марказига йўл олди. Союзлар уйдан В. И. Ленин Мавзолейигача салкам 1 километр келади, шу масофани 30 минутда ўтишди.

Соат 10.45 да мотам кортежи В. И. Ленин Мавзолейи рўпарасида тўхтади. Тобутни лафетдан олишиб, юзини Мавзолейга қаратиб тагурси устига қўйишди-да, қопқоғини очишди. Тобут олдида фақат марҳумнинг қариндошлари қолишди, биз минбарнинг ўнг томонига ўтиб турдик, меҳмонларга мўлжалланган 2—3 минбарларни чет эл делегациялари аъзолари, қолганларини, Қизил Майдонни совет кишилари банд қилишди. Минбарга илгариги раҳбарият аъзолари ва дафн комиссияси аъзолари, шунингдек, социалистик давлатларнинг раҳбарлари, халқаро коммунистик ҳаракатнинг таниқли арбоблари кўтарилишди.

Н. С. Хрушчев қисқача нутқ сўзлаб, мотам митингини очди. Сўнгра Г. М. Маленков, Л. П. Берия, В. М. Молотовлар гапиришди, шундан кейин мотам митинги ёпилиб, ҳамма пастга тушди. Совет раҳбарлари тобутни кўтаришиб, В. И. Ленин Мавзолейи томон юришди, у ерда мутахассислар И. В. Сталин жасадини тобутдан олишиб, саркофагга қўйишди.

Спасск минорасидаги соатлар 12.00 га бонг урди ва замбараклар 30 марта ўқ узиб салют берди, 3 минут давомида заводлар, фабрикалар, паровозлар, пароходлар гудок чалиб туришди, корхоналарда 5 минутга иш, ҳаракатлар тўхтади.

Кейин партия ва мамлакат раҳбарлари минбарга кўтарилишди. Москва горнизони бўлималари Мавзолей олдида шаҳдам қадам ташлаб ўтишди, самолётлар саф тортиб учушди. И. В. Сталинга сўнги бор ҳурмат-эҳтиром кўрсатилди.

Дафн маросими аниқ белгиланган соат-у минутда тугатилди. Ҳамма ўз жойига жўнаб кетди, биз ҳам Тошкентга қараб учдик

Бир неча кундан кейин яна Москвага қайтиб келдик, аввал КПСС МҚ Пленуми, кейин СССР Олий Кенгашининг сессияси бўлди, уларда партия ва Вазирлар Кенгаши олий идоралари тузилишидаги ўзгаришлар, раҳбар аробларнинг янги вазифаларга тайинланиши расмийлаштирилди, бу тadbир Сталин ҳали ҳаётлигида чиқарилган фавқуодда қўшма мажлисда олдиндан келишиб олинганди.

Ярим йилдан ортиқ муддат партия МҚ Биринчи котибсиз ишлади, 1953 йилнинг 3—7 сентябрида КПСС МҚ Пленуми бўлиб ўтди, унда Н. С. Хрушчевнинг «Мамлакат қишлоқ ҳўжалигини янада ривожлантириш тadbирлари тўғрисида»ги маърузасини муҳокама қилишди. Ўша Пленумнинг ўзиде Г. М. Маленков таклифи билан Никита Сергеевич МҚ нинг Биринчи котиби қилиб сайланди. Биз ҳаммамиз унга бир оғиздан овоз бердик, чунки у ўтган ойларда Берияни лавозимидан бўшатиб, жинойи жавобгарликка тортиш тўғрисидаги қарорни қабул қилишда, қатағон қилинган 37 врач ва Ленинград раҳбарларининг ишини қайта кўриб чиқишда ҳамда уларни оқлашда муҳим роль ўйнаб анча танилиб қолганди.

Хрушчевнинг юқори лавозимни эгаллаши яна Леонид Ильичга йўл очиб берди. Улар илгаридан яхши таниш эдилар. Никита Сергеевич уруш тамом бўлганидан кейин Запорожье вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби, 1947 йил ноябрдан Днепрпетровск вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлаган Л. И. Брежневнинг кўтарилишига кўмаклашди. 1950 йилда Молдавия партия ташкилотини мустаҳкамлаш зарурати туғилганда, Никита Сергеевич Л. М. Кагановичнинг қўллаб-қувватлаши билан Брежневнинг номзодини Сталинга таклиф қилди. Шундан сўнг, партия XIX съезди тугагач бўлган МҚ Пленумида (1952 йилнинг октябри) у МҚ котиби ва КПСС МҚ Президиуми аъзолигига номзод этиб сайланди. Лекин у партия Марказий Қўмитасида 4 ойдан сал кўпроқ ишлади. Н. С. Хрушчев ҳокимиятга келиши билан Л. И. Брежнев сиёсий таржимаи ҳолининг янги босқичи бошланди.

Никита Сергеевич МҚнинг Биринчи котиби бўлиши биланоқ қишлоқ ҳўжалигига алоҳида эътибор берди. Қатъиятли ва тиниб-тинчимас бу одам мамлакатда бир зарб билан озиқ-овқат муаммосини ҳал этиш воситасини излай бошлади. У шу мақсадда олимлар билан бирга жумҳуриялар, ўлкалар, вилоятларни айланиб чиқди, деҳқонлар билан маслаҳатлашди, чет эл мамлакатларининг тажрибасини ўрганди, ахийри маккажўхориға қаттиқ ёпишиб олди. Совет ҳукуматининг меҳмони сифатида Москвага келган машҳур америкалик фермер Гарст Н. С. Хрушчев билан қилган суҳбатларида маккажўхорининг афзал томонларини роса мақтади, ундан неча-неча миллион сўм фойда кўрганини гапириб, Никита Сергеевични лол қолдирди. Ажойиб украин буғдойдан мўл-кўл ҳосил етиштирган, миришкор ғаллакор, халқ академиги Александр Гиталовни «маккажўхори илмини» ўрганиб келгин, деб Гарст фермасига жўнатди. Орадан кўп вақт ўтмай бу экинни ҳамма жойда эка бошлашди. Урта Осиёда маҳаллий иқлим, тупроқ, сув шароитларидан келиб чиқиб, асрлар давомида бу ўсимликнинг турли навларини экиб келишларини қарамай, маккажўхорини пахта билан алмашлаб экиш системасини мажбуран киритишди. Маккажўхори фақат «дала маликаси» бўлибгина қолмай, шунингдек Кремлда, Георгий ёки Екатерина залларида ўтказиладиган махсус зиёфатларда дастурхонга тансиқ таом сифатида тортиладиган бўлди. Унинг фазилатларини кўкка кўтариб мақташ, имкони борича Никита Сергеевичга ҳушомад қилиш расм бўлиб қолди.

Бироқ маккажўхориға муқасидан кетган Никита Сергеевич битта жўхори билан халқни, мамлакатни тўйдириб бўлмаслигини тушунарди. Энди у қўриққа қўл урди. У Россия Федерацияси ва Қозоғистоннинг чўл вилоятларини айланиб келди, ВАСХ-НИЛ олимлари билан неча бор суҳбатлашди, қўриқ ғалла етиштиришнинг реал ва қудратли манбаи эканлигига ишонч ҳосил қилди. У ўз таклифлари, ҳисоб-китобларини тайёрлаб, мутахассислар билан бир неча бор муҳокама қилиб, сўнг МҚ Пленумига олиб чиқди.

Унинг докладини эшитиб бўлгач, муҳокамада биринчи бўлиб Климент Ефремович гапирди. У докладни танқид қилар экан, шундай деди: «Ўзингиз кўриб турибсиз, фақат қишлоқлар, туманлар эмас, ҳатто Марказий Россиянинг бутун бошли вилоятлари қанчалик оғир, хароб аҳволда. Одамлар иш ва нон излаб туғилиб ўсган жойларини ташлаб кетмоқдалар, халқ турмушини яхшилаш учун бирор жиддий иш қилингани йўқ. Аҳволни яхшилаб ўрганиб, тadbир-чоралар кўриш ўрнига сен қўриқни гапириб ўтирибсан, халқ пулларини бекорга совурмоқчимисан?» Қизғин тортишувлар узоқ давом этди. Вячеслав Михайлович Молотов луқма ташлади: «У (Хрушчев) қўриқ деб бошига бир балони орттиради».

Ниҳоят, қарор қабул қилиндию қўриққа ҳужум бошланди. Кўп вилоятларда раҳбар кадрлар янгиланди, Қозоғистонни мустаҳкамлаш учун ерга бирданига КПСС МҚнинг собиқ икки котиби юборилди. П. К. Пономаренко Қозоғистон Компартияси МҚнинг биринчи, Л. И. Брежнев эса иккинчи котиби қилиб сайланди. Бунда иш манфаатларидан эмас, балки кўпроқ шахсий фикр-мулоҳазалардан келиб чиқилди. Гап шундаки, Никита Сергеевич Пантелеймон Кондратьевични унчалик ёқтирмасди, иккови ҳам МҚ котиби

бўлганларида бир-бирларини ёмон кўриб қолишганди. Никита Сергеевич бу одамни Олмаотага жўнатишга қарор қиларкан, афтидан, уни пойтахтдан узоқроқда ушлаб турмоқчи эди, эҳтимол, Понсмаренко ўз сиёсий таржимаи ҳолини Қозоғистон чўлларида тугатади, деб умид қилган бўлса ҳам керак. Брежнев эса ўз одами, унга содиқ, у биринчига кўз-қулоқ бўлибгина қолмай, кўриқ билан ҳам шуғулланади. Худди ўйлаганидай бўлди. 1954 йилнинг февралда Қозоғистон Компартияси МҚининг биринчи котиби қилиб сайланган Пантелеймон Кондратьевич 1955 йилнинг августида бу вазифасидан озод қилинди. Унинг ўрнини Л. И. Брежнев эгаллади.

Леонид Ильич атиги 5 ой ишлагандан кейин, XX съездда (1956 йил, февраль) Никита Сергеевичнинг кўриқ ерларни ўзлаштириш борасидаги узоқни кўзловчи, доно сиёсатининг ажойиб натижалари тўғрисида тўлиб-тошиб гапирди, бу ерларда жуда кўп ғалла, бошқа маҳсулотлар етиштириляётганлиги, харажатлар ўзини оқлаганлигини, энди мамлакат ғалла билан тўла-тўқис таъминланишини, чорвачиликни кўтариш учун шарт-шароитлар яратилишини маълум қилганида эса гулдурос қарсақлар янгради. 1956 йилнинг 27 февралда МҚ ташкилий масалаларни кўрган Пленумда у, энди иккинчи марта МҚ котиби ва КПСС МҚ Президиуми аъзолигига номзод қилиб сайланди.

Кейинроқ эса, МҚ июль (1957 й.) Пленумида Л. И. Брежнев КПСС МҚ Президиумининг аъзоси бўлди. Буни ҳеч ким кутмаганди, чунки Президиумдагиларнинг кўплари, унинг сиёсий мартабаси тугади, деб ўйлашганди. Маленков, Каганович, Молотов гуруҳининг Хрущевга ва КПСС XX съезди йўл-йўриқларига қарши чиқишлари матбуотда эълон қилина бошланган эди. МҚ Президиумининг биринчи мажлисида бошқалар қаторида Л. И. Брежнев ҳам сўз олиб, Хрущевни ҳимоя қила бошлаган ҳам эдики, Каганович унинг гапини ҳақоратомуз сўзлар билан шартта бўлди. Леонид Ильич эътироз билдириш у ёқда турсин, чурқ этолмай жойига ўтирди. Тушликдан кейин у мажлисга келмади, тоби қочиб қолибди, дейишди. Шу-шу Президиум мажлисининг охиригача қатнашмади. Ёдимда, мунозаранинг сўнгги кунда Н. С. Хрущев, М. А. Суслов, Г. К. Жуков, Е. Фурцева ва камина Н. С. Хрущевнинг хонасида кечаси алламаҳалгача ўтириб, пленумни тайёрлаш тўғрисида бош қотирдик, Никита Сергеевич, Брежневнинг хулқидан ғазабланиб, уни кўрқоқ, тутуруқсиз, деб атади. МҚ аъзоларидан бир гуруҳи маршал И. С. Конев бошчилигида, Президиумнинг охириги мажлисида уларнинг тазйиқи остида МҚ Пленумини чақириб тўғрисида гаплашиб олингандан кейин бўлган мажлисда раислики яна Н. С. Хрущев ўз қўлига олганида (бунгача Н. А. Булганин раислик қилганди) Никита Сергеевичга хат узатишди. У хатга кўз югуртириб чиққач, ўтирганларга ўқиб берди. Хат Брежневдан бўлиб, унда МҚ Президиуми мажлисларида қатнашолмаганимга ўқинаман, Никита Сергеевични ва унинг сиёсатини тўла қўллаб-қувватлайман, гуруҳбозларни қаттиқ жазолаш керак, деганди, Никита Сергеевични табриклаганди.

Мана шу кичкина хат Леонид Ильич тақдирида катта роль ўйнади — Никита Сергеевичнинг кайфиятини ўзгартириб юборди, унга бўлган илгариги муносабатини тиклади ва Пленумда КПСС МҚ Президиуми аъзоси қилиб сайланди.

МҚ котиблари ўртасида вазифаларнинг тақсимланишига мувофиқ Л. И. Брежнев саноат, қурилиш, муҳофаа масалалари билан шуғулланарди. Армияни қуролларнинг энг янги турлари билан қуроллантириш ва космик даврни очишда мамлакатимиз эришган буюк ютуқларни бутун олам ўшандаёқ тан олган эди.

Сталин, Трумэн ва Черчилль ўрталарида Потсдамда бўлиб ўтган, кўпчиликка маълум суҳбатдан кейин жуда қисқа муддатда СССРда атом, водород, ракета саноати яратилди. Совет давлатининг қудрати мустаҳкамланди. Бу тармоқлардаги ишлар тахмина қуйидагича шаклларда амалга оширилди. Қудратли илмий-назарий фронт яратилиб унга Ватанимизнинг энг зўр олимлари жалб этилганди, уларга инсоният тафаккур даҳолари «Уч К» — Курчатов, Королёв, Келдишлар раҳбарлик қиларди. МҚдаги уч шувларнинг бирида академиклар Сахаров билан Ландауни кўрганди. Бу учраш ҳақида батафсил гапирмай ўтолмайман.

Ядро физикасидан беҳабар бўлган — менда Андрей Дмитриевич тўғрисида биринчи таассурот унутилмас бўлиб қолди. У кўринишдан — оддий, қотма одам, таш қиёфаси киши эътиборини тортмасди. Кўп гапирмас ҳам эди. Одамларни диққат бил тинглаб, ўша заҳоти жавоб беришга ҳаракат қиларди. Ҳайрон қоларли томони бош эди. Уни беҳудага водород бомба яратиш назариясининг асосчиларидан ҳисоблаш эди. Лекин у ўша пайтдаёқ ўзи яратган нарсага кескин ва асосли равишда қарши чиқди. Ядро қуроли устидан ҳукуматдан холи бўлган жамоат назорати ўрнатишни талаб қилди. У ўзининг илмий фаолиятига нисбатан, демократия, инсон ҳуқуқлари, чинакам инс парварлик тўғрисида кўп гапирди. Чорак асрдан сўнг мен уни халқ депутатлари съезда телевизор орқали тинглаб, у ўз эътиқодларига содиқ қолганлигига ишонч ҳоқилдим. Биринчи марта эса бу кишининг ўз йўлидан қайтмаслиги, изчиллиги, инсонпарварлиги мени қойил қолдирган эди. У бизнинг хотирамизда шундай бўлиб қолди.

Совет олимлари, инженер-техник ходимларининг таланти ва бутун совет халқини қўллаб-қувватлаган ишчилар синфининг қаҳрамонона меҳнати билан мамлакатни қуролларнинг янги турлари нисбатида туб ўзгаришларга эришди. Ҳарбнинг бу вос

лардаги афзаллигини йўққа чиқарди. НАТО ва Варшава битими ҳарбий-стратегик имкониятларида тенгликка эришилди. Бунда бутун партия, бутун халқнинг хизмати бор. Бусиз ядро қуроллари қисқараётган ва биз совуқ уруш тамоми бўлаётганлиги ҳақида гапирётган ҳозирги даврдаги халқаро ҳаётдаги катта ўзгаришларнинг бўлиши мумкин эмас эди.

Ишлаб чиқаришни тўғри ташкил этиш ва синашга бевосита вазирлар Ванников, Славский, маршал Неделин раҳбарлик қилишарди. Ҳукумат органларининг бу соҳадаги йўл фаолияти билан Завенягин, КПСС МҚда эса Л. И. Брежнев шуғулланарди.

Бу ишга алоқадор одамларнинг ҳаммаси ўшанда партия ва давлат бўғинларида, махсус конструкторлик бюрolariда, лабораторияларда, заводларда, полигонларда, шахталарда қанчалик зўр бериб меҳнат қилинганини яхши эслашади. Масалан, инсонни космосга учуришни ташкил этиш масаласи амалий тарзда қўйилганда олиёғаб раҳбариятда бу масаланинг ҳамма томонлари батафсил, атрофлича, иқир-чиқиргача ўрганилди. Мутахассис ва ташкилотчилар билан деярли ҳар куни учрашардик. Космонавт ва техниканинг бешикаст учиб, қайтиб тушишига тўла ишонч ҳосил қилинганидан кейингина бу ишга рухсат берилди.

1961 йил 12 апрель воқеасини кўрганлар, тарихда биринчи марта совет кишисининг космосга учуши ва Юрий Гагариннинг она ер бағрига эсон-омон қайтиб келишининг шоҳиди бўлганлар бу ҳаяжонли кунларни ҳеч қачон унутмайдилар. Президиумнинг бутун состави, москваликларнинг деярли ҳаммаси, шунингдек, пойтахт меҳмонлари аэропортга, кўчалар ва майдонларга, уйланинг томларига, балконларга чиқишиб, севинчлари ичларига сиғмай, Гагарин билан учрашувни сабрсизлик билан кутишарди. Юра самолётдан чиқиб, қўлини кўтариб ҳаммани олқишлаганида, сўнгра паства тушиб, пойандоздан шахдам қадамлар билан юриб (ботинкасининг ипи ечилиб кетганига қарамай) минбар олдига келганидаги вазиятни ҳечам таърифлаб-тавсифлаб бўлмайди. У Президиум аъзолари олдига келиб, учушнинг муваффақиятли якунлангани тўғрисида рапорт берди. Шу пайт ҳамма уни бағрига босиб, ўпа бошлади. Кейин эскорт аэропортдан Қизил майдонга қараб йўл олди. Москваликларнинг айтишича, пойтахт кўчаларида одам ҳеч қачон бунчалик кўп бўлган эмас, бутун шаҳар аҳли Ю. Гагаринни олқишлаш учун оёққа турганди.

Уша куни кечқурун инсоннинг космосга биринчи бор учуши шарафига Кремлнинг ҳамма залларида тантанали қабул маросими мўлжалланган эди. Ҳамма ташкилий тадбирлар қозғошдан олдиндан белгилаб чиқилганда, кимнинг нима қилиши кўрсатилган. Шунга келишилгандики, Гагарин кўриниши билан Кремль саройининг асосий эшиги зинаси олдида унга биринчи бўлиб Никита Сергеевич пешвоз чиқади, кейин бошқа хонага тўпланишган Президиум аъзолари қўшилишиб биргаликда юқорига кўтарилишади. Лекин бундай бўлмади; оркестрнинг тантанали марши янграб, Президиум аъзолари ён томондаги хонадан чиқишга бериладиган хабарни сабрсизлик билан кутиб туришди. Бу хабарни бизга залда турган Брежнев етказиши керак эди. Лекин ундай бўлмади. Унинг ўрнига олдимишга Малин келиб Никита Сергеевич билан Гагарин Георгий залида кутиб туришибди, деди. Биз сездирмасдан бошқа томондан киришга мажбур бўлдик, залда аллақачон тантанали учрашув бошланган, ҳамма уларни табриклашарди, оркестр эса Глинканинг «Славься» қаҳрамонлик симфониясини чаларди. Қабул жуда чиройли ўтди.

Эртасига Президиум мажлисида Никита Сергеевич нега ишни келишилгандай қилмадинглар — Президиум аъзолари залга мен ва Гагарин билан бирга кўтарилишмади, деб бироз танбеҳ берди, ҳатто «дарғазаб» бўлди. Кимдир бизга хабар қилишмади, деди. Никита Сергеевич Леонид Ильичга мурожаат қилди: «Бу сизга топширилганда-ю». Брежнев бошини эганича, «ҳа, айб менда», деди. Қиёфаларидан сезилмасадан, лекин улар ички бир қониқиш ҳосил қилганликлари билиниб турарди. Ахир, жуда муҳим бир лаҳза — Хрушчев билан Гагарин — икковлари фанфара садолари ва гулдурас қарсақлар остида Кремлнинг гилам пойандоз солинган зинасидан тантанавор кўтарилиши тарихга кириб қоладиган бўлди. Брежневнинг бу хизматини Хрушчев ҳойнаҳой муносив баҳолаша керак.

Шунда Никита Сергеевич, вақти келганда, айнан шу одам уни қаттиқ, айтиш мумкин, раҳмсизларча жазолаб, улкан мамлакатнинг тепасига ўзи чиқишини ўйлаганми-кан? Дарвоқе, Л. Н. Брежневни биринчи ўринга чиқариб қўйган октябрь (1964 йил) Пленуми ташкилотчилари бу одамнинг фазилатларини ҳам, камчиликлари ва заиф томонларини ҳам яхши билишарди. Мустасно эмаски, бу одамни кўтарганлар, у бизнинг етовимизга юради, истақларимизнинг итоатгўй ижрочиси бўлади, биз эса унинг мавқеидан фойдаланиб, узимиз ҳамма ишни бошқариб, раҳбарлик қиламиз, деб ўйлаган бўлишлари ҳам мумкин. Лекин бу мўлжал хато бўлиб чиқди ва нафақат уларга, балки партияга, мамлакатга, халққа қимматга тушди.

Л. И. Брежневни МҚнинг Биринчи котиби қилиб сайлаганларида мен Центросюзда ишлардим. Кейин эса узоқ вақт дипломатия соҳасида — Сурия Араб Жумҳуриясида элчи бўлиб ишладим. Табиийки, жуда кам учрашардик, шунинг учун ҳам унинг кейинги

йиллардаги ҳаёти ва фаолияти тўғрисида батафсил гапиролмайман. Шу боисдан, ташқи сиёсат, миллий муносабатларнинг у билан мулоқот пайтларида кўтарилган айрим томонлари, ундаги характернинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида қисқача тўхталмоқчиман.

А. А. Громико Кремлнинг катта Съездлар саройида беш минг тингловчи олдида қилган бир маърузасида шундай деганди: «Леонид Ильич, айтишим мумкинки, ташқи сиёсатни моҳирона олиб боради» (Гулдурос қарсақлар). Мен бу хушомадни тинглаб, халқаро ишлардаги ақидапарастлик, мазҳабчилик, улардан дипломатияда фойдаланиш қандай хунук оқибатларга олиб келиши мумкинлиги тўғрисида ўйладим. Йўқ, мен ҳозир мода бўлганидек, ўтган йилларда қилинган ҳамма ишларга чизиқ тортиб юбормоқчи эмасман. Совет раҳбарияти ва ташқи сиёсат кадрларининг ғайрат-шижоати туфайли, ҳар томонлама чора-тадбирларни чидам билан амалга ошириб бориб, АҚШ ва СССР давлат раҳбарларининг Венадаги учрашуви ҳамда Хавфсизлик юзасидан Хельсинкидаги Кенгашнинг ўтказилишига муваффақ бўлинди. Венадаги битимга Брежнев ҳам имзо чекди. Хельсинки анжуманининг якунловчи акти тагида 35 давлат ва ҳукумат раҳбарлари, шу жумладан, Леонид Ильичнинг ҳам имзоси бор. Бу ҳужжатлар тарихга кирди ва ўзининг муҳим аҳамиятини сақлаб қолмоқда. Айни пайтда шуни ҳам қайд этиш керакки, Брежнев раҳбариятининг бюрократларча муносабати бизнинг ташқи сиёсатимизга, жумладан яқин Шарққа салбий таъсир кўрсатди. Маълумки, бутун Шарқ аҳолиси Улуғ Октябрь социалистик инқилоби ғалабасини зўр қувонч билан қарши олган эди.

Совет ҳокимиятининг дастлабки кунларида, Антанта давлатлари ва ички аксилинки-лобий кучлар большевизм ҳамда Совет ҳокимиятини йўқ қилиб ташлаш ниятида қуролли қўзғолонни авж олдиришган бир пайтда, Шарқ мамлакатлари Советлар жумҳурияти билан бирин-кетин дипломатик алоқаларни ўрната бошладилар.

Афсуски, бир неча йилдан сўнг мустамлакачи давлатлар Совет давлатининг Шарқ мамлакатлари билан яқинлашувини чеклаб, бу жараённинг олдини олишга муваффақ бўлишди.

Герман фашизми ва япон милитаризмининг тор-мор қилиниши, Совет Иттифоқи ҳал қилувчи роль ўйнаган иккинчи жаҳон урушининг ғолибона тугатилиши дунё сиёсий харитасидаги кучлар нисбатини тубдан ўзгартириб юборди, мустамлакачи давлатларга қарам бўлган ўнлаб халқлар ажнабийлар ҳукмронлигидан қутулишиб, ўз нигоҳларини СССР томонга қарата бошладилар, Совет Иттифоқи уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлади.

Еш мустақил давлатлар билан СССР ўртасида яқинлашувнинг янги босқичи бошланди. Шарқ Москва, КПСС Марказий Қўмитаси, СССР Олий Кенгаши Президиуми, ҳукумат ва бошқа органларнинг диққат марказида бўлди, барча соҳаларда, турли шаклларда ҳамкорлик кенг қулоч ёйди. Нигоҳни Шарққа қаратиш борасида кўп ишлар қилинди бунга Патрис Лумумба номидаги дорилфунун ташкил этилганлиги, дастлабки космик кемага «Шарқ» номи берилганлиги ва бошқа тадбирлар мисол бўла олади.

Ўша йилларда Совет Иттифоқининг Яқин Шарқ билан алоқасини тобора мустақкам лашда ва кенгайтиришда олий давлат арбобларининг ўзоро визитлари, бу муносабатларнинг инсонпарварлик, тенг ҳуқуқли характери, СССРнинг бу қитъанинг эзилган в хўрланган халқларига ҳурмат билан муносабатда бўлганлиги муҳим роль ўйнади.

Мисол тариқасида, 50-йилларнинг ўрталарида КПСС МҚининг ўша вақтдаги котиб ва ташқи ишлар вазири Д. Т. Шепиловнинг Қоҳирага борганлигини айтиш мумкин. Унинг советларнинг Яқин Шарқдаги сиёсатини ошкора, аниқ ва равшан баён қилиб берганлиги бу регион халқларининг СССРга бўлган меҳрини, хайрихоҳлигини яна ҳам ошири юборди.

Шу билан бирга, Шарққа оид сиёсатнинг айрим жиҳатларида ақидапарастлик и мазҳабчилик аломатлари кўрина бошлади, юқори мансабли баъзи бир арбоблар мажсца-ленинча таълимотни тор, субъектив тушуниши дипломатиямиз имкониятлари чеклаб қўя бошлади.

Мана, масалан, араб давлатларини олайлик. Айрим мафкурачиларимиз ва олимп римиз кабинетда ўтириб олишиб, уларни бир неча гуруҳларга бўлиб чиқишди. По шолик тузумидаги мамлакатларни консерватив ёки реакцион давлатлар деб аташ жумҳурият тузуми ўрнатилган мамлакатларни социалистик йўналишдаги ёки социали йўлидан бораётган давлатлар қаторига қўишди. Ташқи сиёсатни мана шу схема асои да олиб боришди.

Яхши шарт-шароитлар бўлгани ҳолда ақидапарастлик, мазҳабчилик йўлидан бор фаолиятимиз доирасини ўзимиз чеклаб қўйдик, подшолик тузумидаги давлатлар умуман ҳар қандай давлатларни, улар қандай бўлса шундайлигича қабул қилиш ва ў давлатлар билан уларнинг катта ёки кичиклигидан, ички тузуми қандайлигидан қи назар, муносабатларни тенг ҳуқуқлили асосида ўрнатиш ўрнига, дипломатиямиз ж камдан-кам ташаббус кўрсатарди, у ёки бу мамлакат дўстлик қўлини узатгудай бў баъзида эътиборсиз қолдириларди, қўллаб-қувватланмас эди.

Араблар (Миср, Сурия, Иордания) навбатдаги урушда (1967 йил, июнь) ўз ҳудуд

рининг яна бир қисмидан маҳрум бўлдилар, қанчадан-қанча инсон кучлари ва моддий бойликларидан ажралдилар. Уруш тугаганидан бир ой ўтгач, бизларни — таниқли шарқшунос, журналист Павел Демченко ва бошқа ўртоқларни жойлардаги аҳвол билан танишиш, одамларнинг кайфиятини билиш, мамлакат раҳбарлари билан учрашиш мақсадида Сурияга юборишди. Суриянинг ўша пайтдаги президенти Атаси, бош вазир Хлефави, ПАСВ (Араб Социалистик Уйғониш партияси) иккинчи котиби Жаидид, мудо-аа вазири Ҳ. Асад, ташқи ишлар вазири Махус, Сурия Компартияси раҳбарлари Боғ-дош ва Файсал, ҳарбий бошлиқлар, руҳонийлар, турли сиёсий партиялар ва Фаластин озодлик ҳаракати йўлбошчилари билан бўлган суҳбатлар натижалари, шунингдек жанг майдонларида ва Кунейтр шаҳрида кўрган-кечирганларимиз тўғрисида КПСС МҚига батафсил маълумот бердик. «Правда» газетасида мақола эълон қилдик.

Москвада Совет — Сурия дўстлиги жамияти тузилди. САЖ билан ҳамкорликни яна да чуқурлаштириш ва кенгайтириш юзасидан кенг қарор қабул қилинди.

Шуни айтиш керакки, бутун диққат-эътиборни жумхурият режимида қаратиб, уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатдик, қўллаб-қувватладик. Бунга Асувон ва Фирот гидротехника комплекслари, металлургия ва машинасозлик заводлари, портлар, йўллар, давлат хўжаликлари, суғориш иншоотлари, электростанциялар, ўқув юртлари, шифохоналар ва бошқа объектлар қурилишини мисол қилиб келтириш мумкин. Буларнинг ҳаммаси Совет Иттифоқининг бу минтақадаги қўшилмаслик ҳаракатидаги ва жаҳон майдонидаги обрў-эътиборини, довруғини ошириб юборди.

Ғарбда баъзи бировлар ўшанда, ҳозир ҳам 1973 йил октябридаги араблар билан Исроил ўртасидаги уруш учун айбни маълум даражада СССРга тўнкамоқчи бўлишади. Бунинг учун ҳеч қандай асос йўқ. Аксинча, Совет Иттифоқи ҳарбий низонинг олдини олиш учун кўп ҳаракат қилди. 1973 йилнинг бошларида президент Асаднинг ПАСВ, ҳукумат ва Миллий фронтнинг бошқа арбоблари билан бирга Москвага келиш истаги борлигини элчихонамизга маълум қилишди. Табиийки, бу хабарни ўша заҳотиёқ етказдик ва ижобий жавоб олдик. Кремлда Совет раҳбарлари билан бўлган суҳбатда Ҳ. Асад Сурия ва Мисрдаги разведка ва бошқа хабарларга қараганда Исроил ўз қўшинларини чегарага яқин жойга тўплаётганини, ҳужумга зўр бериб тайёргарлик кўраётганини, шу кунларда уруш бошланиб кетиши мумкинлигини айтди.

Л. И. Брежнев ва А. Н. Косигин янги қуролли тўқнашувга ҳечам йўл қўймаслик, Исроилнинг ҳужум қилишга баҳона топмаслиги учун қўлдан келган ҳамма ишни қилиш зарурлигини қатъий тайинлаб, Совет Иттифоқи араб-исроил урушига мутлақо қарши эканлигини таъкидладилар. Узаро бир фикрга келишди. Сурия делегацияси Москвадан Дамашққа қўнмай, тўпла-тўғри Қоҳирага учиб кетди. Асад бу ерда Садат билан юзмаюз учрашиб, батафсил гаплашди. Совет раҳбарлари бундай шароитда АҚШ президентида Исроилга маълум маънода таъсир кўрсатишни илтимос қилган бўлишлари мумкин.

Бироқ воқеаларнинг бориши бошқача тус олди. Уша йилнинг 6 октябрида, кечаси алламаҳалда президент Асаднинг совет элчисини кўрмоқчи эканлигини маълум қилишди. Кечаси биз элчихона маслаҳатчиси Султонов билан бирга президент ёрдамчиси ҳамроҳлигида унинг машинасида элчихонадан жўнаб кетдик. Президент резиденциясидан, унинг квартираси ёнидан ўтиб, ташландиқ бир боққа кирдик. Ёрдамчи қўл фонари билан йўлимизни ёритиб борарди, қоронғуда яширин зинадан чуқур бир ертўлага тушдик. Бу ер остидаги катта бир иншоот эди. Йўлақдан бир неча қадам юрдик, ён томондаги хонадан ҳарбий формада президент Асад чиқиб, биз томон кела бошлади. Қўшни хоналарда қарийб ҳамма етакчи ҳарбий бошлиқлар тўпланишганди.

Маълум бўлдики, бу олий бош кўмондоннинг дала штаби экан, бу ерда иш қизиб кетганди. Биз бош кўмондон хонасига кирдик. У, Исроил Суриянинг аҳоли пунктларини ўққа тутта бошлаганини, авиацияси мамлакат осмонида учиб юрганини, бомбардимон қилаётганини, чегарада жанговар ҳаракатлар бошланганини маълум қилди. Урушнинг олдини олиш мумкин бўлмасмикин, деган саволга у, ҳамма чора-тадбирларни ишлатиб кўрдим, натижаси бўлмади, деб жавоб қилди. Миср чегараларида жанглар кетяпти, деди у сўзида давом этиб.

У харитадан икки томоннинг ҳам кучлари жойлашган пунктларни кўрсатди, ҳарбий ҳаракатларнинг келгусида қандай ривожланиши мумкинлигини айтиб, бу сафар уруш узоққа чўзилмайди, деди. Сўнгра у барча араб мамлакатларида, халқаро кўламда ички кучларни сафарбар этиш борасида кўрилаётган тадбирлар тўғрисида гапирди. Совет томони янги, анча хавфли вазият юзага келганини ҳисобга олиб, битимда белгиланган ўз мажбуриятларини бажаришга тезроқ киришар, деб умид билдирди.

Биз бу ҳақда дарров марказга хабар қилдик. Айтиш мумкинки, ўша кундан бошлаб Кремль билан президентнинг Дамашқдаги бункери ўртасида бевосита алоқа ўрнатилди. Мамлакатимиз битим доирасидаги ўз мажбуриятларини барча моддалар бўйича, биринчи навбатда иқтисодий, ҳарбий техникани етказиб бериш ва бошқа соҳалардаги мажбуриятларини беками-кўст изчил бажариб турди. Бизнинг маслаҳатчилар ва мутахассисларнинг ҳарбий ҳаракатларда иштирок этиши қатъян ман қилинганди, улардан биронтаси уруш майдонида ҳалок бўлмади ва асирга тушмади. Бизнинг инженер-

техника ходимларимиз ва малакали ишчиларимиз Сурия — Совет ҳамкорлиги объектларида виждонан, ҳалол меҳнат қилибгина қолмай, уларнинг ҳар бири фронтга кетган икки-уч суриялик ҳамкасбларининг ўрнида ҳам ишларди. Бир неча кун ичида совет хотин-қизлари, болалари самолёт ва теплоходларда Суриядан олиб чиқиб кетилди, битта одам ҳам шикасти емади. Элчихона, савдо ваколатхонаси ходимлари, иқтисодий маслаҳатчилар, аташше ва бошқа ходимлар казарма ҳолатига ўтиб, ҳаммалари бир жойда яшашди.

Совет ҳукумати жаҳон жамоатчилигининг диққат-эътиборини тортиш, БМТ хавфсизлик кенгаши орқали урушни тўхтатиш ва низони тинч йўл билан ҳал этиш учун дипломатик фаолиятни авж олдириб юборди. Оғир, машаққатли жанглар борар эди. Исроил самолётлари Совет маданий маркази, Сурия армиясининг бош штаби ва бошқа биноларни бевосита ракетадан ўққа тутгани учун бир неча совет кишиларидан жудо бўлди.

АҚШ билан биргаликда астойдил изланиш натижасида БМТ Хавфсизлик Кенгашида халқаро конференцияни чақириш тўғрисида келишиб олинди. Сурия аскарлари ва офицерлари мардонавор жанг қилдилар. Лекин ўша кунлари Миср президенти Садат Синайдаги ҳарбий ҳаракатларни сира қутилмаганда бирдан тўхтатиб, ўз иттифоқдоши Сурияни Исроил билан яккама-якка қолдирди. Сурияда фавқулодда оғир ва анча хавфли вазият юзага келди. Ироқ, Саудия Арабистони, Қувайт ва бошқа араб мамлакатларининг ҳарбий ёрдами етарли эмас эди.

Ташқи сиёсий кучлар ҳаракати билан уруш Дамашқ остонасида тўхтатилди. Исроил, Сурия, Миср, СССР, АҚШ ва БМТ вакиллари иштирокида ўтган Женева тинчлик конференцияси урушни тўхтатиш ва урушдан кейинги келишмовчиликларни тинч йўл билан ҳал қилиш шартларини расмийлаштиришга олиб келдики, буни ҳамма зўр қониқиш билан қабул қилди. Шу муносабат билан СССР ташқи ишлар вазирининг биринчи ўринбосари Василий Васильевич Кузнецов бошлиқ совет дипломатларининг жуда катта ишини алоҳида таъкидлаб ўтишни истардим.

Лекин шу аснода Яқин Шарқдаги сиёсий ва дипломатия соҳаларидаги жуда катта имкониятларимиздан нақадар бўш фойдаланаётганимиз маълум бўлиб қолди.

Бу ўринда аввало тўрт сабаб тўғрисида гапириш мумкин: Исроил билан дипломатик алоқаларни узганлигимиз, подшолик тузумидаги давлатларга нисбатан мазҳабчилигимиз, кўпроқ шахсга таяниш, дипломатиямизнинг маънавий-психологик асослари. Бу омилларнинг ҳаммаси ўзаро боғлиқ, лекин шунга қарамай, уларни алоҳида-алоҳида, қисқача қараб чиқамиз.

Суриянинг атоқли сиёсий ва жамоат арбоблари арабларни, шу жумладан Сурияни беғараз ва қатъий қўллаб-қувватлагани учун Совет Иттифоқига миннатдорчилик билдириш билан бирга, СССРнинг Исроил билан алоқани узганлигига ачинишди. Шуниси қизиқки, келиб-келиб араблар афсусланишди. Бу сермулоҳазали одамлар, буюк давлат икки томонга баравар таяниб иш кўрсагина воситачи ролини ўйнаши мумкинлигини, низолашган томонларга бир хилда муносабатда бўлган, уларнинг биронтаси таъсирга берилмаган тақдирдагина икки томонга ҳам таъсир кўрсата олишини яна тушунардилар. Улар, Совет Иттифоқи Исроил билан бевосита алоқа ўрнатса, ўз сиёсатини қаттиқроқ ўтказиши мумкинлигига, исроилликлар билан музокараларда, алоқаларда арабларга бирон-бир зарар етказмаслигига, аксинча уларнинг манфаатларини ҳимоя қилишига астойдил ишонишарди.

Мен атоқли араб арбобларининг бу фикр-мулоҳазаларини маъқуллашимни Сурияга 1967 йилда биринчи бор борганимдан кейиноқ Л. И. Брежневга гапирганимда, у тўғридан-тўғри шундай жавоб қилди:

— Биласанми, мени сионистларга мойиллиги бор, арабларни, мусулмонларни хуш кўрмайди, деб айблай бошлашди. Ташқи ишлар вазирлиги Исроил билан алоқани узиш тўғрисидаги қарор лойиҳасини тақдим этди, биз қабул қилдик...

Менга айтган гапи шу бўлди. Бизнинг бу масаладаги ожизлигимиздан Ғарб дипломатияси усталик билан фойдаланди. 1973 йил октябрь уруши кунларида, ҳамма ёқда дипломатик иш авж олиб кетган бир вақтда совет элчихонаси ходимларининг баъзида Киссенжерга ҳаваслари келарди. Громикога эса ачинишарди. Киссенжер бир кунда Қоҳира, Тель-Авив, Саудия Арабистонида бўлишга улгурарди, Дамашққа бир неча соатда келиб-кетарди. Андрей Андреевич эса ўзининг маҳобатли самолётида, улкан штати билан учиб келиб, вақтининг кўп қисмини шоҳона саройда ўтказарди, президент, ташқи ишлар вазири билан учрашарди, бўлди-вассалом! Шунга бир қанча кунини сарфлаб, яна учиб кетарди.

Бизнинг элчихонамиз Женева конференциясидан араб-исроил низосини тинч йўл билан ҳал қилиш учунгина эмас, балки исроилликлар билан бевосита алоқа ўрнатиб, совет-исроил муносабатларини тиклаш ва ривожлантириш масалаларини қадам-бақаддам муҳокама қилиш учун бир қулай восита сифатида фойдаланишни қатъий таклиф этди. Андрей Андреевич Женевада Исроилнинг ўша пайтдаги ташқи ишлар вазири Эбон билан умумий музокаралардагина учрашиб қолмай, бир неча бор яккама-якка суҳбатлашган ҳам эди. Назаримда, Женевада араб-исроил низосини тинч йўл билан ҳал

этишга эришибгина қолмай, шунингдек, совет-исроил муносабатларини яхшилаш, уларни кенгайтириш учун ҳам йўл очилганди, зеро ўша шароитларда араблардан биронтаси бунга эътироз билдирмасди.

Афсуски, имкониятдан фойдаланилмади, бу иш яна тўхтаб қолди. Ҳолбуки, фронт яқинидаги араб давлатларининг бошлиқлари Исроилнинг расмий кишилари билан учрашдилар, биргаликда Женева конференциясида қатнашдилар. Президент Садат эса Миср билан Исроил ўртасида олий даражада икки томонлама алоқа ўрнатишга киришди, музокаралар давомида бир-бирларини тушунишиб, айрим муҳим масалалар юзасинда қарорлар қабул қилишди.

Сурияда мен дипломатия корпусининг дуайени эдим. Совет Иттифоқининг Исроилдаги манфаатларини Тель-Авивдаги Финляндия элчиси ҳимоя қиларди. У Дамашққа бир неча бор келиб, Исроилда фақат коммунистлар ёки совет олинган ҳудудлардаги арабларгина эмас, шунингдек, жуда кўп яҳудийлар ҳам совет-исроил муносабатларининг тикланишини хоҳлашларини менга гапириб берганди.

Ўшанда подшолик тузумидаги ҳамма мамлакатлар (Саудия Арабистони, Баҳрейн ва бошқа айрим мамлакатлардан ташқари) билан биз дипломатик муносабатлар ўрнатгандик, у юртларда элчихоналар барпо этилганди, малакали дипломатлар ишларди. Лекин ишлар зарур кўламда олиб борилмасдики, бу эса советларга қарши кучларга жуда қўл келарди.

Шахсга сиғинишни қоралаган ҳолда, айниқса Шарқда шахс ролига етарлича баҳо бермаслик мумкин эмас, албатта. Лекин агар ана шу шахс орқасидаги, у президентми, бош вазирми ёки бирон бир партиянинг йўлбошчисими, барибир, халқни — ишчилар, фаллоҳлар, зиёлиларни етарли даражада кўрмаслик, бу ёмон. Бунда позициямиз мустаҳкам бўлмади. Аксинча, жамиятнинг ҳамма табақалари СССР сиёсатини, амалий фаолиятини билишса, уни қадрлашса, юқорида шахсларнинг алмашишини нима деб аталмасин — инқилобми, мустаҳкамлашми, тўнтарилишми, фитнами, барибир улар биз билан алоқани узмаганлар, давлат тепасига келган янги бошлиқлар Совет Иттифоқи билан ҳамкорликни давом эттирганлар. Жумладан, Жазоирда, Сурияда, Ироқда, Жанубий Яман ва бошқа давлатларда шундай бўлди.

Ўшанда Судан билан Мисрда бунинг акси бўлди. Эсимда, мустақил Суданнинг биринчи президенти генерал Аббудни Москвада жуда яхши кутиб олишди, ҳар томонлама ҳамкорлик тўғрисида келишиб олинди, ёш давлатга очиқ кўнгиллик, бағри кенглик билан ёрдам қўлини узатдик. Президент соқчиларининг бошлиғи Нумейри бир кечада тўнтариш қилиб, ўзи президент бўлиб олганидан кейин, ҳамма нарса ўзгариб кетди.

Ёки Мисрни эслайлик. Араб халқининг буюк фарзанди, доно раҳбар Жамол Абдул Носир халқни оёққа турғизиб, унга раҳнамо бўлиб, миллий инқилобни амалга оширди. У Совет Иттифоқи билан ҳар томонлама ҳалол, тўғри муносабат ўрнатди, ҳукуватимиз уни қўллаб-қувватлади, ҳамма соҳаларда ҳамкорлик кенг қулоч ёйди.

Рўзнамалардан Носирга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилганини ўқиганимдан кейин, ўша заҳоти Совет раҳбарлари билан бўлган суҳбатда бу иш чакки бўпти, дедим. Носирнинг Совет Олтин юлдузини бирон марта тақмагани ҳам бежиз эмас. Мисрликлардан баъзилари Москвада менга Совет Иттифоқининг Мисрда самимий муносабати биз арабларда ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди, Носир ҳам СССР билан бажонидил ҳамкорлик қилади, деб гапиришарди. Лекин бошқа мамлакатлардагина эмас, балки Мисрнинг ўзида ҳам душманлар, ичи қора одамлар оз эмасди. Улар бу фактдан Носирнинг обрўсини тўкиш учун фойдаланишга, у Олтин юлдуз учун Совет Иттифоқига сотилди, деган иғво гапларни тарқатишга уринишди. Баъзи бировлар, Шарқнинг айрим ёш йўлбошчиларини «мана шундай йўл билан қўлга оляйсизлар», деб бизларга ҳам айб қўйишди, Афсуски, Носир тўсатдан вафот этди. Унинг ўрнига Садат келди. У қисқа муддат ичида ҳамма нарсани ўзгартириб юборди, мамлакатларимиз ўртасидаги муносабатни энг паст даражага тушириб қўйди.

Ниҳоят, Шарққа оид сиёсатимизнинг маънавий-психологик асослари хусусида гапирмоқчиман. Асрлар давомида мустамлакачилар томонидан эзлиб, хўрланиб, таланиб келинган мустамлака мамлакатлари халқлари тенглилик, яхши муносабат, инсоний қадр-қимматни эътироф этиш; кўҳна тарихи, бой маданияти, маънавий оламини қадрлаш туйғусини айниқса чуқур ҳис этадилар. Араб олимларининг айтишича, бутун тарихлари давомида Муҳаммад пайғамбардан сўнг айни В. И. Ленин Шарқ халқлари дардини чуқур тушунди, уларнинг маънавий-ахлоқий қадриятларини ҳурмат қилди, эъзозлади. Шунинг учун сал бўлсаям назар-писанд қилмаслик, майда-чуйда нарсаларда ўз устунлигини кўрсатиш ёки жиндек танбەҳ ҳам, турмуш тарзини, таомларини, урф-одатларини менсимаслик ҳам уларнинг иззат-нафсига тегади, оғир ботади.

Шу ўринда бир факт келтираманки, бу менсимасликнинг жиндек кўриниши ҳам қандай хатарли оқибатларга олиб келишини кўрсатади. 1974 йилда Суриянинг президенти Асад бошчилигидаги партия-давлат делегацияси Москвага келди. Биринчи расмий учрашувни Кремлда МҚ Сиёсий бюроси кабинетиде соат 11 га тайинлашди.

Бутун дунёда жуда оддий бир қоида бор: икки тенг делегация ёки давлат раҳбарлари расмий равишда учрашмоқчи бўлишса, залга бир вақтда баравар кириб келишади,

ўртада тўхташади, бир-бирлари билан қўл бериб кўришишади. Биз ҳаммамиз, Совет делегацияси аъзолари соат 10 дан 50 минут ўтганда тўпландик, шу пайт Леонид Ильич ўрнидан турди-да, қўшни хонага чиқиб кетди, у ерда узоқ ушланиб қолди. Шу пайт олдимизга қабулхона навбатчиси келиб, беш минути кам ўн бирда келишган Сурия делегацияси аъзолари ўринларидан туриб чиқиб кетишганини ҳаяжонланиб гапирди. Биз Леонид Ильични қидириб кетдик. Маълум бўлишича, у ҳожатхонадан кейин дам олиш хонасига кириб, хотиржам чекиб ўтирган экан. Унга бўлган воқеани айтишнинг нида Леонид Ильич сурияликлар нега кетиб қолишди, буни қандоқ тушунса бўлади, деб сўради. Балки уларни хафа қилишгандир? Н. В. Подгорний: «Биз улар билан учрашувга белгиланган вақтда келмадик. Афтидан, кутишмасдан кетиб қолишган», деб жавоб қилди.

Уша заҳотиёқ В. В. Кузнецов билан менга уларнинг олдига боришни буюришди. Улар Ҳ. Асаднинг Кремлдаги резиденциясида экан. Кириб бордик, ҳаммаси хомуш, жим ўтиришарди. Василий Васильевич президентнинг олдига бориб, англашилмовчилик бўлибди. Леонид Ильич, ҳамма делегациямиз Сизни кутишяпти, деди одоб билан. Бунга Асад шундай жавоб қилди:

— Илтимос, самолёт беришсин. Биз ҳозир ҳаммамиз Дамашққа учиб кетамиз.

Кузнецовнинг, хўш, ўзи нима гап, деган саволига у шундай деди: «Совет раҳбарларига етказинг, улар мени Асад исмли киши сифатида қабул қилмасликлари, гаплашмасликлари мумкин. Ҳозир мен бу ерга Сурия халқи ва давлатининг вакили, президент сифатида келганман. Мен билан бирга партия, давлат ва ҳарбий раҳбарликнинг бутун состави келишган. Ахир, муносабат ҳам шундай бўладими, қабулхонада шунча куттириб қўйишса-я? (10 минутдан ортиқ).

Мен ҳам бир нима дедим, лекин гапларни президент қарорига таъсир этмади. Василий Васильевич менга телефон қилишни буюрди-да, ўзи жойида қолди. Мен қўшни хонага чиқиб телефон қилдим. Трубкани Леонид Ильич олди. Воқеани қисқача тушунтирдим. У: «Нима қилиш керак?» деб сўради, мен: «Косигин кирса яхши бўларди», деб жавоб қилдим. У: «Ҳозир олдингизга киради» деди. Сал ўтмай, Алексей Николаевич кириб келди. У гўё ҳеч гап бўлмагандай мийиғида кулумсираб, Асад билан, кейин делегация аъзоларининг ҳар бири билан гаплашди, дипломатия тарихидан қизиқ фактларни гапириб берди. Кейин аҳволимизни бироз тушунтирган бўлиб, деди: «Мен Сизларни олиб кетгани келдим. Уртоқларимизнинг ҳаммаси кутишяпти. Қани, юринглар». Асад бошқаларга мурожаат қилиб: «Хўш, борамизми?» деб сўради. Рози бўлишди. Ҳамма кетди. Мен орқада қолиб, дарров Леонид Ильичга телефон қилдим. Сиёсий бюро кабинетининг икки томонидаги эшиклар очилиб, икки делегация ҳам Брежнев ва Асад бошчилигида бир хил масофада учрашишди, кучоқлашиб кўришишди, ўпишишди, кейин стол атрофига ўтиришди. Бояги кўнгилсизлик ҳақида гапирилмади. Лекин битта арзимас хато ҳар қандай ишни барбод қилиши мумкинлиги ҳақида аччиқ таассурот қолди. Музокаралар бошланди, уларнинг якуни бўйича ҳукуматлар ва партиялар ўрта-сида режалар ҳамда битимлар имзоланди.

Стол атрофида Андрей Андреевич ҳам ўтирарди. Леонид Ильичнинг бу қилиғини дипломатик талантнинг ифодаси деб ҳисобламаётгани унинг маъюс чеҳрасидан шундай сезилиб турарди.

АҚШ президенти Никсон 1973 йил октябрда уруши оқибатлари тинч йўл билан бартараф этилганидан кейин Яқин Шарқ мамлакатларини айланиб чиқди. Қатор Араб мамлакатларида, Исроилда бўлди, сўнг Дамашққа келди. Уни ҳамма жойда дабдаб билан қарши олишди. Никсон алоҳида бир ҳурмат юзасидан президент Асаднинг оиласини бориб кўрди, унинг хотини, болалари билан суратга тушди. Бу сурат ҳамма газеталарда босилди.

Хабар қилишларича, икки президентнинг муваффақиятли музокаралари натижалари АҚШ билан Суриянинг ўзаро муносабатларида янги босқични очди.

Дамашқдаги Совет элчихонаси шошилинч телеграмма олди, унда президент ҳузурида бўлиб, унга ПАСВ Бош котиби, САР президенти ўртоқ Ҳафиз Асаднинг таклифиг мувофиқ КПСС МҚ Бош котиби, СССР Олий Кенгаши Президиумининг раис Л. И. Брежнев яқин кунларда расмий визит билан Сурияга бориш истагини билдирганини маълум қилиш топширилган эди.

Биз президент билан учрашиб, бу хабарни унга етказдик. У бу хабарни мамнунли билан қабул қилиб, ўзим ҳам, бутун Сурия халқи ҳам азиз меҳмон Леонид Ильич Брежневни истаган вақтда кутиб олишга тайёрмиз, деди.

Визит куни ва дастури тўғрисида келишиб олингандан кейин Дамашқда, бутун мамлакатда катта тайёргарлик ишлари олиб борилди. Ҳукуматда, Миллий фронтда, шаҳарда, вилоятларда, турли вазирликлар, идоралар, корхоналар, муассасаларда, Сурия — Совет ҳамкорлик объектларида махсус комиссиялар тузилди. Почта ва телегра вазирлиги махсус марка чиқаришга қарор қилди. Театр жамоаси концерт дастури тайёрлаб, унга рус рақс ва кўшиқларини киритди. Шоирлар шеърлар ёзишди. Дамашқдорилфунуни ҳурматли меҳмонга фахрли унвон беришга қарор қилди. Трикотаж ва тўқимачилик корхоналари ўз маҳсулотларини рус нақшлари ва меҳмон портрети билан

чиқара бошладилар. СССР давлати йўлбошчисининг келиши ҳамма ерда асосий мавзу бўлиб қолганди.

Тегишли вазирликлар, идоралар масъул ходимлари гуруҳи Москвадан Дамашққа келадиган делегацияга ҳамроҳ бўладиган ва унга хизмат қиладиган кишилар рўйхати билан келишди. Биз ташқи ишлар вазири Хаддам (ҳозир у Суриянинг вице-президенти) ҳузурида бўлдик. У рўйхат билан танишиб чиққач, бироз ўйлашиб турди-да, деди: «Уларнинг бир қисмини кўшни шаҳарларда жойлаштирсак бўладими?» Уларнинг ҳаммаси бирга, ёнма-ён бўлишлари керак, деганимиздан кейин у: «Агар Дамашқдаги ҳамма меҳмонхоналарни бўшатиб, Совет делегацияси ихтиёрига берсак ҳам, барибир ҳаммани жойлаштиришнинг иложи йўқ» деди. У, қўлимиздан келган ҳамма ишни қиламиз, деди, биз ҳам совет муассасалари ходимларини зичроқ жойлаштириб, бирнеча бинони бўшатиш имконини қидириб кўрамиз, дедик.

Ниҳоят, ҳамма нарсани келишиб олдик. Мамлакат азиз меҳмонни белгиланган кунда кутиб олишга тайёр. Бирдан шошилишча телеграмма олдик, унда: «Президент Х. Асад ҳузурига бориб, кутилмаган ҳодисалар туфайли Л. И. Брежнев, афсуски, белгиланган кунда Дамашққа боролмаслигини маълум қилинг», дейилганди.

Кичкина, лекин кўҳна, мағрур мамлакат раҳбарлари ва халқининг, бу ерда яшаётган бир неча минг совет кишиларининг бу нохуш хабарга муносабати тўғрисида гапириб ўтирмайман...

Мана, қирқ йилдирки, танасидан қон оқаётган Яқин Шарқдаги ҳозирги танглик муҳимлиги, мураккаблиги, долзарблиги, турли даражада бўлган тахминан ўн муаммо-ни ўз ичига олади.

Ҳозир уларни икки томонга ҳам маъқул бўладиган асосда ҳал этиш учун шароитлар бирмунча қўлай бўлиб қолди.¹ Бунинг учун халқаро, юридик, тарихий ва сиёсий асослар мавжуд. Энг муҳими ният, реализм, ҳозирги вазиятнигина эмас, бу давлатлар халқларининг туб манфаатлари, тақдири, дунёда тинчлик ўрнатиш манфаатларини ҳушёрлик билан ҳисобга олишдир.

Бу муаммоларни ҳал этишнинг қандай йўллари ва воситалари бор? Улар тўғрисида ҳар кун турли тилларда ёзишади, гапиришади.

БМТ Бош Ассамблеясининг 1947 йил 29 ноябрдаги 181 рақамли резолюцияси бошланғич мустақкам асос бўлиб, у билан ҳисоблашмасликка, айниқса уни инкор этишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Мазкур резолюция ваколат асосида идора қилинадиган Фаластин ўрнида икки давлат — араб ва яҳудий давлатини барпо этишни кўзда тутганди. Яҳудийлар давлати Исроил 1948 йилнинг 14 майида тантанали равишда эълон қилинди. Бен Гурион буни эълон қилиб, унинг байроғини кўтарди ва биринчи бош вазир бўлди. Лекин Фаластинда мустақил араб давлатини ташкил этиш барбод қилинди. Шундан бери Фаластин араблари, Иордан дарёсининг ғарбий соҳилидаги ва Ғазо секторидаги араблар ҳам, қочоқлар ҳам ўзи туғилиб ўсган ерларида яшаш ва ўз халқ давлатини барпо этиш орзусидан, умидидан воз кечганлари йўқ, умуммиллий ҳаракатларини давом эттирмақдалар.

Фаластинликларнинг миллий-озодлик ҳаракати янги босқичга қадам қўйди. Агар улар қирқ йил давомида ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун бошбошдоқлик билан, жойларда кўпинча уюлмаган ҳолда курашган бўлсалар, 1987 йилнинг 8 декабридан бошлаб интифада — умумхалқ кўзғолони бир кун ҳам бўшашмаяпти, уч йилдирки, босиб олинган ҳудуднинг ҳаммасида тарихда сира кўрилмаган кўламларда давом этапти.

Мақсад аниқ, қонуний — ҳар бир араб ва бутун араб миллатининг тортиб олинган ҳақ-ҳуқуқларини тиклашдир.

Бир йил аввал — Фаластинда мустақил араб давлати ташкил этилганлиги эълон қилинди. ФОҚТ — Фаластинни озод қилиш ташкилоти — Фаластин халқининг бирдан-бир тўла ҳуқуқли вакили Исроилнинг мавжудлигини эътироф этди ва Исроил ҳукумати билан алоқа ўрнатишга тайёр эканлигини билдирди.

Шундай қилиб, Фаластин арабларининг умумхалқ чиқишлари, мустақил давлат тузганликлари ва миллий ҳаракат йўлбошчиларининг Исроил вакиллари билан учрашишга ва музокаралар олиб боришга тайёр эканлиги, буларнинг ҳаммаси Фаластин инқилоби йўлбошчилари позициясининг, тафаккурининг кескин ўзгарганлигини, инқилобда янги босқич бошланганини кўрсатади.

Исроил тўғрисида. Бу кичкина мамлакат ўтган давр ичида ўзининг умри боқийлигини кўрсатди, ниҳоятда оғир ички ва ташқи шароитларда замонавий қуроллар, шу жумладан, самолётлар, танклар, ядро бомбаси, ракеталар билан қуролланган ўз армиясини тузди: фан-техника тараққиётининг олдинги сафида бораётган давлатлар қаторига қўшилди. АҚШ ва бошқа капиталистик давлатлар, жаҳон сионизми ва дунёнинг турли бурчакларида яшаётган 12 миллион яҳудий Исроилга хайрихоҳ бўлиб, уни ҳар томонлама қўллаб-қувватламоқда.

Шу билан бирга, қирқ йил мобайнида қанчадан-қанча ҳукумат сиёсий йўлбошчилари, исроилликларнинг қанча авлоди келиб кетди. Лекин халқ тақдирини белгиловчи

¹ Ушбу эсдаликлар Яқин Шарқдаги сўнги воқеаларга қадар ёзилган.

асосий муаммолардан биронтаси ҳал қилингани йўқ. Мамлакат аслида қамал ҳолатида, қулоғигача қарзга ботиб ётибди, халқнинг турмуш даражаси яхшиланмаяпти, келажакка ишонч йўқ, тирикчилик тўғрисидаги ташвишли ўйлар одамларни тарк этмаяпти.

Иккинчи томондан, салкам 4 миллионли Фаластин араблари ҳаракатга келди: маънавий, психологик ва жисмоний жиҳатдан анча ўзгарган араблар бир ёқадан бош чиқаришиб, ҳозирнинг ўзида, шу авлод кўзи олдида курашни охирига етказишга, она Ватанларида ўз миллий давлатларини барпо этишга азму қарор қилдилар. ФОҚТ қон тўкилиши ва одамларнинг қурбон бўлишига йўл қўймаслик, барча низоларни тинч йўл билан, сиёсий воситалар билан ҳал этиш мақсадида Исроилга ҳамкорлик қўлини узатмоқда, икки Фаластин давлати — араб ва яҳудий давлатларининг ёнма-ён, тинч-тотув яшашлари учун икки томонга ҳам маъқул бўладиган бир ечимга келиш учун интиладилар.

Мана шундай эзгу ишдан юз ўгириш, ўз халқи, тарих ва инсоният олдида жуда катта масъулиятни зиммага олиш, ўз мамлакати Исроилни янги-янги қийинчиликлар, мураккабликларга, қурбон беришга маҳкум этиш демакдир.

Араб ва яҳудийларнинг соф ниятли асл дўстлари, афтидан, уларнинг эртами-кечми тенгликка эришишлари, тил топишишларига умид қилишади. Бу борада Совет Иттифоқи уларни ҳамиша қўллаб келган ва бундан кейин ҳам қўллаб-қувватлайверади, ёрдамини аямайди.

Яқин Шарқ — ҳар жиҳатдан олиб қаралганда жуда муҳим регион, дунёдаги сиёсий иқлим бу ердаги аҳволга кўп жиҳатдан боғлиқ. Бу ерда дунёвий дин — иудаизм (5700 йил), христиан (1991 йил) ва ислом (1413 йил) дини пайдо бўлди. Бу минтақада яшовчи аҳолининг асосий қисми мусулмонлар бўлиб, уларнинг ерида Муҳаммад пайғамбар нозил этилган муқаддас китоб — Қуръонни тарғиб этган, ўлими олдиндан эса васияти — Ҳадисни баён қилган. Шароит қонун-қоидалари яратилган. Улар барча мусулмонлар турмуш тарзи, тафаккури, фаолиятининг асосини ташкил этади. Жаҳоннинг 120 мамлакатида яшайдиган ислом тарафдорларидан бир миллиарддан ортми шариятга амал қилишади.

Яқин Шарқ — инсоният цивилизациясининг бешиги.

Жаҳондаги ноёб ва рангли металллар, руда, энергия манбалари запасининг анча қисми мазкур минтақада жойлашган. Салкам 200 миллион кишини ташкил этувчи араблар Фиротдан Атлантик океанигача, Ўрта ер денгизидан Экваториал Африкагача чўзилган ҳудудда зич яшашади. Яқин Шарқнинг жаҳондаги ўрни ва аҳамияти мана шу ва бошқа омиллар билан белгиланади.

Менимча, Оврүпа ва Осиё учун қилингандай, янгича тафаккур ва реал таҳлил асосида Советларнинг Яқин Шарқ бўйича платформаси (концепцияси) ишлаб чиқилса ва эълон қилинса жуда фойдали иш бўларди.

Бу хусусдаги гапимни тугатар эканман, шунга таъкидлаб ўтмоқчиман: СССРнинг Яқин Шарқ бўйича қайта ишлаб чиқилган, янгиланган сиёсати турғунлик даврида бу минтақада чала қолган, ҳали қилинмаган ишларимизни ниҳоясига етказишга, унинг халқлари билан муносабатларни анча кенгайтиришга ёрдам беради.

Айрим мутахассислар юқорида айтган фикрларимни бу бир хом хаёл, юзаки ёндоқ иш дейишлари мумкин. Лекин бу ҳақда анча батафсил, қатъий гапиришимнинг боис шуки, Сурияда тўққиз йилдан ортиқ яшаганман, 14 араб мамлакатларига бордим Қуддус, Синай ва Жулан тепаликларида бўлганман, унга эса Москвада ишлаб, чет э Шарқи, жумладан, Яқин Шарқ муаммолари билан шуғулланганман. Шунинг учун ҳақ бу минтақа халқларига алоҳида бир ҳурмат, самимият билан қарайман, инсоният учун кўп эзгу ишлар қилган, бой тарихга эга бўлган, бугунги машаққатли ўтаётган араб ва яҳудийларнинг ҳаётлари яхши бўлишига, порлоқ истиқболга астойдил ишонаман.

Миллий сиёсатга келсак, (шунингдек, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг бошқа муҳим масалалари сингари) Леонид Ильич Брежнев бу масала билан шуғулланмасди, чунки ў ўтмишдошлари И. В. Сталин ва Н. С. Хрушчевнинг СССРда «Миллий масала тўла-тўки ва узил-кесил ҳал қилинган», деган сўзларига ишонарди. Мана шу жуда муҳим, марказб соҳани М. А. Суловга топширди, у эса, модомики миллат — синфий, тарихий категория экан, демак, у ўткинчи нарса деб ҳисоблар, унинг фикрича, бизда миллатларнинг яқинлашуви уларнинг қўшилиб кетишига олиб бориши керак эди. У «миллий озодлик ҳаракати» деган тушунчани тан олмас, уни асоссиз деб ҳисобларди.

Партия дастури ва КПСС XXII съезди бошқа ҳужжатларининг лойиҳасини тайёлаш давомида МҚ Президиумида миллий сиёсатга дахлдор тўртта асосий муаммо: миллий масаланинг мамлакатда қай даражада ҳал қилинганлиги, миллатларни яқинлашуви ва қўшилиши, миллий маданиятларнинг шакл ва мазмуни, чет эл Шарқида миллий-озодлик ҳаракатининг назарий жиҳатлари устида жиддий тортишувлар бўлди.

Муҳокама давомида дастлабки қатъий таърифларга айрим тузатишлар киритиш муваффақ бўлди, лекин М. А. Сулов ҳужжатларда бир қатор догматик қоидалар сақлаб қолди.

Бизнинг итоатгүй, ғоят даражада ғоявийлаштирилган жамиятимизда одат бўлгандек, КПСС XXII съезидан кейиноқ юқорида айтиб ўтилган, қабул қилинган концепцияларни маддоҳларча мақташ бошланди.

Мана, бир неча мисол. «Мамлакатимизда миллатларнинг қўшилиши ҳозирдаёқ юз берапти» («Грозненский рабочий» газетаси, 1961 йил, 7 сентябрь), «...ягона социалистик миллат қарор топапти» («Коммунист» журнали, 1960 йил, 6-сон), «миллатларнинг давлат йўли билан ҳуқуқий асосда қўшилиши — бу яқин келажакнинг иши». («Советское государство и право», 1961 йил, 12-сон), «Социалистик миллатларнинг яқинлашиши... ягона тилга эга ягона миллатни барпо этишга ёрдам беради», «Совет халқи — совет миллати» ва ҳоказо.

Бу хилдаги қинғайиш жойларда айрим олимлар, ёзувчилар, зиёлилар бошқа отрядларнинг ўз миллати, она тилини «ҳимоя» қилишга интилишларига сабаб бўлдики, бу миллий ўз-ўзини англашнинг кучайишига олиб келди. Чет элдаги душманларимиз шовшув кўтариб, гўё «СССР да миллийлик йўқолаётганмиш», «бемиллий байналмилалчилик» жорий этилаётган эмиш, деб исбот қилмоқчи бўлдилар.

Шу тариха ўша йилларда миллий масалада икки зарарли оғиш юз берди: нигилизм ва идеаллаштириш. КПСС бундан ташвишланиб бир неча кенгаш ўтказди (икки марта мени ҳам таклиф этишди). Икки йўналишнинг айрим вакиллари В. И. Лениннинг миллий масаладаги икки тенденция тўғрисидаги кўрсатмаларини бузиб талқин қилганликлари учун ҳам «Правда» йўл-йўриқ берадиган бир неча мақола эълон қилди. Мазкур мақола-ларда сьезд қарашларининг бир томонламалиги ифодаланди.

Бу барча хатоликлар ва шов-шувлар шунга олиб келдики, КПСС XX съезидан кейин миллий масалани амалга ошириш бўйича ижобий қадамлар аслида йўққа чиқарилди ёки ўзгартириб юборилди.

Бирнеча мисоллар келтираман. 1956 йилнинг ноябрь-декабрь ойларида КПСС МҚида миллий қурилишнинг айрим долзарб масалалари муҳокама қилинди, унда мен ҳам сўз олиб, Ўзбекистон Компартияси МҚи ва жумҳурият ҳукуматининг таклифларини баён қилдим.

Шу муҳокамалар якуни бўйича 1957 йилнинг 9 январидан ССР Иттифоқи Олий Кенгаши Президиумининг «Қабарда Автоном жумҳуриятини Қабарда-Балқар АССР қилиб ташкил этиш тўғрисида»ги, «Черкасия Автоном вилоятини Қорачой-Черкасия Автоном вилояти қилиб ташкил этиш тўғрисида»ги, «РСФСР таркибида Қалмиқ Автоном вилояти ташкил этиш тўғрисида»ги, «РСФСР таркибида Чечен-Ингушети Автоном жумҳуриятини қайта тиклаш тўғрисида»ги қарорлари қабул қилиниб, эълон қилинди.

Тошкентга қайтиб келганимиздан кейин бу миллат ва элатлар вакилларини таклиф қилиб, уларга қарорларни ва уларни амалга ошириш юзасидан Иттифоқ ҳамда жумҳурият ташкилотлари белгилайдиган тадбирларни ўқиб бердим. Улар партия ва ҳукуматимизга миннатдорчилик билдиришиб, ўз юртларига хурсанд бўлиб қайтиб кетишди. Лекин ўша миллат ва элатларга моддий, молиявий, ташкилий ҳамда бошқа шаклларда ёрдам кўрсатиш юзасидан белгиланган йирик тадбирларнинг кўпчилиги бажарилмади.

Ушанда зўравонлик ва қонунсизлик жабрини кўрган қримтатарларининг тақдири ҳар томонлама ўрганилди. Уларни сиёсий жиҳатдан оқлаш ва фуқаролиги масаласи қисман ҳал қилинди. Уларни туғилиб ўсган жойларига қайтариш ва давлатини — Қрим Автоном жумҳуриятини тиклаш масалалари кўрилганида Президиум аъзоларининг бирнечаси эътироз билдирди. Шу муносабат билан КПСС МҚи Президиуми аъзоси ва котиби А. Б. Аристовга РСФСР ҳамда Украина ССРнинг ўша пайтдаги раҳбарлари билан бу масалани яна бир бор ҳар томонлама чуқур ўрганиб, ўзаро келишиб, таклифлар киритишни топширишди. Бу топшириқ ҳам, Тоғли Қорабоғ ва месхети турклари муаммолари юзасидан бошланган ишдай охирига етказилмай, чала қолиб кетди.

Мана энди қайта қуриш, ошкоралик, демократия, эски жароҳатларни, маънавий-сиёсий муаммоларни очиб ташлади, жамиятимиз безовта бўляпти. Бу 60-йилларда адолатни тиклаш бўйича бошланган ишларни охирига етказмаган раҳбарларнинг масъулиятсизлиги, енгилтаклиги оқибатидир. Буларнинг ҳаммасини энди совет кишиларининг ҳозирги авлоди, партия ва давлат раҳбарлари ҳал қилишлари керак бўлади.

Леонид Ильич миллий сиёсат билан унчалик қизиқмаса ҳам жойларда бўлар, одамлар билан учрашарди. У Украина, Молдавия, Қозоғистон жумҳуриятларига, яъни ўзи ишлаган, ўтмиш хотиралари билан боғлиқ жойларга яхши муносабатда эди. Шу билан бирга, жумҳуриятимизда, айниқса Урта Осиёда, уни шунинг учун ҳам ҳурмат қилишардики, у ўз брошюраларида ва нутқларида маҳаллий аҳоли ҳақида илиқ сўзларни айтган эди. Уруш йиллари мамлакатнинг Оврупа қисмидан кўчириб келтирилганларни қучоқ очиб қарши олганликлари учун бутун Урта Осиё ва Қозоғистон халқларига бирнеча марта миннатдорчилик билдирди. Олмаотага кўчиб келган оилам қозоқларнинг самимий муносабати ва меҳрибончилигини ҳамиша ҳис этиб турди, деди.

1966 йилнинг 26 апрелида Тошкентда кучли ер қимирлади, кўп иморатлар бузилди, қурбонлар бўлди. Эртаси эрталаб Тошкентга Л. И. Брежнев билан А. Н. Косигин учиб келишди. Улар аэропортдан тўппа-тўғри элзила марказига боришди. Жабр кўрганлар билан суҳбатлашишди, вайрон бўлган биноларни кўздан кечиришди. Сўнгра Ўзбекистон Компартияси МҚи да бўлишди, партия фаоллари мажлисидан кейин Тошкентга ёрдам

кўрсатиш бўйича махсус иттифоқ штаби ташкил этишди, уни А. Н. Косигин бошқарди. Леонид Ильич телефонда бошқа жумҳуриятлар, ўлкалар ва вилоятларнинг биринчи котиблари билан гаплашди. Натижада Тошкентга БУТУН МАМЛАКАТ ёрдам берди, қисқа муддатда аҳоли уй-жой ва барча зарур нарсалар билан таъминланди. Тошкент Фахрли «Дўстлик шахри» номини олди. Уша кунларда Л. И. Брежнев ва А. Н. Косигин Мирзачўлга бориб, қилинаётган ишлар, эришилган ютуқлар билан танишишди. Бироз вақтдан кейин КПСС МҚи Пленуми чақирилиб, унда мамлакатда суғориш ишларини ривожлантириш муаммолари муҳокама қилинди.

Бу тадбирлар одамларда яхши таассурот қолдириб, маҳаллий аҳолининг раҳбариятга ҳурматини оширди. Лекин Л. И. Брежневнинг иш услуби, одатлари Никита Сергеевичдан тамоман фарқ қиларди. Хрушчев колхозчилар, совхоз ишчилари билан бевосита далада учрашарди, завод, фабрикаларда бўларди, шахталарга тушарди, яйловларга чиқарди. Леонид Ильич эса кўпроқ раҳбарлар билан, нари борса фаоллар билан учрашишни афзал кўрарди, ҳаётий муаммоларни чуқур ўрганмасди, дабдабазлик, тантанани яхши кўрарди. У, асосан, жойлардаги раҳбарларнинг маълумотига қараб фикр юритарди, уларнинг ўз шанига айтадиган мақтов сўзларини доимо зимдан сезгирлик билан кузатиб борарди.

Туркий халқларнинг вакиллари орасида Леонид Ильичнинг уч яқин дўсти — Кунаев, Алиев, Рашидов бор эди.

Динмуҳаммад Аҳмедович Кунаевни тажрибали, меҳнаткаш раҳбар ходим сифатида 50-йиллардан бери биламан. Унинг қариндош-уруғлари Леонид Ильич оила аъзолари Олмаотада яшаганларида улар тўғрисида кўп ғамхўрлик қилишган. Л. И. Брежнев Қозоғистон Компартияси МҚининг раҳбари бўлиб турганида Кунаевни Вазирлар Кенгашига раис қилиб тайинлашди. Иккови келишиб, иноқ ишлашди.

Леонид Ильич КПСС МҚига ўтгандан кейин, ўрнига Қозоғистон МҚининг биринчи котиблигига Кунаевни таклиф қилди. У кўп ўтмай КПСС МҚи Бюро аъзолигига номзод, сўнгра аъзо қилиб сайланди. Шундан кейин биринчи, иккинчи, учинчи Олтин Юлдуз билан ҳам тақдирланди, жумҳурият Компартиялари МҚи, ўлка қўмиталари, вилоят партия қўмиталари котиблари орасида уч марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлган битта шу киши эди.

Гейдар Алиевич Алиев Озарбойжон Коммунистик партияси МҚи биринчи котиби бўлиб ишлаётганда КПСС МҚи делегациясига бош бўлиб Сурияга келди. Уни биринчи марта ўша ерда кўрдим. У мамлакат, ПАСВ, Компартия раҳбарлари ва бошқа сиёсий арбоблар билан суҳбатда ўзини кўрсатди. Орадан кўп ўтмай, у аввал КПСС МҚи Сиёсий бюроси аъзолигига номзод, кейин Сиёсий бюро аъзоси, СССР Вазирлар Кенгаши раисининг биринчи ўринбосари бўлди.

Брежневнинг Шароф Рашидович Рашидов ҳақидаги фикри аввал яхши эмасди. 1964 йилнинг декабрида Тошкент вилоят партия конференциясида вилоят партия қўмитаси ташкилий бўлими мудирининг ўринбосари ўртоқ В. Усмонов ленинча нормаларга риоя қилмагани, хато иш услуби, кадрлар сиёсатини бузганлиги, хизмат мавқеини суиистеъмом қилганлиги учун Рашидовни қаттиқ танқид қилди. В. Усмонов ўз нутқининг охирида шундай деди: «Уқорида баён қилинганлардан келиб чиқиб, мен шундай фикрга келдим — унга, Рашидовга, Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби лавозимини бундан буён ишониб бўлмайди». Рашидов шаънига айтилган жиддий танқидни, табиийки, КПСС Марказий Қўмитасига маълум қилдилар.

Леонид Ильич Ўзбекистон партия ташкилоти раҳбариятини мустақамлаш масалаларига ижобий қаради ва янги номзод ҳам оғизга олинган эди. Лекин шунда жумҳурият Компартияси МҚи Бюросининг айрим аъзолари Подгорнийни ўртага қўйиб, Рашидовни ўз лавозимида олиб қолишга муваффақ бўлдилар.

Лекин бирмунча вақт ўтгач, Л. И. Брежневнинг Ш. Рашидовга муносабати тубдан ўзгариб, улар яқин дўст бўлиб қолишди. Шароф Рашидов бунга қандай муваффақ бўлди?

Шоҳидларнинг айтишича, Кремлдаги катта қабул маросимларининг бирида у, «Владимир Ильичнинг ўлмас таълимоти ва ишини содиқ ленинчи — Леонид Ильич қатъий амалга ошироқда ва ижодий ривожлантироқда. Азиз ва қадрдонимиз Леонид Ильич учун қадаҳ кўтарамиз!» деган.

Владимир Ильич ва Леонид Ильич фамилияларининг ҳамоҳанглиги, унинг шаънига янграган гулдурос қарсақлар, афтидан, Брежневга хуш ёққан бўлса керак.

1982 йил 22 мартда Л. И. Брежнев Тошкентга келди. Трактор ва самолётсозлик заводларида, Ленин номидаги жамоа хўжалигида бўлди. 24 мартда Халқлар Дўстлиги Саройидаги тантанали йиғилишда жумҳурият меҳнатларини амалга оширишда эришган катта ютуқлари, давлатга 1981 йилда 6 миллион 150 минг тонна пахта ҳосили сотганлиги учун Ўзбекистонга Ленин ордени топширилди. Эртаси куни, 25 март эрталаб, Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасида барча фаоллар ва Қозоғистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби Д. А. Кунаев, Қирғизистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби Т. У. Усубалиев, Тожикистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби Д. Р. Расулев, Туркманистон Компартияси Марказий

Қўмитасининг биринчи котиби М. Ф. Фафуров иштирокида Ш. Рашидовга Октябрь Инқилоби орденини топшираётди, Л. И. Брежнев шундай деди: «Менда муҳим ва ёқимли вазифа бор — дўстимиз ва ўртоғимиз Шароф Рашидович Рашидовга Октябрь Инқилоби орденини топширишим керак.

У жумҳурият коммунистлари ва барча меҳнаткашларини давлатга пахта, дон ва бошқа деҳқончилик маҳсулотлари сотиш юзасидан 1981 йилги режалар ҳамда социалистик мажбуриятларни муваффақиятли бажаришга сафарбар этиш соҳасидаги катта ташкилотчилик ва сиёсий иш учун мукофотланди.

Ўзбекистон Компартияси каби катта партия ташкилотига раҳбарлик қилиш оддий иш эмас. Бунинг учун талайгина ҳаёт тажрибаси ва партия ишига астойдил содиқлик керак. Бунинг учун ташкилотчилик истеъдоди, эришилган натижаларга танқидий баҳо бериш маҳорати, янгиликни доимо ҳис этиш, ўртага қўйилган мақсадга эришиш йўлида прода ва матонат зарур.

Ана шу фазилатлар Рашидовга... жумҳуриятдаги ишларни муваффақиятли олиб боришларини таъминлашга ёрдам бермоқда.

Ҳозир жумҳуриятингизда қизғин иш, ҳатто айтиш мумкинки, озиқ-овқат дастурини бажариш учун, чорвачиликни жадал ривожлантириш учун қизғин кураш авж олдириб юборилди. Жумҳурият Компартияси, Марказий Қўмита бюроси ва албатта, давтавал Марказий Қўмитанинг биринчи котиби, КПСС Марказий Қўмитаси Сиёсий бюроси аъзоллигига номзод ўртоқ Рашидов, ҳамisha бўлганидек, ана шу ишнинг жон-дили бўлмоқдалар».

Ш. Рашидов ўзининг жавоб нутқида шундай деди: «Ватаннинг фахрли мукофотини қабул қилиб олар эканман, қалбим зўр қувонч туйғулари ва завқ-шавққа тўлиб-тошмоқда. Ва шунинг учун ҳам тўлиб-тошмоқдаманки, мен ўзим Улуғ Октябрь тенгдошиман ва Октябрь Инқилоби орденини совет коммунистининг энг яхши фазилатларини ўзида мужассамлаштирган, Октябрь Инқилоби ишининг содиқ давомчиси, ленинчи партиямиз ва давлатимизнинг атоқли раҳбари, давримизнинг буюк арбоби қўлидан, азиз Леонид Ильич, Сизнинг қўлингиздан қабул қилиб олмоқдаман!

Ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш тўғрисида доимо ғамхўрлик қилаётганликлари, пахтачиликни, дон хўжалигини, деҳқончилик ва чорвачиликнинг бошқа тармоқларини юксалтиришда ҳар томонлама ёрдам бераётганликлари учун, пахтакорларнинг қийин меҳнатига оталарча эътибор бераётганликлари учун Ўзбекистон деҳқонлари, жумҳуриятнинг барча меҳнаткашлари ленинчи Марказий Қўмитадан, унинг Сиёсий бюросидан, Совет ҳукуматидан ва, азиз Леонид Ильич, шахсан Сиздан астойдил миннатдордирлар».

Кечқурун катта тантанали қабул бўлди. Дастурхон хилма-хил ноз-неъматлар ва спиртли ичимликларга тўлиб-тошиб кетган эди. Қадаҳ кўтаришлар, табриклар, олқишлар бошланиб кетди. Ҳамма орден ва медалларини тақиб олган эди. Шунда Леонид Ильич Ш. Рашидовнинг ёнига келиб, қўшни жумҳуриятларнинг раҳбарлари ва Ўзбекистон фаоллари иштирокида шундай деди: «Қадрли Шарафжон! Қўшнинг Димаш Кунаевда учта, сенда иккита Қахрамонлик олтин медали бор. Чамалаб кўрсам, кўкрагинг анча кенг, унда учинчи Олтин Юлдуз учун ҳам жой бор экан.

Кунаевнинг Марказий Қўмита Сиёсий бюроси аъзоси бўлганига ҳам анча вақт бўлди, сен эса XXII съездан бери номзодлигингча турибсан. Сен, шубҳасиз, Сиёсий бюро аъзоси бўлишга муносибсан.

Ваъда қилганингдек, бу йил 6 миллион 300 минг тонна пахтани берсанг, биз сени учинчи Олтин Юлдуз медали билан мукофотлаш ва Сиёсий бюро аъзоси этиб сайлаш масаласини ўйлаб кўрамиз ва ҳал этамиз».

Атрофда турганлар бу фикрни маъқул-маъқул қилишди. Рашидов бошини камтарона эгиб, жим бўлиб қолди.

Шундай қилиб, эзгу мақсад белгиланди. Унга қандай эришиш мумкинлиги ҳам айтилди. Қандай бўлмасин, пахтани 6 миллион 300 минг тоннага етказиш керак. Бу орзуга эришиш учун барча воситалар «яхши». Азоби, ташвишлари эса ўз ишини ҳалол бажариб келган деҳқон елкасига тушди.

Шу учрашувдан сўнг Л. И. Брежнев етти ой, Ш. Рашидов эса бир ярим йилга яқин яшади.

Пировардида Леонид Ильич билан шахсий муносабатларимиз хусусида бир-икки оғиз гапириб ўтмоқчиман. Мен уни биринчи марта КПСС XIX съездида (1952 йил, октябрь) кўрдим, ўшанда бошқалар қатори биз икковимиз ҳам партия МҚ аъзолигига сайландик. Уша кунларнинг бирида С. Д. Игнатъев хонасига бир иш билан киргандим, Л. И. Брежнев ҳам ўша ерда экан. Семён Денисович 40-йилларнинг охирларида ВКП(б) МҚининг Ўзбекистон бўйича вакили бўлганида жумҳуриятимиз учун кўп яхши ишлар қилиб, бу ердагиларнинг ҳурматини қозонган эди. Кейин у ВКП(б) МҚининг ташкилий-партиявий бўлимига мудир қилиб тайинланди, сўнгра КПСС МҚи котиби, СССР Давлат Хавфсизлиги вазири бўлиб ишлади. С. Д. Игнатъев бизларни бир-биримизга таништириб, сўнг дала боғига олиб кетди, у ерда учқовимиз анча суҳбатлашдик.

Мезбоннинг ўзи палов дамлади — буни мен ҳеч кутмагандим. Леонид Ильичнинг кўнглини олиш учун столга бир шиша Молдавия коньягини қўйди.

Леонид Ильич Қозоғистонда ишлаганида Олмаотада ёки Тошкентда бўладиган ҳар хил кенгаш, мажлисларда тез-тез учрашиб турардик. КПСС МҚи декабрь (1957 й) Пленумида мени партия МҚ котиби, КПСС МҚи Президиуми аъзоси этиб сайлашди, хоналари миз ёнма-ён эди. Гарчи вазифаларнинг тақсимлашига кўра икковимиз бошқа-бошқа масалалар билан шуғулланиб, кам учрашсак-да, лекин барибир, баъзи-баъзида бм хил топшириқни бажарардик, бунинг учун тегишли одамларни унинг ёки менинг хо намда тўплардик: табиийки, секретариат, Сиёсий бюро мажлисларида, МҚ ўтказадиган тадбирларда иштирок этардик.

Партия Уставида МҚ иккинчи котибининг лавозими кўзда тутилмаган. Шу муносабат билан ва МҚдаги иккинчи ролга даъвогарлар пайдо бўлишининг олдини олиш учун Н. С. Хрущев Президиумнинг маъқуллаши билан шундай тартиб ўрнатдики, унга мувофиқ ҳар бир котиб бир ой давомида (навбати билан) котиблар орасида каттаси ҳисобланар, секретариатнинг барча ишлари билан шуғулланар, унинг мажлисларида раислик қиларди. Менга Л. И. Брежневдан кейин навбат келиб, МҚ секретариатининг «ҳамма ҳўжалигини» ундан қабул қилиб олишимга тўғри келарди.

У МҚнинг биринчи котиби этиб сайланганидан (1964 йил, октябрь) кейин тахминан бир ой ўтгач, Кремлдан Леонид Ильичга телефон қилишимни (бу пайтда мен Центросоюз раиси ўринбосари бўлиб ишлардим) сўрашди. Илиқ саломлашдик, оиламни сўраб-суриштириб, эрталаб ҳузуримга кириб, деди. Хонасига кирганимда мен билан эшик олдида қўл бериб кўришди-да, рўпарасига ўтқазиб, шундай деди: «Ҳаммасидан хабарим бор, сенга нисбатан ноинсофлик, адолатсизлик қилишди, партиячасига иштутушмади. Партия дастури, XXII съездининг бошқа ҳужжатлари лойиҳаси юзасидан бўлган тортишувларда сен ҳақсан. Лекин сен ўз нуқтаи назарингни қаттиқ ҳимоя қилганинг ҳолда Хрущевнинг нафсониятига ҳам тегдин, натижада унинг ҳушомадгўйлари фитнасининг қурбони бўлдинг. Энди аҳволни тузатиш керак. Бу гапни МҚ Президиум аъзоларига маълум қиламан, ўша ерда келишиб олиб, кейин сен билан яна учрашамиз». Дарҳақиқат, тез фурсатда Леонид Ильич мени ҳузурига чақириб, бир лавозимни президиум номидан менга таклиф этди. Лекин айрим сабабларга кўра бу масала амалга ошмади.

1965 йилларнинг ўрталарида бўлса керак, мени КПСС МҚ котиби И. В. Капитонов ўз ҳузурига чақириб шундай деди: «КПСС XXIII съездига тайёргарлик ишлари бошланиб кетди. Сени МҚ аъзолигига қайтадан сайлашни таклиф этмоқчимиз. Социалистик мамлакатлардаги элчиларни МҚ составига киритишга қарор қилинди. Шунинг учун ҳам социалистик мамлакатлардан бирига элчи бўлиб борсанг чакки бўлмасди».

Мен оилавий шароитимни, дипломатия ишидан яхши хабардор эмаслигимни айтиб боролмайман, дедим. Москва ёки Ўзбекистонда ҳар қандай вазифада ишлашга розилик бердим. У, фикрингни юқоридагиларга етказаман, деб ваъда берди. Биз у билан б масалада бошқа гаплашмадик.

КПСС XXIII съездида (1966 йил март-апрель) мен делегат эмас, МҚ аъзоси сифатида қатнашдим. 1967 йилнинг охирида МҚнинг чет эл кадрлари бўлимининг мудир А. С. Панюшкин мени ҳузурига чақириб, раҳбарият номидан Сурияга элчи бўлиб боришимни таклиф этди. Мен рози бўлдим. Кейин А. А. Громико, М. А. Сулов, Б. Н. Понс марев билан учрашдим, кетишим олдидан Л. И. Брежнев қабул қилди.

1976 йилда отамнинг вафоти муносабати билан уч кунга Тошкентга келиб кетдим. Ш. Р. Рашидов мени қабул қилиб, жумҳурият МҚнинг бошқа икки котиби иштирокид шундай деди: «Тошкентга қайтиб келинг. Москва ва чет элда шунча йил ишлаганингни етар. Қиладиган ишларимиз кўп. Сизнинг тажрибангиз, билимингиз керак. Биргаликд ишлаймиз». Баъзи бир мулоҳазаларимни айтдим, лекин Ш. Рашидов ҳам, бошқалар ҳам жумҳуриятга қайтинг, деб қаттиқ туриб олишди. Ш. Рашидов, КПСС МҚи раҳбарлар билан ўзим гаплашаман, деб ваъда берди. Марказга борганимдан кейин Леонид Ильичнинг қабулида бўлдим. Тошкентда бўлиб ўтган гапни унга гапириб бердим. У шундай деди: «Сен керак одамсан, Сурияда фойдали иш қиляпсан, Москвада ҳам ишлаши мумкин. Сени нима ташвишлантиряпти?» Тушунтириб бердим. «Ҳа, майли, уйга қайтишни жудаям хоҳлар экансан, биз ўйлашиб кўрамиз», — деди сўзининг охирида.

Унинг ҳузуридан чиқиб, ёрдамчиси Е. М. Самотейкин (ҳалол, батартиб одам, ҳозир Австралияда элчи) олдига кирдим-да, Сурияда элчи вазифасидан бўшатиб, Ўзбекистонга юборишларини сўраб ўша заҳоти ариза ёздим. 1977 йилда телеграмма олдим: «Итимосингиз қондирилди. Сиз бошқа ишга ўтишингиз муносабати билан вазифангизд озод қилиндингиз. Янги совет элчиси Черняков учун агремон¹ сўранг.

Москвага келишим билан чет эл кадрлар бўлимининг янги мудирини Н. М. Пег ҳузурига таклиф қилишди. Николай Михайлович: «Менга, Сизни СССР Савдо-санс

¹ Агремон — бирор мамлакатга элчи сифатида тавсия этилган кишининг келишига шу мамлакат ҳу матининг розилиги.

палатаси президиуми раисининг ўринбосари вазифасига таклиф қилиш масаласида гаплашишни топширишган», деди. Мен Ш. Рашидов ва Л. Брежнев билан гаплашганимдан хабарингиз борми, деб сўрасам, Н. М. Пегов бундан хабарим йўқ, деди. Рози бўлдим. У менинг олдимда кимгадир (менимча, Л. И. Брежнев ёки М. А. Сусловга бўлса керак) телефон қилиб, таклифига рози бўлганимни айтди. Сўнг Палата президиуми раисига қўнғироқ қилиб, сизга ўринбосарликка Муҳитдиновни тавсия қиламиз, деди. Шу гапдан кейин хайрлашдик. МҚ биносидан чиқиб, Палатага бордим, раис Борис Андриановичнинг олдига кирдим. Унинг олдига биринчи ўринбосари Е. П. Питовранов ўтирган экан, иккисини ҳам кўпдан бери танирдим. Менга хонамни кўрсатишди, ишга тушдим.

1980 йил май ойининг охирида жойдаги аҳволни ўрганиш учун мени қисқа муддатга Афғонистонга жўнатишди. Қайтиб келганимдан кейин мен билан Б. Н. Пономарев, унинг ёрдамчиси профессор Р. А. Ульяновский суҳбатлашди, улар барча долзарб муаммоларни ижобий кўриб чиқишиб, манфаатдор ташкилотларга тегишли кўрсатмалар беришди. Икки кундан кейин мени Л. И. Брежнев қабул қилди. Унга Афғонистондаги аҳвол, жумҳурият раҳбарлари, совет ходимлари билан суҳбатларим тўғрисида маълумот бердим.

Гапимнинг охирида ҳарбий ишлар тўғрисидаги айрим фикр-мулоҳазаларимни айтиб, қўшинларимизни Афғонистонга киритилиши ҳақида ҳар хил миш-мишлар юрибди, улар жанговар ҳаракатларда бевосита қатнашяпти, дедим. Ички қуроли тўқнашувда қатнашишнинг олдини олиш йўллари қидириб топсак яхши бўларди, у граждандар урушига айланиб кетяпти, дедим. У, хўш, нима қилиш керак? — деб сўради. Ё қўшинларни олиб чиқиб кетиш керак, ёки уларнинг турган жойларини ўзгартириб, қўшни мамлакатлар чегараларида жойлаштириш керак, деб жавоб бердим. Бу қўшинларимизнинг бу мамлакатда бўлиши сабаблари тўғрисидаги расмий ахборотимизга мос бўлиб тушарди.

У шундай деди: «Биз бу масалани бир неча бор кўриб чиқдик. Бу таклиф баъзиларда, шу жумладан менда ҳам шубҳа туғдирди. Афғонистоннинг янги раҳбарлари қаттиқ илтимос қилишяпти. Мудофаа вазирлиги, ташқи ишлар вазирлиги ва КГБ раҳбарларига бу масалани чуқур, батафсил ўрганиб, Афғонистон раҳбарлари билан маслаҳатлашиб, ўз таклиф-мулоҳазаларини тайёрлашни топширдик. Улар қўшинларимиз у ерда қисқа муддат бўлишади, гап Жанубий чегараларимизни ҳимоя қилиш тўғрисида кетяпти, қуроли ихтилоф ҳадемай тўхтайти, янги инқилобий тузумни, унинг раҳбарларини халқ қўллаб-қувватлайди, деб бизни ишонтиришди».

Унинг гапларини тинглаб, мен бу масалани тайёрлаган ўртоқлар, афтидан Афғонистонни чуқур билмасликларини, унинг ўзига хос хусусиятларини, Бобур, академик Николай Иванович Вавилов, инглизлар билан бўлган сўнгги урушда афғон қуроли кучларига қўмондонлик қилган маршал Вали шоҳ асарларида жуда яхши тасвирланган афғон халқининг табиатини ўрганмаган кўринадилар, дедим. Британия армиясининг Афғонистонга уч марта юриши ҳам мағлубият билан тугаганлиги тўғрисида Лондонда бир неча китоб нашр этилганини ҳам айтдим.

Л. И. Брежневнинг юз ифодасидан бу асарлар тўғрисидаги ҳикоям уни зериктириб қўйганлигини сездим. Мен жим бўлдим. У гапининг охирида:

— Афғонистонга доир ҳамма масалалар бўйича А. А. Громико раҳбарлигида махсус комиссия тузилди. Сен у билан гаплашиб, ҳамма фикр-мулоҳазаларингни айт, — деди.

У ўша заҳоти А. А. Громико билан боғланиб унга: «Олдимда Нуриддин ўтирибди. У кунни кеча Афғонистондан келди, анча фикр-мулоҳазалари бор. Уни қабул қилиб, фикрини эшитгин, яна икковимиз масалаҳатлашамиз», деди.

Палатага қайтиб, Андрей Андреевичга телефон қилдим. «Ҳозир ишим бошимдан ошиб ётибди, телефонда қисқача гапириб бера қолгин», деб илтимос қилди у. Вертушкадан (ҳукумат телефони) ўз фикр-мулоҳазаларимни айтдим. Громико: «У ердаги аҳвол маълум, шарт-шароитни биладиган кишилар воқеаларни кузатиб туришибди», — деб жавоб қилди.

Бу суҳбат, афтидан, менда ҳам, унда ҳам ёмон таассурот қолдирди, шекилли. Вақтни ўтказмай аҳволни тузатиш учун бирон бир амалий иш қилинмади.

Икки ярим йилдан сўнг Леонид Ильични дафн этишда қатнашдим.

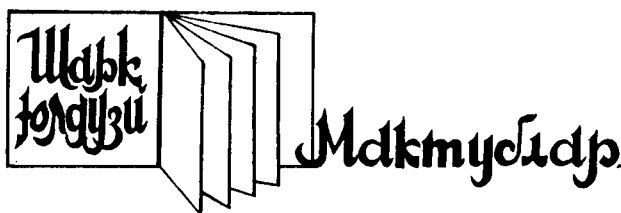
Л. И. Брежневнинг сиёсий портретини ёзаётган тарихчилар қўлида унинг иш услуби, табиати, ожиз томонларини кўрсатувчи жуда кўп фактлар бўлса керак. Орден, медаль, эсдалик совғалар тўплашнинг ишқибози эди. Шунга айтиш керакки, КПСС ва Совет раҳбарларидан биронтаси унга ҳам, ундан кейин ҳам, Россия империясининг бирон бир подшоши бутун тарих давомида бу одамчалик кўп Ватан ва чет эл олтин медалларига, юксак жанговар ва меҳнат орденларига, бошқа нишонларига эга бўлган эмас.

У ҳаммага ёқишни истарди, биронинг ундан норози бўлишини, «душман» ортиришни истамасди. Бунинг учун КПСС XXVI съездида раҳбарий органлар қандай белгилар ва фикр-мулоҳазалар асосида тузилганини эслашнинг ўзи кифоядир.

Кейинги йиллар тўғрисида бир нарса деёлмайман-у, лекин эсимда, ёнма-ён ишла-

ган вақтларимизда у бирон-бир жиддий масала юзасидан шахсий жавобгарликни зиммасига олмасликка уринарди, манфаатдор шахсларнинг ҳаммаси бирма-бир имзо чекмагунича, ҳеч қандай ҳужжатга қўл қўймасди. Ҳар бир киши, айниқса, раҳбар ходим учун сўз билан иш бирлиги жудаям муҳим, у бир лаҳзалик муваффақият ва одамларни ўзига мойил қилиш учун ваъдабозлик қилмаслиги керак. Лекин ўз сўзининг, ваъдасининг устидан чиқиш яна ҳам муҳимдир. Тўғри, кўпинча шарт-шароит, вазият киши имкониятларидан устун келади. Бундай пайтда сўзингизга ишонган одамларга, ваъданинг бажаришни имкони бўлмади, деб ошкора айтиш оддий одоб қондаси саналади. Кишининг обрў-эътибори, одамларнинг унга ҳурмат-эҳтироми, ишончи катта ишлар билан бирга, мана шундай майда-чуйдалар асосида ҳам шаклланади.

Москвадан охириги марта, 1986 йилнинг апрелида қайтаётганимда дўстлар билан оила даврасида, дастурхон атрофида хайрлашдик. Ўзбекистоннинг чекка бир қишлоғидан чиққан, партия ва давлат раҳбарлари даврасига биринчи бор кирган мендай бир одамга қандай ишлаш ва яшаш, ўзини қандай тутиш сабоғини ўргатган устозларим, мураббийларим хотирасига ҳурмат бажо айладим; уларнинг ҳар бирига самимий миннатдорчилигимни, чуқур ҳурматимни хаёлан изҳор этдим. Кўпгина танишларимнинг, шу жумладан Леонид Ильич қабрини ҳам зиёрат қилдим.

* * *

1. Шаҳар матлубот жамиятида тайёрловчи бўлиб ишлайман.
2. 1979 йилда, У. Умарбековнинг «Ез ёмғири» асари орқали.
3. Баъзан дўкондан ҳам сотиб оламан.
4. В. Распутин, Р.Ақутагава, А. Қаҳҳор, Ш. Бўтаев, Н. Отахонов, Чўпон, У. Усмонов, Кошгарий асарлари.
5. «Жаҳон адабиёти дурдоналари» нега кам берилаяпти?

Миннатдорлик билан: С. Пўлатова, Қувасой шаҳр.

* * *

Бухоро вилояти, Вобкент туманидаги улуг мутафаккир Абу Али ибн Сино номли мактабнинг 9-синфида ўқийман. Ойномани 1988 йилдан буён мўтолаа қиламан.

Истақларим кўп. Уз она тилидан жудо бўлган, ёшлари ахлоқ-одоб деган нарсани билмайдиги мазлум халқ ҳаётини акс эттирувчи асарлар кўпроқ босилса. Мўтлоз адабиётимиз асосчиларининг газаллари ҳам алоҳида руқун остида, кетма-кет чоп этиб борилса...

Дилрабо САИДОВА, 15 ёш

* * *

«Шарқ» нинг зар «Юлдузи»сан,
Ҳақиқатнинг кўзисан.
Ўзбекнинг кўзгусисан,
Мангуликнинг ўзисан!

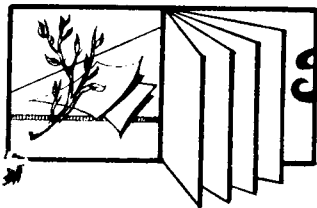
Ўлмасой ЙЎЛДОШЕВА, 13 ёш. Бухоро вилоят
Вобкент тумани, Тельман жамоа хўжали.

* * *

Избоскан тумани, Тўртқўл матлубот жамиятига қарашли 6-дўконда сотувчи бўлиб ишлайман. Ойнома билан тасоҳифан, марҳум У. Усмоновнинг «Гирдоб» асари орқали танишганман. Шу-шун мунтазам ўқиб бораман.

Менинча, баъзи асарлар ойномада тўлиқ босилмаяпти, шекилли. Яқинда У. Назаровни «Чаён йили» романини ўқидим — тўмтоққа ўхшаб қолибди.

Муяссар ХОЖИАХМЕДОВА, 27 ёш

Бахтиёр Генжемуратов

Кўнгли дафтарида сасиқ ур нуқта

Бахтиёр Генжемуратов — навқирон қорақалпоқ шеърлятида иқтидорли ёшларнинг бири. У 1959 йил Тахтакўпир туманида туғилган. «Қорақалпоғистон» нашриётида унинг «Офтоб умри» (1987 й.) ва «Саратон» (1990 й.) шеърлий тўпламлари чоп қилинган. Айни пайтда Қорақалпоғистон ёзувчилар уюшмасида маслаҳатчи бўлиб хизмат қилмоқда.

Турналарнинг ноласи билан
Кўл уйғонар, ойдин уйғонар.
Дард кўлида кемам сирғанар...

Турналарнинг ноласи билан
Юрагимда бир куш уйғонар —
Кўзларида ғам бор, мунг ёнар...

Турналарнинг ноласи билан
Кўл чайқалар, чайқалар ойдин.
Дард кўлида мен ёлғиз қолдим...

Турналарнинг ноласи билан
Юрагимда бир куш уйғонар —
Бошим узра фарёд айланар,
Дардли-дардли ҳаёт айланар...

Бердак тўлғови¹

Хоннинг хийла-алдовлари туфайли қорақалпоқ ботирлари Бегис билан Миржик армонда кўз юмдилар. Хикилдоғига ҳасрат тикилган Ойдўсбий ҳам кўп ўтмай дунё билан видолашди...

...Эрназар олакўз ҳам шаҳид кетди...

Халкни изига эргаштирадиган бийлари ўз кўмочига кул тортганлиги, ботирлари бирика олмаганлиги, бойлари ўз билганидан кайтмаганлиги, одил туриб ҳақ ҳукм чиқарувчи доно-донийшманднинг йўқлиги туфайли юз берди буларнинг бари...Охир-оқибатда халқ овораи сарсон бўлди.

Барини кўнглидан кечириб, қалб тарозисига солиб, билиб-куйиб юрган Бердак бундай деб инграб қўшиқ айтган экан:

¹ Тўлғов — халқ оғзаки ижодида қўшиқнинг бир тури

Булар элнинг болалари
Бир бирини ботир дейди.
Бўлмас, элнинг болалари
Бир бирини хотин дейди.

Улкадаги ўғри-саёк
Чивин жонни¹ аяб ҳар чоқ,
Ботирларга уриб пичоқ,
Иигит отин сотиб ейди.

Бир-бирига хотим деган
Элнинг улуғ-кичиклари
Юртга душман ёприлганда
Туғишганни ётим дейди.

Номардларда номус бўлмас,
Уч кун очликка чидолмас,—
Еру дўстин сотиб ейди.

Элу юрт катхудолари,
Манманликдан жудолари
Ҳақ амал тутса бошидан,
Юрт кўчиб кетмас қошидан —
Халқ ишониб додин дейди.

Булут бўлмай сел бўлмайди,
Ёгин ёғмай кўл тўлмайди,
Мингта бийнинг нафи борми,
Минг ботирнинг сафи борми —
Элбошисиз эл ўнгмайди.
Халқим сенга нелар бўлди —
Уйинг ёвга емлар бўлди.
Минг ҳасратга банди Бердақ
Дардин тоққа тенглар бўлди.
Мардни номард сотиб борар,
Бердақ дардга ботиб борар,
Бердақ дардга ботиб борар...

Кўнгил дафтаримда сўроқ белгиси (?)
Саройда таралар мунгли кўнғирок.
Қалбим фариштаси,
Жоним севгиси
Кетиб бораётир...

дарвишдай...

йирок...

Кўнгил дафтаримда сассиз уч нуқта (...)
Саройда инграйди юрак — армонли.
Ҳақни қалбга қалқон қилган бир вақтда
Уч бор қилич теккан,
уч из бу — қонли.

Майли...

Орттирганим битта дўст эди,
Уни асролмадим, олиб кетди ёв.
Насиб қилмас энди қайта учрашув.

Орттирдим бор-йўғи бир душман энди...
Кўнгил дафтаримда ғазабкор ундов (!)
Саройда — кўзлари мунгли Файласуф...

Ҳайвонот боғида

Темир қафас ичида айиқ,
Темир қафас ичида маймун.
Бургут турар қанотин ёйиб,
Кийикларнинг кўзларида мунг.

Темир тўрда қашқир, туяқуш,
Темир тўрда — тожи йўқ арслон.
...Учиш бахти талоқ боёқиш,
Эркинлиги поймол минг ҳайвон...

Ётсанг — темир суянсанг — темир,
Фарёд чекиб юборар филлар...
Симтўр билан қуршалган умр,
Тўртбурчакли темирдай йиллар —

Бари мунгли — ҳаёт ҳам, туш ҳам,
Рухлар сўниб ўчандир шамдай.
Гўё баҳор, ёзу куз, қиш ҳам
Тўртбурчакли темир кишандай...

* * *

Нега сен ёнимдан кетмайсан, Гумон?
Ҳар бир қадамимни пойлаб юрасан...
Кўчадан ўтаман — изимда туман,
Уҳ, қутулдим десам, олдда турасан.

Сенга бўри менгзар, сенга ит менгзар,
Тулкига ҳам ўхшаб кетасан гоҳ-гоҳ.
Муюлишдан калланг лип этар баъзан,
Жодугар кампирдай урасан қаҳ-қаҳ...

¹ Чивин жон — халқ ибораси умрнинг қисқалигига ишора.

Етти бошли илон...
Чопсам — ўн тўртсан!
Сенда диёнатнинг, эркининг бор ўчи!
Кўзимни юмган дам — сен бир эртаксан,
Очаман — кўлимда виждон қиличи!..

* * *

Кўнгил дарвозаси доим очиқ унинг,
Дарвоза олдида қопоғон ит йўқ.
Лекин кира кўрманг,
Бўласиз кулки.
Дарвоза ичида кутиб олади
Сиздай тўксон тўққиз қизни алдаган
Мулойим, озорсиз, ажойиб тулки...

Тол ҳақида қайғули қўшиқ

Инграр, инрар ялонғоч тол
Шамолларга алданиб.
...Яшнарди у — соҳибжамол
Қиздай нозли солланиб.

Навқирон Куз келди гувлаб,
Кўз-кўз қилиб савлатин.
Содда толнинг япроқларин
Бир-бир тўқди шоввлатиб.

Ғалат кузнинг ҳаракати —
Толни сарсон этди у.
Яланғочлаб эркалади,
Кийинтирмай кетди у...

* * *

Қорли оқшомларда,
Нурли оқшомларда
Эртақлар ичида кезардим такрор.
Оппоқ қор ёпинган нозик толларга
Қорқизмасмикан, деб боқардим хумор...

Тун ва тонг ораси...қишда, овулда,
Эртақ билан ростни фарқ қилмай унча,
Оқ оловга менгзаш қорли довулда
Қорйигит бўлмоқни соғиндим шунча!

Успиринлик ўтди, бешафқат ҳаёт
Эртақлар туманин қувди, тарқатди.
Қалб содда орзудан воз кечмас, бот-бот
Эслаб турар ҳамон қорқиз, қорхатни.

Афсус, мен қорйигит бўла олмадим,
Толлар ҳам қорқизга айланмайди ҳеч.
Эртақ билан ростнинг фарқин англадим.
Кеч эди, кеч...

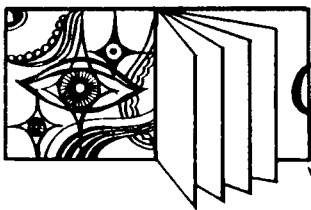
* * *

Ёмғирда улоққим келар жуда ҳам
қутли сезим билан.
Гуллашни соғинган жувондай Кўклам —
Мажнун кези билан.

Ториққан қалбини юпатар кимдир
шароб—узум билан.
Менинг меваларим, самараларим
ҳали узилмаган.

Ўтган бир кунингни қайтармайди вақт,
сийлар тўзим билан.
Ёмғир ёғиб турса, адашмоқ ҳам бахт,
жоним, ўзинг билан...

Қорақалпоқчадан Мансур АҲМАД таржималари

Озод Мўмин

“ОНГ”⁹⁹

ҚУРИЛМАСИ

Фантастик қисса

1. Биринчи саёҳат

Қурилмага ҳавас билан қарадим. Ҳаяжонланардим!.. Ичимда: «Бисмилло...» дедим-да, унга қўл чўздим ва ёқиш тугмасини босдим. Стереозкран ёришиб, жимирла бошлади. Қурилма юзасидаги мурватлар орқали фазо ва вақт ўлчамларини илгаридан танлаб қўйилган катталикларга мосладим. Аниқ тасвир кўринди. Стереозкранда Тошкент шаҳри мисоли юқорилаётган тайёрадан қаралгандек кўринарди. Баланглик ўлчами мини ўзгартириб, кузатиш нуқтасини ер юзига яқинлаштирдим. Марказий кўчаларни бири экран ўртасида яққол кўзга ташланди. Кузатиш нуқтасини яна пастлатдим. Қара бурчаги эса тўқсон даражага бурилди. Энди ўша кўчани қимирламай турган одам нигоҳи билан кўриш мумкин эди. Ҳа, вақт бўйича ҳам янглишмабман: эллигинчи йиллар хос манзара. Кенггина бу кўчадан ора-чора «Победа», кичкина «Москвич»лар ва шалди роқ юк машиналари ўтиб туришарди. Одамларнинг кийиниши рўдапогина. Йўл чети ўтказилган шимол дарахтлари ҳали пастак.

Стереозкранга одамларни мўлжаллай бошладим. Тасвирни ҳам катталаштирдим. Теварак-атрофга парво қилмай кетаётган бир йигит диққатимни тортди. Енимда ўтирг. Камолга юзландим.

— Мана шунга! — дедим экрандаги йигитни кўрсатиб.

Камол бош ирғади.

Урнимиздан турдик. Қурилма пультадан икки қадам нарида жойлашган бир ода сифарли темир сандиқ эшигини очдим. Унинг ичидаги қулайгина курсига ўтирди. Камол махсус қалпоқни кийишга ёрдамлашиб, симларни улади. Ишни тугатгач, мен жилмайиб деди:

— Муваффақият тилайман!

— Сенга ҳам! — дедим табассум қилиб.

Сандиқ эшиги зич ёпилди. Бутун дунёда якка-ёлғиз ўзим қолгандек эдим. «Маҳозир Камол қурилма пультага яқинлашади, — хаёлимдан ўтказа бошладим. — Энтанланган йигит ўша фазовий нуқтадан кетиб қолган бўлса, мурватларни бураб, уқидириб топади. Кейин эса тасвирга фақат унинг ўзини, аниқроғи, бошини тўғрилкўчириш тугмасини босади. Ва шу заҳотиёқ менинг онгим ўша йигитнинг танаси эгаллайди...»

Ҳақиқатан ҳам бошимда бирдан қаттиқ оғриқ туриб, кўзларим беихтиёр юмилди. Дақиқа ўтмай қулоғимга кўча шовқини эшитила бошлади. Кўзимни очсам, худди ўйигитнинг танасига кирибман-қўйибман. Қувончдан сакраб юборай дедим. Ўзи

тутиб, бошимни юкорига икки марта силкиб қўйдим. Бу — келишилган белги эди. Энди мен Камолнинг кузатувидаман...

* * *

Бундай қурилмани вужудга келтириш мумкинлиги ҳақида Камолга илгари айтган эдим. У ишонқирамагач, физик ва файласуф Мирза Азим томонидан яқинда опилган фазо ва вақт изларини сақланиш қонуни орқали тушунтирдим. Агар истаса, бу нарсани амалда исботлашим мумкинлигини ҳам рўқач қилганимдан сўнг, у тан берди.

— Ишончим комил, янги қурилмани тугатиш арафасидасан! — деди у.

— Мен ҳам сени биламан! — жавоб қилдим мен. — Ҳозир ниятим қандайлигини айтасан...

— Ҳа, албатта. Сенинг ниятинг битта: мени ана шу қалтис ишингга тортмоқчисан.

— Истамасанг, зўрламайман.

— Қалтис ишлар жону дилим! Қурилмангни тугатишинг билан хабар қил. Майдачуйда ишларингга аралашмайман. Бироқ энг хавфли дақиқаларда ёнингда бўламан. Ҳозирча ўзимнинг ишим кўп. Диссертациямнинг тажриба қисмини тугатишим керак. Шу кунларда кечаю кундуз ишляпман.

— Бўпти. Тугатишим билан айтаман.

— Сен истеъдодлисан. Илмий ишга мавзу олганингда аллақачон фан номзоди бўлиб кетардинг.

— Фан номзоди бўлиш учун бизнинг кунимизда истеъдод шарт эмас. Омад ва меҳнат зарур, — дедим мен. — Беҳазил айтсам, мен расмий тўсиқларни эмас, илмий тўсиқларни енгишни севаман. Мен учун энг муҳими мустақилликдир.

— Айтгандек, инсон онгини вақт ва фазо бўйича силжитиш чегараси борми? — сўраб қолди Камол.

— Энди эсингга келдими?! Узингга ўзинг чегара ўрнатмасанг, демак, сенга чегара йўқ, деган экан Суқрот, — дея жилмайдим.

— Демак, сенинг чеку чегаранг йўқ! — табассум қилди Камол ҳам.

— Нега энди, бор. Чексизлик ёлғиз худога хос. Қурилмам вақт бўйича юз йил, фазо бўйича юз километри қамрай олади.

* * *

Ушанда ҳақиқатан ҳам менга ёрдам жуда зарур эди. Қурилмам деярли ишга шай, уни синаш қолганди. Тажриба ўтказишда эса ҳеч бўлмаганда бирон-бир ҳамфикр қишининг ёнимда туриши, маънавий қувват бағишлаши керак эди. Мен Камолга тўлиқ ишонганим учун унга муурожаат қилгандим. Биз у билан дорилфунунда бирга ўқиб, дунёқарашларимиз яқинлиги, ҳаётдан қандайдир янгилик излаб юришимизнинг ўхшашлиги туфайлими, дўстлашиб кетгандик. Мен унинг фалсафий теран фикрлашига, одамнинг кўнглидаги ўйларини ҳис қила олиш қобилиятига тан берардим...

Ниҳоят, қурилмани синаш кунни етиб келди.

Табиийки, биринчи тажрибани ҳайвонда ўтказдик. Камол бунинг учун лайча кучугини танлади. Биз беш-олти йил аввалга қайтиб, йирик бир бўрибосар итни мўлжалга олдик-да, лайчанинг онгини унинг танасига ўтказдик. Бир-икки соат давомида уни кузатдик. Аввалига у ўз-ўзидан ҳуркиб юрди, кейин эса ҳаракатларида лайчага хос қилиқлар намоён бўла бошлади. Бу — муваффақият эди. Энди гал инсонга келганди. Бироқ бу масала катта муаммога айланди. Сабаби, мен «Онг» қурилмасининг муаллифи сифатида биринчи бўлиб ўзимни синовдан ўтказишга қарор қилгандим. Камол эса қурилмани яхши бошқара олмаслигини рўқач қилди. «Сен ўтмишда қолиб кетсанг, мен бутун умр виждон азобида қийналаман», деди у. Лекин мен «Онг»ни бошқариш қийин эмаслигини айтиб, ниятимда қаттиқ туриб олдим. У шундан сўнггина қурилмани бошқаришни зиммасига олди. Мен «саёҳат» учун унча узоқ бўлмаган ўтмишни — эллигинчи йилларни танладим...

* * *

...Онгим кўчиб ўтгач, бу ғайритабиийликка аста кўникиб, атрофга синчиклаб назар ташладим. Худди стереозкрандаги манзара. Атрофимдаги бинолардан Навоий кўчасида турганимни сездим. Ўзимга таниш жойларнинг ўтмиш қиёфасидан кўз уза олмай, Чорсуга қараб юра бошладим. Унг томонда «Ватан» деб номланган кинотомошагоҳ кўринди. «Ҳозир унинг ўрнида Ҳамза номидаги томошагоҳ», ўйладим мен. Хадрадаги фавворанинг атрофини айландим. Яна бироз юриб, Кўкалдош мадрасасига яқинлашдим. Фақат шу қадимий, узоқ ўтмишдаги моҳир муҳандислар томонидан бино этилган ажойиб дурдонагина деярли ўзгармапти. Мадраса биносининг тўрт бурчагидаги минораларнинг кўкка бўй чўзиб туриши мени хаёлга толдирди, холос. Қизиқ, нега бу мино-

ралар бизнинг пайтимизда олиб ташланган? Ёки таъмирлаш ишларини осонгина ҳал қилишми бу? Ахир, миноралар мадрасанинг кўркига кўрк қўшяпти-ку!..

Шу пайт елкамга кимдир шарақ этиб уриб қолди. Угирилиб қарадим. Қорачадан келган, чамаси ўттиз ёшлардаги, кенгина жужунча шим, ёқаларига украинча гул тикилган оқ кўйлак кийган йигит жилмайиб турарди. Негадир, у менга танишдек туюлди. Бироқ ҳеч эслолмадим.

— Нима бало, кўздан қолдингми, Акбар?! — сўради у кўзимга тикилиб.

— Ээ... кечирасан, — дарҳол важ қидирдим. — Уйланиб қолибман..

Мен «ўртоқ» ёки «таниш»ларимни учратишим мумкинлигимни асло ҳисобга олмагандим. Бундан кейин зийракроқ бўлиш лозим.

— Ишлар қалай? — деди у.

— Ҳарҳолда дуруст. Ўзингни яхшими? — жавоб қилдим мен.

— Ёмон эмас, — маъюсланди у. — Ўзингга маълум...

— Нима маълум?

Дабдурустандан айтилган бу сўзлардан у ҳайратга тушди.

— Қайси бирини назарда тутаётганингни билолмадим-да, — дедим хатомни тузатиш учун.

— Ҳа, майли, — унинг ҳафсаласи пир бўлди шекилли, шашти пасайиб, умумий гапларга ўтди. — Ишларим кўп. Вақтинг бўлса уйга бор.

У қайрилиб кета бошлади.

Мен тажрибам учун, энг аввало тинчгина, ҳеч қандай саргузаштларсиз, Акбарнинг (унинг исмини билиб олдим-ку) вужудида ярим соатча бўлиб, кейин ўз давримга ва танамга қайтишим керак эди. Шунинг учун негадир хафа бўлиб қолган йигитнинг кетавериши мақсадга мувофиқ эди. Бироқ менинг онгимга бўйсунмаган қандайдир бир куч у билан суҳбатга ундарди.

— Тўхтасан-чи, нега хафа бўляпсан?! Кел, бироз гаплашамиз! — деб юбордим беихтиёр. Демак, вужуд эгасида кўчиб ўтган онга таъсир этувчи кучлар мавжуд экан.

У тўхтади. Кўзларимга тикилиб қолди. Сўзларимнинг самимийлигига шубҳа қилмади шекилли, аста жилмайди.

— Сен ҳам мендан ранжима, — деди ниҳоят. — Ўзим кейинги пайтларда қизиқ-қонроқ бўлиб қолганман. Истасанг, юр, бир пивохўрлик қиламиз.

Ҳозирги дақиқаларда бунга асло ҳушим йўқ эди.

— Бўпти, — жавоб бердим мен. — Фақат бугун эмас. Яхшиси, юр, анави ўриндиқда бир оз дам оламиз.

У кўнди. Бориб ўтирдик. Ҳамроҳим шимининг чўнтагидан тунука тамакидон чиқарди. Менга ҳам тамаки таклиф қилди. Бош чайқадим.

— Бугун ўзингга ўхшамайсан? — сўз қотди у.

— Мен бугун бутунлай бошқа одамман! — дедим жилмайиб. Табиийки, у гапимга ўзгача маъно берди.

— Ҳамма ҳам бошқача бўлиб кетяпти. Бу — ҳаёт қонуни, — менга тикилди у. — Лекин, нима бўлганда ҳам, одам одамлигига қолиши керак... Айтгандек, менинг илтимосим ёдиндан кўтарилмадими? Сенга ишонганман-а.

— Нега энди эсимдан чиқиши керак. Хавотир олма, ваъдамни албатта бажараман. Топишмоқли савол-жавоб бошимни гангитарди.

— Ҳа, Акбар, яхшиямки сендек ўртоқларим бор. Дўст кулфатда билинади, деф тўғри айтишган экан. Утган куни Ўткирникига боргандим... — У тамаки тутатар экан қандайдир ҳикояни бошлади. — Жуда бошқача бўлиб кетибди. Мен сенга у ҳақда бир нарса айтиб берай. Аввал гапирмагандим.

Мен рози бўлиб бош силкидим.

— Мана, сен билан бир мактабда ўқидик. Уруш йилларини бирга ўтказдик. Мен отасиз қолдим. Бироқ онам буни билдирмасликка уриниб, мени ва ука-сингилларимни боқиб катта қилди. Болалик ҳам ўтиб кетди. Қийинчилик йиллари ортада қолган, онамнинг қийин-қистови туфайли ўқишга кирдим. Бу — дадамнинг орзуси экан. Талабаликда Ўткир билан яқинлашиб қолдим. У жуда оқкўнгил йигит эди. Доимо бирга юрардик. Институтни битирган, иккимизни икки ёққа ишга юборишди. Шунда ҳам учрашиб туришни қанда қилмадик. Битириш йилимиз у Лола исмли қизни илтириб олганди. Аслида, қизни енгилтабиатроқ дейишарди. Ўткир Лола билан шунчаки вақт ўткази юрибди-да, деб ўйлардим. Битирганимиздан сўнг бир йилча ўтдими-йўқми, бир кун Ўткирни маъюс ҳолда учратдим. «Исмоил, — деди у, — менга маслаҳат бер, ним қилай?» «Гапир аввал!» — дедим. «Биласанми, Лоланинг бўйида бўлиб қолди... Жуд ҳайронман. Қизболани бу аҳволда ташлаб кетиш, ўзинг тушунасан, йигит кишининг иш эмас. Хуллас, очигани айтсам, уйланмоқчиман. Бироқ бу ҳақда уйдагиларга гап очга эдим, уларнинг тепа сочи тикка бўлиб кетди. Мен уйдан ҳайдалдим. Ҳозир ҳаркимлағникида ётиб юрибман». «Энди нима қилмоқчисан?» — базўр сўз қотдим ҳайратга тшиб. «Тўйни ўзим ўтказишга мажбурман. Бунинг учун, биласан, анчагина пул керак.. Ўшанда унга жуда раҳмим келди. Унинг қанчалар шумшайиб, шахти пасайиб қолгани тасаввур қила олмайсан, гўёки вақтида суғорилмагани учун сўлиб бораётган памилдоғ

кўчат дейсан. Шунинг учун, уйланишимга атаб йиғилаётган маблагдан олиб бердим. «Топганинда қайтарарсан», дедим. «Ҳа, ҳа, албатта. Ярим йил — бир йилда қайтараман!» — деди у хурсанд бўлиб. Бошқа болаларга ҳам айтдим. Баҳоли-қудрат тўёна йиғиб беришди. Натижада, дўстим Лоланинг хонадонига ичкўёв бўлиб тушди. Уткирнинг ота-онаси, қариндошлари иштирок этмаган бўлса-да, тўй ёмон ўтмади. Табрик сўзини мен бошлаб бердим. Икки ёшни бахт ва висол куни билан табриклар эканман, Уткирнинг ажойиб йигитлигини, ҳеч қачон бировни уялтириб қўймаслигини, дўстга содиқ, ёрга вафодорлигини таърифладим. Лоланинг кўп қариндошлари, ҳатто онаси ҳам олдимга келиб миннатдорчилик билдиришди. Аҳвол нозик эди-да...

Исмоил жим қолди. Учиб қолган тамакисини қайта ўт олдириди. Менга боқди.

— Хабаринг йўқ-а, бу гаплардан?

— Йўқ...

Унинг ҳикояси мени қизиқтириб қўйганди. Охиригача тинглашга жазм қилдим. Камол озроқ кута қолсин. Сухбатдошимга аста тикилар эканман, у яна сўз бошлади.

— Давоимни эшит. Тўйдан сўнг учрашувларимиз сийраклашди. Бу — бўладаги нарса. Ярим йил ўтгач, дўстим фарзандлик бўлди. Бориб табриккладим. У ҳам бир-икки келди. Муносабатимиз яхши эди. Орадан яна қанчадир вақт ўтди, ярим йилми-бир йилми, эсимда йўқ. Бир куни Лола мени қидириб келиб қолди. «Уткирни қамаб қўйишди!» «Нега?» — дедим мен ҳайратга тушиб. Кейинги пайтларда у Лоланинг баъзи қариндошларига қўшилиб, савдогарчилик қилаётган экан. Қўлга тушибди. «Бечора, қарзларини узиш учун шундай йўлга ўтибди-да!» — ўйладим мен. Аммо, яқиндагина ресторанда туғилган кунини дабдабали нишонлаганини эслаб ва Лоланинг ҳозирги афт-ангорига боқиб, бу фикримдан шубҳаландим. Уткир топган пулини хотинини хушнуд қилишга ва ясантиришга сарфласа керак, деган тахмин ҳам уйғонди. Лекин мен ортиқча бош қотириб ўтирмай (бунинг ўрни эмасди), тўппа-тўғри дўстимнинг ота-онаси олдига бордим. Узингдан қолар гап йўқ, қаловини топсанг қор ёнади, дейишади. Балки улар ўз ўғилларига ёрдам беришар, қамоқдан чиқаришга уринишар, деган ўйда эдим. Ахир фарзанд, минг гуноҳ қилса ҳам фарзанд-да! Ҳақиқатан менинг нохуш хабарим уларга тўсатдан портлаган бомбадек таъсир қилди. Бироқ тезда ўзларини тутиб олишди ва тафсилотларини суриштиришди. Кейин миннатдорчилик билдириб чиқариб юборишди. Лекин, кечикилган экан шекилли, ўғилларига ёрдам беришолмади. Уткирни суд қилишди. У барча қилмишларини бўйнига олибди. Судга Лоланинг ясан-тусан билан келганини кўрсанг, гўё томошагоҳга отланганми дейсан. Гувоҳ сифатида сўзга чиқиб, эри ҳақида бирор илиқ сўз айтгани йўқ. «У менга бундай тақинчоқ, ундай кийим олиб берди»дан нарига ўтмади. Уткир эса мутеларча нигоҳини хотинидан узмасди. Уткир ўшанда Лолани эмас, балки Лола уни илинтирганини мен энди англагандим...

У уч йилга қамалди. Бир ярим йиллардан сўнг амнистия туфайли озодликка чиқарилди. Ота-онаси ўғлининг гуноҳидан ўтиб, қайта тўй қилиб беришди. Тез орада алоҳида уй-жой ҳам олди. Ҳаммасида ёрдамимни аямадим. Мана, туппа-тузук яшаб юрибди...

Менинг бошимга мусибат тушиб, онам вафот этганидан, оиламизнинг барча турмуш ташвишлари ҳозирги пайтда бўйнимда эканлигидан хабаринг бор. Рўзғор қилиш, маросимларни ўтказиш зарур. Етишмовчилик важадан Уткирни қора тортиб уйига бордим. Меҳмон қақирган экан. Мени тўкин дастурхонга таклиф қила туриб, меҳмонларга таништирди: «Бу йигит танишим бўлади, институтда бирга ўқиганмиз...» Юрагимни мушук тимдалагандек бўлди. Шунча йиллар давомидаги дўстлик, нега энди танишликка айланиб қолди?... Меҳмонларга, ўртадаги суҳбатга эътибор бериб, Уткирнинг қай кўчага кириб кетганини тушундим. Меҳмонлардан бири ҳеч кимда йўқ телевизор олибди, бошқаси антиқа гиламни қўлга киритибди. Уткир эса «Победа»лик бўлишни орзу қилаётганмиш...

Кўп ўтиролмадим, узр айтиб ўрнимдан турдим. Уткир мени кузатишга чиққанда, аҳволим мушкуллигини, олган қарзининг ақалли ярмисини қайтарса хурсанд бўлишимни тушунтирдим. У оҳиста жилмайиб деди: «Оғайни, ҳозир ўзим ҳам ночорман. Тўғри, ёмон яшаётганим йўқ, аммо маош олгунимча эллик-олтмиш сўмим бор. Шуни беришим мумкин». Олмадим. Аммо шундан кейин ҳеч кимга ишонмай қўйдим...

Исмоилнинг ҳикояси тугади.

— Хафа бўлишга арзимади, — дедим суҳбатни қисқа қилишга уриниб. Мен ўз давримга, танамга қайтиш вақти ўтиб бораётгани ҳақида ташвиш чекардим. Биринчи тажриба учун бу муддат етарли бўлса керак. Ҳали қайта оламанми-йўқми, бу ҳам номаълум. Исмоилга қўл чўздим. — Майли, кўп ташвиш чекма. Яна бафуржа гаплашамиз. Мен сендан ёрдамимни аямайман. Ваъдамни албатта бажараман.

— Ҳўп бўлмаса, — суҳбатдошим ҳорғин жилмаяр экан, ўрнимдан турди. — Келишган пайтимизда сени кутаман.

Мен орқамга қайтиб, онгим кўчган ерга яқинлашдим-да, бошимни икки марта юқорига кўтариб қўйдим. Бир неча дақиқа ўтиб бошимда яна ногаҳоний оғриқ пайдо бўлди... ва темир сандиқ ичидаги оромкурсида ётганимни ҳис қилдим. Эшик очилиб, Камолнинг ҳаяжонли юзи кўринди.

— Қайтингми?! — сўради у.

— Қайтдим шекилли... — жилмайдим мен.
— Биринчи муваффақият билан табриклайман! Ростини айтсам, анча хавотир олдим.

— Кино кўргандай ўтиргандирсан? — ҳазиллашдим мен.

— Буни қара, ажойиб суҳбатдошга дуч келиб қолибсан-а. Менимча, биз доимо ўз «саёҳат»ларимизда мураккаб ва кескин тўқнашувларни излашимиз керак. Ана шундагина қурилманг ўз вазифасини ўтайди. Биз эса ҳаёт ва тарих ҳақидаги тасаввурларимизни бойитамиз.

— Биласанми, — дедим мен, «қалпоқ»ни ечиб, симларни узар эканман. — Бу ҳодисани нишонлаш керак!

Камол жилмайди.

— Бошқа пайт бўлганда асло йўқ демасдим. Лекин ҳозир, навбатим келиб турганда, ҳеч нарса мени тутиб қололмайди.

Унинг сўзлари мени ҳайратга солди. Уриндиқдан туриб кетдим.

— Дарров-а! Ҳеч бўлмаса, аввал менинг «саёҳат»имни ўрганайлик. Видеога ёзиб олдингми? Мен ахир тажриба пайтида кутилмаган баъзи жиҳатлар борлигини сездим. Қайси тадқиқотчи биринчи тажрибанинг натижаларини ўрганмай туриб, кейингисига ўтади?

У бўшашди.

— Хўп, майли, — деди ноилож.

Биз яна қурилма олдига келдик. Видеомагнитофонга ёзилган биринчи тажрибани кўздан кечириб, босқичма-босқич таҳлил қила бошладик. Натижада, иккита асосий хулоса чиқардик. Биринчиси: тадқиқотчининг онги мўлжалга олинган кимсанинг танасига кўчиб ўтаётган дақиқада қаттиқ оғриқ сезилади. Буни албатта йўқотиш керак, чунки оғриқ жуда кучли бўлса, тадқиқотчи ҳушидан кетиши мумкин. Иккинчиси: тадқиқотчининг онги мўлжалга олинган кимсанинг танасига кўчиб ўтганда, вужуд эгасининг онги бутунлай босилмайди. У кўчиб ўтган онга қандайдир тазйиқ ўтказиши мумкин. Тахминимизча, бу тазйиқнинг кучи икки нарсага, яъни қурилманинг онг кўчириш қувватига ва мўлжалга олинган кимсанинг қандай иродали шахс эканлигига боғлиқ.

— Энди, — дедим Камолга юзланиб, — мен бу нохушликларни йўқотишга ҳаракат қиламан. Балки, қурилма қувватини оширарман. Ана шундан сўнг, иккинчи «саёҳат» — сеники. Унгача, ўзинг олимсан — тушунасан, кутиб туришга тўғри келади.

— Жуда соз! — деди Камол. — Бўлмаса, мен ҳам ўз тадқиқотларим таҳлилига киришаман. Бу ишни ҳам тезроқ тугатиш керак. Бироқ тўсатдан менинг ёрдамим лозим бўлиб қолса, тортиниб ўтирма.

— Бўпти. Бир-икки марта ярим кечада уйғотиб зада қилай, — ҳазиллашдим мен.

— Бемалол! Мендаям қолиб кетмас, — жилмайди у ҳам...

Шу билан биринчи тажриба тугади.

2. Иккинчи саёҳат

Инсоннинг ҳақиқий баҳоси унинг қай даражада, қандай маънода ўз манфаатидан воз кеча олиши ҳусусияти билан белгиланади.

А. Эйнштейн

Орадан бир неча ой ўтди.

Шу вақт мобайнида мен онг кўчаётган дақиқадаги оғриқ сабабини аниқлаб, уни деярли йўқотишга эришдим. Қурилма имкониятларини эса яна-да кенгайттирдим. Яъни, фазо ва вақт чегараларини, қувватини икки баробар оширдим. Камол ҳамон ўз илмий иши билан банд эди. Домласи яна янги тадқиқотлар ўтказиш зарурлигини айтибди. Тунқун бетиним ишлар, дам олиш нималигини билмасди. Натижада, баъзи-баъзида боши оғрийдиган бўлиб қолди. Лекин у бунга ортиқча парво қилмас, гоҳида мендан қурилма тўғрисида сўраб кўярди. Мен ҳар кун ишга бориб-келгач қурилмамни такомиллаштирдим. Ниҳоят, иккинчи тажрибани ўтказиш учун ҳамма нарса тахт бўлди. Камол иккиланиб ўтирмай, Ўзбекистонда Шўро ҳокимияти ўрнатилиши йилларини танлади.

— Мени шу давр жуда қизиқтиради, — таъкидлади у. — Инсоннинг ҳақиқий афти башараси, унинг бутун ижобий ва салбий томонлари кескин кураш ўтаётган пайтлардагина билинади. Ота-боболаримиз гарданига қандай юк тушганини ўз кўзимиз билан кўрсак, яқиндан ҳис қилсаккина ҳаётимизни шунга мос равишда тўғри олиб бора оламиз. Театр, кино ва китобларда қандайдир сунъийлик, бир ёқламалилик сезилиб туради...

Шундай қилиб, Камол йигирманчи йиллар жангоҳи томон йўл олди. Мен стереоэкран қаршисида ўтириб, операторлик вазифасини бажаришга тутиндим.

Тоғ йўли. Бир томонда кўкка тик интилган сервиқор чўққилар. Иккинчи ёқда бошни айлантирадиган жарлик. Тоғ сукунатини бузиб, беш қизил аскар от йўрттириб бормоқда. Юзларида босиқ ҳаяжон ифодаси. Улар орасида офтобдан қорайган, кўзлари чақноқ йигит ҳам бор. Энди у — Камол. Бир оздан сўнг отликлар тўхташди. Чунки йўлни катта-катта харсанг тошлар тўсиб қўйганди. Уларнинг тепадан юмалаб тушгани аниқ эди. Бу тошларни на айланиб, на ошиб ўтишнинг иложи бор. Аскарлар ортга бурилишга мажбур бўлишди. Шу пайт ҳавони бир нарса шув этиб кесиб ўтди. Чеккароқда турган сарғиш сочли йигит кўксига сопиғача қадалган пичоқ зарбидан пастга қулади. Шу дамнинг ўзида қаердандир ташланган арқон кўзлари чақноқ йигитнинг (Камолнинг) қўллари билан танасини қамраб, отдан айирди. Қолган уч қизил аскар харсанглар орқасига пистирма қуриб олган ислом лашкарларини пайқаб қолиб, улар томонга ўқ уза бошлашди. Аммо тез орада икки аскар ҳалок бўлди. Тирик қолган йигит эса ортига қараб от елдириб кетди. Унинг қочиши узоққа бормади. Қарши томонда ҳам беш-олти киши йўлни тўсиб туришарди. Аскар қилич яланғочлаб, уларга ташланди. Бироқ бу ҳамланинг нафи бўлмади, уни отдан йиқитиб, қўл-оёғини боғлашди.

Бу — қачонлардир рўй берган ҳодисани кузатар эканман, ҳаяжондан қотиб қолдим. Камолдан хавотирланиб, экранга уни тўғриладим-да, «қайтариш» тугмасини босдим...

Сандиқни очганимда, мендан чексиз миннатдор дўстимни эмас, балки жаҳлдан туютқан одамни кўрдим.

— Нега бундай қилдинг?! Бошимни икки марта кўтариб қўймадим-ку! — Камолнинг овози босиқ, лекин бўғиқ ва норози оҳангда янграрди.

— Шароитни қара?!

Камол ўзини симлардан халос этди-да, сигарета тутатди.

— Умуман олганда тўғри қилдинг, — деди у бироз тинчлангач. — Ҳақиқатан ҳам бирор қор-ҳол рўй берса, виждонинг қийналиб юрарди. Бўлар иш бўлди. Аммо, майли десанг, яна ўша жойга ҳеч иккиланмай қайтаман.

— Қўйсанг-чи!.. Таваккалчилик бизнинг тажрибамизда яхшиликка олиб бормади.

Одам ҳаётдан кўз юмаётганда унинг аъзолари ичида биринчилар қатори мия, яъни онг ишдан чиқади. Фаолияти тўхтаган онгни эса бошқа фазовий ўлчовли борлиққа қайтаришнинг иложи йўқ!

— Хўш, таваккалчилик қилмаймиз. Фақат, тўғридан-тўғри менинг ўзимга жиддий хавф солинаётган дақиқалардагина «қайтариш» тугмасини босасан. Мана, ҳозир, мени ўлдиришмоқчи эмасди. Ўз қароргоҳларига олиб кетишмоқчи эди, холос. Шунинг учун, илтимос, шартли белгини кўрмагунингча, мени бу ерга қайтарма.

Камолнинг бу сўзлари менга таъсир этди. Унга ҳеч нарса дея олмадим. Бўшашганимни пайқаб, у сигаретасини ўчирди-да, қурилма томон юрди. Мен ҳам ноилож эргашдим. Пулт қаршисига ўтириб, таниш ўлчамларни топдим.

— Ҳозир ислом лашкарлари икки бандини қароргоҳларига олиб боргунларича анча вақт ўтади, — дедим стереоэкранга боқар эканман. — Сен шу йўлни босиб ўтишинг шарт эмас. Тўппа-тўғри ўша жойга кўчиб қўяқол!?

... Қўллари қайрилиб боғланган икки қизил аскарни соқчи кўриқлаб турган уй ичига олиб кирдилар. Ёзиғиқ дастурхон атрофида беш-олти киши давра қурган. Тўрдаги кимса ёстиққа ёнбошлаган. Нигоҳларининг дадиллиги, кийиниши, атрофдагиларнинг ҳурмат билан боқиши, унинг кўрбоши эканлигидан далолат бериб турарди. Кўрбошининг бир ёнида оппоқ тўн кийган, катта саллали киши. Қўлларида тасбех. Қолганлар — турли аъёнлар.

— Ў-ў... келсинлар! — деди кўрбоши, бандиларга истеҳзо билан боқаркан. — Кимсан, Карим кофир мени йўқладиларми?!

Атрофдагилар бу ҳазилдан мийиғида кулишди.

— Бундай ҳурматга сазовор бўлганимдан бағоят миннатдорман! Дастурхонга марҳамат. Қўлингизни узатинг, уялманг, — давом этди кўрбоши, қўллари боғлиқ бандиларга қараб.

Унинг бу сўзлари яна-да баландроқ кулгига сабаб бўлди. Бироқ кўрбоши тезда жиддий тусга кирди:

— Ҳа, Карим кофир! Қўлга тушибсан-ку! — кўзлари чақноқ йигитга юзланди у. — Нонтепкилининг барибир бошинга етибди-ку. Ўз динига, миллатига қарши курашганин аҳволи охир-оқибат албатта вой бўлади. Отанг менинг отамга хизмат қилиб асли кам бўлганди. Сен эса ўз тузлуғингга тупурдинг!

Бандилар индашмади. Камол воқеа ривожини кутарди.

— Тақсир! — гапга қўшилди даврадагиларнинг бири. — Қазисан, қартасан — ахийри аслингга тортасан, дейишади машойихлар. Қандай шароит, қандай вақт бўлмасин ит итлигича, малай малайлигича қолаверади. Мана, сизнинг собиқ қўлингиз — шароит

ўзгаргач, катта одам бўлиб қолибдимиз? Асло! У ҳали ҳам малай — фақат сизга эмас, кофирларга! Аввал у ҳалол хизмат қилиб кун кечирган бўлса, энди ўз юртини сотиб қорин тўғизмоқда...

Даврадагилар унинг гапларини маъқуллашди.

— Ўз динини унутган сендек махлуқнинг жазоси битта, — деди қўрбоши хотиржамлик билан. Сўнг у Карим кофирнинг шеригига юзланди. — Сен ҳам буларга қўшилдингми? Оқ-қорани яхши танимай олмабсан-да?

— Жуда яхши танидим! — сўз қотди йигит алам билан. — Отамини чавақлаб кетдингиз, синглимни олиб қочдингиз. Мана шуларнинг ўзи етади оқ-қорани танишимга!

— Ҳм... Демак, сенинг ҳам тилинг бир. Лекин, билиб қўй, отангни ўлдирган, синглингни олиб қочган биз эмасмиз. Бу ислом лашкарларининг кийимини кийган бошва-войларнинг иши. Уларнинг макр-ҳийласи... Аҳмоқ!... Олиб чиқинг, бу кўрнамакларни! — соқчиларга юзланди қўрбоши. — Овқатимиз совиб қолмасин. Кейин гаплашамиз. Ҳақиқатан ҳам Карим кофирни қўлга туширибсиз. Яшанглар!

— Гапларингизнинг бари тўхмат! — деди Карим кофир.

Бироқ унинг гапига ҳеч ким эътибор қилмади. Соқчилар бандиларни ташқарига чиқаришди. Уларни четроқдаги катта ёнғоқ дарахтига бир-бирини кўрмайдиган қилиб, орқама-орқа боғлаб қўйишди-да, йигирма-ўттиз қадам наридаги супада чордана қуриб ўтиришди. Бир оздан сўнг жизиллаб пишиб турган кабобни ея бошлашди. Соқчилар ўзи билан ўзи бўлиб кетгач, йигит Карим кофирга — Камолга сўз қотди:

— Наҳотки, кунимиз битган бўлса?

Саволига қараганда йигитнинг кўнглида қаттиқ ғалаён, кураш кетаётган эди. Унинг вужуди ҳаётини фаолиятининг тўхталишига кўника олмаётган эди. Ҳаёт нафасига тўйиб улгурмаган юрак ва онг бунга қаршилиқ кўрсатарди, назаримда. Кимнинг ҳам аини йигитлик чоғида — дунё қувончларини энди туяётган вақтда йўқлик гирдобига чўкиб кетгиси келади? Ушбу ҳаётдан ҳафсаласи пир бўлган ёки юксак мақсад йўлида жонини тиккан, кураши беҳуда кетмаслигига қаттиқ ишонган кишиларгина кўрқмай вужудларини тутиб берадилар. Чунки кучли норозилик ёки олиий ҳислар юрак ва онгнинг қаршилигини енга олади.

Йигитга далда бериш керак эди. Менимча, Камол буни англади. Унинг жавоби фикримни тасдиқлади.

— Бўлар иш бўлди, дўстим. Қутилишдан умид йўқ. Булар раҳм-шафқат нималиги

ни билишмайди... Улимга тик қараш керак. Узингни бардам тут. Большевикларча жон берайлик.

Йигит жим қолди. Афтидан, бундай қисматга кўниколмасди. Аммо ким, қачон азоб-қубатга кўниккан? Ким зулми хуш кўрган?.. Камол-Карим кофир яна сўз қотди:

— Душманга тиз чўкиш большевикларга хос эмас. Уларнинг ёвузликлари эсингдами?

— Эсимда...— ҳорғин жавоб берди йигит.— Афсус, тузукрок ўч ололмадим...

— Сен, мен ва бошқалар учун албатта аёвсиз ўч олинади. Буни аниқ биламан!— деди Камол.—Карим кофир.

— Ҳа, мен ҳам бунга ишонаман,— деди йигит.— Начора, қисмат экан...

Унинг товушида илгариги иккиланиш йўқолиб, ўқтамлик пайдо бўлди. Шунинг учун Камол ортиқча гапирмади. Улар анча вақт жим қолишди. Ҳар ким ўз ўйи билан банд, ўтган ҳаётини эсларди. Вақтдан фойдаланиб, мен табиат манзарасига эътибор қилдим. Бир томон турли дарахтларга, ўт-ўланларга бурканган тепалик эди. Майин шабада таъсирида дарахтларнинг барглари оҳиста силкинишар, шохларида қушчалар чуғурлашарди. Иккинчи томон ялангликнинг давом бўлиб, анча узоқда тоғ суви шарқираб оқарди. Ҳаммаёқ ям-яшил. Ҳаво мусаффо. Қандай оромбахш жойлар!.. Нега ҳозир бундай жойлар кам? Нега мана шундай жаннат-маконлар пайхон қилиниб, темир-бетонларга бостирилган ёки пахтазорга айлантирилган?..

Бир қанча вақт ўтгач, қароргоҳ томондан биёр киши яқинлашиб келиб, соқчиларга нималардир деди. Улар ўринларидан сакраб туришиб, Карим кофир билан шеригини ечиб олишди-да, яна бояги уй томон судраб кетишди. Мен қурилмадаги мурватларни бураб, кўрбоши қароргоҳини мўлжалга тўғриладим. Кўрбоши ҳамон ўз жойида ўтирар, даврадагилардан бир кишигина йўқ эди. Дастурхон йиғиштириб олинган.

— Хўш,— деди кўрбоши, уйга киритилган бандиларга қараб.— Энди нима қиламиз?

У боягига нисбатан анча жиддий эди.

Бандилардан садо чиқмади.

— Келинг, сизларга бир яхшилик қилай. Мен қонхўр эмасман. Ҳарҳолда мусулмон фарзандисизлар. Янглишган, алданганларнинг эс-ҳушини танитиш қутлуғ ишдир. Сиз ётиб йигитларсиз. Агар... Куръони шарифни қўлингизга олиб тавба-тазарру қилсангиз, гуноҳингиздан ўтаман. Олло-таоло ҳам тавба-тазарруларингизни қабул қилади. Шундай эмасми, ҳазрат?

Кўрбоши ёнида ўтирган ҳазрат дарҳол жавоб қилди:

— Иншоолло, тақсир. Худованди каримнинг марҳамати улуғ. Йўлдан озган мўмин-мусулмон ўз гуноҳларини англаб тавба-тазарру қилса, олло-таолло ҳеч қачон иноятидан бенасиб этмайди.

Назаримда, кўрбоши банди бўлган қизил аскарларнинг эътиқодини синаб кўраётган эди. Аммо Карим кофир деб ном чиқарган инсондан, аламзада йигитдан дини ислом йўлида курашишга қўшилишини кутиш мумкинмиди? Асло. Улар учун ҳақиқат бошқа нарсалардан таркиб топган эди. Буни даврадагиларнинг барчаси англади.

Карим кофир ва йигит атрофдагиларга нафрат билан боқиб туришарди.

— Олиб кетинг!— деди кўрбоши.— Отиб ташланг, итваччаларни! Ўз Ватанини бировга қўшқўллаб топширувчиларнинг жазоси шу!

Соқчилар асирларга милтиқ ниқташаётган эди ҳамки, ҳеч ким кутмаган ҳодиса юз берди. Карим кофирнинг йигити ўзини ерга отди.

— Тақсир! Менинг гуноҳимдан ўтинг!— унинг аянчли овози янгради.— Мен янглишган, адашган эканман!

Барча хайратга тушди: Карим кофир — Камол ҳам, кўрбоши ҳам, атрофдагилар ҳам, ҳаттоки ўзим ҳам. Чунки шу пайтгача ҳеч бир қизил аскарнинг босмачилар томонига ўтгани:и на бир кинода кўргандим, на бир китобда ўқигандим. Қизиллар орасига ашаддий душманлар суқулиб кириб олиб, зарархунандалик қилганларини учратгандим-у, бундай ҳолатга биринчи марта дуч келишим эди. Улар асир тушиб қолсалар, одатда, ўлимни афзал деб билишарди.

— Боракалло!— ўзини тутиб олди кўрбоши.— Мана бу, ҳақиқий мусулмоннинг иши. Қўлларини ечинг. Куръони-шарифни олинг.

— Тавба-тазарруингни оллоҳ албатта қабул қилгай,— деди ҳазрат.

— Худодан унинг гуноҳларини сўраб беринг, тақсир!— сўз қотди унга даврадагиларнинг бири.

Йигит қўлига муқаддас китобни олиб тавба қилди. Шундан сўнг, кўрбоши биринчи топшириқни берди:

— Энди сен ҳақ йўлга кирдинг. Менга йигит бўлдинг. Сенга ишонаман. Ислом лашкарларининг муқаддас сафига қўшилганингни исботи тариқасида мана бу кофирни ўзинг отиб ташла... Юрагинг, қалбинг тозаланади... Ҳазрат, бу азаматга фатво беринг... Ташқарига чиқилиб, қатлгоҳга етилгач, йигит қўлига милтиқ олди...

Мен стереоэкранга Карим кофирнинг тасвирини мўлжалладим-да, керакли тугма-ни босдим. Унинг ўзи ҳам бу пайтда бошини кўтараётганди.

Камол сандиқдан чиқди. Кайфияти яхши эмасди.

— Мана буни асар қилиш керак!— деди у гўё менинг фикрларимни ўқитгандек.— Аблаҳни қара!— у сигаретга қўл югуртирди.— Бизнинг даврамизда бундайлар йўқ деб ўйлайсанми?! Ҳозир улар бошқача тўн кийиб, ўзгача йўл туттишади. Ўз манфаатлари йўлида ҳеч қандай пасткашликлардан қайтишмайди. Сўзда туриш улар учун гуноҳ. Исташган пайтда чалиб йиқитишади, жарга улоқтиришади... Хуллас, гап шу: қурилманг жуда ажойиб нарса экан! Энди Ихтирочилик қўмитасига аризангни бемалол юборсанг бўлади.

— Ҳазиллашяпсанми?— дедим мен.

— Нега ҳазиллашарканман?— ҳайрон бўлди у.

Кел, ўйлаб кўрайлик. Мен Ихтирочилик қўмитасига керакли қоғозларни жўнатдим дейлик. Хўш, шундан кейин мен тинчгина ишлай оламанми? Албатта, йўқ.

Чунки, турли идоралардан қимматли кўрсатмалар, буйруқлар кела бошлайди, Ҳаттоки, қурилмамни тортиб олиб, менга бу иш билан шуғулланишни ман қилиб қўйишлари ҳеч гапмас... Чақмоқтошингни бериб тур,— мен сигарета тутатдим.— Шунинг учун, энг аввало, бутун ўйлаган мақсадларимни амалга оширишни мўлжаллашим керак. Ана ўшанда, балки, қурилмам ҳақида овоза қиларман...

Шу билан иккинчи тажрибамиз ҳам муваффақиятли ўтди. Иккаламиз жуда шод эдик. Бироқ... бундан кейин қурилмани қандай ишга татбиқ қилиш лозимлиги бошимизни қотира бошлади. Қурилмани номаълум вақтгача консервация қилиб қўйиш ниятим борлигини Камолга айтдим.

— Ҳа,— деди у.— Бизнинг ўрнимизда бошқа кимса бўлганда бу қирилмадан иложи борича кўпроқ фойдаланишга интиларди. У, ё атрофга айюҳаннос солиб мақтанган ёки киши билмас «саёҳат»ларга чиқиб турарди. Менимча ҳам таклифинг ўринли. Ҳаёт ўз оқимида давом эта бериши керак. У бир кунмас-бир кун бизни қурилмага мурожаат этишимизга мажбур қилади. Шошмаганимиз яхши.

Шу билан қурилма тўғрисидаги суҳбатимиз тугади. Ва йиллар давомида мен унга қарамадим. Камол ҳам у ҳақда эслатмади. Қурилмага фақат тўрт йилдан кейингина мурожаат қилдик. Бу пайтга келиб бизнинг ҳаётий тажрибамиз ошган, воқеа ва ҳодисаларга янада фалсафий ёндоша бошлагандик.

3. Учинчи саёҳат

Эрур сўз мулкининг кишваристони,
Қаю кишваристон, Хисрав нишони.
Дема Хисрав нишонким, қаҳрамони
Эрур гар чин десанг соҳибқирони...

Султон Ҳусайн Бойқаро, «Рисола»

— Менда бир фикр бор!— эълон қилди Камол бир куни кириб келиб.

— Айтавер!— дедим мен.

— Сен «Алишер Навоий» кинофильмини ёки томошасини кўрганмисан! Кўргансан, биламан. Уша асарни буюк бобомизга муносиб ҳайкал деб ўйлайсанми? Унда қанча ёлғон, қанча рост борлигини-чи, биласанми?

— Шошмай тур,— дедим мен.— Ҳозир чой олиб келай. Бундай ҳол-аҳвол сўра шайлик. Кейин ҳар қанча фильмнинг бўлса, гапираверасан.

У ўпкасини босиб олсин деган ниятда жўрттага пича ҳаялладим.

— Хўш,— дедим унга чой узатар эканман.— Ниятинг чакки эмас. Ун бешинчи аср узоқлик қилмасмикин?

— Қара, улар бир-бирларини қандай ҳурмат қилишган,— таъкидлади Камол, қўли даги китобни варақлар экан.— Мана. Султон Ҳусайн Бойқаронинг Амир Алишер Навоийга битган хати: «Маълумки, сиз Хуросонда турар экансиз, ҳар қандай илтимосинги қабул этилади. Мен шуни аниқ биламанки, агар давлатимиз сизнинг шарафли вужу дингиздан нарироқ турса, айрим шахслар ва халқ орасидаги ўзбошимча аҳвол ихтилолга айланиб кетади.» Кўряпсанми, давлат ҳукмдори шоирдан илтимос қиляпти. Унга дў қилиб, кетсанг каллангни оламан, деяётгани йўқ.

— Ёки, менинг айтганларимни қилсанг, фалон асарларни ёзсанг, сенга «халқ шори» унвонини бераман, янги мансабга кўтараман, демаяпти ҳам,— илиб кетдим мен.— Умуман олганда, ўзбек тарихидаги ҳукмдорлар адабиётга катта ҳурмат билан қарганлар. Барча темурийлар шеър ёзишни қойиллатганлар, ҳатто кўчманчи ўзбеклар хон Шайбонийхон ҳам ғазаллар битган.

— Майли, гапдан ишга ўтайлик,— таклиф қилди Камол.— «Саёҳат»га ким чиқиш ни ҳал этганимиз йўқ. Ундан ташқари, қайси йилга боришни ҳам белгиламадик.

Биз одатдагидек, қурилма жойлашган хонада ўтирардик. У созланган, ишга шай, ҳар қандай онгни ҳар қанча чуқур тарихга юборишга қодир ҳолда эди.

— Кел, аввал вақтни аниқлаймиз. Бунинг учун, қайси тарихий воқеа сени қизиқтираётганини билишим керак.

Камол сигарета кулини аста чертиб туширар экан, сўз қотди.

— Биласанми, ҳар қандай ечилиши лозим бўлган муаммога энг буюк ва кўламли нуқтадан назардан ёндошиш керак. Алишер Навоийнинг ғазаллари доҳиёна. Бироқ уни хонада юқори чўққига кўтарган «Хамса»дир. Ундаги дostonларда катта фалсафа, ҳаёт қонуниятлари санъаткорона тасвирланган. У ҳаттоки, ҳозирги пайтда фантастика адабиёти деб аталаётган жанр усулларидан ҳам усталик билан фойдаланган. Мана қара, манави китобда Абдурахмон Жомийнинг Навоий «Хамса»си ҳақида айтган баъзи фикрлари бор. Қулоқ сол: «Амир Алишер мендек форсий тил эгаларига, форсча назм дурларини терувчиларга раҳм қилди, у «Хамса»ни форсчада ёзганда, бизга сўз айтишга мажол қолмасди.» Демак, биз 1485 йилга, Навоий ўзининг буюк асарини тугатиши вақтига бориб, атрофдагиларнинг гапларига қулоқ солишимиз, ҳазрат Амирга қандай муносабат билдиришларини ўз кўзимиз билан кўришимиз лозим. Энг муҳим тадқиқот, менимча, шу!

— Китоб титкилаганинг жуда яхши бўлибди, — дедим мен. — Билиминг чуқурлашибди. Энди сенга «саёҳат» ҳам унчалик керак эмасга ўхшайди.

Камол миқ этмай қолди. Бир неча дақиқа ўтгачгина ўзини тутиб, сўз қотди.

— Бемалол. Ҳақиқатан ҳам гал сеники. Мен кейинги сафар чиқарман...

— Хафа бўлма,— жавоб бердим мен

— Менга барибир. Истасанг жўнайвер. Навоий бобо билан суҳбатлашиш қандай бахт! Бу шарафга иккаламиз ҳам эришамиз. Олдинма-кейин, албатта. Кел, қуръа ташлаймиз. Кимнинг омади чопса, ўша — биринчи!

— Бўпти!— жонланди Камол.

Омад менга кулиб боқди.

* * *

Қурилманинг фазовий ўлчамларини Ҳирот шаҳрига мосладим. Вақт ўлчовини эса тахминан 1485 йил ўрталарига тўғриладим. «Хамса»нинг қайси куни тугаллангани аниқ эмасди. Керакли тугмалар босилгач, стереоэкран ёришди.

Ҳирот... Хуросон пойтахти... Урта асрлардаги туркийлар юртининг бир бўлаги... Стереоэкранда қадимий, улуғвор, ўша пайтларда Ҳирий деб аталмиш гўзал шаҳар намоён бўлди. Биз одатдагидек, қурилма мурватларини бураб Ҳусайн Бойқаро саройини изладик. Шаҳар нотаниш бўлгани учун бунга анча вақт кетди. Ниҳоят топдим. Энди у ердаги одамларни кузатиш, иложи борича танишга интилиш лозим эди. Биринчи навбатда Султон Ҳусайн Бойқарони аниқладик. Унинг салобатли қиёфасидан дадиллиги, мардлиги билиниб турар, юзидан нур ёғиларди. Атрофдаги аъёнлар ичидан Амир Алишер Навоийни топиш лозим эди. Олдимизда буюк шоирнинг Камолиддин Беҳзод томонидан чизилган расми. Вақт ўлчамларини ўзгартириб Навоийнинг саройда бўлиш пайтларини излай бошладик. Афтидан, 1485 йилда Амир Алишер саройда хизмат қилмаган, деган хулосага келдик. Буни китоблар ҳам тасдиқлади — Навоий Султон Ҳусайн Бойқародан «Хамса»ни ёзиб тугатиш учун сарой хизматидан вақтинча бўшатиб туришни илтимос қилган экан.

— Балки, Навоийни ўз уйидан топармиз?— таклиф қилди Камол.

— Унинг уйи Ҳиротнинг қайси томонида?— сўрадим мен.

— Билмадим,— деди Камол.— Бироқ бу қийин иш эмас.

— Бўлмаса, топ!— дедим мен ажабланиб. Сенга неча кун керак? Яна қўлёзма, китоб титкилайсанми?

— Ўн беш — йигирма дақиқа етади. Китобсиз ҳам эплайман.

— Бўпти. Кутиб тураман.

— Унда қурилмангни ишга тайёрла.

— Нима қилмоқчисан?— ҳайратга тушдим мен.

— Нима бўларди? Мен ҳозир Ҳиротга бориб исталган бир кишидан Амир Алишернинг ҳовлисини сўрасам, дарров айтиб беради.

Мен жилмайдим. Хаёлимга келмаганини қаранг-а!

— Сен келишувни бузясан,— эътироз билдирдим.

— Ихтиёр ўзингда...

— Бўпти! У ҳолда, айтганингдек, сенга ўн беш дақиқа муддат бераман. Агар ҳалласанг, ўзингдан кўр! Ортга қайтармайман!— ҳазиллашдим мен.

* * *

Камолнинг онги зиёлинамо бир йигитнинг вужудини эгаллади. Эгнида оҳори тўкилмаган кийим. Белида чиройли камар. Бошида ихчам салла.

У Ҳирот кўчаларида қадам ташлай бошлади. Ажойиб кўчалар. Одамлар серқатнов. Сипоҳийлар ҳам, оддий деҳқонлар ҳам учрайди. Кўпчилик отда. Пиёдалар ҳам етарли. Ҳамма яхши кийинган. Сизнинг тарихий фильмларимиздаги одатий манзара — йиртиқ-ямоқ кийган, чўлтоқ кетмон елкалаган, афт-башараси оғир меҳнатдан қорайиб-буришиб кетган кимсалар умуман йўқ. Уйлар чиройли, шинам қилиб қурилган. Икки қаватли, мусулмон фишдан тикланган бинолар анчагина.

Камол қаршисидан пиёда келаётган ўрта яшар кишига юзланди:

— Ассалому алайкум!

— Ва алайкум ассалом.

— Кечирасиз, тақсир. Мен шаҳрингизда меҳмонман. Ҳазрат Навойининг эшиклари қайси томонда эканлигини айтиб беролмайсизми?

— Жоним билан, азиз меҳмон. Сиз мана шу кўчадан тўғри юрсангиз, катта бир майдонга чиқурсиз. Майдондан чапга қараб кетаверсангиз, тезда Ҳазратнинг эшикларига етурсиз.

— Катта раҳмат, тақсир.

Камол миннатдорчилик билдириб, йўлига равона бўлаётган эди, у киши сўз қотди:

— Мени ҳам авф этурсиз, мулла йигит. Танишроқ туюлаётурсиз. Исми-шарифингиз недур?

— Тақсир, менинг исмим Камолиддин. Ўзим Тошканддан бўлурман. Ҳазрат Амир Алишер Навойини зиёрат қилмоқ умидида эрдим.

— Яна бир бор авф этурсиз. Мен андак янглишибмен. Тилингиздан ҳам сезилиб турубдур. Бу кун меҳмонимиз бўлинг. Ҳовлимизга қадам ранжида қилиб Мовароуннаҳр янгликларидан сўзлаб берсангиз, уйимизни нурга тўлдирган бўлурдингиз. Мени Мавлоно Сайфиддин деб атарлар. Эшигимиз худди шул кўчададур. Ҳов, ана кўриниб турубдур. Марҳамат этинг.

Ёш мулла қиёфасидаги Камолга қараб, унинг қандай қарорга келиши билан қизиқдим. У пича фикр-мулоҳаза қилгач, жилмайди.

— Бош устига, Мавлоно Сайфиддин! Бир ғариб мусофирни уйингизга чорлайсиз-у, мен рад этурманми? Худо хоҳласа, бу оқшом сиз билан суҳбатдош бўлишга интилурумен.

— Қуллуқ, мулла Камолиддин. Биз сизни интиқлик ила кутурмиз.

— Раҳмат, тақсир.

Мавлоно йўлига равона бўлишга шайланди-ю, лекин кўнглида уйғонган фикрдан юзи ёришди.

— Келинг, мулла йигит, мен сизни Ҳазрат Амирнинг эшикларига кузатиб қўяй. Сиз ул зотни шахсан танимасангиз керак. Мен эса Амиримиз билан озми-кўпми мулоқотда бўлув турурмен. Сизнинг баҳонангизда пиримизни яна бир зиёрат қилай!

Бунга эътироз билдиришнинг ўрни эмасди.

Мен стереозкранда уларни кузатиб боравердим.

Улар шошилмай юриб, бир майдонга чиқишди. Унинг атрофини ажойиб, муҳташам ва улуғвор бинолар қуршаган эди.

— Бу ерни Неъматобод дейдилар. Бу бетакрор мадраса-ю мачитларни, мактаб ва қироатхоналарни Амир Алишер ўз маблағларига қурдирғонлар. Ҳирот халқи Ҳазратни беҳад ҳурмат қилурлар,— сўз қотди Мавлоно Сайфиддин.

— Ҳа,— деди Камол.— Фақир ҳам аларнинг ғоят саҳоватпеша эканликлари ҳақида кўп ва хўп эшитқонмен. Эмишки, Султон Ҳусайн Мирзога айрим харажатлар учун юз минг кепакий зарур бўлиб қолубдур. Шунда Ҳусайн Мирзо бу маблағни Ҳирот ва унинг атрофидаги аҳолидан ундириш ҳақида Амир Алишерга фармон берибдурлар. Ул зот, «бу фурсатда халққа ўринсиз солиқ солишни олий даражали соҳибқирон давлатига муносиб кўрмагаймен», дебдурлар ва мазкур пулни ўзлари берубдурлар. Халқ ул ҳазратни кўпдан-кўп дуо қилган эрмиш.

«Хумпар! Бу воқеа 1500 йилда содир бўлган. Сен эса 1485 йилдасанку», деган ўй хаёлимдан ўтди.

— Бул ҳодисот тўғрисида мен ҳали эшитмадим-у, аммо ҳазратнинг олийжанобликларига асло чек-чегара йўқдур,— деди Мавлоно Сайфиддин фикримни тасдиқлаб.

Улар чапга қайрилиб, тезда бир ажойиб бино қошида тўхташди.

— Мана шу даргоҳ Амир Алишербекнинг турар жойларидур,— ишора қилди Мавлоно.— Эшикни тақиллатиб кўрайлик.

У катта, ўймакор дарбоза ҳалқасини урди. Бироздан сўнг эшик очилиб, ўрта яшар, бежирим кийинган киши кўринди. Унинг нигоҳи меҳмонларга тушгач, бирини таниб табассум қилди.

— О, мавлоно Сайфиддин! Ассалому алайкум. Хуш келибсизлар.

— Ваалайкум ассалом, Абдулмалик. Бу мулла йигит Тошканддан бўладилар. Исмлари Камолиддин. Пиримизни зиёрат қилиш ниятида эканлар. Агар Амир Алишербек ижоддан холи бўлсалар, меҳмонга пешвоз чиқа оладиларми? Шунини сўрамоқчи эдик.

— Қани, ичкарига марҳамат!

Улар дарбозахонага ўтдилар. У ерда нозик дид билан қурилган иморат, гулларга бурканган ҳовли кўзга ташланарди.

Абдулмалик меҳмонларни айвонга бошлаб чиқиб, pista-майиз ва анвойи мевалар билан тузалган дастурхон атрофидаги кўрпачаларга ўтқазди.

— Сизлар андак дам олиб турунглар. Мен ҳозир ҳазратга маълум қилурмен.

Бир неча дақиқадан сўнг Абдулмалик бир чойнак чой билан кирди-да, меҳмонларга юзланди.

— Ҳазрат ҳозир чиқурлар. Сизнинг ташрифингизни эшитиб бағоят мамнун бўларлар. Мавлоно Сайфиддин, билурсизки, ул зот одамларнинг дилини ранжитишдан эйдиша этиб кун бўйи ҳам сўзлашиб ўлтира беришлари мумкин. Мени маъзур тутасиз, айтмоқчиманки, ҳазрат ўзларининг муҳим асарларини тугатиш арафасидалар. Шу боис...

— Сиз асло хижолат бўлманг!— сўзга қўшилди Камол.— Биз ҳазратнинг вақтларини кўп олмайдурмиз. Ул зотнинг қутлуғ жамолларидан беш дақиқа бахраманд бўлуб, икки оғиз калималарини эшитсак, кифоя.

— Катта раҳмат, мулла Камолиддин.

Абдулмалик нон ушатиб, пиёлаларда чой узатди. Бу пайтда айвон саҳнига бир киши яқинлашди. Бошида чиройли қилиб ўралган оппоқ салла, қуюқ, қоп-қора соқол-мўйловлари бежирим текисланган. Эғнида яхши матодан тикилган чопон. Кўзлари жуда сермаъно, улардан фақат яхшилик ёғилиб турар, бутун вужудида қандайдир бир илоҳий улўғворлик мавжуддек эди.

Мавлоно Сайфиддин ва мулла Камолиддин дик этиб ўринларидан турдилар.

Амир Алишер хуштавозелик билан саломлашиб, меҳмонларни ўтиришга даъват этди. Мавлоно Сайфиддин Амирга Камолиддинни таништирди.

— Ҳазрат! Бул киши мулла Камолиддин бўладилар. Сизни зиёрат қилмоқ ниятида Тошканддан келибдурлар. Бевозта этганимиз учун айбга буюрмагайсиз.

— Боракалло, мавлоно. Бир мўмин-мусулмон эзгу ният ихтиёр этса, албатта унга ёрдам қилмоқ зарур. Аммо мен ҳали зиёрат қилгулик ёшга етганим йўқдур.

— О, ҳазрат! Сиздек камтарин зот бул ер юзинда бўлмаса керак. Амир Алишер Навоий номи нанки туркий, нанки Мовароуннаҳр, балки барча мўминлар орасида маълуму машҳурдир!

Навоий табассум қилди-да, Камолиддинга юзланди.

— Мулла Камолиддин, Тошканддан не хабар ила келдингиз?

— Тошкандда тинчлик, осойишталик, ҳазрат. Халқ сизнинг ашъору ғазалларингизни севиб ўқийдур, куйга солуб ҳам айтур.

— Раҳмат, мулла Камолиддин. Ўзингиз не иш қилурсиз. Касби-корингиз не?

— Ҳазрат, мен толиби илмдурмен. Ушбу муддат риёзиёт ва фалсфа фанлари билан машғулдурмен.

Мен уларнинг суҳбатларини стереозкранда кўриб ва эшитиб ўтирар эканман, Камолнинг охирги гапи кулгимни қистатди. «Ахир сен физиксанку,— ўйладим мен.— Риёзиёт — бу математика, физиканинг эски ўзбек тилида нима дейилишини билмайсанми?» Пича ўтгач, ўзим ҳам буни билмаслигимни тан олдим.

— Жуда хўбдур, мулла Камолиддин. Билимга интилмоқ ҳар бир мўмин учун ҳам қарз, ҳам фарздур.

— Ҳазрат, агар руҳсат этсангиз, сизга бир саволим бор эди. Шундан сўнг, миннатдорчилик билан, ижозатингиз-ла табаррук хонадонингизни тарк этурмиз.

— Андиша қилманг, мулла Камолиддин. Тортинманг.

— Ҳазрат! Камина сизни буюк бир асар битиш ила машғул деб эшитдим. Ана шу асарингиз қачон ёзиб тугалланади-ю, қачон биздек фақирларнинг дилларини қувнатади?

— О, мулла Камолиддин! Сиз «Хамса»ни айтадурмисиз? Ҳа, мен бундек оғир ишга қўл урғонмен. Туркий тилнинг жозибаси нақадар зўр эканлигини исботлаш ниятида-дурмен. Бул вазифани қандай удалайдурмен, оллоҳи карим биладур. Унинг инояти бирла келаси ҳафта охирги нуқтани қўёлсам керак.

— Дийдорингиздан бенасиб этмаганингиз учун чексиз миннатдормен, ҳазратим. Энди бир фотиҳа беринг, турайлик. Сиздек зотнинг қимматли вақтини бундин ортқ олиш ғуноҳи азимдур,— деди Камол.

Амир Алишер Мавлоно Сайфиддинга нигоҳ ташлади.

— Мавлоно! Меҳмонни шул аҳволда жўнатиш ножоиз. Бизнинг таомилга асло тўғри келмас. Яхшиси, бул оқшом хонадонимизни биргаликда обод қилингиз!

— Ҳазрат!— жилмайди Мавлоно.— Бул оқшом мулла Камолиддин бизнинг хонадонда меҳмондурлар. Бул ҳақида келишиб қўйғонмиз. Шу боис, авф этурсиз, таклифингизни қабул қилиш ғоят мушкулдур. Фақат эрта оқшом бул киши сизнинг ихтиёрингизда бўлишлари мумкиндур.

— Мени маъзур тутгайсизлар,— гапга қўшилди Камол.— Афсуслар бўлсинким, эрта тонг йўлга чиқиш тадорикини қилиб қўйғон эрдим. Ҳазрат билан шул даражада кўришғоним ҳам мен фақир учун катта омад ва бахтдур. Энди менга ижозат беринг. Насиб этса, яна яхши кунларда учрашгаймиз.

— Начора. Ундай бўлса, тошкандлик азизларга бизнинг кўпдан-кўп саломимизни

етказинг. Иншоолло, насиб этса, биз ул томонларга қадам ранжида қилурмиз,— деди Амир Алишер ва қўлларини фотиҳага очди.— Қани, омин...

Шундан сўнг меҳмонлар қўзғалишди. Хайрлашиб ташқарига чиқдилар.

Мен уларни кўчалар бўйлаб юриб, то ажралишларига қадар кузатиб бордим ва шундан сўнггина, Камолнинг онгини ўз вужудига қайтардим.

* * *

— Сен,— дедим Камолга юзланиб,— ҳазрат Навоийнинг дуойи фотиҳасини олган йигирманчи асрдаги якка-ю ягона инсонсан! Унинг буюклигининг шамоли сени ҳам елпиб ўтди.

Камол жилмайди.

— Биз асосий нарсани, яъни «Хамса»нинг тугалланиши вақтини аниқладик!— дедим этдим мен.— Энди ҳеч иккиланмай Султон Ҳусайн Бойқаро саройига бораверамиз. Энди гал меники. Мен ҳам ҳазрат нафас олган ҳаводан нафас олиб қайтаман.

— Қандай қилиб?— сўради Камол.— Вужудинг бу ерда қолади. Онгинг ўзи эса нафас ололмайди!

— Физиклигингдан ҳеч воз кечолмайсан-да. Маънавий нафас ҳам катта нарса!— исботладим мен.

Шу билан биз Амир Алишер Навоийнинг ўз дўсти Ҳусайн Бойқарога «Хамса»ни тақдим қилиш вақтини топиб, яна ўтмишга «саёҳат» қилдик.

Бироқ «саёҳат»дан олдин, Амир Алишернинг ўз буюк асарини шоҳга топшириш маросимини кузатар эканмиз, Султон Ҳусайн Бойқаронинг сўзлари диққатимизни тортди.

— Муҳтарам жамоа!— деди Ҳусайн Мирзо бу маросимда иштирок этаётганларга.— Мана, замонамизнинг энг олий кишиси дурдона асар битиб менга тақдим қилдилар. Бул мўъжизани илк бора ўқиб чиқиш фақат менинг бир ўзумга насиб этмасун. Мен амр қиламанки, биз бир неча кун оқшом Боғи Зоғонга йиғилурмиз ва ул ерда «Хамса»ни барчамиз учун ўқийдурлар!

Атрофдагилар Бойқаро шаънига тасаннолар айтиб миннатдорчилик билдирдилар.

Шунинг учун, мен «Хамса»ни ўқиш тафсилотларига берилиб ўтирмайман. Бизнинг мақсад, асосан, асар ўқилиб бўлгач, унинг Султонга, атрофдагиларга қандай таъсири қилганини билиш эди.

* * *

«Хамса» ўқиб битирилди.

Атрофга сукунат чўмди. Ҳиротнинг казо-казолари йиғилган боғ жим-жит эди. Фақат бир неча дақиқа ўтгачгина, кимдир «Офарин!», деб хитоб қилди. Кейин «Тасанно!» деган сўз янгради. Шундан сўнг ҳамма бараварига ўз дил изҳорларини айтиш бошладилар. Султон Ҳусайн Бойқаро дарҳол зарбоф тўн келтиришни буюрди. Амир Алишер елкасига сарупо ёпилди.

Менинг онгим бу пайтда «Хамса» эшитишга келган аъёнларнинг бири вужуди кириб олган, мажлис руҳини яққол ҳис қилар эдим.

Барча аъёнлар галма-гал Амир Алишерни янги мўъжиза асар билан қутлашга Султон Ҳусайн Мирзо шоирга юзланди:

— Сиз билан бизнинг орамизда аллақачондан бери бир можаро ҳал қилинма келаётир. Ушбу кун шул ишни бир ёқлик қилайлик.

Амир шоҳга ҳайратомуз боқди:

— Ҳазратим, гап не хусусда эканлигини асло тушунмаётирмен.

Султон Ҳусайн жилмайди.

— Амир Алишер, ёдингиздаму, менга пир эканлигингизни ҳеч тан олмас эрди гиз. Бу кун шул ишнинг мавруди етди.

— Ё оллоҳ! Ё оллоҳ! Бу қандай сўз бўлди! Ҳазрат, аслида сиз ҳаммамизга пир дурсиз, биз эса муридмиз.

Султон Амирнинг бу сўзларига пинак бузмади. Ундан сўради:

— Пир нима-ю, мурид нима?

— Ҳазратим, пирнинг тилаги — муриднинг тилагидур.

— Жуда соз, Амир Алишербек! Энди андак кутиб турунгиз.

Ҳусайн Бойқаро шу сўзларни айтиб мулозимларга буюрди:

— Менинг оқ отимни келтуринг!

Бир оздан сўнг отни етаклаб келдилар. У жуда асов ва чопқирга ўхшарди. Пиш пар, қўлдан чиқишга интиларди.

Бойқаро отга яқинлашиб жиловидан ушлади.

— Агар сиз мени пир деб тан олуб, ўзингизни мурид ҳисобласангиз, истагил бажо келтирурсиз, деган умиддаман. Ҳозир сиз шул отга минурсиз, мен сизга ловбардор бўлурмен.

Амир Алишер Султон Ҳусайндан яна бир бор илтимос қилди:

— Ҳазратим, мени бул ишга мажбур этмангиз. Мен бундан сўнг қандоқ одам бўлурмен?!

— Алишер, сиз муридим эканлигингизни айтдингиз. Менинг истагим шулдир.

Амир ноилож отга яқинлашди. У узангига оёқ қўйиши билан от типирчилаб, безовталана бошлади. Султон Ҳусайн отга дўқ қилган эди, у сал тинчиди. Алишер отга тинчиди. Мен бу билан Амир Алишернинг пиру Султон Ҳусайннинг муридга айланганини эъзидим. Одатда, муридлар ўз пирларининг отлари жиловидан ушлаб, олдинда пиёда кетиб боришлари лозимлигини эшитгандим.

— Муҳтарам жамоа!— хитоб қилди атрофдагиларга Султон Ҳусайн Мирзо.— Амир Алишер ўзларининг нақадар буюк шоир ва аллома эканлигини яна бир бор ўз «Хамса»лари бирла исботладилар. Бунга барчангиз гувоҳ бўлдингиз. Шундай буюк зотга мендек шоҳ фақат жиловбардорликка ярайдур!

Султон Ҳусайн отнинг жиловидан тутиб, етаклай бошлади. Бироқ узоққа боролмади. Амир Алишер андишанинг зўридан бошини отнинг бўйнига қўйиб, ҳушидан кетди. Мулозимлар тезликда уни тушириб олиб супага ётқиздилар...

Назаримда, мана шу воқеанинг ўзи бу галги тадқиқотимиз учун етарлидек туюлди. Ахир, шоҳнинг шоирга ҳурмати бундан ортиқ қандай бўлсин?

* * *

— Хўш, нима дейсан? Мана сенга бир эмас, икки буюклик. Ўзидан ҳам буюк фуқароси борлигини рўй-рост тан олган шоҳ янада қудратлироқдир.

— Бирор нима дейиш қийин. Бу воқеотни сўз билан ифодалаб бўлмайди. Уни чуқур ҳис қилишнинг ўзи кифоя...

— Мана, тадқиқотимиз ҳам тугади. Видеомагга яхши ёзиб қўйсими?— дедим мен ўрнимдан туриб.

— Ҳа, албатта.

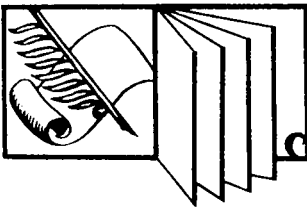
— Бу ёзувларнинг ҳаммасидан вақти келиб ажойиб киноқўрсатув тайёрлаш керак,— тасиқладим мен.— Майли, шу билан ишни тугатамиз. Аниқлаган янгиликларимизни қандайдир йўл билан одамларга етказиш керак.

— Бунинг йўли осон,— жавоб берди Камол.— Ҳикоя ёки қисса ёзиш мумкин. Сўнг уларни эълон қилиш лозим.

— Ҳа, уриниб кўриш керак!— хулоса ясадим мен.

* * *

Мана, шундай қилиб, ўз тажрибаларимиз ҳақида ушбу сиз ўқиган асарни битдим. Сизга ёққан бўлса, мен чексиз бахтиёрман. «Онг» қурилмасида ўтказган тадқиқотларимиз ҳозирча мана шулардан иборат. Ниятим: бу хилдаги ишларни яна давом эттириш. Худо хоҳласа, келгусида улар ҳақида ҳам ҳикоя қиларман...

Мушоирд

Бир нокиш сезамаң руҳингда

Усмонжон Шукуров

* * *

Кекса тарих каби вазмин ва сирли,
Кездим обидалар кўҳна соҳилин.
Рангин деворларга қулоғим қўйиб,
Англадим, тингладим туркона дилин.

Қанча ярқираган қиличлар синган
Ёш, қондан қорилган фиштларга тегиб.
Зуғумлар, зўрликлар замонидан ҳам
Минорлар ўтмади бошини эгиб...

Бухоро, бу доно мўйсафидларнинг
Ёнида бир ажиб ҳолатни кўрдим:
Туллаган бир туя.
Унинг устида —
Суратга тушмоқда эсдалиқда ким.

Аста тикланмоқда замон қўли-ла
Ақлни лол этган қадим қасрлар...
...Бухоро, бу туя сўнггисимасми?!
Уни ҳам ардоқла,
Уни ҳам асра.

Табиат, жонзотга оч назар солган
Кимсалар фикри терс, мақсади чиркин.
...Бухоро, динозавр қолдиқларидек
Қалбни ўртамасин туялар бир кун...

* * *

Ўтрор кенгликлари.
Чўллар — кимсасиз.
Гоҳо Ёзёвоннинг қум тепалари
Беҳад омадсизлик суратларидек
Хунук кўринади кўзларга бари.

Оч қолган бўридай шафқатсиз шамол
Увлар рўпарада,
Рақс тушар қуюн.
Самарқанд бағрини очар.
Тўсатдан —
Исканжага олар,
Бу қандай ўйин?

Гуллар, майсаларнинг тонгги жилвасин
Юрак кўтармайди
Майсалар — қилич.
Гуллар косасида шабнам — май эмас,
Гўё заҳар тутар: «Қани, қултум ич».

Бир ёнда Андижон,
Дарвозалар берк
Тинимсиз жанг-жадал,
Қурбонлар ва қон.
Шоир теграсида содиқ йигитлар
Ҳар балога кўксин этарлар қалқон.

Ажал чангалида
Ҳушҳол онларда
Шоир-чи —
Онасин ташламай ёлғиз,
Бирга олиб юрар ўз жонин тикиб,
Маккор ёв қувса-да тун-кун, изма-из!
О, она севгиси!
Ватан кудрати!
Сизсиз умидсизлик лашкарин енгган!
Бахтли — ул,
Кимнингки, гўдакликдаёқ
Ш; улуғ туйғулар қонига сингган!

Андижон

Душан Файзий

Нафас

Тун.

Борлиқ уйқуда.

Фақат осмонда
Ой сузиб юрибди булутлар аро.
Ажиб бир ойдинлик ҳоким жаҳонда,
Олам оқ ҳарирга ўранмиш гўё.
Шу маҳал сезаман,
бир сас, бир шарпа,
Нимадир шивирлар —
илғайман бехос.
Бир нима ғимирлаб ўтар шу пайтда,
«Ширт» этиб синади қуриган бир хас.
Ўша —

майин сасни тинглайман,
Аник,

Ер нафас олмоқда ҳансираб, қаранг.
Қалби дард,

аламдан тутқиқиб, ёниб,
У ўз меҳварида турибди аранг...

Самарқанд

Файзи Шоҳисмоил

Чучмома иси

Қизиқ туш кўрибман... Гўё эркин қуш,
Қишлоғим устида учар эмишман.
Висол дамларидан бўлганча сархуш
Сирдош гўшаларни кучар эмишман.

Масканим қадимий Миёнқол ёқда —
Тавофлаб Зарафшон этакларини,
Болалигим ўтди чекка қишлоқда,
Тинглаб Нор буванинг эртақларини.

Салом, Қорақўйли — қадрдон гўшам,
Салом, катта йўлга бошлаган сўқмоқ...
Менинг назаримда сиз ҳамон ўша,
Ҳамон болалигим тонгларидай оқ.

Ўсмир эркалигин кўмсаб қолар дил,
Яйловга элтувчи йўлни топаман.
Таниш ариқлардан ҳатлайман дадил,
Қорасув ёқалаб қирга чопаман.

Ана, кўз қамашар қизғалдоқлардан,
Миёнқолда баҳор бутунлай ўзга.
Чучмома гуллабди ҳу-ув узоқларда,
Нилий ранг сулувлар чалинар кўзга.

Тўйиб симираман тоза ҳаводан,
Димоғим яйратар чучмома иси.
Меҳр узолмасман мен шу маъводан,
Мунчалар ширинсан, соғинч туйғуси?!

Месхетия

Месхетия — боболар юрти,
Хаёлимда гуллаган диёр.
Сен — муқаддас дардимсан менинг,
Дил ўртанар бир кўришга зор...
...Сарсон кездим сени ахтариб,
Сўқмоқларда йўлим йўқолди.
Сендан айру тушгандан бери
Онам берган тилим йўқолди.

Лекин сўнмас ишончим менинг,
Орзуларим қанотдир менга,
Тилсимотлар очилур бир-бир,
Бир кун етиб боргумдир сенга.
Соғинч билан бағирга босмоқ
Қандай бахтдир, билсанг, дафъатан...
Армонимсан шириндан-ширин,
Юрагимда яшайсан, Ватан!

Тошкент

Мўмин Аваз

Ҳар хил хавф-хатарни дадил этиб даф,
Қуюқ туман аро борасан кириб.
Не ҳам қилоласан, қаршингдаги хавф
Олисдан кўриниб, беради фириб...

Беғуноҳ чумчуқлар пастлашиб қаттиқ
Ойнага урилиб, ўчар овози.
Палалон қошига боролмас қайтиб...
«Вовиллаб» қўяди кузатган този.

Нурни қайтаради заррин нур парда,
Кўзинг қамаштирар сен ёққан чирок.
Дам олгинг келади, қиласан зарда,
Одамлар манзилга шошмоқда бирок.

Унқир-чўнқир йўлдан узмайсан кўзинг,
Совуқ тер оқади, бузилар асаб.
Яшагинг келади, на фақат ўзинг —
Азиз одамларнинг ҳаётин асраб.

Орият

Ташқарида қишнинг захридан
Кеча-кундуз чийиллар очлик.
Совуқ кулба, ҳужра бағрида
Шифтга боқар маъюс, кўз очик...

Уй эшигин эр очишига
Тентаж шамол беради ёрдам.
Нон ўрнига, элаб тирқишдан
Кафанини кўк бичар қордан.

Кекса аёл базўр инқиллаб,
Йўл олади, юраги пора.
Тушәётган оқ қорни ялар.
«Оз-моз оқлиқ тополсам зора...»

«Қишлоқ аҳли жони борича
Аҳилликни бермайди қўлдан.
Яшасайдик биз баҳорғача,
У ёғига дарахт, ўт-улан...»

Тақиллатар амаллаб шўрлик,
Овоз бермас бирон-бир кимса.
Қайтмоқ бўлар.
«Бу не кўргилик,
Ким у йиғлар, шамол ё эса?...»

Ахир очди, титради дағ-дағ,
Ранги бўздай. Тўнги. Мушт сиқди.
Очиқ кўзлар... Осилган жағлар
Ютмоқ бўлиб кутар очликни.

Бақиршга йўқ аёл ҳоли,
Эмақларди гўдақни ҳасрат.
«Ҳеч бўлмаса шу истиқболни
Биздан кейин қолишса асраб...»

Сирдарё

Ғойиб Назар

Қишлоқ. Кундуз

Куйдиради тепада кўёш,
Дами қайтган терак турар жим.
Лойдан бўлган уйлар сербардош,
Саратон ҳам бузмайди тинчин.

Бостирмада ҳалиқади ит,
Намлик излаб ерни тимдалар.
Қумкўчалар сақлайди сукут,
Кўчаларни пашша юм талар.

Ювинғичнинг балдоқчасида
Чумчуқ томчи сувга интизор.
Боланинг кўз қароқчасида
(Меҳрғами интиқ?) — Бир озор.

Серрайганча турар қорайиб
Таппи дудин ютган мўрилар.
Ҳаққа учун қурут ғаройиб,
Қурут тутмас аммо сўрилар.

Чуғурчуқлар талар ўрикни,
Қўриқчи қиз сояда ухлар.
Эшагига бир боғ ўт — юкни,
Юклаёлмай болакай йиғлар.

Қайда қолди катталар, қайда?
Кўрмайсан на аёл, қарини.
Қишлоқни салт қолдириб, тонгда
Иш етаклаб кетган барини...

Келин тушган оқшом

(Халқ оҳангида)

Отингизнинг тортинг белин, оғажон,
Ортингизга минсин келин, оғажон,
Удумини қилсин элнинг, оғажон,
Уй тўрида унга муштоқ гўшанга,
Муҳаббатим соқчи бўлсин ўшанга!

Топинг халқнинг сулув байтин, янгалар,
Келин шаъни — ёр-ёр айтинг, янгалар,
Оқ ниятлар қилиб қайтинг, янгалар,
Уй тўрида унга муштоқ гўшанга,
Муҳаббатим соқчи бўлсин ўшанга!

Қандлар сочинг — ширин бўлсин турмуши,
Ўтдан ўтсин — ёрқин бўлсин турмуши,
Яхшилиқлар бўлсин келин кўрмиши,
Уй тўрида унга муштоқ гўшанга,
Муҳаббатим соқчи бўлсин ўшанга!

Жон моможон, дуо қилинг, чин бўлсин,
Манглайига суртганингиз ун бўлсин,
Юрган йўли ёруғ бўлсин, нур бўлсин,
Уй тўрида унга муштоқ гўшанга,
Муҳаббатим соқчи бўлсин ўшанга!

* * *

«Юрак сенга борар кўчалар очиқ...»

Рауф Парфи

Қадамнинг билиб бос бу кўчаларда,
Тамаки қолдиғи каби ётма, ҳис.
Кезма, ўғри туйғу, шом-кечаларда,
Бурма, сўқир эмас бу йўллар, текис.

Юришга тоби йўқ семиз истаклар,
Боқ, кўчанинг йироқ-йироқларига.
Гарчи тун ҳаваси сени етаклар,
Тош отма, тош отма чироқларига.

Бу сенми, муҳаббат — чақнаб турган кўз?
Бу сенми, кўчада кундай жим ёнган?!
Хаёлдай узундир бу кўча, кез, —
Элтар, ЮРАК номли катта дунёга!

Хўжанд

Искандар Халилов

Ўзбекистон

Ҳали бу дунёнинг томирларида
Бир текис оқмасдан тириклик қони,
Мовароуннаҳр соҳилларида
Аждодлар яшаган — бутун имони.

Ҳали чангалзору денгизлар оша
Номаълум юртларга очилмасдан йўл,
Бу юрт алломаси исёнкор яшаб,
Тарқоқ коинотга узатганди қўл.

Ҳуснихат битилган ул қадимий тил,
Тулпор узангиси ё тақасида.
Илк бор шоирини тан олган шу эл,
Заминнинг шу кунгай минтақасида.

Фозиллар тарихга битиб қасида,
Ҳал этган дунёнинг муаммолаин.
Бугун Ўзбекистон миқийёсида,
Андак масалани ҳал этиш қийин.

Кимлардир бу халқнинг жўмардлигидан,
Ўзбекча таомнинг гулин едилар.
Соҳибтилниг хаста, пурдардлигидан,
Ўзбекча каломдан юз ўгирдилар.

Кун санаб ойликдан-ойликка етган,
Толеи яхши кун туғмаган деҳқон.
Тўраси терламай бойликка етган,
Бир парча ерига сиғмаган деҳқон.

Бу юрт мазорларин топтай олмаган,
Жаҳонгир Искандар аталмиш дарға,
...Энди у руҳларда шодлик қолмаган,
Бузиб, пахта экдик қабристонларга.

Ҳансираб, қонсираб ёвлар келганда,
Тик туриб жон бердик, билмадик ҳадик.
Пахта еримизга ҳужум қилганда,
Адирга чиқдик, ё чўлда яшадик...

Ёлғон шарафларга кўмилган йиллар,
Яқин манзилларда бўлғуси адоқ.
Зиндонбанд этилган шоҳбайтли тиллар,
Ўксиган наботот, ўксиган тупроқ.

Ҳали бисотимда ўзимники жон,
Ҳали қўшиқларнинг тўқис оҳори.
Ўксима, мунисим, жон Ўзбекистон,
Ўксима, ўзбекнинг Онаизори!

Мен сени билмайман

(Эски ўзбек имлосига)

Қаршинда гумроҳман, хатти настаълиқ,
Сендан-да гунгроқман, хатти настаълиқ...
Тўлқинжон Раҳимов.

Мен сени билмайман, хатти настаълиқ,
О, гўзал ҳуснихат — беайб гуноҳқор.
Менга бегонадир сиз туйган оғрик,
Мен сизни билмайман, Сўфи Оллоёр.

Уйқумда сўрсалар айтиб бергум ёд,
Бонопарт қайси йил туғилганлигин.
Юртим, гумроҳларинг дастидан минг дод —
Сенинг ўтмишингни билмаслигим чин!

Оврупо имлосин биламан сўзсиз,
Галеотто¹ қиссасин қилолгум тариф.
Бир поклик сезаман руҳингда, афсус,
Мен сени билмайман, Қуръони Шариф!

Мен учун битгансиз, бобо Алишер,
Қутлуғ дасхатингиз ноёбдир бироқ.
Бағрингда яшайман Ватан — она ер,
Лек сендан йироқман, нақадар йироқ.

Китоблар кўмилди, лаҳадлар чўқди,
Буюк аждодларнинг фарзандлари — кўр.
Билмам, Хужа Аҳмад не деб оҳ чекди,
Сиз нелар битдингиз, Заҳириддин Бобур?!

Фитрат билан кетдинг, хатти настаълиқ,
Чўлпон, Усмон Носир номида кетдинг.
Мен сени билмайман, руҳсори сарик,
Биз сени унутдик, сен ҳам унутдинг.

Руҳимда кўзғалар, ул асрий оғрик,
Бобом битган калом чўллаб ётибди.
Бегона юртларда, ай, ранги сарик,
Жаноблар олтинга пуллаб ётибди.

Мен сени билмайман, хатти настаълиқ...

Денов

Ўролбой Ўрозо

Иродага айланган жусса

Ғофир полвон майдонга тушса
Тўғри, атроф ларзага келмас.
Салкам беш пуд вазнли жусса
Зарбидан ер титраган эмас.

Аммо...титраб кетар юраклар,
Аммо...давра ларзага келар, —
Ғофир полвон майдонга тушса,
Ғофир полвон курашса агар.

¹ Галеотто — «Декамерон» асарига ишора.

Тасаввурга келтиринг: оқшом,
Юлдузлар кўк саҳнида ғужғон,
Чигирткалар чириллаган пайт,
Қизимокда тўйхона, майдон.

Ҳаккиз пудли баҳайбат полвон
Айланаркан даврани аста.
Полвонларни қамрар ҳаяжон,
Таҳдид қамрар оний нафасда.

(Аммо манов ихчамроқ жусса,
Ғофир—бургут қарашли йигит,
Қайси пайтки майдонга тушса,
Қайта бошдан ярқирар умид!)

Тўғри, атроф ларзага келмас,
Ғофир полвон майдонга тушса,
Кўзғар, бироқ, ҳар дилда ҳафас
Иродага айланган жусса...

* * *

Хаёл — денгиз. Сузгучи — сен.
Бадар кетган — ўзгалар.
Шундай бўлса ҳамки, нега,
Тинч бормассан шу қадар?

Туйғуларим тўлқин бўлиб,
Севиб-севиб кўчадир.
Лек, оҳимдан тўфон турса,
Ҳолинг нима кечадир?

Жилва қилган — сароб, билсанг,
Ёғдусимас маёқнинг.
Асли ўзинг ёғдусисан,
Жилвасисан — ҳаётнинг.

Чурқ этмасдан кузатиб турган
Заранг жусса ўртага тушар.
Шундай пайтлар давра ҳолати
Сув куйганга жуда ҳам ўхшар.

Қалқар, ҳайрат ютган оломон
Ҳатто нафас ололмасдан, тек, —
Кузатганча турганда,
Полвон
Силтанганда Гўрўғлибекдек...

Мардлар олишмайди — нарёғи маълум,
Бошидан гапирдим — оёғи маълум.
Ҳаҳ дегандан отворди-я, азамат,
Жусса маълум гарчанд, сиёғи маълум!

Эҳтирослар қийнади-ку,
Кўмиб гирдоб — фироқни.
Ютганигда сен култур сув,
Юрак ютар — зардобни.

Интиламан. Қирғоқ — олис
Масофадай, меҳрингдай.
Йиқиламан. Ҳолсиз. Ёлғиз.
Тириламан — сеҳрингдан.

Хаёл — денгиз. Сузмоқдасан,
Қалқиб-қалқиб бетиним.
Узоқдаман. Узоқдасан.
Чўкиб кетма бир куни...

Нурота

Эрмамат Нурматов

Ҳаёт

Тоғли сўқмоқлардан жарга бошласанг,
Бошимга ёғдирсанг заҳмат дўлини —
Нолимайман сендан, ҳолим бўлмас танг,
Аждодларим каби — мен ҳам қилиб жанг,
Курашиб топурман умрим йўлини.

Севинч берсанг, севиб,
Ташвиш берсанг гоҳ,
Шаънингга тош отган одам — одаммас.
У — кулфат бандаси, кулфатга ҳамроҳ
Яшарман гоҳ кулиб, гоҳо чекиб оҳ,
Шундайин кулфатдан сақланолсам, бас!

Бадбахт ўғил

Даврада ҳеч кимга бермайди навбат,
Кибор келбагида тоғ кўланкаси.
Эмишким, фалон сўм қипти харажат
Оламдан ўтганда азиз отаси...

Азиз отасининг қабри устига
Тикланган мрамари бебаҳо эмиш.
Ҳимматда на падар, ёру дўстига
Ҳотамдек эл аро у танҳо эмиш...

Танҳоликни даъво этиб лоф урган
Олифта қилмиши мен учун аён:
Сархуш улфатлар-ла кайф-сафо сурган
Отаси дард ичра тўлганган замон.

Шу замон билмаган тортган оҳини,
Бошин силашга ҳам ярамаган у.
Кутганда меҳрли бир нигоҳини,
Интизор кўзларга қарамаган у.

Қарамаган тирик чоғида, энди
Дабдаба қиммати қоғоз гул қадар...
Ғофил ўғил, бас қил мақтов — ғурурни
Виждон бўлса агар, ор бўлса агар!

Наманган

Йўлдош Эшмурод

Мужрим Обид

Мужрим Обид, кўзларинг
Нега бунча қорадур?!
Кўзларингнинг олдида
Кўксим ёниб борадир.

Мужрим Обид, дунёни
Қилма ундай тасаввур.
Энди йўқдир ранж-ситам,
Энди эркин тафаккур.

Мужрим Обид, кўзларинг
Тунга боқиб қораймиш.
Кўзларингнинг олдида
Ёруғ олам тораймиш.

Мужрим Обид, сийнангдан
Энди мулкинг юлмаслар.
Биз йироқмиз ғамлардан —
Кўксингга ўт солмаслар.

Мужрим Обид, кўзларинг
Нега бунча қорадир?!
Кўзларингнинг олдида
Олам кўкси ярадир...

* * *

Июнь келди, лек ёз келмади,
Тўнғиб чиқар тунда узумлар.
Кундуз офтоб мурғак боғларни
Юпатади «қора кўзим»лаб.

Апрель эмас, май эмас — июнь,
Елкалардан тўнлар тушмади.
Сўроқлайди эркатой қизим:
«Дада, нечун гилос пишмади?»

Насибасин истаб бақирар
Ҳовлининг бир буржида говмуш.
Ҳалигача ўроқ тегмаган
Бедазорга тикилар хомуш.

Июнь келди, лек ёз келмади,
Тарқамади деҳқоннинг ғами.
Сақлолмадик Оролни, энди
Ўзимизга ўзимиз ғаним...

Муқаддас тош

Ширин орзулардан,
Тоза ҳислардан,
Неча ёз, ёинки неча қишлардан,
Битта тош қолди холос.

Эркинликдан,
Ҳур фикрликдан,
Майин кулгилардан,
Жилмайишлардан
Ва унинг олдида ийманишлардан,
Битта тош қолди холос.

Ўтмишим — шу тош.
Келажагим — шу тош.
Шу тош қаъридадир асл ҳақиқат,
Гўё олтин топган қул каби
Қўлтиқлаб юраман шу қора тошни.

Қўшқўпир

Дунё чўпчаги

Азал —
 Ибтидо уйи.
 Биз ундан чиқиб,
 Ҳаёт тугунини ортиб елкага
 Кетяпмиз...кетяпмиз...
 Олдимизда эса келажак —
 Интиҳонинг йироқ кулбаси
 Ва унда донишманд,
 Оқсоқол бир чол,
 Кутмоқда бизни. —
 Айтиб бермоқ учун,
 Биз киммиз?
 Истагимиз не?
 Унга қандай етмоғимизни...
 Бунинг эвазига у фақат
 Олиб қолар
 Елкадаги
 Тугунимизни.

Сукунат

Оқшом тушиб, сершовкин шаҳар
 Аста-секин жимликка толар.
 Уфқлардан уфққа қадар
 Бир сеҳрли оҳанг таралар.
 Нафасини ичига ютиб,
 Кўзларини юмиб олганча,
 Узлигини тамом унутиб,
 Қуллоққа айланар шаҳарча

Тошкент

Абдимурод Қодиров

Гоголнинг «Тарас Бульба» асарини ўқиб...

Кекса казак қайғуга чўмган,
 Ғалаба ҳам бермаёди таскин.
 Кўзларига ишонмас, чиндан
 Жигарбанди Андрей — сотқин?!

«Шоввозларим, ушланглар уни!
 Тириклайин тушсин тузоққа.
 У лойиқдир ота ҳукмини —
 Казак ҳукмин татиб кўрмоққа!..

Қора ўрмон шовуллаган дам
 Инграр қалби ҳасратга тўлиб.
 Туюлади дарахт учи ҳам
 Сотқин ўғил найзаси бўлиб.

...Энди нима қиламиз, ўғлим,
 Не сўз деймиз кекса онангга?!
 Ё алҳазар! Ватанни, халқни
 Алмашибсан ағёр санамга?!

Изтироблар йиртиб кўнглини
 Қайтаради ёвларни ҳасдай,
 Тарас жангда излар ўғлини
 Ўлжасига ташна йўлбарсдай.

Ботир бўл деб ўргатган эдим,
 Хоин бўл деб ўргатмадим, йўқ!
 Хоин итдай бошини ейди,
 Ёвга эмас, сенга ушбу ўқ!..»

Бирдан унинг ғазабкор юзи
 Яшин мисол кетар янчилиб,
 Гумбурлаган ўтли ҳайқирик
 Кенгликларга қолар санчилиб:

Ўрмонзорда милтиқ қарсиллар,
 Ўғил турмас энди ҳеч қайтиб.
 Жон беради сўнгги дамда ҳам
 Поляк қизин исмини айтиб

Ва билмагай энди ҳеч қачон —
 Гарчи севги дунёда суюк,
 Гарчи улўф амал, шуҳрат-шон —
 Баридан ҳам Ватандир буюк!
 Барчасидан Ватандир буюк!..

Қамаши

* * *
 Кетиб борар саратон — жавзо,
 Қадамлари унинг жарангдор.
 Сарғайишган барглармас, гўё —
 Нигоҳимдан тўкилган ранглар.

Кўкда моҳитобон кезмайди,
 Бу кечанинг сурати жўндир.
 Чор атрофда ифор сузмайди,
 Сукунатнинг кўзлари ўндир.

Шундай кечар бу сурат ҳар гал,
 Ичга юта олмай дардини...
 Гиёҳлари қариган ерга
 Дарахт тўкар ранги зардини.

Бу кечани туймоқлик маҳол,
 Шуълалари шу қадар маъюс.
 Фақат шамол — девона, дағал
 Қўлларини чўзган сўнги дўст.

Хайр энди, қадрдон жавзо,
 Бўзлагайман айрилиб ҳушдан.
 Моҳтоб каби — юлдуздан айро,
 Е, осмондан чет тушган қушдай...

* * *

Ой порлади. —
 Кўкда бурда нон каби,
 Вақтга емиш бўлган ярим насиба.
 Қовжирок анҳорнинг гуллади лаби,
 Зулматнинг йиртилган кўкси — бесипар.

Энди мен оташга бўялган баланд
 Тоғларнинг ортидан кунга боқарман.
 Тунларки, ногоҳим шулар билан банд.
 Осмондан дўралган нурдай оқарман.

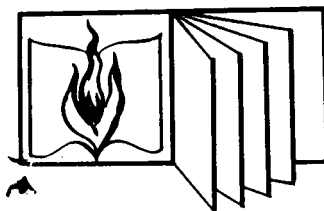
Юлдузлар, осмонни тарк этмай туринг,
 Жафокаш моҳтобим бадарға қилмай.
 Мен қандай яшарман бу тунлар, кўринг,
 Мен қандай яшарман оғриқни билмай.

Билдимки, мағрибдан то машриқ қадар
 Юксакка ўқталган алифдай қилич,
 Бир даста нокасни айлайди бадар,
 Ҳақиқат — оловдир, эмасдир илинж.

Риёзат чекмаган дўстимсан, тушун,
 Бу олов энди ҳеч сўниб битмагай.
 Бу олов тилини қайирмоқ учун
 Жами қитъаларнинг суви етмагай.

Ёнаркан тоқида нурдай шиддатли,
 Бу тунга қасд қилган зулмкорлар йўк.
 Шукрким, ўйлаган ўйларим ўтли,
 Шукрким, ҳеч кимса беролмас буйрук!

Қўрғонтепа

Наим Каримов

“БИТТА ҶЗИМ БИЛАМАН”

Юрагимда ёнар бир ўт бетўтун,
Гўёки дер: қовураман, тиламан.
Дош бераман нечун ҳануз мен беун,
Битта ўзим биламан...

Миртемир

«Зафар» ортидаги хатарлар

Миртемир ўзи ёзган кўплаб таржимаи ҳолларида 1929 йили Тошкентдаги билим юртини тугатиб, Самарқандга боргани, ҳам педакадемияда таҳсил олиб, ҳам жумҳурият президенти Йўлдош Охунбобоев ҳузурнда тўртинчи шахсий котиб бўлиб хизмат қилганини айтгач, бундай ёзади: «Ушандан буён институтларда марксизм-ленинизм ва адабиётдан дарс бердим. Редакцияларда, театрларда адабий эмакдош, Ёзувчилар уюшмасида маслаҳатчи, нашриётларда редактор бўлиб ишладим...»

Шоир ҳаётининг 1929 йилдан кейинги даври адабий-танқидий рисоаларда ҳам қарийб шу далилларни санаш орқали ёритилади. Жумладан, шоир билан яқин мулоқотда бўлиб, дастлаб номзодлик диссертациясини ёқлаган, сўнг «Миртемир» номли китобчасини (1969) эълон қилган Қодиржон Азизов ҳам шундай йўл тутган: «Миртемир,— деб ёзади у,— 1929 йили Тошкент эрлар билим юртини битиргандан сўнг Ўзбекистон Ленинчи Ёшлар Марказий Комитети томонидан Самарқанд шаҳрига ишга жўнатилган эди. У бу ерда (ўша йиллари Самарқанд жумҳуриятимизнинг пойтахти эди) Ўзбекистон Марказий Ижроия Комитети раиси ўртоқ Йўлдош Охунбобоевнинг шахсий секретари вазифасида ишлади. Айни вақтнинг ўзида педакадемия (ҳозирги Самарқанд Давлат Дорилфунди)да ўқиб, «Агроколхоз», «Сиревой» институтларида ижтимоий фанлардан дарс берди. 1935 йилда Тошкентга қайтиб, Марказий болалар ижодий-тарбия уйида адабий ходим бўлиб ишлади...»

Бу маълумотдаги «у 1935 йилда Тошкентга қайтиб...» сўзларини ўқиган китобхон, шакшубҳасиз, Миртемир Самарқанддан Тошкентга қайтган, деб тушунади. Ваҳоланки... Дарвоқе, шоммайлик.

Худди шу давр Озод Шарафиддиновнинг шоир ҳақидаги адабий очеркида бундай тавсиф этилган: «... Самарқандда у Ҳамид Олимжон ва бошқа талай шоирлар билан танишиб, қизгин адабий муҳитнинг ҳавоси билан нафас ола бошлади. Кетма-кет «Зафар» (1929), «Қайнашлар» (1931), «Коммуна», «Бонг» (1932) сингари шеърый тўпламлари нашр этилди». Мунаққид бу тўпламларга кирган шеър ва дostonларга қисқа тўхтаб ўтгач, яна ёзади: «Миртемир 1934—1935 йилларда Россиянинг улкан қурилишларини ўз кўзи билан кўрди. Бу қурилишлар бутун социалистик Ватан бўйлаб олиб борилаётган улў меҳнат фронтининг нафаси ва моҳиятини англашда ёш шоирга ҳаёт мактаби бўлиб хизмат қилди. Ҳаёт мактаби деяётганимизнинг боиси шундаки, у шу сафарлар вақтида унутилмас, ўзи учун бутунлай янги таассуротлар олди».

Озод Шарафиддиновнинг бу сўзларидан маълум бўлишича, Миртемир Самарқандда кечган ҳаётдан кейин 1934—1935 йилларда «Россиянинг улкан қурилишлари»да ҳам бўлган, сўнг Тошкентга қайтган.

Ҳўш, шоир учун «ҳаёт мактаби» бўлган, унда «унутилмас», «янги таассуротлар» қолдирган бу «сафарлар» ҳақида шоирнинг ўзи таржимаи ҳолида нега ҳеч нарса демайди?.. Йўқ, шоирни бу борада айбломқочи эмасмиз. Агар эътибор берган бўлсангиз, у ёзади: «Бошимга синоғлик кунлар ҳам тушди. лекин ёзишдан, таржимадан ҳеч қачон тинмаганман...»

Миртемир айтган «синоғлик кунлар» 20-йилларнинг иккинчи ярми ва 30-йилларнинг бошлари-

да ўзбек ёзувчиларининг чекига туша бошлаган ва, ниҳоят, 1937 йилда энг сара ёзувчиларимиз бошини олиб кетган катта қирғиннинг дебочаси эди. Шоир ўз ҳаётининг бу қора саҳифаларини ҳеч эсламас, эслашни ёқтирмас, шунинг учун ҳам унинг хонадонига, ижодхонасига яқин бўлган биз адабиётшунослар бу ҳақда сўрашни одобсизлик деб билар эдик.

Аммо камина марҳум шоир мероси билан шуғулланиш ва унинг асарларини нашрга тайёрлаш жараёнида Миртемирнинг ўша «синоглик кунлар»ига онд кундаликларини топишга муваффақ бўлдим. «Эсдаликлар» деб номланган дафтарчанинг беш-олти саҳифаси шу мудҳиш кунлар нафасини ўзига сингдирган бўлиб, улар билан танишиш шахсга сиғиниш даврининг вабоси Миртемир ҳаётини ҳам четлаб ўтмаганини кўрсатди.

«Эсдаликлар» қуйидаги сўзлар билан бошланган: «1932 йилнинг 7 августи кечаси соат 1 да Самарқанд шаҳрида, ўз уйимда сиёсий идора томонидан қамоққа олиндим. Уйда: онам, синглим, иним, ўртоғим ва қизалоғим қолди. Ўзим ҳеч нарса сезмасдан кетдим».

«Ўзим ҳеч нарса сезмасдан кетдим»— Миртемирнинг бу сўзларини шундай тушуниш керак: у нима учун қамоққа олаётганларини билмаган; унинг бирор айби бўлмагани учун бу ҳолни қандайдир англашилмовчилик, деб уйлаган; у «сиёсий идора»га бориб, ўзини танитган, шу заҳоти узр сўраб, қўйиб юборишларига астойдил ишонган. Лекин қоқ ярим кечада унинг уйини тақиллатиб келган ходимлар кимнинг уйига ва нима учун келганларини яхши билар эдилар. Шунинг учун ҳам улар уйни обдан тинтиб-текшириб, айниқса, шоирнинг китоб ва қўлёзмаларини зўр ҳафсала билан тўпладилар-да, уларни чойшабга солиб, олиб чиқа бошладилар.

Бу даҳшатли воқеанинг гувоҳи бўлган кишиларнинг бир қисми ўша йиллардаёқ оламдан ўтган. Шоирнинг иниси Мирсаид Турсунов ҳам бугун ҳаёт эмас. Камёб гувоҳлардан бири — шоирнинг собиқ рафиқаси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист, раққоса Ҳалима Раҳимова эса ўша кечани бундай эслайди: «1931 йилнинг апрель-май ойларида бўлса керак, Уста Олимнинг Эски шаҳардаги ҳовлисида бизнинг тўйимиз бўлиб ўтди. Бу оқшомда Тамарахоним, Ҳалимахоним, Яшин сингари машҳур санъаткорларнинг қатнашгани ҳали ҳам хотирамда. Тўй ўтиши билан биз Янги шаҳардаги Йўлдош Охунбобоевнинг собиқ уйига кўчиб ўтдик. Жумҳурият маркази Тошкентга кўчиши муносабати билан Йўлдош ота ўз уйини бизга қолдириб, янги пойтахтга кетди. Биз унинг бир катта, бир кичик хона ва айвондан иборат уйда истиқомат қила бошладик. 1932 йилнинг 15 январидида шу ерда қизимиз Клара туғилди. Биз Миртемир оиласи (онаси ва сингиллари) билан аҳил ва тотув яшардик. Уйимизда севги ва ўзаро ҳурмат ҳукмрон эди. Миртемир мени астойдил ҳурмат қилар ва менга бағишлаб шеърлар ёзарди.

Ўша мудҳиш кун кечаси уйимизга бевақт кириб келган кишилар ҳаммаёқни кавлаштириб, Миртемирнинг китоб ва қўлёзмаларини олиб кетмоқчи бўлдилар. Шунда Миртемирнинг жаҳли чиқиб, бу қўлёзмалар орасида менга бағишланган шеърлар борлигини, уларни менга қолдириш лозимлигини айтди. Лекин улар бунга парво ҳам қилмадилар...

Миртемир менга ўзининг заррача ҳам айби йўқлигини айтиб, унинг софлигига ишонишимни сўради ва тезда қайтиб келишига ишонч билан чиқиб кетди».

Танқид тўқмоқлари

1928 йилда Миртемирнинг илк шеърлари тўплами «Шуълалар қўйнида» номи билан чоп этилди. Бу тўплани ташкил этган сочмалардаги шоирнинг ўзи айтган «жиндак пафос, шаклий янгилик, оптимистик рух, жиндак ҳайқирик» шеърят муҳлислариға манзур бўлди. Китоб тез орада ўқувчилар эътиборини қозонди. Шоирнинг устозлари Олим Шарафиддинов ва Сотти Ҳусайн эса мажмуага юксак баҳо бериб, Миртемирнинг ижодий истиқболига катта умид билдирдилар. Бу китобга кирган сочмалар ўша кезларда «Ёш ленинчи» рўзномаси қошида унинг муҳаррири Сотти Ҳусайн томонидан ташкил этилган тўғарак машғулотларида ўқилган, муҳокама қилинган ва маромига етказилган асарлар эди. Шунинг учун ҳам Сотти Ҳусайн мазкур тўплагамга «Андак» деб номланган сўзбоши ёзиб, унда, чунончи, қуйидаги самимий фикрларни баён қилган эди:

«Қўлингиздаги тўплагам ўзбек адабиётига янги қўзғолон, янги умидлар бағишлайди.

Бизда шу чоққада социализм қуришда ўтган йўллар, курашларни адабий тилда қониқарлик қўйлаб берган асар йўқ. «Шуълалар қўйнида»ги сочмаларда ҳақиқатан кураш, исён, зафар тароналарини тинглаб оларсиз...

Бу тўплагам ёш Миртемирнинг пролетариат адабиёти майдониға биринчи армуғонидир. Ўзбек ишчиси, дехқони ўз ҳаётини, курашини шу китобчадан ўқиб кўради, завқланади, лаззат олади. Шунинг учун санъатда юксак, кучли ва нафис пролетариат шоирини ўзбек адабиётида яратиш қаҳрамонлиги нишони умидли ёш Миртемирга тақиладир».

Бундай юқори баҳо ўша давр матбуотида бошқа бирор ўзбек шоирига берилмаган эди. Чўлпон ва Фитрат сингари катта шоирлар миллатчи, Ойбек сингари ўрта авлод вакиллари йўловчи, Олтой қабилидаги шоирлар силсиласи эса футурист деб аталган кезларда Миртемирнинг бирдан-бир пролетар шоири сифатида баҳоланиши кимларнингдир ғашини келтирмаслиги мумкин эмасди. Ҳайратий, Элбек, Ойбек, Наср Раҳимий, Боту, Шокир Сулаймон, Олтой ва, табиийки, Миртемир ижоди баҳона матбуот саҳифаларида қизгин адабий мунозара бошланиб кетди. Кашшоф Триғуловнинг «Нафис адабиёт жабҳамизни соғломлаш йўлида» мақоласи билан бошланган бу мунозарада Олтой («Нафис адабиётга соғлом мафкура ва соғлом танқид керак»), Ботир («Нафис адабиёт тўғрисидаги мунозараларга»), Юнус Латиф («Пролетариат адабиёти», «Янги адабиёт тўғрисида», «Бугунги шеърятимиз ва «Шуълалар қўйнида», «Миртемир сочмалари устида») сингари шоир ва мунаққидлар иштирок этдилар. К. Триғулов Миртемир ижодидан катта ва кичик нуқсонлар «топган» бўлса-да, «бу алангалик ва энг умидлик комсомол шоиримизнинг нафис-фосиҳ сўзлар чашмаси» чуқур эканлигини эътироф этди. Уз моҳиятиға кўра, бу мулоҳаза ҳам Сотти Ҳусайннинг ёш шоир ҳақидаги фикр-хулосасиға яқин эди. Шунинг учун ҳам Олтой мунозара жараёнида масалаға аниқлик киритмоқчи бўлди. Бу даврда ўзининг футуристик машқлари билан танилиб, бошқа йўналишдаги шеърый изланишларни тан олмаган шоир бундай деб чиқди:

«Бу ёш комсомол шоири тўғрисида бир нарсани қатъий айтишға тилим бормайди. Ҳақиқат, унда талант борлиғида шубҳам йўқ. Бу талантни қайси йўлда (русло—оқим) тараққий эттириш

Qurulişnin şohratini, kanal as- karlarinin oqajratini, kojlavci kanal şa'irlaridan Mirtemir.

ларга қарши курашни авж олдирдилар. Жамики чин истеъдод соҳиблари душман ёки душман муридлари деб эълон этилиб, уларга тухмат тошлари отила бошланди. Ўзбек адабиётида душман ёзувчи образини ахтарган ва «топган» мунаққидларнинг бири Қосим Бобоев бўлиб, у шу даврда адабиётимизга мислсиз даражада катта зарар etkazган қатор мақолалар ёзди. Улардаги вульгар танқид найзаларидан бири Миртемир кўксига қадалди.

«Ўзбек совет адабий танқиди тарихи» китобининг 1-жилдида (1987) қўйидаги сўзларни ўқиймиз:

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1930 йил 15 октябрь сонисида бир танқидчининг «Ниқобли шоирлар» сарлавхали мақоласи босилган. Унда муаллиф истеъдодли ёш шоирлардан Ҳамид Олимжон ва Миртемир шеърларини саводсизларча таҳлил этади. «Танқидчи»га шоирларнинг табиат манзараларини тасвир этганлари ёқмабди. Бундан у мана шундай хулоса чиқаради: «Бутун халқимиз социализм куриш учун ҳормай-толмай курашаётганида, булар ойга қараб суҳбат куришади». Муаллиф қарашича, совет ёзувчиси табиат ҳақида ёзиши мумкин эмас, муҳаббат ҳақида ёзиш эса «порнография моментларига ўрин бериш» бўлар эмиш. Шундан кейин танқидчи Миртемирнинг «муштумзўр боласи», Ҳамид Олимжоннинг «савдоғор ўғли» эканини даъво этади ва, бинобарин, улар бошқача ёзишлари мумкин эмас эди, деган хулосага келади» (183-бет).

«Танқид тарихи»да тилга олинган бу мақола Қосим Бобоев қаламига мансуб бўлиб, у ўзининг бутун руҳи билан яқинлашиб келаётган 1937 йилнинг қора кузгуну эди. «Танқидчи» Миртемир ижодини таҳлил этмоқчи бўлиб, бундай шахсий мушоҳада ва мулоҳазаларни баён этган: «... Сотти Хусайн Миртемирнинг биринчи асари — «Шуълалар қўйнида» деган китобига сўзбошида у «биз пролетар шоири Миртемирга «пролетар шоири» лақабини бошлаб унга тақамиз», деб Миртемирнинг пешонасига сиёсатсиз печат уради... (Миртемир) хотин-қизларни хотин-қиз бўлганлиги учун мақтаб, «комсомол билетли» «Лайли-Мажнунлар» туғдириб, порнография моментларига шеърдан жой берди... (Миртемир) символист, идеалист, майда буржуазиянинг ўзгинаси бўлди.

Агар Миртемирнинг бир қулоқ — помешчик боласи бўлиши, унинг бир вақтлар аксилинқилочилар уяси бўлган Тошкент ўлка билим юртида тарбияланишини эсга олсангиз, Миртемирнинг шундай бўлганига шубҳа қилмайсиз...»

Бу сўзларнинг бирон далилдан маҳрум эканлигини сезган «танқидчи» Миртемир шеърларини титиб, ғоясиз, маслаксиз сатрларни топмоқчи бўлади. Қўйидаги уч мисра эса унга худди излагани — пролетар адабиёти руҳига батамом зид бўлган парча бўлиб туюлади:

Тун қоронғу,
Кўда юлдуз нурсиз.
Ерда сукут...

«Мана бу сатрларни, — қувона-қувона ёзади танқидчи, — «пролетар шоири» ёзади. Минг-миллион ишни-деҳқон ёшлари янги ижтимоий дунё куриш учун жонбозлик курсатиб курашаётган бир пайтда «қоронғу тун», «нурсиз юлдуз» кўради шоир». Миртемир ижодидан бошқа сиёсий нуқсонларни топишга ожизлик қилган муаллиф энди унинг шахсий ҳаётидан кир ахтаради, «аксил-

масаласи бор. Ул фақат сочма усулида ёзадиган бўлиб қоладими? Бу номаълум». Олтой Сотти Хусайннинг «оқ йўл» тилаб айтган сўзларидан сўнгги парчани келтириб, яна давом этган: «Миртемир — ҳали оқни қорадан энди ажратай деб турган бир ёш бола эди. Бу қадар ортиқ баҳо бериш, менимча, нотўғри. Балки келгусида шундай бўлиб... чиқмас. Ҳозир бир нарсани қатъий айтиш мутлақо келишмаган бир нарса. Бу ёш шоир ҳали ўзининг қатъий бир йўлини белгилаб олгани йўқ».

Юнус Латиф ҳам «Шуълалар қўйнида»ги айрим нуқсонларга гарчанд ўта танқидий мулоҳазалар билдирган бўлса-да, у ўша вақтга қадар ёзилган сочмалар орасида Миртемир сочмалари ажралиб турганини эътироф этди.

Шундай қилиб, аксар шоир ва мунаққидлар «Шуълалар қўйнида» китобини самимий кўтиб олдилар. Олтойнинг Миртемир истеъдоди ва истиқболига нисбатан туйган шубҳаси эса унутилган бўлди. Бу орада шоир «Зафар» деб аталган иккинчи шеърлар тўпламини нашр этди, қайноқ илҳом ва янги ижодий режалар бағишловчи завқ-шавқ билан яшади.

Аммо бу йилларда Ўзбекистон пролетар шоирлари уюшмалари ва уларнинг вилоят бўлимларига кириб олган айрим мунаққидлар вульгар социологизм байроғи остида ўзбек адабиётининг пурвиқор чўққилари ва улар эстагида улғая бораётган ниҳол-

инқилобчи шоир» тамғаси босилган Чўлпоннинг Миртемир ижодига кўрсатган таъсирини тасдиқловчи далилларни ахтарди. «Шоир,— давом этади «танқидчи»,— шахсий ҳаётида ҳам артистларга ошиқ бўлиб, йиғлаб хатлар ёзиб боришларини, 700 сўмлаб қалин тақдим қилишларини ёзиб, сўзни чўзмади».

«Танқид тарихи»да Қосим Бобоевнинг Ҳамид Олимжон ва Миртемир шеърларини саводсизларча таҳлил қилганлиги тўғри айтилган. Аммо «танқидчи»нинг шоир шахсий ҳаётига ҳаёсизларча назар ташлаб, унинг бўлажак рафиқаси билан муносабатларини жамоатчилик эътиборига олиб чиқмоқчи бўлганлигини қандай баҳолаш керак?! Бу маълум ташкилотларга манзур бўлишга уринган ниқобли танқидчининг ўз мақсади йўлида фойдаланган ғирром усули эди. Ана шу ғирром усул кейинги парчада янада яққол кўринади:

«Энди «Қизил қалам»нинг ичкарисидаги қора пардани очайлик... Қора парда орқасидаги саҳифалар, аксилинқилобий миллатчилар «Қизил қалам» жамятининг тепасига миниб... котиб қилиб муштумзўр боласи Миртемирни тортдилар. Чўлпоннинг аксилинқилобий шеърларидан ўзининг «Қува қўйнида» деган очеркида («Фарғона» газетасида) парчалар олган. Уни халқ ашулаларидан деб ўқувчиларни алдаган, батрақларнинг онгсизлигидан кулган...»

Бундай айблар фақат 1937 йилда эмас, балки 20-йилларнинг сўнгига ҳам хоҳлаган шоирни занжирбанд қилиш учун етарли эди. Буни яхши тушунган Сотти Ҳусайн «Қурилиш» журналининг 1931 йил 1-2 қўшма сониде «Адабий танқидда партия чизигини маҳкам ўтказув учун» деб номланган мақола билан чиқиб, ёш шоирни ҳимоя қилмоқчи бўлди; Миртемир ва Ҳамид Олимжон устига қўйилган айбларни олиб ташлашга уринди. Аммо шу журналнинг кейинги сониде босилган «Ўзбек пролетар ёзувчиларининг ижодий юзи» сарлавҳали мақоласида Анқабой ҳам баҳса аралашиб, Миртемирни «фoш этувчи» янги «далил»ларни ўртага ташлади:

«Миртемир масаласига келайлик,— деб ёзади танқидчи,— унинг ёшида, ижодиётида баъзи бир масалаларда кўп вақт намойишкорона ишларни кўрамиз. Ҳар бир масалани намойиш этиб, юзаки тасвир қилиш — буни биз намойиш деймиз. Шунинг билан бирга ўзининг айрим асарларида биздан узоқлашиб ҳоллари унда буржуазия ёзувчиларининг, хусусан Чўлпоннинг катта таъсири борлигини кўрсатади.

Ҳатто Миртемирда ҳозиргача майда буржуазиянинг кайфияти зўрлиги ҳукм суриб келади. Унинг «Зафар» исмили шеърлар тўпламида мафкура ва шакл жиҳатидан зарарли бўлган кўп нарсаларни кўрамиз...»

Бу танқидий мулоҳазалардаги саводсизлик, тўхмат, бадий ижод табиатини мутлақо ҳис этмаслик ўша йилларда гуркираб ўсиб бораётган вульгар социологизмнинг таркибий унсурлари эди. Бу тоифадаги «танқидчи»лар учун маъно ва мантқиқ ҳалоллик ва холислик, вийдон ва эътиқод сингари тушунчалар эскирган, янги давр истеъмолидан тушиб қолган тасаввурлар эди.

Миртемир ўша машъум йилларни эслаб, бундай дейди: «... ўз йўлидан айниб кетувчи (адабий) ташкилотлар, нотўғри йўналишда фикр юритувчи тулқалар ҳали оз эмас эди. Улар совет йўлидаги шоирларни миллатчи унсурлардан тозалаш ниқоби остида кўп қаламқашларни нотўғри қоралай бошладилар. Қосим Бобоев деганини олсак, у «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1930 йил 15 октябрь сонидеги «Ниқобли шоирлар» ҳамда «Қурилиш» журналининг 1931 йил учинчи (тўртинчи бўлиши керак — Н.К.) сонидеги мақолаларида Миртемир ва Ҳамид Олимжон аксилинқилобчиларига мурид бўлиб қолаяпти, деб аюаннос солди. Лекин Сотти Ҳусайн мақола билан чиқиб, бу гаплар ғирт тўхмат эканлигини, Қосим Бобоевнинг ўзи миллатчилик тегиримонига сув қуяётганини исботлаб берди...»

Миртемир бу ўринда Сотти Ҳусайн ва унинг мақоласига катта ҳурмат билан муносабатда бўлган эса-да, таниқли мунаққиднинг сўзи мазкур баҳсда бирор салмоққа эга бўлмаганлигини эътироф этиш лозим. Бу даврда сиёсий идоралар учун ҳам, мунозарага киришган унсурлар учун ҳам дадил айтилган тўхмат ийманиб айтилган ҳақиқатдан юз чандон кучли эди. Шунинг учун ҳам Сотти Ҳусайннинг ҳимоя сўзлари Анқабой ва Бобоевнинг тўхматлари олдида эшитилмай қолди. Уша журналнинг 4-сониде Қ. Бобоев «Марксизм методологияси ниқоби остида ўнг оппортунизм» деган янги мақола билан чиқиб, яна Миртемирнинг бўйнига осиди.

«Мен,— деб ёзади у,— Миртемирнинг турмушда бузилганини кўрсатиш билан бирга амалий ишда аксилинқилобчилар билан кўп вақт сирдош бўлиб, бирга ишлаб туриб, улар тўғрисида бир оғиз қўлга олурлик фактни сезмаганини, балки ўзини оқлаш учунгина тиришганини кўрсатдим.

Ҳолбуки, Миртемирнинг Олтой, Ботулар билан махфий гап қурганили Наркомпрос тозалашда очикдан-очик билинган эди.

Кўлимизда Миртемирнинг шу 1931 йилда Ўзнашр томонидан босилиб чиққан «Қайнашлар»и бор. Бу китобчада Миртемир яна ўзининг социализм қурилиши даврининг фаол шоири эмас, балки тилсиз тошлар, чаман боғлар, мағрур тоғлар шоири бўлиб ўсаётганини тақдор кўрсатди».

Ғарчанд бу мақолада ҳам шоирга қарши қаратилган «далил»лар қамаш учун арзирли ва етарли бўлмаса-да, унинг руҳи ва мазмунидан муаллифнинг Олтой ва Ботуни, шунингдек Наркомпрос раҳбарларини «фoш этиш»да қатнашганини сезиш қийин эмас.

ҚАРМОҚ

1930 йилнинг 23 июнида Эски шаҳардаги билим юртининг ўқув бўлими мудирин Обид Саидов оламдан ўтган. Бугун унинг қандай вафот этганини аниқлаш мумкин эмас. Назаримда, уни ГПУ ходимларининг ўзлари гумдон қилганлар. Аммо ўшанда дарров жасадини медицина кўригидан ўтказишни лозим топдилар. Дастлабки текшириш бирор натижа бермади. Лекин орадан бир неча кун ўтгач, унинг ошқозонида захар излари бор, деган хулосага келинди. Шубҳа марҳумнинг ўша кезлари Самарқанддан келган укаси Носир Саидов чекига тушди. Чекистлар уни оёғини ерга теккизмай олиб кетдилар. Ҳаш-паш дегунча Маориф Халқ Нозирлигида хизмат қилаётган Ҳосил Восилий, Хайруллоҳон Алавий, Олтой сингари ўндан зиёда маорифчилар ҳибсга олинди. Дастлаб акасининг ўлимида бирор айби борлигини тан олмаган Носир Саидов биринчи терговдаёқ Х. Алавий ва Ҳ. Восилий билан бирга нозир ўринбосари Боту топшириғига кўра қотиликка қўл урганига «иқдор»

бўлди. Ҳибсга олинганлар сони кун сайин эмас, соат сайин ортиб борди ва шу тарзда «Наркомпрос иши» юзага келди.

Москва Бутир авахтасининг якка хоналарига сочиб ташланган махбуслар терговчилар талаб қилган ҳар бир кишига қарши ашё ва далилларни кўрсатишда ўзаро «мусобақа ўйнадилар». Чунончи, Олтой Маориф Халқ Нозирлигида «иш юритган» аксилинқилобий ташкилотларнинг барча бўғинларини кўрсатувчи жадавдан тортиб, унинг ҳар бир «аъзоси»га қадар маълумот берди. Унга тўра, 1929 йилда Самарқандда «Адабий кеча» ва «Адабий ўлтириш» деган гуруҳлар мавжуд бўлган, улар маълум вақт ичида ўз фаолиятларини тўхтатганлар. Аммо 1930 йил июнидан бошлаб Боту ва Носир Саидов раҳбарлигида яна иш бошлаган бу гуруҳда Миртемир ва Ҳамид Олимжон ҳам бўлган. Олтойнинг 1930 йил 11 августдаги сўроқда айтган сўзларига қараганда, «Қизил қалам»га шахсан раҳбарлик қилган Боту бу жамият қурултойига тарадуд кўрилаётган кунларда уни Наркомпрос қошидаги аксилинқилобий ташкилотга айлантириш режасини тузган. Шу мақсадда у турли валоатларга ёш одамларини юборган. Ўзи Самарқандда, Миртемир ва Ҳамид Олимжон Фарғона ва Андижон ёшларини оғдириш билан шуғулланганлар. Гўё Миртемир ва Ҳамид Олимжон аксилинқилобчи Ботунинг «Қизил қалам»даги ишонган тоғлари бўлган. Олтой 17 ноябрда берган маълумотда бу масалага яна ҳам «ойдинлик» киритиб, бундай дейди: «Мен Миртемир Турсунов билан Фарғона ва Қўқонга «Қизил қалам» ташкилотининг бўлимларини очиш масаласида боришимиздан олдин Боту бизга кўрсатмалар берди. Бу кўрсатмалар марказидаги асосий масала «Қизил қалам»нинг бизнинг мурод-мақсадларимизга хизмат қилувчи яширин ячейкаларини тузиш эди».

Олтой шу руҳдаги «гувоҳлик»лари билан Миртемирини ўзи тушган жаҳаннамга тортишга қанчалик уринмасин, терговчилар шусиз ҳам махбуслар билан тўлиб-тошган қамоқхонага яна бир бегуноҳ қурбонни келтиришга ошиқмадилар. (Асосий ишлар ҳали олдинда эди.) Шунинг учун ҳам улар бир махбус берган 92 кишилик «аксилинқилобий миллатчилар» рўйхатидаги қатор ислар ёнига «р» деб ёзиб қўйдилар. Бу — «резерв» дегани эди. Олтой берган маълумотлар асосида Миртемир ҳам ана шу резерв рўйхатга олинди. Аммо ҳали «Боту ва Рамзийлар иши» тугамай туриб, ҳибс навбати унга ҳам етиб келди.

...Шу йилларда Самарқандда Сулаймон Амиров, Олимбек Қодиров, Ҳамид Қодиров, Муҳаммадҷон Собиров сингари зиёлилар ҳам бўлиб, бу саноқдаги дастлабки уч нафар киши Боку ва Қозонда маълумот олган маърифатли шаймолар эди. Миртемир Сулаймон Амиров ва Олимбек Қодиров билан яқин бўлган, улар хонадонидagi «гап»ларда қатнашган. Бироқ шу йилларда ҳар бир «гап», чекистлар назарида, аксилинқилобий суҳбатлар уяси саналган. Шунинг учун ҳам улар «гап» иштирокчиларини доим кузатиб юрганлар. Миртемир қатнашган «гап»ларда ҳам ГПУ хуфялари бўлган. Улардан бири сиёсий идора тазйиқи билан Миртемир ҳақида ёлғон-яшиқ гаплар етказиб турган.

5292 рақамли жиноий иш бўйича тузилган айбномада Сулаймон Амиров бошлиқ тўққиз киши «1930 йилда тугатилган «Миллий истиқлол» ташкилотининг думи» сифатида қораланади. «Аксилинқилобий гуруҳ иштирокчилари Фулом Зафарий ва Миртемир Турсунов «Миллий иттиқод» ва «Миллий истиқлол»нинг аъзолари эди,— дейилади айбномада.— Истиқлолчилардан бўлган Турсунов ва Зафарий ўз вақтида Мунаввар Қорининг иши бўйича, Қосимов суди ва Боту иши бўйича фош этилганларига қарамай, айбланувчилар ўзларининг бу гуруҳдаги фаолиятларини хаспўшлагга уринмоқдалар.

Аммо мавжуд маълумотлар Миртемир Турсунов ва Фулом Зафарийнинг бу гуруҳдаги иштирокини айниқса равшан кўрсатиб беради.

Миртемир Турсунов — муштумзўрнинг ўғли (шахсий иш, 2000). 1929 йилда Боту, Рамзийлар раҳбарлик қилган «Миллий истиқлол» аксилинқилобий миллатчилик ташкилотига аъзо бўлиб кирган. Ташкилотга аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг фаол аъзоларидан бири бўлган Олтой томонидан жалб этилган. Турсунов ташкилот 1929 йилда уюштирган яширин «гап»ларнинг фаол қатнашчиларидан бўлиб, Боту, Рамзий, Олтойнинг турли топшириқларини бажарган ва кейинчалик Боту томонидан амалда «Миллий истиқлол»нинг органи «Қизил қалам» журналининг масъул котиби лавозимига кўтарилган...

Жавобгарликка тортилган кишиларнинг аксилинқилобий ният ва фаолиятларидан хабарсиз бўлган Миртемир тергов чоғида саросимага тушиб, ўзига танқидий назар ташлагга уринди. «Мен шунинг тан оламанки,— деди у,— Сталин номидаги таълим-тарбия техникумида дарс берган чоғимда деҳқон адабиёти ўз моҳияти бўйича майда буржуазия мафкурасини ифодаловчи адабиёт эканлигини билганим ҳолда талабаларга деҳқон адабиётини ўрганишни тавсия этдим. Бундан ташқари, яна майда буржуазия мафкурасига эга бўлган «Зафар», «Қузғун» ва «Қайнашлар» деган асарларимни талабаларга ўқиб бердим. Баён этилган нарсаларни талабаларга ўргатганим учун улар мени шафқатсиз равишда танқид қилдилар ва мен Сталин номидаги таълим-тарбия техникумидан ҳайдалдим...»

Шу тарзда Миртемир ўз айбини фақат қисман тан олди. Аммо бу ҳол тергов аҳлини мутлақо қизиқтирмади. Асосий айб — бундан икки уч йил илгари матбуотда айтилган ва «Боту иши» бўйича ўтказилган терговда қалқиб чиққан, тўғрироғи, ўйлаб тўқилган айб энди расмий ҳужжат тусини олди.

СИНОҒЛИК КУНЛАР

Шундай қилиб, Миртемир ҳибсга олинди ва уч ой мобайнида Самарқандда, НКВДнинг ер ости хоналарида терговда бўлди. 1932 йил 4 ноябрда — эрта тонгда эса Тошкент ихтиёрига жўнатилди.

Миртемир Тошкентга келгач, яна олти ой чамаси ер тагида ўтирди. Сўнг 1933 йил 23 апрель куни Урта Осие меҳнат-тузатув лагерларининг 4-шўъбасига юборилди. Уша йилларда Қўйлиқда жойлашган бу меҳнат-тузатув лагерига Миртемир икки ой яшди. Ниҳоят, 27 июнда ҳукм ўқиб эшиттирилди: шоир уч йилга озодликдан маҳрум этилган ва қамоқ муддатини меҳнат-тузатув лагерларида ўташга маҳкум этилган эди.

Ушбу судда «жиноий иши» кўрилган кишилар орасида «Йўқсул» тахаллуси билан ижод қилган шоир ҳам бўлган. Назаримда, Миртемир ва унинг шериклари қанчалик жиддий тергов оша ўтган

Шоирнинг онаси

бўлмасинлар, бу суд кимнидир қамаш учун эмас, балки кимнидир, очикроғи, уша Йўқсулни қамалди деган баҳона билан Шарқ мамлакатларидан бирига айғоқчи қилиб юбориш учун уюштирилган эди. Шу сабабли бўлса керак, Миртемир бир неча ой мобайнида лагерь бошлиғининг ижозати билан ҳатти ора-сира уйига бориб, хаста қизи, рафиқаси ва касалхонадаги онасининг ҳолидан хабар олиб турди. (Ҳарҳолда 1933 йилда Совет давлатининг сиёсий идораларида озми-кўпми шафқат бўлган кўринади.)

Миртемир ҳибсга олинган, айниқса Тошкентга жўнатилгандан кейин унинг оиласи ҳам Самарқандда узоқ туролмади. Ҳалима опа қизи, онаси ва қайн-синглиси билан Тошкентга кўчиб келиб, Шайхантоҳурда яшай бошлади. Шу йилларда шоирнинг оғир хасталикка чалинган онаси шаҳар касалхоналаридан бирида даволанмоқда, иниси ва бошқа яқин қариндошлари ҳам жумҳурият пойтахтида истиқомат қилмоқда эдилар.

Келинг, яхшиси, «Эсдаликлар»ни варақлаб кўрайлик:

«9.VII.33 да айрим киши билан бирга жавоб олиб, «уй»га бориб келдим: кампир¹ — бутун кийимларимни сотган, китобларим йўқолган, асбобларим йўқ! Клара² касал ва ёмон тарбияда; Ҳалима бир оздан сўнг келди.

Онамни кўролмадим ҳам, оғир ҳафа бўлиб қайтдим.

8.VIII.33. Бу кун ҳибсга олинганимга роса бир йил тўлди. Кеча «уй»га бориб келдим (3-март-ба).....³ кўрдим. Кечкурун кўчаларда юрдим. Ҳалима маҳкам ва маҳкам кўринадир. Онам касал, Маҳфуза⁴, Клара ориқ. Кампир хурсанд!

16.VIII.33. Эртага «уй»га бориш хаёли бор. Билмадим — бораманми ё йўқ!

12 да бордим, онамнинг аҳволи жуда оғир. Яна унинг бу аҳволини Ирис⁵нинг хафачилиги орттирадир.

Тағин папирус чека турган бўлиб қолдим. Ҳозир дарсда ўтириб ёздим.

Қирқ, сочларингни ёй-да.

Гўзалим, боғла мени.

Узоқ-яқин ҳар жойда

Суйганинг чоғла мени.

28.IX.33. Ўтган ҳафта онам олдига бордим. У қаттиқ касал. Онам олдида, унинг қаршисида жуда уятлиман.

Мен она хизматини қилолмадим!

Бу кун ҳам уйга бордим: Клара касал, у мунгли ва аламли боқадир. Ҳалима Масковда. У ҳою ҳавас қилиб кетди. Эҳ, сен, шафқатсиз она, кимга ишондинг болани?

27.X.33. Қандай бахтсиз туғилганман: онам оғир хаста, касалхонада шундай оғир аҳволда ётадир. Оҳ, мен қандай чидайман! Клара 2/X да ўлди.

Онаси йиғлаб...»

Миртемирнинг НКВД ертўлалари ва меҳнат-тузатув лагерларида кечган ҳаётида ғамли-аламли кунлар зиёд бўлганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Куни кеча сочмалари «ийгинлару намо-йишларда, митингларда, байрамларда ва радиода» қайта-қайта ўқилган, саводхон юртдошлари ўртасида машҳур бўла бошлаган, ёшликдаги дўсти Ҳамид Олимжон билан жумҳурият президенти-нинг Ўзбекистон бўйлаб сафарларига ҳамроҳ бўлиб, унинг маданият бобидаги ишларига ва матбу-отдаги чиқишларига қарашган, меҳнаткаш халқ билан сўхбатлари, учрашувлари ҳақида лавҳалар, очерклар ёзиб келган, қаламкаш дўстлари билан Озарбайжонга бориб, қардош халқларнинг шоирлари билан адабий алоқаларни ўрната бошлаган, қайнар булоқ бўлиб ижод қилаётган шоир учун бу ҳол оғир кўргилик, мусибатли ҳодиса, хўрлик ва хорлик эди. Ҳасадгүй рақибларнинг асл

¹ Ҳалима Раҳимованинг онаси.

² Шоирнинг тўнғич қизи. 1932 йилнинг 15 январида туғилган.

³ Учирилган.

⁴ Шоирнинг синглиси.

⁵ Шоирнинг яқин қариндоши.

мақсадлари ҳам ана шу бўлоқнинг кўзига тупроқ тортиш, кундан-кунга ўсиб бораётган шоирнинг оёғига болта уриш эди.

Миртемирнинг юраги ёш ва бардам бўлгани учун бу таҳқирларга чидади. Лекин шу мушкул кунларда унинг бошига кетма-кет оғир синовлар тушди.

Халқда «Офат кетидан офат келади», деган нақл бор. Чиндан ҳам, бало-қазолар ҳаётда куз-ғунлар сингари галалашиб юради. Ҳали Клара вафот этмасдан илгарироқ ўлим шарпаси Миртемир тиласи атрофида кезарди. Унинг онаси очлик йилларида силласи қуригани туфайли оғир юқумли касалликка қарши кураш учун ўзида куч-қувват тополмай, кун сайин эмас, соат сайин шамдек сўниб бормоқда эди. Озодликдан маҳрум этилган шоир эса онанинг ҳолидан хабар олиб туриш, дардига малҳам бўлиш, сўнги кунларида тўшаги қошида туриб хизмат қилиш имконига эга бўлмади. У ана шу фарзандлик бурчини ўтай олмагани учун бутун умри мобайнида ўзини кечиролмай келди.

«Онам кичкина, қора, ориқ, меҳнаткаш, ўта мушфиқа, ўта мақолгўй аёл эди. Сўзи мақолсиз бўлмас эди», деб ёзади шоир таржимаи ҳолида. Моҳируй хола исмига яраша гўзал, олижаноб ва мунис аёл бўлган. «Менинг аям фарғоналик бўлгани учунми қайноқ ва тез эди. Миртемирнинг онаси эса ғоят камтар, камгап, камсуқум, меҳрибон, заҳматкаш бир аёл эди», эслайди Ҳалима опа.

1933 йил 5 ноябрда Миртемирнинг онаси касалхонада оламдан ўтди. Моҳируй хола юқумли касалликдан вафот этгани учун, билишимча, унинг жасадини оила аъзоларига бермаганлар. Бечора онанинг жасади қандай дафн этилгани ҳам номаълум. Миртемир кейинчалик бу даҳшатли воқеадан хабар топган. «Эсдалиқлар»даги қуйидаги сўзлар шундан далолат беради:

«5.XI.33. Бу кун онам ўлган... Она.

7.XI.33. Онам ўлганини Баҳром акам сўйлаб берди — уятсиз!»

Баҳром ака Миртемирни Тошкентга олиб келган амакиваччаси эди. У, чамаси, она ўлими ҳақидаги даҳшатли ҳақиқатни айтиб, шоирнинг жигар-бағрини тилиб юборган. Балки шундай таҳликали бир пайтда қамоқда бўлгани учун аччиқ устида уни койиган, гуноҳкор қилган: «Онам сени деб куйиб ўлди!» деган. Эҳтимол, шунинг учун шоир уни «уятсиз» деб атамоқда.

Орадан роса тўрт ой ўтгач, 1934 йил 7 мартда Миртемир илож топиб, синглисидан хабар олади. Бу ҳақда у ёзади: «Бу кун, Маҳфузани кўриб келдим, онамнинг ёдгори!» Бу иборадаги сўнги икки сўзда шоирнинг аламнок юраги зарб бериб, кўзларидаги ёш шашқатор оқиб турибди!

Шоир қалбида Онанинг ўлими туфайли пайдо бўлган алам ва армон, зардор ва ғашлик узоқ йиллар мобайнида унинг шеърятига сузиб чиқмади. У кўпроқ социалистик реализм талабларига жавоб берувчи некбин шеърлар, қақирқиқлар ижод қилди. Аммо орадан қарийб ўттиз йил ўтгач, 1960 йилда шоир кўнглида қонталаш бўлиб ётган туйғулар дафъатан булоқ янглиғ отилиб, мусибат тиканлари ҳануз унинг юрагида санчилиб ётгани аён бўлди.

«Онагинам» деб номланган бу шеърни кўз ёшисиз ўқиш мумкин эмас.

...Дунёга қайтиб келишимга кўзим етсайди,

Йигит ёшим тўлмай туриб,

Айрилиқ зайлида қоқ ёғочдай қуриб

Жон берган онамни кўришимга

кўзим етсайди,

Тиззасига бир нафас бош қўйишимга

кўзим етсайди,

Оналик меҳрига обдан тўйишимга

кўзим етсайди,

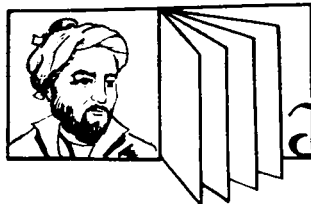
Менда ғашлик нетарди?

...Онагинам!

Одам бўлдимми менам?..

Бу шеърнинг ҳар бир сатри, ҳар бир сўзида шоир қалбида қолган жароҳат қон сочиб туради.

Миртемир кейинчалик ҳам, айниқса сўнги кунларида она хотираси билан тўйинган кўпгина ажойиб шеърлар ёзди. Лекин у Она олдидаги қарзини, улғу армонини, айбсиз айбини асло унутмади. Муштипар онанинг ўлими синоғлик йўлларда шоир қалбида санчилган ва уни бир умрга жароҳатлаган учинчи, энг оғир найза бўлди.

Навоий гушани

Завқий
(1853—1921)

Навоий ғазалига мухаммас

*Кўзларим васл интизори бирла бўлди чор-чор,
Печи зулфи ёдида мен гўйиё бемор мор,
Бора-бора бўлди ҳажр андуҳи кун душвор-вор,
Дўстлар, мен телба аҳволига йиғланг зор-зор,
Ким, солодур гаҳ-гаҳ ўт кўнглумга тушган хор-хор.*

*Кокулига даста сунбул бирла гул жамъ айламак,
Шоҳлар дастури — даргоҳида кул жамъ айламак,
Дилнавоз аҳли эрур кўйида дил жамъ айламак,
Истамас бўлса сабо бир-бир кўнгул жамъ айламак,
Нега зулфингни паришонлиғдин айлар тор-тор?*

*Базми васлинг, Зухраваш, кўргуз чолиб танбурлар,
Рўзи ҳижрон, шоми ғам, кўрдум шаби дайжурлар,
Эй қамарталъат, тулуғи оразингда нурлар,
Сен қуёш бирла муносибсен, ўюнда ҳурлар
Икки-икки чунки киргайлар, отошиб «ёр-ёр».*

*Эй тағофилфан, жафою жабр бўлмиш одатинг,
Ҳар замон меҳру вафо ойинига йўқ тоқатинг,
Сарвақад, бори малолат чекма, йўқтур ҳолатинг,
Қўрқарамким, бўлмагай озурда нозук қоматинг,
Эгинга хуш-хушки солмиш жаъди анбарбор-бор.*

*Қайси кўнгулдурки, бўлмайдур хароби зулфини,
Ҳар гириҳ мушкул муаммо, фатҳи боби зулфини,
Жон қуши домин асири печтоби зулфини,
Ҳалқа-ҳалқа бўйнима солмиш таноби зулфини,
Журми ишқимга магар ҳукм айламиш дилдор дор.*

*Бир сурури дил насимидин кетур, етгач манго,
Хасталиғ аҳволи зоримни билур, етгач манго,
Гарчи ниши ғам кўнгулларни тилур, етгач манго,
Ишқ эрур андоғ мураббийким, қилур етгач манго,
Булбул ўлғай, очса юз бир сарви гулрухсор-сор.*

*Солди дил мулкига гулгул кофири оташпараст,
Оташин гулзора булбул, кофири оташпараст,
Дема ялғуз Завқийи қул кофири оташпараст,
Эй Навоий, бўлди ул гул кофири оташпараст,
Не ажаб, ваҳ-ваҳки, урса жонинга зуннор нор.*

Нашрга тайёрловчилар:
Аҳмаджон МАДАМИНОВ,
Абдуллатиф ТУРДИАЛИЕВ.
Кўқон.

Алишер Навоий ғазалига мухаммас

Четланиб қиш, кирди наврӯз қутлуғ оёғи била,
Қалди роғи қанча бўлса, шунча чақмоғи била,
Чикди кўклам мавсумига юрт сўлу соғи била,
Илгин ул гулранг этибдур лола япроғи била,
Кафларин барги била, тирноғларин доғи била.

Боғлар ичра булбул эрмасдир, наво қилғон кўнгул,
Неча рангин туйғуларга ошино қилғон кўнгул,
Гоҳ юракка ўт солиб оташнамо қилғон кўнгул,
Риштаи зулфи хаёлидин ҳаво қилғон кўнгул,
Бир кишидурким қочибдур гўйиё боғи била.

Он ғанимат, то тириксен бу жаҳонда яйра, кул,
Ҳар ёмонлиқ томирин қирқ, илдизин қолдирма, юл,
Гоҳ алам, гоҳ шодлик ичра ўтгай эркан ою йил,
Решлар кўксимда кўр, Фарҳод баҳсин қўйким, ул
Қозмади мендек бало тоғини тирноғи била.

Бир фаслким, тип-тинниқ қайнар булоқларнинг туби,
Боғ-чаманлар ичра кезмак гарчи дилнинг матлуби,
Ҳар гиёҳда боқсам эслангай Ибн Сино тиби,
Шамъ ҳамдардимдурур ҳижрон туниким, мен киби
Ҳажр ўтида қоврилур ул доғи ўз ёғи била.

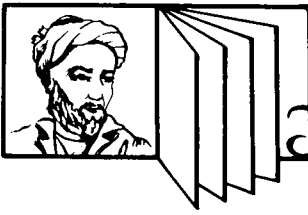
Қисқақадир алвон бу мавсум, исмидир рангин баҳор,
Ҳар гулида ерда ётган қанча лаблар ранги бор,
Уйласам қалбимда минг оҳ уфрилур беихтиёр
Оташин лаълинг шаҳиди қабридин гулгун ғубор,
Ким кўпор ўтдир эмас қон ранг тупроғи била.

Бора-бора умр аталмиш буккай охир белниким,
Қайси бир куч тўхтатолғай, тоғдан оққан селниким,
Худди дулдулдек замон босғай тинимсиз йўлниким,
Бемаҳал гулбонг ила ёлқитма, булбул, элниким,
Даҳр боғи гуллари хуштур вале чоғи била.

Ўқиғил қалдирғоч-эй, шифт узра сен валфажридин
Сенга шеър битсам баҳор, Содиқлигимнинг ваҳҳидин,
Қийналурман байтга тўн битгунча аруз ҳажмидин,
Лола эрмас, урди ўт гулшанга бир гул ҳажридин,
Уртанур ҳардам Навоий нола қилмоғи била.

Қува

Ғафур Ғулом

ХОКИ МУСАЛЛО

Афғонистоннинг ғарбида жойлашган Ҳирот Ўрта Осиёнинг қадим шаҳарларидан бири ҳисобланади. Унинг жўғрофий ўрни, муҳим йўл тармоқлари устида туриши ҳақида Фридрих Энгельс бундай деган эди:

«...У ғарби шимолда Эрон кўрфази, Каспий денгизи ва Сирдарё ҳамда шарқда Ҳинд дарёси оралиғида жойлашган ҳамма ерлар учун стратегик марказ ҳисобланади... Каспий денгизидан Ҳинд дарёсигача, Эрон кўрфазидан Амударёгача чўзилган йўлларнинг ҳаммаси шу шаҳарда бир-бирини кесиб ўтади». (К. Маркс ва Ф. Энгельс, Асарлар, II том, I қисм, 133-134 бетлар).

Шунинг учун ҳам у бир талай босқинчи зўравонларнинг тамаини—ҳирсини қўзғаб келган. VII-VIII асрларда араб-ислом истилочилари, 1222 йилда Чингизхон қўшини томонидан эгаллаб олинган ва хароб қилинган. Чунончи, Чингиз қўшинлари бу катта аҳолини қилич дамидан ўтказган, қатли ом қилган эди... Лекин кўп қатли омларга, харобаларга учраган Ҳирот Темурнинг ўғли Шохруҳ ва султон Ҳусайн Бойқаро (1468—1507) давр салтанатларида хийла тузгунликка, қайта обод бўлишга юз тутди. Бутун Осиёнинг кўркам шаҳарларидан бирига айланди. Айниқса, унинг Мухтор тоғи этакларида жойлашган Хиёбон деган ери ва у ерда обод қилинган Мусалло (Намозгоҳ) деган майдон жаҳонга машҳур бўлди. Бу ерга Шохруҳ Мирзонинг хотини Ғавҳаршод оға катта масжиди жомеъ қурдирган эди. Ҳусайн Бойқаро мирзо ҳам бу ерда катта мадраса, каттакон бир хонақоҳ барпо қилдирди. Айниқса, улуг Алишер Навоийнинг Мусалло

«Шарқ юлдузи» таҳририятида 1949-1955, 1960-1970 йилларда хизмат қилган таниқли таржимон, адиб Ваҳоб Рўзиматов кўп пайтлардан буён Ғафур Ғулом адабий меросини тўплаш, нашр этиш билан шуғулланиб келаётган заҳматкашлардан.

Буюк Навоийнинг 550 йиллиги олдидан биз Ваҳоб Рўзиматовни таҳририятга таклиф қилдик.

«— Баракалла,— деди мўйсафид саҳҳоф.— Бола, пулинг бўлса, шу китобни олиб қўй, пешонангда юлдуз кўриб турибман.

Жарақлатиб санаб бердим.

...Китобни қўлтиқлаб, мен кетдим.

Фурсат келганда айтарман, бу китоб «Хамса»и Алишер Навоий экан...»

«Шум бола» қиссасини унинг муаллифи, бош қаҳрамон — «люмпен пролетар ёки келажакнинг шоири» тилидан шу сўзлар билан хотималаган эди.

Бу машҳур қиссада бош қаҳрамон сиймосидаги бир қанча жиҳатлар муаллиф таржиман ҳолини эслатишини китобхонлар фаҳмлаб, идрок этган бўлишлари керак. Муаллифнинг ўзи ҳам бунини кўп таъкидлагучи эди.

Бинобарин, устоз Ғафур Ғуломнинг ёшлик чоғлариданоқ буюк Навоий сиймосига чуқур эҳтиром, унинг ижодига чексиз иштиёқи уни адабиёт даргоҳига етаклагани табиийдир.

Ғафур Ғулом олтмиш йилдан зиёд ҳаёти, қирқ йилдан зиёд ижодий фаолияти давомида Навоий ижодий хазинасини чуқур ўрганибгина қолмай, халқимизни, мамлакатимиз аҳлини ана шу бебаҳо дурдоналардан баҳраманд этишда куч-ғайратини аямай фидойилик кўрсатди. У ўз қаламкаш ҳамкасблари қатори, Навоий даҳоси ва заковати таъсирида санъаткор адиб, забардаст олим, ажойиб инсон сифатида камол топди.

Ғафур Ғулом мумтоз бобокалонимиз ижоди билан, айниқса, ўттинчи йилларнинг охирида, Алишер Навоийнинг 500 йиллик тўйига тайёргарлик арафасида қизгин шуғулланди. У Навоий юбилей қўмитасининг ишларида фаол қатнашди, қўмита матншунослик комиссиясида етакчи навоийшунос олимлар, ёзувчилар билан биргаликда Навоий асарларини тадқиқ этиш, уларни

ерида қурдирган бир талай иморатлари жуда тақдирга сазовордир. У бу ерда катта бир масжиди жомеъ бино қилдирди. Дор-ул-хуффо (Қорилар мадрасаси), Дор-уш-шифо (Соғайиш уйи) бино қилди. Бу Дор-уш-шифо Хиёбоннинг ғоят латофатли ва ҳавоси тоза ўрнида қурилган бўлиб, атрофидан Инжил наҳри оқар эди. Ичида фонтанлар, ҳовузлар бор эди. Бу ерда замонасининг энг етук ҳақимлари, табиблари касал камбағал фуқаро ва етим-есирларни, асирларни даволар эдилар ва талабаларга дарс берар эдилар. Бу ерда овқат ва дорилар текин эди. Алишер Навоий ўз харажатлари ҳисобидан қурдирган бинолардан яна бири Ихлосия хонақоси ва Ихлосия мадрасасидир. Бу айтилган мадрасаларда минглаб талабалар замонасининг энг етук олимларидан дарс олган эдилар. Бу хонақоларнинг халқ кириб чиқиши учун ҳамиша очиб бўлган саҳнида ҳар куни етим-есирларга, асирларга, камбағал фуқарога дош қозонларда пиширилган текин шулон ва нон улашилди. Маълумдирки, Алишер Навоийнинг вазирликдан келадиган даромадларидан ташқари, жуда катта ер, сув амлоклари ва чорваларидан, работ, карвон сарой ва дўконларидан келадиган келимлари ҳам зўр эди. Ёлғизбош инсонпарвар Алишер бу давлатларнинг ҳаммасини оч, яланғоч, юпун, бечора халқнинг илм олиши, соғу саломат бўлиши, тўқ бўлиши учун сарф қилар эди. Унинг қўли очиклиги ва ҳимматини масжид, мадрасаларга васият қилиб қолдирган вақфномадан ўқиш мумкин.

Бундан ташқари, Алишер Навоий ҳар йили камбағал, юпун бечораларга 2 мингга қадар пўстин, жун чакмон, кўйлак-лозим, дўппи-телпак, кавш улашиб турар эди.

Алишер Навоийнинг халқ манфаати учун қурган ҳамма бинолари: масжид, хонақо, мадраса, шифохона, кўприк, ҳаммом, карвонсарой, раста, бозор-тим, работлари 400 дан ошади. Буларнинг анча қисми Ҳирот ва унинг атрофида эди. Хуллас, Алишер Навоий замонасида Ҳирот Бухоро ва Самарқанд қатори ўз бинолари, кўркамлиги билан Шарқнинг энг тузгун шаҳарларидан бирига айланган эди.

Бойқаро ўлимидан кейин Ҳирот аввал шайбонийлар босқинига учради, сўнгра уни XVI асрда Эрон сафавийлар сулоласидан шоҳ Исмоил босиб олди.

Булар ҳам ўз навбатида Ҳиротни буздилар, ёқдилар, халқини таладилар. Айниқса, Исмоил Сафавийнинг улўғ шоир Мавлоно Абдурахмон Жомийга нисбатан кўрсатган беҳурматлигини адабиёт тарихи ҳали ҳам унутмайди. Маълумки, Жомий ислом сунний мазҳабда, Исмоил Сафавий эса шиъа мазҳабда эдилар. Жомий ўз асарларида бўлса керак, шиъаларни камситар эди. Бундан ғазабланган Эрон шоҳи Исмоил қасам ичган эди. «Агар Ҳирот менинг кўлимга кирса, Жомийни тириклай тутолсам, ўтда куйдираман, ўлган бўлса, гўрдан чиқариб, устихонларини куйдираман», деган эди. Исмоилнинг бу қасамидан ҳиротликлар хабардор эди.

Сафавийлар Ҳиротни эгалламасдан бурун Жомийнинг ўғли Зиёвуддин Юсуф бошлиқ бир неча мухлислар Жомийнинг ва Жомийнинг устози Саъдиддин Кошғарийнинг сўнгакларини гўрдан қазиб чиқариб, душман қўли етмайдиган холироқ бир жойга элтиб, яширинча, вақтинча кўмган эдилар.

Ҳиротни эгаллаган Исмоил Сафавий Жомий мақбарасидан унинг жасадини тополмади. Шундай бўлса ҳам мақбарага ўт кўйиб, уни вайрон қилиб кетди. Мамлакатдаги бу олаговур босди-босди бўлгандан кейин, Жомий ва Саъдиддин Кошғарийнинг хокларини бугунги, иккинчи мақбарага келтириб кўмдилар.

XVIII асрга келиб, сафавийлар ҳукмронлиги йиқитилди, шаҳарни афғонлар эгаллади.

нашрга тайёрлаш ишларида қизғин қатнашди. Бу ишлардан бири «Фарҳод ва Ширин» достонининг насрий баёни билан босмага тайёрланган, 1970 йилда чиққан наشري эди.

Ногаҳоний уруш туфайли Навоий юбилейи кечиктирилгач, замон Фарҳодлари қўлларига қурол олганларида шоир уларнинг қаҳрамонлигини кўйлади. «Сув ва Нур» манзумасида Ғафур Ғулом Фарҳоду Ширинлар шижоатини акс эттирди. Биз «Шамс ул-ҳаёт» очеркида унинг икки йилда Фарҳод ГЭСидек улкан нурхона яратган халқимизнинг жасоратини икки йилда «Хамса» яратган Навоий жасоратига қиёс этганини кўрамыз.

Навоийнинг 1948 йилда ўтказилган 500 йиллиги тантаналари кунларида ёзилиб, Ғафур Ғулом улўғ сиймога бағишлаган «Алишер» шеърида Навоий бугунги авлодларга мурожаат қилаётган устоз сифатида гавдаланади. Академик Ғафур Ғуломнинг «Навоий ва замонамиз» деган мавзуда қилган маърузаси асосидаги асари адабиётшунослик фанимизда муносиб ўрин эгаллади. Кенг оммани Навоий асарларидан баҳраманд этишда, Ғафур Ғулом Навоийнинг устози Абдурахмон Жомийнинг 550 йиллиги муносабати билан Кобулдаги халқаро анжуманда иштирок этиши, Ҳиротда бўлиб, Навоий қабрини зиёрат қилиши ажойиб рамзий маъно касб этади. Бу рамзий тимсол Ғафур Ғуломнинг «Навоий қабри устида» муҳаммасида ўзининг беқиёс ифодасини топган.

Ешликда «Хамса»ни ихлос билан қўлтиқлаган — кекса Ғафур Ғулом улўғ Навоийга жонажон халқнинг 500 йил оша йўллаган саломини етказган эди.

Ғафур Ғуломнинг сизга тавсия этилаётган Кобул ҳамда Ҳирот сафари муносабати билан ёзилган асарлари халқимизнинг улўғ фарзандига бўлган чексиз эҳтиромининг ифодасидир.

Ваҳоб РУЗИМАТОВ

Ғафур Ғулом зиёратгоҳда

1837-1856 йилларда Эрон шоҳлари Ҳиротни эгаллаш учун қайтадан уриниб кўрган бўлсалар ҳам, Англия ўртага тушиб қаршилик кўрсатди, натижада бу босқин амалга ошмади, Англиянинг ўзи, XIX аср давомида Ҳиротни эгаллаш, уни Урта Осиёни босиб олишда қулай кўприк қилиш учун уриниб кўрди. Бир томондан Россия ҳукумати, бир томондан афғонларнинг қаршилиги натижасида бу ният ўринламади...

Мухтарам ўқувчи, Ҳирот тарихидан билганимча, ҳалигача айтганим тўғридир, бир оз нуқсонлидир, ўзингизга маълум. Аммо Ҳиротнинг 1887 йилда бошига тушган фожиаси ва унда бўлган харобаликни ҳеч қайси босқинчи (на араб, на мўғул) қилолган эмас.

Афғон амири Абдураҳмон ўтган асрнинг 80-йилларида Тошкентдан Афғонистонга қайтиб, майда-майдалашиб кетган амирликлар, бекликлар, хонликларни уюштириб, мустақил афғон давлати ташкил қилишга уринар эди. Ички қарама-қаршиликлардан ташқари, бир томондан Ҳиндистон орқали Англия, иккинчи томондан Туркистон орқали Россия империализмининг кундан-кун қизғинлашиб бораётган таҳдидларига қарши бас келиш ҳам амир Абдураҳмон олдида турар эди. Ҳирот атрофида афғон шаҳзодалари сардор Дўстмуҳаммадхон билан сардор Аҳмадхоннинг ўғли Шаҳнавозхон ўртасида тахт учун қизғин кураш борар эди. Шунда айғоқчилардан бири Шаҳнавозхонга келиб айтдики: «Дўстмуҳаммадхон Мусаллодаги миноралардан бирисига чиқиб, урушнинг бо-ришини кузатиб турибди. Қуйидаги уруш майдонини яққол кўриб, душман қўшинларининг ҳаракатини таъқиб қилиб, ўз қўшинларини шунга қарши ҳаракат қилдирмоқда».

Ҳали йигирма бешга ҳам кирмаган, саводсиз, нодон, мағрур мансабпараст Шаҳнавозхон Дўстмуҳаммаднинг қайси минорада эканлигини билмай, ҳамма минораларни яқсира тўпга тутишни буюрди.

Замонасининг энг даҳшатли тўпларидан бири саналган «Зилзила» номли замбараклар билан ўнг-терсига қарамай Мусаллони тўпга тутдилар. Жаҳон меъморчилигининг ноёб обидаларидан бўлган Мусаллодаги барча иншоотлар: масжидлар, жомеълар, мадрасалар, саройлар, мақбаралар, нимаки бўлса, ер билан яқсон қилинди. Мусалло, чинни пиёладай тошга урилиб, парча-парча қилинди.¹

Темур авлодлари ва Ҳусайн Бойқаро хонадони ётган Даҳмаи шоҳон, Алишер Навоийнинг қабри— ҳаммаси тўпнинг ўтли нафасидан емирилиб ташланди. Мусалло ерида саломат қолган биргина бино— Гавҳаршод бегим ва Бойсунқур мирзо мақбарасидир.

1965 йил 17 январда бизнинг газетамизда² босилган Навоий қабрининг сурати 1947 йилда Ҳиротлик савдогарлардан Ғулом Ҳайдар Мухторзода деган кишининг ёшт ва ганчдан ўз эски ўрнига кўтариб қўйган муваққат мақбарасидир. Айтишларича, бу

¹ Баъзи ривоятларда, Мусаллони тўпга тутишни буюрган амир Абдураҳмоннинг ўзи эди, дейилади. Лекин у тўпга тутдими ё бошқасими, ҳарҳолда Мусалло деган улуг ободонлик, бир халқнинг ижодий маҳоратига гувоҳ бўла оладиган каттақон бир бадий архитектура ансамбли тарихдан беному нишон ўчди. (Муаллиф изоҳи.)

² «Совет Ўзбекистони» газетаси

Ғафур Ғулом Алишер Навоий тўйи кўнлари

харобалик йилигача Алишер Навоийнинг масжиди жомеъ, Дор-уш-шифо, Дор-ул-хуф-фоз, Ихлосия ва бошқа мадрасаларида ўқишлар давом қилган, мударрис ва талабаларга вақф пуллари мукамал етиб турган. Тўпга тутилгандан кейин на мадрасалар қолган, на мударрису талабалар...

Жаҳонга машҳур Мусалло ерида қаққайиб қолган, ярми учган, калласи йўқ, хароб минораларни кўрасиз, холос.

* * *

Бугунги Ҳирот—Мусаллони ҳисобга олмаганда,— Афғонистоннинг ғоят гўзал шаҳарларидан биридир. Қарийб юз эллик минг аҳолига эга бўлган бу шаҳарнинг совет ҳукумати ёрдами билан қурилган ажойиб кенг асфальт йўллари Ҳиротни мамлакатнинг ҳамма томонлари билан боғлайди. Мамлакатнинг ичи билангина эмас, Покистон, Эрон ва Ўзбекистон билан ҳам боғлайди.

Ҳири руд устига бизнинг ёрдамимиз билан қурилган кўприк ва унинг ёнгинасида қад кўтарган «Ҳирот» меҳмонхонаси (Отель «Герат») ғоят гўзалдир. Шаҳар ичида йўллар бир томонлама. Йўл ўртасида арғувон экилган гулзор, кўчанинг икки томонида ғоятда шинам ва дид билан қурилган хусусий коттежлар. Хулласи, шундай озодлик, тинчлик ва дўстлик замонида Ҳирот аста-секин ўз қадим шухратини қайтадан эгаллаб бормоқда. Бизнинг ҳам яхши қўшнимизга ҳамиша яхши тилаklarимиз бор ва биродарлик ҳиссимиз устивор.

Алишер Навоий қабри устида

(«Ҳирот» номли шеърлар туркумидан)

Дилим равшанлигин ҳиссим йўлида офтоб айлаб,
Мазоринг бошида турмакдадурмен сарҳисоб айлаб,
Қулоғинг сўз эшитмас бўлса ҳам қалбдан хитоб айлаб,
Ватандошлар саломин неча жилдли бир китоб айлаб,
Навоий деб Мусаллога¹ келибмен интиҳоб айлаб.

Самарқанд, Андижон, Тошканду Урганжу Бухородан,
Узинг нашъу намо топган шарафли-шонли маъводан,
Сенинг орзуларинг рўёбга чиққан янги дунёдан,
Туман Фарҳоду Ширин сув чиқарган бахтли саҳродан
Ажаб гулдаста келтирдим, унга заррин таноб айлаб.

¹ Мусалло— Ҳиротдаги қадимий намозгоҳ. Навоийнинг қабри шу ернинг ғарбида.

Китобинг кирмаган ўзбек элида хонадон йўқдир,
Рубобий куйларинг ёд билмаган бир жонажон йўқдир.
Етук авлодларингдир илму донишли, гумон йўқдир.
Башар тарихини юз бор ўқи, бундай замон йўқдир,
Кўнгилларни ёритдинг маърифатдан моҳитоб айлаб.

Ватан осмонида нурга тўла офтобни, юлдузни,
Буюк иқболни ижод айлаган мингларча гул ўзни,
Қоронғи шоми йўқ доим мунаввар бахтли кундузни
Жамолини кўришга бир умрлар юммайин кўзни
«Навойи ҳам ётар то рўзи маҳшар тарки хоб айлаб.»¹

25 ноябрь, 1964 йил

Тун била тонг

(Навойи ғазалига мухаммас)

Менинг қароғиму онинг жамоли тун била тонг,
Менинг заволиму онинг камоли тун била тонг,
Менинг куюк маҳим, онинг ҳилоли тун била тонг,
Менинг фироқиму онинг висоли тун била тонг,
Бу нав даҳрда йўқ эҳтимоли тун била тонг.

Нечук тушунтира олдим буни гумон элига,
Ҳамиша ишқни қилувчи имтиҳон элига,
Ки бирни икки дейиб бўлмағай замон элига,
Ғариб, зулфу юз эрмас букун жаҳон элига,
Кўринмамиш бу иккиннинг мисоли тун билан тонг.

Қачонки зулмату нур ўринни олмошадур,
Қаро бошимдаги савдо дилимга тирмошадур,
Қоним куярда танимнинг алангаси ошадур,
Тонгим ёруғу туним тийрадурки чирмошадур,
Кўнгил аро зулфинг хаёли тун била тонг.

Не шомда васл умиди, не тонгда нурли хабар,
Не кечда райҳон исю не тонгда ғунчада зар,
Не оқшомда қадах бор, не тонгда бир соғар,
Не тунда айш насими, не тонгда Меҳр магар:
Ки бўлди зулфу юзинг поймоли тун била тонг.

Дилиннинг кўзгусидан умрга кетсин ғаш,
Ичар чоғингда шаробинггадир ҳаёт аралаш.
Кечанг чароғию кундуз қуёшидек дилкаш,
Тунинг ҳужаста, тонгинг қутлуғ ўлсун, эй маҳваш;
Бу икки банда сенинг бўлди, ҳоли тун била тонг.

Кимики қайғу қўлидан яқони қутқорди,
Жаҳон ишини этак силкимак-ла битқорди,
Қаронғу кеча юриб субҳидам томон борди,
Бировки тонгу тунун бода бирла ўтқорди,
Яқинки бўлмағай андин малоли тун била тонг.

Қилолмадим қаро тун, нурли тонг заволин кашф,
Нафас-нафас ўтаётган умрнинг уволин кашф,
Сиёҳ ҳаққи бу Мирзо, қоғоз жамолин кашф,
Навойи этмади зулфу юзинг хаёлин кашф,
Валек эрур ғамининг иттисоли тун била тонг.

(1965, январь)

¹ Бу сатр Навойининг ўзидан. (Муаллиф изоҳлари).

КҮНГИЛ МУЛКИНИНГ СУЛТОНИ ЭДИЛАР...

ТАХРИРИЯТДАН: Маълумки, султоншууаро Мир Алишер ҳазратларининг ҳаёти ва ижоди Ҳирот шаҳри билан боғлиқ. Афғон элидаги жуда кўп кишилар ҳазратни улўғ шоир ва тенгсиз давлат арқоби сифатида танийдилар. Афғон юрти, табаррук бобокалонларимиз ҳам уларнинг кўплаб покқалб салафлари жисму урёнини ўз бағрида сақлаётганлиги боисидан ҳам дилга яқин, тупроғи кўзга тўтиёдир. Эндилликда Мир Алишер ва султон Ҳусайн Бойқаро замондаги барча воқеа-ҳодисалар на қўл, на нигоҳ ета оладиган олис-олисларда, кўҳна тарих бўлиб қолди. Шеърят салтанати нишонлари эса қадим қўлёзмалар, иморатлар ва ривоятлар кўринишидагина бизгача етиб келди. Афғонистон ана шундай осори атиқаларга бой бир манзилдир. Бу манзилларда абадий уйқуда ётган азиз бобокалонларимиз қабрлари устида фотиҳа қилмоқлик жуда оз кишиларгагина nasib этган. Ҳазратнинг 550 йиллик тўйи муносабати билан, ойнома таҳририяти Навоий қурдирган иморатларни ўз кўзи билан кўрган, у зотнинг хоки тубоини кўзга суртмакликка мушарраф бўлган кишиларнинг эсдаликларини ва суҳбатларини бериб боришни лозим топди. Шу мақсадда, махсус мухбиримиз Исажон Султонов Афғонистон жумҳуриятининг Тошкентдаги Бош Консулининг котиблари Муҳаммад Зоҳир Малиқбобо ва Абдул Алим Ахгарнўшлар билан суҳбатлашди.

Исажон Султонов:— Жаноб Зоҳир, суҳбатимизни улўғ шоиримизнинг муборак руҳларини ёд этмакликдан бошласак...

Муҳаммад Зоҳир:— Оре. Низомиддин Мир Алишер жаноблари, дарҳақиқат, шеърят ва кўнгил мулкининг султони, фасоҳат, мурувват ва футувватда беназир, пурлатофат бир киши эдилар. Афғон эли тарихида у зотнинг хизматлари беқиёсдир. Бизнинг кишиларимиз Навоий ҳақида сўз кетганда, доим қўлларини дуога очдилар. Келинг, биз ҳам шундай қилайлик. Тангри у зотни раҳмат қилсин.

И. Султонов:— Сиёсий арбоб бўлишингизга қарамай, ҳазрат назмидан яхшигина хабардорсиз шекилли!

Муҳаммад Зоҳир:— Афсуски, ундай эмас. У зотнинг форсий назмларинигина ўқиганман. Инжа санъат эканлиги шундоққина кўзга ташланиб туради. Аммо, биласизми, Навоий ғазалларидаги дардни, кўпинча, англаб етолмайман. Баъзан ҳайратланаман ҳам: наҳотки, одамзод шунчалик дард юкини кўтариб юришга қодир бўлса деб. Ахир, шеърга кўнгилдаги туйғунинг бир қисмигина тушади-ку, тўғри эмасми?.. Сиёсат билан шеърят, ҳарҳолда, ўзаро узоқ нарсалар. Шундай бўлса-да, гоҳо нозик бир нималарни дил кўмсаб қолади.

Навоий номи болалигимдаёқ қулоғимга маҳкам ўрнашган. Афғонлар сертуйғу халқ. Шоирларни жуда севадилар. Навоий эса кўпчилик форсигўй шоирларнинг ҳам устози.

И. Султонов:— Қабулингизга киришга навбат кўтиб турган афғон талабалари ҳам Навоийдан сўз очилганда, «медонем, медонем» деб, дарийча сўзлай кетдилар.

Муҳаммад Зоҳир:— Мошоллоҳ. У кишини етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган ҳар бир афғон билади ва ҳўрмат қилади. Ғазалларини ёд олиб, қўшиқ қилиб айтадилар. Аҳмад Зоҳирни эшитганмисиз? Нафақат Навоий, балки Машрабнинг туркийча ғазалларини ҳам куйлаган. Умуман, бундай асарлар форсчами, ўзбекчами— бунинг аҳамияти йўқ. Чунки, Афғон эли билан Ўзбек эли ўртасида биргина Аму бор, холос. Динларимиз ҳам, одатларимиз ҳам муштарак. Ўзбеклар ичида афғонча тушунадиганлар жуда кўпчилик. Мана, Аҳмад Зоҳирнинг қўшиқларини Ўзбекистонда севиб тинглар эканлар-ку. Афғонлар ичида ҳам ўзбекчани биладиганлар оз эмас.

Навоий эса жаҳон шоири. Мен уни фақат ўзбеғу тожик, туркману афғон билади, демоқчи эмасман. У зот Эрон, Ироқ, Шом, Туркия, Мароқашда, ҳатто Амриқою Япон элида ҳам машҳур. Унинг гўзал мероси барча мамлакатларда ўрганилмоқда.

Бизда ҳам «Шарқ юлдузи» сингари адабий-бадий ойнومалар бор. Бири— «Сабаун», ўзбекча «Субҳидам» деган маънони англатади. Еки пуштунча «Жандун», «Мажаллаи жавонон» каби нашрларимиз ҳам бор. Уларда ҳар йили Навоий асарларидан намуналар бериб борилади. Ҳозир эса, таваллуд тўйига махсус тайёргарлик кўраётган бўлсалар керак.

И. Султонов:— Афғонистонда Навоий асарлари нашри қай аҳволда!

Абдул Алим Ахгарнўш:— Авваллари бундай тадбирларни Маданият вазорати амалга оширарди. Ҳозир «Қўмитани давлати табу нашр» номи марказ очилган. У Фанлар Байтулҳикмаси билан биргаликда мумтоз адиблар меросини чоп этади. Бироқ, Афғонистон бугунги кунда жуда оғир дамларни бошдан кечирапти. Элу юрт нотинч, ҳукуматнинг бутун диққат-эътибори шундай нотинчликларни бартараф этишга қаратилган. Маданий-маърифий ишларни амалга ошириш учун маблағ ҳам, имконият ҳам йўқ.

И. Султонов:— Алишер Навоий, тарихий манбаларга кўра, Ҳирот ва унинг теварагида тўрт юздан ортиқ иморатлар бино этган эканлар. Масалан, «Ихлосия» мадрасаси, «Ихлосия» хонақоси, Дор-ул-хуффо, Дор-уш-шифо, Мусалло....

Муҳаммад Зоҳир:— Афсуски, бу иншоотлар сақланиб қолмаган. Ҳусайн Бойқаро салтанатидан сўнг, орадан беш асрдан зиёд вақт ўтди. Юрт кўп қиргинларни бошдан кечирди. Ҳар бир жоҳил бечора халқ маънавиятида бир машъум чандиқ қолдираверди. Бир маҳаллар Ҳиротнинг гўзаллиги етти иқлимга таралганди. Уни сув ёқасида ўтириб, тин олаётган нозанинга ўхшашарди. Урушлар кўп нарсаларни вайрон қилди.

И. Султонов:— Исмоил Сафавий босқини, Амир Абдураҳмон, Дўстмуҳаммадхон ва Шаҳнавозхонларни айтмоқчисиз-да. Улар бир вақтлар Мусаллонни замбаракдан тўпга тутгандилар...

Мухаммад Зоҳир:— Нафақат. Шаҳнавозхоннинг қилмишлари оқибатида сиз боя тилга олган бинолар, боғу роғлар, оромгоҳлар вайрон этилган эди. Яқиндаги урушнинг талафотлари ундан юз карра ортиқ. Бу қирғиндан ҳазрат Навоий ҳам озор чекдилар.

И. Султонов:— Наҳотки, Навоий қабрига ҳам...

Мухаммад Зоҳир:— Ҳа, у зотнинг қабрларига ҳам озор етди. Асли, бу сағана аср бошида бузилиб, сўнг қайта тикланган, кейинчалик эса халқ зиёратгоҳига айлантирилган эди. Душманнинг Ҳиротни тўпга тутиши оқибатида афғон эли билан бир қаторда, ўзбек халқи маънавиятига ҳам зарба урилди. Бу кечирарли ҳол эмас. Кобулда «Боғи Бобур» номли жуда сўлим оромгоҳимиз бор эди. Ундан ҳам айрилдик.

Мен фурсатдан фойдаланиб, Афғонистон элчихонасининг ўзбек элига ва ҳукуматига шу хусусда мурожаат қилиш истагида эканлигини билдирмоқчи эдим. Афғонистонда вазият, гарчанд секинлик билан бўлса-да, мўътадиллашмоқда. Бироқ, уруш шароитида биз тарихий осори атиқаларни тиклаш ва таъмирлаш имкониятига эга эмасмиз. Ўзбекистон моддий томондан ёрдам берса, маҳоратли усталар Ҳиротга борсалар ва муборак зотнинг сўнг масканини тикласалар, гўзал иш бўлур эди.

Абдул Алим Ахгарнўш:— Ўзбекистонлик бир неча кишилар шу ҳодиса ҳақида эшитган эканлар, таъмирлаш учун борсак бўлармикин, деган андишада элчихонага мурожаат қилишганди. Аммо, ўшанда аҳвол оғир эди. Ҳозир эса, бунга имкон бор.

И. Султонов:— Афғон элида жуда кўп юртдошларимизнинг сўнгги оромгоҳлари бор. Таассуфки, ҳудудни чегараланишлар туфайли уларни зиёрат қилиш имконияти чекланган. Аммо Навоий, Бобур қабрини зиёрат қилишни истовчилар хоҳлаганча топилади...

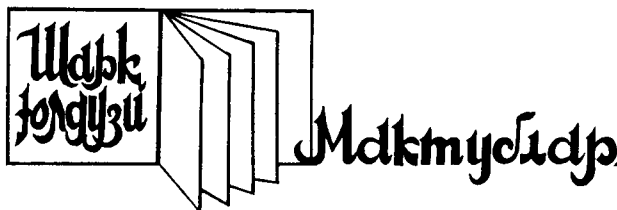
Мухаммад Зоҳир:— Бу масала бўйича биз кўлимиздан келган ёрдамимизни аямаймиз.

И. Султонов:— Сўнгги савол: ойномамиз таҳририяти элчихонангизга бир таклиф билан мурожаат қилмоқчи эди. Навоий ва Бобурнинг рамзий хокларини Ўзбекистонга келтиришнинг иложи борми! Афғонистон ҳукумати бу масалага қандай ёндошиши мумкин!

Мухаммад Зоҳир:— Биз бу ҳақда Афғонистон ҳукуматига хабар берамиз ва натижасини сизларга маълум қиламиз. Уйлашимча, бу масала ижобий ҳал қилинади.

И. Султонов:— Ташаккур. Афғон халқига ўзбек биродарларининг самимий табригини етказарсиз, деган умиддамиз.

Абдул Алим Ахгарнўш:— Биз ҳам афғон халқи номидан ўзбек биродарларимизни ҳазрат Навоийнинг таваллуд тўйи билан қутлаймиз. Ҳазрат руҳи доимо мададкор бўлсин!

* * *

1. 10-синфда ўқийман. Ҳўжанд вилоятининг Исфара туманидаги Хонобод қишлоқ ўраимида яшайман.

2. 12 ёшимда танишганман. Отам обунa бўлганлар.

3. Мунтазам ўқиб борамиз.

4. С. Аҳмад, Э. Самандар, Иқбол каби ижодкорларнинг асарлари.

6. Азиза Мухаммад қизи, 16 ёш.

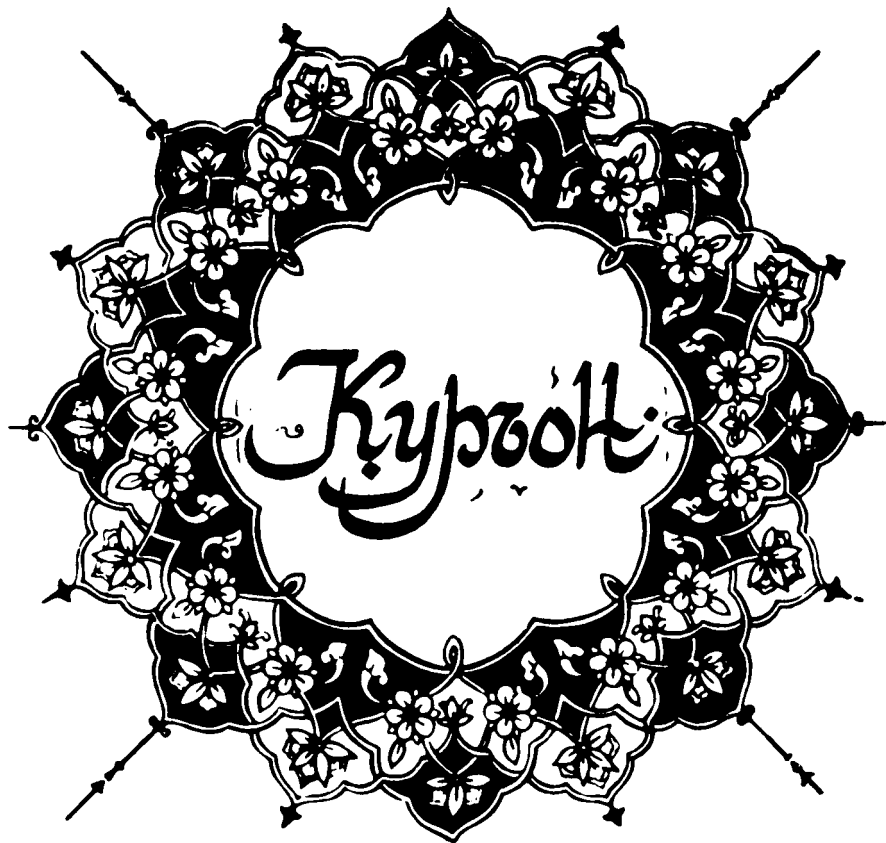
* * *

Мен Бухоро вилояти, Шофиркон туманидаги Ибн Сино номли мактабнинг 8-синф ўқувчисиман. «Шарқ юлдузи» билан 1987 йилда танишганман. Бир кун и адабиёт ўқитувчимиз Қурбонова шеър ёдлаб келишни буюрди. Узимга керакли шеърни «Шарқ юлдузи»дан топдим. Шундан сўнг, бу ойномага қизиқиб қолдим.

Тоҳир Каҳҳорнинг достони яхши экан. Менга ёқди.

Қурбонни тугатмасликнинг иложи йўқми? Яқин орада унинг нашрининг охирига етиши мени афсуслантираётир.

Эркин РҮЗИЕВ, 14 ёш

Алоуддин МАНСУР таржимаси

Саксон саккиз оятдан ташкил топган бу сура Макка сураларидандир. У ўз маъно-моҳияти эътибори билан «Шуаро» ва «Намл» сураларининг давоми кабидир.

Мазкур сурада инсонлар ибрат олишлари учун икки зolim кимсанинг кирдикорлари ва топган оқибат-ҳалокатлари ҳақида ҳикоя қилинади. Улардан бири қўл остидаги ҳукму салтанат сабабли ўзидан кетиб, ҳатто ўзини худо деб аташгача бориб етган зolim ва мустабид подшоҳ Фиръавн бўлса, иккинчиси

топган молу давлатига маст бўлиб, дину диёнатни унутган Қорундир. Қуръон улардан бирини сув, иккинчисини эса ер ютгани хакида хабар беради.

Бу сурада Оллоҳ таолонинг суюкли пайғамбарларидан Мусо алайҳи-с-саломнинг туғилишларидан тортиб, қандай пайғамбар бўлганликлари ва кўрган-кечирган ибратли саргузаштлари муфассал ва мукаммал сўйлангани сабабли, у «Қасас»— «Қисса» деб аталгандир.

Сура икки дунё саодати бўлмиш иймон-эътиқодга даъват қилиш билан хотималанади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. То, Син, Мим. 2. Ушбу (оятлар) очик-равшан Китоб оятларидир.

3. (Эй Муҳаммад), иймон келтирадиган қавм (ўкиб, ибрат олишлари) учун сизга Мусо ва Фиръавн хабаридан ҳаққи-рост тиловат қилиб (сўйлаб) берурмиз. 4. Дарҳақиқат, Фиръавн (Миср) ерида туғёнга тушиб, унинг аҳолисини бўлак-бўлак қилди (гуруҳларга ажратиб ташлади). Улардан бир тоифани у (яъни, Бани Исроил қавмини) хорлаб, ўғилларини сўяр, аёлларини тирик қолдирар эди. Албатта у бузғунчи кимсалардан бўлди. 5. Биз эса у ерда хорланган кишиларга марҳамат қилишни, уларни (хор-бечораликдан чиқариб, барчага) пешво зотларга айлантиришни ва уларни (Фиръавн мулкининг) ворислари қилишни истаймиз. 6. Яна уларни (бу ворисларни) ўша ерда барқарор қилиб, Фиръавн ва (унинг вазир) Ҳомонга ҳамда икковининг лашкаларига (Бани Исроил) томонидан ўзлари кўрқувчи бўлган нарсани (яъни, мулку давлатлари қўлдан кетиб, бутун ҳукму салтанат Бани Исроил қавмининг қўлига ўтишини) кўрсатиб қўйишни (истаймиз). 7. Биз Мусонинг онасига (Мусони туғиб, уни ҳам Фиръавн одамлари келиб ўлдиришларидан кўрқиб турган пайтида) ваҳй қилдикки: «Уни эмизавергин. Бас, қачон (Фиръавн одамлари ўғил кўрганингни билиб қолишиб, уни ўлдириб кетишларидан) кўрқсанг, уни дарёга ташлагин ва кўрқмагин ҳам, қайғурмагин ҳам. Зеро, Биз уни сенга (яна тирик ҳолида) қайтаргувчидирмиз». 8. Бас, уни (Мусони) Фиръавн хонадони (у ўсиб-улғайгач) ўзларига душман ва ғам-ташвиш бўлиши учун тутиб олдилар. Албатта Фиръавн, Ҳомон ва уларнинг лашкарлари хато қилгувчи бўлдилар. 9. Фиръавннинг хотини (унга): «(Бу бола) мен учун ҳам, сен учун ҳам кўз қувончидир. Уни ўлдирманглар. Шоядки унинг бизларга нафи тегса ёки уни бола қилиб олсак», деди. Улар (ўзларининг ҳалокатлари шу гўдак қўлида эканини) сезмаган ҳолларида (уни бола қилиб олдилар). 10. Мусо (дарёда оқиб кетгач), онасининг қалби бўм-бўш бўлиб қолди. Агар Биз («Мусони ўзингга қайтарурмиз» деган ваъдамизга) иймон келтиргувчилардан бўлиши учун, унинг кўнглини хотиржам қилмаганимизда, албатта у (Мусо ўзининг ўғли эканини) очиб (билдириб) қўйган бўлур эди. 11. Ва (она Мусонинг) онасига: «Унинг (ортидан) тушгин», деди. Бас, у, (Фиръавн хонадонидагилар) сезмаган ҳолларида (Мусони) узокдан кузатиб турди. 12. Биз аввал (Мусога барча) эмизгувчи аёлларни ҳаром қилдик (бас, у бирон аёлни эммади), шунда (унинг опаси келиб): «Мен сизларга унга кафил бўлиб (эмизадиган) ва унга холис (тарбия берадиган) бир оилани кўрсатайми?» деди. 13. Шундай қилиб, Биз (онанинг) кўзлари шодланиши ва ғам чекмаслиги учун ҳамда (у) Оллоҳнинг ваъдаси ҳақ эканини билиши учун уни (Мусони) онасига қайтардик. Лекин кўп (одамлар Оллоҳнинг ваъдаси ҳақ эканини) билмайдилар. 14. Қачонки, у вояга етиб, (ақли) тўлгач, Биз унга ҳикмат ва билим ато этдик. Биз чиройли амал қилгувчи кишиларни мана шундай мукофотлармиз. 15. (Қунлардан бирода Мусо) шаҳарга, унинг аҳолиси ғафлатда бўлган (пешин) пайтида кирган эди, унда икки киши уришаётганини кўрди. (Улардан) бири ўз гуруҳидан (яъни, Бани Исроил қавмидан) ва бири (унинг) душманидан (яъни, қибтийлардан) эди. Бас, (Мусонинг) гуруҳидан бўлган киши ундан душман томондан бўлган кимсага қарши ёрдам сўради. Шунда Мусо, бир мушт уриб, (беихтиёр) уни ўлдириб қўйди. (Сўнг қилиб қўйган ишидан пушаймон бўлиб), деди: «Бу шайтоннинг ишидир. Албатта у йўлдан ургувчи очик душмандир». 16. (Кейин, Оллоҳга илтижо қилиб), деди: «Парвардигорим, дарҳақиқат, мен ўз жонимга жабр қилиб қўйдим. Энди Ўзинг мени мағфират қилгин». Бас,

(Оллоҳ) уни мағфират қилди. Албатта Унинг Ўзигина мағфират қилгучи, меҳрибондир. 17. У (яна) деди: «Парвардигорим, Сен менга қилган инъоминг ҳаққи-хурмати, энди ҳаргиз жиноятчи кимсаларга ёрдам қилгучи бўлмасман». 18. Бас, у эрта-тонгда шаҳарда кўрқувга тушиб, (бирон кори-холга) кўз тутган ҳолда (хавотирланиб) кетаётган эди, баногоҳ кеча ундан ёрдам сўраган (Бани Исроил қавмидан бўлган) кимса яна (бир қибтий билан) уришаётганини ва яна уни ёрдамга чақираётганини (кўрди). Мусо унга деди: «Дарҳақиқат, сен аниқ гумроҳдирсан!» 19. Энди у (Мусо) ўзларига душман бўлган кимсани (яъни, қибтийни) ушламоқчи бўлган эди, (Бани Исроилдан бўлган киши Мусо бу гал мени урмоқчи шекилли, деб гумон қилиб): «Эй Мусо, кеча бир жонни ўлдирганинг каби (бугун) мени ҳам ўлдирмоқчимисан?! Сен фақат Ер юзида жабру зулм қилгучи бўлмоқчисан! Сен ислоҳ қилгучилардан бўлишни истамайсан!» деди.

Изоҳ: Нақл қилинишича, Мусо алайҳи-с-салом ўртага тушиб Қибтий билан Исроиллийни ажратиб қўйгач, бир кун илгари ўлдирилган қабилдошининг қотили Мусо эканидан хабар топган бу — Қибтий бориб Фиръавн ва унинг одамларига бу ҳақда сўзлаб беради. Шунда Фиръавн Мусо алайҳи-с-саломни қатл этишга амр қилиб, уни топиб келиш учун ўз одамларини юборади. Лекин қибтийлар орасидаги диёнатли бир киши келиб, Мусони бу ҳақда огоҳлантириб қўяди.

20. Шаҳарнинг нариги тарафидан бир киши шошганча келиб: «Эй Мусо, (Фиръавн) одамлари сени ўлдириш учун тил бириктирмоқдалар. Бас, сен (бу шаҳардан) чиқиб кетгин. Албатта мен сенга (нисбатан) холис бўлган кишилардандирман», деди. 21. Бас, у кўрқувга тушиб, (ортидан етиб келиб қолишларига) кўз тутган ҳолда у ердан (шаҳардан) чиқиб, деди: «Парвардигорим, Ўзинг менга бу золим қавмдан нажот бергин». 22. Ва қачонки Мадъян (шаҳри) томонга юзлангач, деди: «Шояд Парвардигорим мени Тўғри йўлга ҳидоят қилса». 23. Қачонки, Мадъяннинг суви — кудуғига етиб келгач, у жойда бир тўп одамлар (чорваларини) суғоришаётганини кўрди ва улардан қуйроқда икки аёл (ўз қўйларини кудукдан) тўсиб турганларини кўриб: «Сизларга не бўлди (яъни, нега қўйларингизни суғормаё турибсизлар?!» деди. Улар: «Биз то подачилар (молларини) қайтармагунча (олиб кетмагунча, яқин бориб), суғора олмаймиз. Отамиз эса қари чол (яъни, қўйларимизни суғоргани кела олмас)», дедилар. 24. Шунда (Мусо) уларга (қўйларини) суғориб берди. Сўнгра (бир четдаги дарахт) соясига бориб (ўтириб), деди: «Парвардигорим, мен, Ўзинг мен учун нима яхшилик (яъни, ризк) туширсанг, ўшанга муҳтождирман».

Изоҳ: Муфассирлар ёзишларича, ҳазрати Мусо алайҳи-с-салом Фиръавн қавмидан ёлғиз, бечора, оч ва даҳшатга тушган ҳолда қочиб чиққанларида айтдиларки: «Парвардигор, ёлғизман, хастаман, бечораман!» Шунда у кишига жавоб бўлди: «Эй Мусо, Мендек дўсти бўлмаган киши ёлғиздир, Мендек табиби бўлмаган одам хастадир, Мен билан алоқасини узган кимса бечорадир!» Дарҳақиқат, Оллоҳ таоло ўз дўстларини ёлғизлатиб қўймаслиги ҳақида қуйидаги оятларда ҳикоя қилинади. Мусо алайҳис-салом қўйларини суғориб берган бояги икки қиз Шуайб пайғамбарнинг қизлари эдилар. Кексайиб қолган Шуайб алайҳи-с-салом уларнинг ҳар кунгидан эртарақ қайтиб келганларидан ҳайрон бўлиб, бунинг сабабини сўраганларида, улар бир нотиниш йиғит қўйларини суғориб берганини айтадилар. Шунда у зот қизларидан бирини Мусони чақириб келиш учун юборадилар.

25. Бас, улардан бири ҳаё билан юриб келиб: «Отам сени бизларга (қўйларимизни) суғорганинг ҳаққини бериш учун чақирмоқда», деди. Бас, қачонки (Мусо Шуайбнинг ҳузурига) келиб, унга ўз киссасини сўйлаб бергач, у: «Кўрқмагин, Сен у золим қавмдан нажот топдинг», деди. 26. (Қизлардан) бири: «Эй ота, уни (ишга) ёллагин. Зеро сен ёллаган (ёллайдиган бу киши) энг яхши, кучли, ишончли кишидир», деди. 27. (Шуайб) айтди: «(Эй Мусо, агар рози бўлсанг), менга саккиз йил ишлаб беришинг бадалига мен сенга мана шу икки кизимдан бирини никоҳлаб бермоқчиман. Энди агар ўн йилни тўлатсанг (яъни,

тўла ўн йил хизмат қилсанг), сен томонингдан (бизга марҳамат бўлур). Мен сени қийнашни истамайман. Иншооллох, сен менинг солиҳ кишилардан эканлигимни кўурсан». 28. (Мусо) деди: «Мана шу сен билан менинг ўртамиздаги (битимдир). Икки муддатдан қай бирини адо қилсам, бас, (ихтиёр ўзимда) менга зўрлик қилинмас. Оллох айтаётган сўзимизга гувоҳдир». 29. Энди қачонки Мусо (келишилган) муддатни ўтаб, аҳли оиласи билан (Миср томон) йўлга тушгач, Тур (тоғи) тарафдан бир оловни кўриб қолди. У аҳли оиласига: «Сизлар кутиб туринглар. Аниқки, мен бир оловни кўриб қолдим. Шояд сизларга бирон хабар ёки исиниб олишларингиз учун у оловдан чўг олиб келсам», деди. 30. Энди қачонки, унинг (оловнинг) олдига етиб келгач, у муборак жойдаги водийнинг ўнг тарафидан — дарахтдан унга нидо қилинди: «Эй Мусо, албатта Мен барча оламларнинг Парвардигори Оллохдирман. 31. Асойингни (ерга) ташлагин!» Бас, қачонки (Мусо) унинг (асонинг) илондек қимирлаётганини кўргач, ортига қарамой қочди. «Эй Мусо, кел, кўркмагин! Зеро сен (хавфу хатардан) омонда бўлгувчи кишилардандирсан. 32. Кўлингни чўнтагинга солгин, бирон зиён-дардсиз оппоқ бўлиб чиқур ва қанотингни (яъни, қўлингни) кўркувдан (яъни, агар бу мўъжизалардан кўрқиб кетсанг, қўлтигинга) қисиб олгин (у яна ўз холига қайтур). Бас, шу иккиси (яъни, асо билан қўл) Парвардигоринг томонидан Фиръавн ва унинг одамларига икки хужжатдир. Дарҳақиқат, улар фосиқ қавм бўлдилар». 33. (Мусо) деди: «Парвардигорим, мен улардан бир жонни ўлдириб қўйганман. Бас, улар мени ўлдиришларидан кўркурман. 34. Оғам Ҳорун мендан кўра тили гўёроқдир. Бас, уни ҳам мен билан бирга мени (пайғамбарлигимни) тасдиқлайдиган ёрдамчи қилиб юборгин. Чунки мени улар (қавмим) ёлғончи қилишларидан кўркурман». 35. (Оллох) айтди: «Биз сени оғанг билан қувватлантирурмиз ва иккингииз учун салтанат (ғалаба ато) этурмиз. Бас, улар сизларга (бирон зиён) етказа олмаслар. Бизнинг оят-мўъжизаларимиз билан сизлар ҳам, сизларга эргашган кишилар ҳам ғолиб бўлгувчидирлар». 36. Энди қачонки, Мусо уларга Бизнинг аниқ-равшан оят-мўъжизаларимизни келтиргач, улар: «Бу ҳеч нарса эмас, магар (шунчаки) уйдирма-сеҳрдир. Бизлар бу нарсанинг ўтган ота-боболаримиз (замони)да бўлганини ҳам эшитган эмасмиз», дедилар. 37. Мусо айтди: «Парвардигорим ким ўзининг ҳузуридан ҳидоят келтирганини ҳам, охират диёридаги оқибат кимнинг фойдасига бўлишини ҳам жуда яхши билгувчидир. Албатта зolim кимсалар нажот топмас», 38. Фиръавн: «Эй одамлар, мен сизлар учун ўзимдан бошқа бирон илоҳ борлигини билган эмасман (билмайман). Бас, сен эй Ҳомон, лойни пишириб (ғишт қуйиб), мен учун баланд бир қаср бино қил, шоядки мен (унинг устига чиқиб) Мусонинг худосини кўрсам. Албатта мен уни ёлғончи кимсалардан, деб ўйламоқдадирман», деди. 39. У (Фиръавн) ҳам, унинг лашкарлари ҳам (иймон келтирмасликлари билан) Ер юзида ноҳақ қибру ҳаво қилдилар ва ўзларини Бизга қайтарилмайдилар, деб гумон қилдилар. 40. Бас, Биз уни ва лашкарларини ушладик-да, денгизга ташладик. Энди сиз у зolim кимсаларнинг оқибати қандай бўлганини кўринг. 41. Ва уларни, (динсиз кимсаларни) дўзахга чорлаб турадиган пешволар қилиб қўйдик. Қиёмат кунинда ҳам уларга ёрдам берилмас. 42. Биз бу дунёда ҳам уларга лаънатни эргаштирдик. Қиёмат кунинда ҳам улар (Бизнинг раҳматимиздан) йироқ қилингувчи кимсалардандирлар. 43. Аниқки, Биз аввалги аср — авлодларни (динсизликлари сабабли) ҳалок қилганимиздан кейин, Мусога одамлар учун нур, ҳидоят ва раҳмат бўлган Китоб ато этдик. Шояд улар эслатма — ибрат олсалар. 44. (Эй Мухаммад), Биз Мусога ишни (яъни, пайғамбарликни) ҳукм қилган пайтда, сиз (Тур тоғининг) ғарб томонида (Биз Мусо билан ваъдалашган жойда турган) эмас эдингиз ва гувоҳлардан ҳам бўлган эмас эдингиз. 45. Лекин Биз (Мусо замонидан сўнг, кўп) асрларни пайдо қилдик, бас, уларга умр-замон чўзилиб кетди (ва улар — одамлар Мусога қибрилган ҳукмларни унутиб юбордилар. Шунда Биз ҳукму фармонларимизни уларга ҳаққи-рост етказишингиз учун сизни пайғамбар қилиб юбордик). Сиз Мадъян аҳли орасида тургувчи ҳам, уларга Бизнинг оятларимизни тиловат қилгувчи ҳам бўлган эмасдингиз. Лекин Биз (сизни) пайғамбар қилиб юборгувчи бўлдик (бас, сиз Бизнинг ваҳйларимиз воситасида Мусо тўғрисида ҳам, Мадъян шахрининг аҳли ҳақида ҳам хабардор бўлдингиз). 46. Биз (Мусога) нидо қилган пайтда, сиз Турнинг ёнида бўлган эмас эдингиз. Лекин (сиз) Парвардигорингиз томо-

нидан раҳмат бўлиб сиздан илгари бирон огоҳлантиргувчи келмаган бир қавмни огоҳлантириш учун (пайғамбар қилиндингиз). Шояд улар эслатма — ибрат олсалар. 47. Агар уларга ўз қилмишлари сабабли бирон мусибат — бало етганида, (улар): «Парвардигоро, бизларга пайғамбар юборганинда эди, Сенинг оятларингга эргашар ва иймон келтиргувчилардан бўлур эдик», дейишмаса эди (Биз сизни уларга пайғамбар қилиб юбормас эдик). 48 Энди қачонки, уларга Бизнинг ҳузуримиздан Ҳақ (пайғамбар) келгач эса, улар: «Унга (яъни, Муҳаммадга) ҳам Мусога берилган мўъжизалар берилганида эди, (бизлар унга эргашган бўлур эдик)», дедилар. Ахир, улар илгари Мусога берилган мўъжизаларга ҳам кофир бўлмаганмидилар?! Улар: «(Таврот ва Куръон) бир-бирини қўллаб-қувватлайдиган икки сеҳрдир», дедилар ва: «Бизлар (бу икки Китобдан) ҳар бирига кофирдирмиз», дедилар. 49. (Эй Муҳаммад, уларга) айтинг: «У ҳолда, агар ростгўй бўлсанглар, сизлар Оллоҳ ҳузуридан у икки (Китобдан) кўра тўғрироқ бўлган (бошқа) бирон Китоб келтиринглар, мен унга эргашурман». 50. Энди агар улар сизга жавоб бера олмасалар, бас, биллингки, фақат улар ҳавойи-нафсларигагина эргашурлар. Оллоҳ томонидан ҳидоятланмаган ҳолда ўз ҳавойи-нафсига эргашган кимсадан ҳам йўлдан озганроқ ким бор?! Албатта Оллоҳ бундай золим қавмни ҳидоят қилмас. 51. Аниқки, Биз эслатма — ибрат олишлари учун уларга Сўзни — Куръонни улаб (яъни, оятларни пайдар-пай нозил қилдик). 52. Биз (Куръондан) илгари Китоб (Таврот, Инжил) ато этган зотлар (яъни, яҳудий ва насронийлар орасидаги мўминлар), унга (яъни, Куръонга) иймон келтирурлар. 53. Қачонки, уларга (Куръон) тиловат қилинса, улар: «Бизлар унга иймон келтирдик. Албатта у Парвардигоримиз томонидан бўлган Ҳақиқатдир. Шак-шубҳасиз, бизлар (Куръон нозил бўлишидан) илгари ҳам мусулмонлар (Оллоҳни ягона билиб бўйинсунувчилар) эдик», дерлар. 54. Ана ўша зотларга, (дину иймон йўлида) сабр-тоқат қилганлари сабабли, ажр-мукофотлари қайта-қайта ато этилур. Улар яхшилик (сабр-тоқат) билан ёмонликни (кофирларнинг озорларини) даф қилурлар ва Биз уларга ризқ қилиб берган нарсалардан инфоқ-эхсон қилурлар. 55. Қачонки беҳуда (сўз ё ишни) эшитсалар (кўрсалар), ундан юз ўгирурлар ва: «Бизларнинг амалларимиз ўзимиз учун, сизларнинг амалларингиз ҳам ўзингиз учундир. Омон бўлинглар, Бизлар нодон кимсалар билан (хамсухбат) бўлишни истамаймиз», дерлар. 56. (Эй Муҳаммад), аниқки, сиз ўзингиз суйган (хоҳлаган) кишиларни ҳидоят қила олмассиз, лекин Оллоҳ Ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур. У ҳидоят топгувчи зотларни яхшироқ билгувчидир.

Изоҳ: Ушбу оят пайғамбар алайҳи-с-саломнинг амакилари Абу Толиб ҳақида нозил бўлгандир. Маълумки, Абу Толиб Муҳаммад алайҳи-с-саломга у кишининг болалик чоғларидан бошлаб доим ҳомийлик қилган бўлса-да, ўзи исломга кирмаган эди. Абу Толиб пайғамбаримизни ўз ўғлидек яхши кўрар ва бошқа мушрикларнинг хуружларидан ҳимоя қилиб келар эди. Шунинг учун ҳам унга ўлим соати яқинлашганида, пайғамбар алайҳи-с-салом унинг кофир ҳолда қўлиб кетишини истамай: «Эй амаки, Ла илаҳа иллоллоҳ, денг, мен қиёмат куни сизни мўмин ҳолда вафот қилган, деб гувоҳлик берай», деганларида, у: «Мен сенинг йўлинг ҳақ эканлигини биламан, аммо одамлар, Абу Толиб ўлимдан қўрқиб иймон келтирди, дейишларини истамайман», деб жавоб берган экан. Шунда, ўзининг суюкли амакиси дунёдан бейймон кўз юмаётганидан беҳад ғам-гуссага тўлган пайғамбарига Ҳақ таоло юқоридаги оятни нозил қилган.

57. Улар (яъни, Қурайш кофирлари): «(Эй Муҳаммад), агар бизлар сен билан бирга Тўғри йўлга эргашсак ўз еримиздан ажралурмиз (хайдалурмиз)», дедилар. Ахир, Биз уларга тинч-осойишта Ҳарамни (Каъбани) макон қилиб бермадикми?! Барча нарсанинг мева-ҳосиллари Бизнинг даргоҳимиздан ризқу рўз бўлган ҳолда ўша жойга йиғилади-ку! Лекин уларнинг кўплари (буни) билмайдилар. 58. Биз қанча (тўқинликка эришиб) маишати ҳаддан ошган қишлоқ-шаҳарни ҳалок қилдик. Бас, ўша (ҳалок қилинган)ларнинг масканлари улардан кейин камдан-кам маскан қилинди. (Уларнинг барчалари ҳалок бўлдилар) ва (уларнинг мулку диёрларига) Биз ўзимиз ворис бўлиб қолдик. 59. Парвардигорингиз то барча қишлоқ-шаҳарларнинг марказларига (аҳоли-

сига) Бизнинг оятларимизни уларга тиловат қиладиган бир пайғамбарни юрмагунча, у (кишилок-шаҳарларни) ҳалок қилгувчи бўлмади, Биз кишилок-шаҳарларни фақат уларнинг аҳолиси золим-кофир бўлган ҳолдагина ҳалок қилгувчи бўлдик. 60. Сизларга берилган нарсалар фақат ҳаёти-дунёнинг мато ва зийнатларидир. Оллоҳ ҳузурдаги (ажру мукофот) эса яхшироқ ва боқий-роқдир. Ахир, ақл юргизмайсизларми?! 61. Ахир, Биз гўзал ваъда (жаннат ваъда) қилган, бас, унга эришган киши, Биз ҳаёти-дунё матосидан озгинг фойдалантириб, сўнгра қиёмат кунда (мангу азобга) дучор қилингувчилардан бўлган кимсага ўхшайдими?! 62—63. (Эсланг, Оллоҳ қиёмат кунда) уларга (мушрикларга) нидо қилиб: «Сизлар (бор деб) гумон қилган «шерик»ларим қаерда қолишди?» деганида, устларига Сўз — азоб тушиши ҳақмуқаррар бўлган кимсалар (яъни, одамларни Ҳақ йўлидан оздирган дохийлар): «Парвардигоро, ана у кимсаларни ҳам биз худди ўзимиз йўлдан озган каби йўлдан оздирганмиз (яъни, биз барчамиз ўз ихтиёримиз билан адашгандирмиз). Бизлар Сенга (Сенинг наздингда) окдирмиз (яъни, уларнинг йўлдан озишларига айбдор эмасмиз). Улар бизларга ибодат қилгувчи бўлмаганлар, (балки ўз ҳавойи нафсларига ибодат қилганлар)», дерлар. 64. Уларга: «Бутларингизга илтижо қилинлар, (мана, энди сизларга ёрдам берсинлар)», дейлиб, уларга (ўз бутларига) илтижо қилганларида, (бутлар) жавоб қилмаслар ва улар азобни кўрурлар. Агар улар ҳидоят топсалар эди, (бундай азобни кўрмаган бўлур эдилар.) 65. (Оллоҳ) уларга нидо қилиб: «Пайғамбарларимга нима деб жавоб қилган эдинглар?» дейдиган Кунда; 66. Ўша Кунда уларга хабарлар (яъни, ўзларини оклайдиган бахонаю сабаблар) кўринмай қолур, бас, (даҳшат ва кўрқувга тушиб) бир-бирларидан ҳам сўраша олмаслар. 67. Энди ким тавба қилиб, иймон келтириб яхши амал қилиб ўтган бўлса, шоядки ана ўша (киши) нажот топгувчилардан бўлур. 68. Парвардигорингиз Ўзи хоҳлаган нарсани яратур ва (Ўзи хоҳлаган ишни) ихтиёр қилур. Улар учун ихтиёр йўқдир. Оллоҳ уларнинг ширкларидан пок ва юксакдир. 69. Парвардигорингиз уларнинг диллари яширган нарсаларни-сирларни ҳам, ошкор қилган нарсаларини-сўзларини ҳам билур. 70. У (ёлғиз) Оллоҳдир. Ҳеч қандай илоҳ йўқ, магар Унинг Ўзигина бордир. Аввалу охирда (яъни, дунёю охиратда) ҳамду сано (ёлғиз) Унинг учундир. Ҳукм Унинг (ҳукмидир). Ва (барчаларингиз) ёлғиз Унга қайтарилурсизлар. 71. (Эй Мухаммад), айтинг: «Хабар берингиз-чи, агар Оллоҳ кечани Қиёмат кунигача устингизда мангу қилиб қўйса, Оллоҳдан ўзга қайси бир илоҳ сизларга бирон ёруғлик келтира олур?! Ахир, англамайсизларми?!» 72. Айтинг: «Хабар берингиз-чи, агар Оллоҳ кундузни қиёмат кунигача устингизда мангу қилиб қўйса, Оллоҳдан ўзга қайси бир илоҳ сизларга ором оладиган кечани келтира олур?! Ахир, кўрмайсизларми?!» 73. (Оллоҳ) сизлар учун кеча ва кундузни, унда (яъни, кечада) ором олишларингиз, (кундузи эса) Унинг фазл — руҳидан исташларингиз ва шукр қилишларингиз учун пайдо қилиб қўйгани Унинг раҳмат-марҳаматидандир. 74. (Эсланг, Оллоҳ қиёмат кунда) уларга (мушрикларга) нидо қилиб: Сизлар (бор деб) гумон қилган «шерик»ларим қаерда қолишди?» дер. 75. Биз (у Кунда) ҳар бир умматдан (улар орасидан) бир гувоҳни (яъни, пайғамбарни) чиқариб, (уларга: «Оллоҳ ёлғиз эмас, деб келтирган ширкларингиз ҳақ бўлса, қани) ҳужжат-далилларингизни келтиринг-чи», дедик. Бас, улар (худолик) ҳаққи-ҳуқуқи (ёлғиз) Оллоҳники эканини билдилар ва ўзлари тўқиб олган «худо»лари эса улардан ғойиб бўлди. 76—77. Албатта, Қорун ўзи Мусо қавмидан эди. Бас, у (қавмдошларига) кибру ҳаво қилди. Биз унга ҳазина-дафиналаридан (фақат уларнинг) қалитлари (ни кўтариб юришининг ўзи) куч-қувват эгалари бўлган бир жамоатга ҳам оғирлик қиладиган нарсаларни ато этган эдик. Ўшанда қавмдошлари унга: «Ҳовлиқмагин, чунки Оллоҳ ҳовлиқма кимсаларни суймас. Ва Оллоҳ, сенга ато этган мол-давлат билан (аввало) охират (ободлигини) истагин ва дунёдан бўлган насибангни ҳам унутмагин. Оллоҳ сенга эҳсон қилгани каби сен ҳам (Оллоҳнинг бандаларига) инфок-эҳсон қил. Ерда (зулму зўравонлик билан) бузғунчилик қилишга уринма. Чунки Оллоҳ бузғунчи кимсаларни суймас», деганларида; 78. У: «Менга (бор молу давлатим) фақат ўзимдаги билим сабаблигина ато этилгандир, (бас, ҳеч ким уни мендан тортиб ололмас)», деди. Ахир, у ўзидан аввалги асрлар-авлодлардан, ундан кўра қувватлироқ ва жамғармаси ҳам кўпроқ бўлган (қанчадан-қанча)

кимсаларни Оллоҳ ҳалок қилганини билмасми?! У (бундай) жинойтчи кимсалардан гуноҳлари ҳақида сўралмас ҳам, (балки, улар ҳеч қандай сўрок-саволсиз дўзахга ташланурлар)! 79. Сўнг (Қорун), қавми олдига ясан-тусан қилиб чиққан эди, ҳаёти-дунёни истайдиган кимсалар: «Эҳ қани, бизлар учун ҳам Қорунга ато этилган молу давлат бўлса эди. Дарҳақиқат, у улуғ насиба эгасидир», дедилар. 80. Илм-маърифат ато этилган кишилар эса: «Ўлим бўлсин хизларга! Иймон келтирган ва яхши амаллар қилган киши учун Оллоҳ берадиган ажр-савоб яхшироқ-ку! У (савобга) фақат сабр-қаноатли кишиларгина эришурлар», дедилар. 81. Бас, Биз (Қорунни) ҳам, унинг ҳовли-жойини ҳам (ерга) ютдирдик. Сўнг, унинг учун ёрдам берадиган Оллоҳдан ўзга бирон жамоат бўлмади. Ва унинг ўзи ҳам ғолиблардан бўлмади. 82. Ва кунни кеча унинг мартабасини орзу қилган кимсалар: «Вожаб, Оллоҳ бандаларидан Ўзи хоҳлаган кишиларнинг ризқини кенг қилиб, (Ўзи хоҳлаган бандаларнинг ризқини) танг қилиб берар экан-да. Агар Оллоҳ бизларга марҳамат қилмаганида, бизларни ҳам (ерга) ютдирган бўлур эди. Вожаб, кофир бўлган кимсалар нажот топмас экан-да», деб қолдилар. 83. Биз ўша (у) охират диёрини Ер юзиде зулму зўравонлик ва бузғунчилик қилишни истамайдиган кишилар учун қилурмиз. Оқибат такво қилгучи кишиларникидир. 84. Ким яхшилик билан (Бизнинг ҳузуримизга) келса, бас, унинг учун (қилган яхшилигидан) яхшироқ (мукофот бўлур). Ким ёмонлик билан келса, бас, ёмонликлар қилган кимсалар фақат ўзлари қилган ёмонликлари билангина жазоланурлар. 85. (Эй Муҳаммад), албатта сизга (ушбу) Қуръонни (яъни, уни тиловат қилишни, унга амал қилишни ва уни умматларингизга етказишни) фарз қилган зот, шак-шубҳасиз, сайни бир қайтадиган жойга (Маккага) қайтаргучидир. (Мушрикларга) айтинг: «Парвардигорим ҳидоят келтирган кишиларни ҳам, очик-равшан залолатдаги кимсаларни ҳам жуда яхши билгучидир».

Изоҳ: Муфассирлар ёзишларича, ушбу оят пайғамбар алайҳи-с-салом Маккадан Мадинага ҳижрат қилаётганларида, йўлда Жўҳфа деган жойга қўниб, ўзлари ташлаб чиқиб кетаётган ватанлари — Маккани қўмсаган вақтларида нозил бўлган экан.

86. Сиз ўзингизга Китоб — Қуръон туширилишидан умидвор ҳам бўлган эмасдингиз. Фақат Парвардигорингиз томонидан раҳмат-марҳамат бўлиб (сизга Қуръон нозил қилинди). Бас, сиз ҳаргиз кофир кимсаларга ёрдамчи бўлманг! 87. Ва сизга Оллоҳнинг оятлари нозил қилинганидан сўнг ҳаргиз улар сизни (у оятларга амал қилишингиздан) тўсмасинлар! Сиз (одамларни ҳам, ёлғиз) Парвардигорингизга (ибодат қилишга) чорланг ва ҳаргиз мушрик кимсалардан бўлманг! 88. Оллоҳ билан бирга бошқа бирон «илоҳ»га илтижо қилманг! Ҳеч қандай илоҳ йўқ, магар Унинг Ўзигина бордир. Барча нарса ҳалок бўлгучидир, магар Унинг Ўзигина (мангудир). Ҳукм Унинг (ҳукмидир) ва (барчаларингиз) ёлғиз Унга қайтарилурсизлар.

Олтмиш тўққиз оятдан иборат бўлган бу сура ҳам Маккада нозил қилингандир. Сура иймон эгалари сидқидилдан мўмин бўлганмилар ёки тил

учида иймон келтирганмилар — синаш учун турли имтиҳонларга рўбарў қилин-ишлари аниқ эканлиги ҳақида хабар бериш билан бошланиб, яралганларнинг фитналарига алданиб иймон-эътиқодидан кечган кимсалар, албатта Яратганнинг азобига гирифтор бўлишларини уқтиради.

Шунингдек, бу сурада дину иймонга даъват қилгувчи кишилар зиммасида жуда шарафли ва айни пайтда ўта мушкул вазифа борлиги айтилиб, бир неча пайғамбарлар фаолияти мисолида Ҳақ йўлидаги даъватнинг машаққатлари тасвирлаб берилади. Яна бу сурада Оллоҳ таоло ўзининг мўъжизаси бўлмиш Қуръони каримни бандаларига етказиш учун ўқишни ҳам, ёзишни ҳам билмайдиган Мухаммад алайҳи-с-саломни пайғамбарликка танлагани тўғрисида хабар бериб, акс ҳолда бузғунчи кимсалар: «Қуръонни Мухаммаднинг ўзи ёзган», деб одамларни шубҳага солишлари аниқ эканлигини уқтиради. Сура сабр-тоқат билан Ҳақ йўлида курашган зотларга Оллоҳнинг ўзи ёр бўлиши ҳақида оят билан тугалланади.

Бу сурадан ўзлари қўллари билан ясаб олган бутларига сиғиниб, улардан нажот кутадиган мушриклар худди ўзи тўкиган тўридан паноҳ истайдиган ўргимчакка ўхшашлиги тўғрисидаги оят ҳам ўрин олгани учун у «Анкабут» — «Ўргимчак» сураси деб номлангандир.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. Алиф, Лом, Мим. 2. Одамлар (фақат) иймон келтирдик, дейишлари билангина, имтиҳон қилинмаган ҳолларида, қўйиб қўйилишларини ўйламадиларми?! 3. Ҳолбуки, биз улардан аввалги (иймон келтирган, барча) кишиларни имтиҳон қилган эдик-ку! Бас, (шу имтиҳон воситасида) албатта Оллоҳ рост сўзлаган кишиларни ҳам, ёлғончи кимсаларни ҳам аниқ билур. 4. Ёки ёмон амаллар қиладиган кимсалар, Биздан (яъни, жазоимиздан) қочиб қутулишни ўйладиларми?! Нақадар ёмон ҳукм чиқарадилар-а?! 5. Ким Оллоҳга рўбарў бўлишдан умидвор бўлса, бас, (огоҳ бўлсинки) албатта Оллоҳ (белгилаган мукофот ва жазо) фурсати, шак-шубҳасиз, келгувчидир. У эшитгувчи, билгувчидир. 6. Ким жиҳод қилса, фақат ўз (фойдаси) учун жиҳод қилур (яъни, ким Оллоҳ йўлида саъй-ҳаракат қилса, бундан Оллоҳ эмас, балки ўша кишининг ўзи учун манфаат бўлур). Зеро Оллоҳ барча оламлардан беҳожатдир. 7. Иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотларнинг ёмонликларини (яъни, аввал қилган гуноҳларини), шак-шубҳасиз, ўчирурмиз ва албатта уларни қилиб ўтган энг чиройли амаллари билан мукофотлармиз. 8. Биз инсонни ота-онасига яхшилик қилишга буюрдик (яъни, ота-она хоҳ яхши, хоҳ ёмон бўлсин, хоҳ мусулмон, хоҳ кофир бўлсин, уларга яхшилик қилиш фарзанднинг бурчидир, аммо) агар улар сени ўзинг билмаган нарсаларни (яъни, сохта «худо»ларни) Менга шерик қилишинг учун зўрласалар, у ҳолда уларга итоат этмагин! (Барчангиз) Менга қайтурсиз, бас, (ана ўша Қунда) Мен сизларга қилиб ўтган амалларингизнинг хабарини берурман. 9. Иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотларни, шак-шубҳасиз, солиҳ бандалар қаторига (яъни, жаннатга) дохил қилурмиз (киритурмиз). 10. Одамлар орасида шундай кимсалар ҳам борки, ўзлари: «Оллоҳга иймон келтирдик», дейди-да, сўнг Оллоҳ йўлида (кофирлар томонидан бирон азият билан) озорланса, одамларнинг (бу) фитна-озорларини Оллоҳнинг азоби қилиб олур (яъни, ўтқинчи ҳокимлар, кофирларнинг фитна-фасодларидан Оллоҳнинг азобидан кўрққандек кўрқиб, ўз иймон-эътиқодидан кечур). Қасамки, агар Парвардигорингиз томонидан (сиз — мўминларга) ғалаба келса, шак-шубҳасиз, улар (мунофиқлар): «Албатта бизлар сизлар билан бирга эдик», дерлар. Ахир Оллоҳ барча оламларнинг (бутун мавжудотнинг) дилларидаги нарсаларни жуда яхши билгувчи эмасми?! 11. Албатта Оллоҳ иймон келтирган зотларни ҳам, мунофиқ кимсаларни ҳам аниқ билур. 12. Кофир бўлган кимсалар иймон келтирган зотларга: «Сизлар бизларнинг йўлимизга эргашинглар, гуноҳларингизни бизлар кўтарурмиз», дедилар. Ҳолбуки, улар (мўминларнинг) гуноҳларидан бирон нарсани кўтара олгувчи эмасдилар. Албатта улар ёлғончидилар.

Изоҳ: Ушбу оят Қурайш катталари иймон келтирган кишиларга: «Қайта тирилиш, қиёматдаги ҳисоб-китоб деган нарсалар йўқ нарсалардир. Киши дунёга бир марта келади, бундан бошқа дунё йўқдир. Сизлар бизнинг йўлимизга юраверинглар, агар у дунё ҳақидаги гаплар рост чиқиб, қиёмат қойим бўлса барча гуноҳларингизни биз бўйнимизга олурмиз ва сизлар азобга дучор бўлма-сизлар», дейишганида нозил қилинган. Қуйидаги оятда эса одамларни Ҳақ Ёлдан оздирган бундай кимсалар ўзларининг гуноҳларига қўшиб тобеларининг гуноҳларига ҳам жавобгар бўлишлари ҳақида хабар берилади. Саҳиҳул-Бухорийда ривоят қилинган бир ҳадиси шариф ҳам бу ояти каримага ҳаммазмундир: «Ким одамларни залолатга даъват қилса, унинг зиммасида ўзига эргашган кимсаларнинг гуноҳлари ҳам бўлур, аммо уларнинг ўз устларидаги гуноҳлари ҳам заррача камаймас».

13. Албатта, улар ўзларининг юк-гуноҳларини ҳам, у юклари билан бирга (бошқа) юкларни ҳам кўтарурлар ва албатта қиёмат кунда ўзлари тўкиб олган (ёлғонлари) тўғрисида сўралурлар. 14. Аниқки, Биз Нуҳни ўз қавмига (пайғамбар қилиб) юбордик. Бас, у уларнинг орасида эллик йили кам минг йил турди (аммо улар иймон келтирмадилар), бас, уларни золим-кофир бўлган ҳолларида тўфон (балоси) тутди. 15. Сўнг Биз (Нуҳ)га ва (кема)даги ҳамроҳларига нажот бердик ва (у тўфон балосини) барча оламларга оят-ибрат қилиб қўйдик. 16. Иброҳимни эсланг — у ўз қавмига деган эди: «Оллоҳга ибодат қилинглр ва Ундан кўрқинглр! Агар билгувчи бўлсангизлар, мана шу сизлар учун яхшироқдир. 17. Сизлар Оллоҳни қўйиб, фақат бутларга ибодат қилмоқдасизлар ва (уларни худолар, деб) ёлғон тўкимокдасизлар. Аниқки, сизлар Оллоҳни қўйиб ибодат қилаётган нарсалар сизларга ризку рўз беришга қодир эмаслар. Бас, (шундай экан), сизлар ризку рўзини (ёлғиз) Оллоҳ даргоҳидан истанглр ва Унгагина ибодат қилинглр. Унгагина шукр қилинглр, (зотан) сизлар Унгагина қайтарилурсизлар. 18. Агар сизлар (мени) ёлғончи қилсангизлар, бас, сизлардан аввалги умматлар ҳам (ўз пайғамбарларини) ёлғончи қилгандирлар. Пайғамбар зиммасида эса фақат (Оллоҳ фармонини бандаларга) очик-равшан етказишгина бордир». 19. Ахир улар даставвал Оллоҳ қандай қилиб (йўқдан) яратишини кўрмадиларми?! Сўнгра (қиёмат кунда эса) У ўша (аввал йўқдан бор қилган нарсаси)ни қайтарур. Албатта бу Оллоҳга осондир. 20. (Эй Муҳаммад), айтинг: «Ерда айланиб, (Оллоҳ) даставвал қандай қилиб яратганини (ва сўнг Ўзи йўқдан бор қилган нарсаларни йўқ қилганини) кўринглр. Сўнгра Оллоҳ (уларни) иккинчи (марта) пайдо қилур. Албатта Оллоҳ барча нарсага қодирдир. 21. У Ўзи хоҳлаган кимсаларни азоблар ва Ўзи хоҳлаган кишиларга раҳм қилур. (Елғиз) Унгагина қайтарилурсиз. 22. Сизлар (Оллоҳнинг жазосидан) на ерга ва на осмонга қочиб қутулгувчи эмасдирсизлар. Ва сизлар учун Оллоҳдан ўзга бирон дўст ва ёрдамчи йўқдир. 23. Оллоҳнинг оятларини ва Унга рўбарў бўлишни инкор қилган кимсалар — улар, Менинг раҳматимдан ноумид (маҳрум) бўлган кимсалардир ва улар учун аламли азоб бордир. 24. Бас, (Иброҳимнинг даъватига) қавмининг жавоби фақат: «Уни ўлдириглр ёки ёқиб юборинглр», дейишлари бўлди. Сўнг Оллоҳ унга оловдан нажот берди. Албатта бунда иймон келтирадиган қавм учун оят-ибратлар бордир. 25. (Иброҳим) айтди: «Сизлар фақат ҳаёти-дунёдаги ўзаро ошна-оғайнигарчилигингизни кўзлаб, Оллоҳни қўйиб бутларни ушладинглр. Ҳали қиёмат кунда айримларингиз (яъни, пешволарингиз) айримларингиздан (эргашувчилардан) тонур, айримларингиз айримларингизни лаънатлар. Сизларнинг борар жойингиз дўзахдир. (У жойда) сизлар учун ёрдамчилар йўқдир». 26. Бас, Лут унга иймон келтирди.

Изоҳ: Лут Иброҳимнинг жияни бўлиб, Иброҳим кофирлар томонидан оловга ташланганида, унинг ёнмаганини кўргач, ҳақ пайғамбар эканини билиб, биринчи бўлиб иймон келтиради.

(Иброҳим) айтди: «Албатта мен Парвардигорим (буюрган томон)га ҳижрат қилгувчиман. Албатта Унинг Ўзигина қудрат ва ҳикмат эгасидир». 27. Биз (Иброҳимга ўғли) Исҳоқ ва (набираси) Яъқубни ҳадя этдик ҳамда пайғамбарликни ҳам, (барча самовий) китоб(лар)ни ҳам унинг зурриётига (хос) қилдик ва унга бу дунёда ажри-мукофотини бердик, албатта у охиратда ҳам

солиҳ зотлардандир. 28—29. Лут ўз қавмига: «Албатта сизлар шундай бузуқлик қилмоқдасизларки, сизлардан илгари бутун одамлардан бирон кимса бундай қилмаган эди. Ҳақиқатан, сизлар (хотинларингизни кўйиб) эркакларга борурмисизлар; йўлтўсар-қароқчилик қилурмисизлар; мажлисларингизда ёмон ишлар қилурмисизлар?» деганини эсланг. Бас, (Лут) қавмининг жавоби фақат: «Агар сен ростгўй кишилардан бўлсанг, бизларга Оллоҳнинг азобини келтир-чи», дейишлари бўлди. 30. (Шунда) у айтди: «Парвардигорим, бу бузғунчи қавм устига ўзинг мени ғолиб қил». 31. Қачонки, Бизнинг элчиларимиз (яъни, фаришталар) Иброҳимга (фарзанд кўриши ҳақидаги) хушxabарни келтиришгач, айтдилар: «Албатта бизлар мана шу қишлоқ аҳлини ҳалок қилгувчидирмиз. Чунки унинг аҳли золим-кофир бўлдилар». 32. (Иброҳим): «Ахир у жойда Лут бор-ку», деди. Улар айтдилар: «Бизлар у жойда ким борлигини яхшироқ билгувчидирмиз. Албатта бизлар (Лутни) ва унинг аҳли-оиласини қутқарурмиз. Магар унинг хотини (нажот топмас, чунки у) қолиб ҳалок бўлгувчилардан эди». 33. Қачонки, элчиларимиз Лутнинг олдига келганларида у бундан ёмон ҳолга тушди ва уларнинг келишларидан юраги сиқилди. Улар дедилар: «Кўрқма ва ғамгин бўлма. Албатта бизлар сенга ва аҳли-оилангга нажот бергувчилардандирмиз. Магар хотининг (нажот топмас, чунки у) қолиб ҳалок бўлгувчилардан эди». 34. Шак-шубҳасиз, Биз фосиқ-итоатсиз бўлганлари учун бу қишлоқ аҳли устига осмондан азоб-тош ёғдиргувчидирмиз. 35. Аниқки, Биз ақл юргизадиган қавм учун (ибрат бўлсин, деб) у (қишлоқ)дан оят-нишона қолдиргандирмиз. 36. Мадъян (қавми)га ўз биродарлари Шуайбни (пайғамбар қилдик). Бас, у айтди: «Эй қавмим, Оллоҳга ибодат қилингиз ва охират кунидан умидвор бўлингиз ҳамда Ер (юзи)да бузғунчилик қилиб санқиб юрмангиз!» 37. Улар (Шуайбни) ёлғончи қилишгач, уларни даҳшатли зилзила тутиб, турган жойларида (тутдек) тўкилдилар. 38. Од ва Самуд (қабилаларини ҳам ҳалок қилдик. Бу) сизларга уларнинг масканларидан (яъни, у масканлардан қолган харобалардан) кўриниб турибди. Шайтон уларга (қилаётган) амалларини чиройли кўрсатиб, уларни (Ҳақ) йўлдан тўсди. Ҳолбуки, улар ақлу ҳушли кишилар эди. 39. Қорун, Фиръавн ва Ҳомонни ҳам (ҳалок қилдик). Дарҳақиқат Мусо уларга (ўзининг пайғамбар эканлигини далолат қиладиган) аниқ ҳужжатлар келтирганида, улар Ер (юзи)да кибр-ҳаво қилдилар ва (Бизнинг азобимиздан) қочиб қутулгувчи бўлмадилар. 40. Биз (улардан) ҳар бирини ўз гуноҳи билан ушладик. Бас, уларнинг орасида Биз устига тош ёғдирган кимсалар ҳам бордир, улар орасида даҳшатли кичкирик тутиб (ҳалок бўлган) кимсалар ҳам бордир, улар орасида Биз ерга юттирган кимсалар ҳам бордир ва улар орасида (Биз сувга) ғарқ қилган кимсалар ҳам бордир. Оллоҳ уларга зулм қилгувчи бўлмади, лекин улар ўз жонларига жабр қилгувчи бўлдилар. 41. Оллоҳдан ўзга «дўст»ларни ушлаган кимсаларнинг мисоли худди (ўзи учун) уй қуриб олиб, (ўша уйдан паноҳ истаган) ўргимчакка ўхшайди. Албатта уйларнинг энг нимжони (ҳилвираб тургани) ўргимчак уясидир. Агар улар билсалар эди, (ўргимчак уяси каби ожиз бутлардан паноҳ истамаган бўлур эдилар). 42. Шак-шубҳасиз, Оллоҳ, улар Ўзини кўйиб, илтижо қилишаётган бутларини (бутга сифинишаётганини) билур. У (Оллоҳ) қудрат ва ҳикмат эгасидир. 43. Ушбу масалларни Биз одамлар (ибрат олсинлар) учун айтурмиз. (Лекин) уларни фақат илм эгаларигина англай олулар. 44. Оллоҳ осмонлар ва Ерни ҳақ (қонун) билан яратгандир. Албатта бунда иймон келтирган кишилар учун оят-ибрат бордир.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ ЖУЗЪ

45. (Эй Муҳаммад), сиз ўзингизга ваҳй қилинган Қитоб — Қуръонда бўлган (оятлар)ни тиловат қилинг ва намозни тўқис адо этинг! Албатта намоз бузуқлик ва ёмонликдан тўсур. Аниқки, Оллоҳни зикр қилмоқ (барча нарсадан) улугроқдир. Оллоҳ қилаётган ишларингизни билиб турур. 46. (Эй мўминлар), сизлар аҳли китоб билан фақат энг чиройли йўсинда мужодала-

мунозара қилинлар, магар уларнинг орасидаги зулму зўравонлик қилган кимсалар билангина (кескин муомала қилишингиз мумкиндир). Ва айтинлар: «Бизлар ўзимизга нозил қилинган (Қуръонга) ҳам, сизларга нозил қилинган (Таврот ва Инжил)га ҳам иймон келтирганмиз, Бизларнинг илоҳимиз ҳам, сизларнинг илоҳингиз ҳам Бир (Илоҳ)дир ва бизлар Унгагина бўйинсунувчимиз». 47. (Эй Мухаммад, Биз сиздан аввалги пайғамбарларга китоблар нозил қилганмиз!) Шунингдек, сизга ҳам Китоб-Қуръон нозил қилдик. Бас, Биз китоб (яъни, Таврот ва Инжил) ато этган зотлар унга (Қуръонга) иймон келтирурлар. Ана у (Макка аҳли орасида ҳам) унга иймон келтирадиган кишилар бордир. Бизнинг оятларимизни фақат кофирларгина инкор қилур. 48. Сиз (ўзингизга Қуръон нозил қилинишидан) илгари бирон китобни тиловат қилгучи бўлган эмас эдингиз ва ўз кўлингиз билан хат ҳам ёзган эмас эдингиз. Акс ҳолда бузғунчи кимсалар, албатта шубҳага тушган бўлур эдилар. 49. Йўқ, у (яъни, Қуръон) илм ато этилган зотларнинг кўнгилларидаги аниқ-равшан оятлардир. Бизнинг оятларимизни фақат золимларгина инкор қилур. 50. Улар (кофирлар): «Унга (яъни, Мухаммадга) ҳам Парвардигори томонидан оят-мўъжизалар тушганида эди», дедилар. Айтинг: «Оят-мўъжизалар ёлғиз Оллоҳнинг хузуридадир. Мен эса фақат (осийларни Оллоҳнинг азобидан) очик огоҳлантиргувчиман, холос». 51. Ахир, уларга тиловат қилинаётган шу Китобни Биз сизга нозил қилганимиз улар учун етарли эмасми?! Албатта бу (Китоб)да иймон келтирадиган қавм учун раҳмат ва эслатма бордир. 52. Айтинг: «Оллоҳ мен билан сизларнинг ўртангизда етарли гувоҳдир. У зот осмонлар ва Ердаги бор нарсани билур. Ботил нарсага (яъни, бутларга) иймон келтириб, Оллоҳга кофир бўлган кимсалар — ана ўшалар зиён кўргувчиларнинг ўзидирлар». 53. Улар сиздан азобни тезлатишни талаб қилурлар. Агар белгиланган муддат (Қиёмат куни) бўлмаса эди, албатта уларга (дарҳол) азоб келган бўлур эди. Шак-шубҳасиз, (азоб) уларга ўзлари сезмаган ҳолларида тўсатдан келур. 54. Улар сиздан азобни тезлатишни талаб қилурлар. Албатта жаҳаннам кофирларни ўраб олгучидир. 55. У Кунда азоб уларнинг устларидан ҳам, оёқларининг остидан ҳам ўраб олур (келур) ва (Оллоҳ) айтур: «Қилиб ўтган амалларингизнинг жазосини тотинлар!» 56. Эй иймон келтирган бандаларим, шак-шубҳа йўқки, Менинг ерим кенг-каттадир. Бас, сизлар Менгагина ибодат қилинган!»

Из оҳ: Ушбу ояти карима Маккадаги мушрикларнинг зулму фитналари сабабли тоат-ибодатларини бемалол қила олмай қолган мусулмонлар ҳақида нозил қилингандир. Тангри таоло бу оят орқали уларга Ўзининг замини кенг эканлиги, бинобарин агар бир ерда уларнинг иймон-эътиқодларига дахл қилинса, ўзга ерларга ҳижрат қилиб, ўша жойларда ёлғиз Ўзига ибодат қилишлари лозимлигини уқтиради. Худди шу хусусдаги пайғамбар алайҳи-с-саломнинг бу ҳадиси муборақлари ҳам барча мўмин-мусулмонлар учун ибратли эслатмадир: «Ким ўз динини (сақлаб қолиш учун) бир ердан бошқа ерга кетар экан, албатта у жаннатга ҳақдор бўлибдир».

57. Ҳар бир жон ўлим (шарбати)ни тотгучидир. Сўнгра Ўзимизга қайтарилурсизлар. 58. Иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотларни албатта жаннатдан, остидан дарёлар оқиб турадиган жойларга жойлаштирурмиз. Улар ўша жойларда мангу қолурлар. (Яхши) амалларни қилгучи зотларнинг ажри-мукофоти нақадар яхшидур! 59. Улар (кофирлар томонидан бўладиган зулму кулфатларга) сабр-тоқат қилган ва ёлғиз Парвардигорларигагина таваккул қиладиган — суянадиган зотлардир. 60. Ўз ризқу рўзини кўтара (яъни, топа) олмайдиган қанчадан-қанча жонзотлар бордир. Оллоҳ уларга ҳам, сизларга ҳам ризқу рўз берур. У эшитгучи, билгучидир. 61. Қасамки, агар сиз улардан: «Осмонлар ва Ерни яратган, қуёш ва ойни (Ўз измига) қаратган зот ким?» деб сўрасангиз, албатта улар «Оллоҳ», деб (жавоб қилурлар). Бас, (шундоқ экан, ўша Оллоҳга ибодат қилишнинг ўрнига) қаёққа бурилиб кетмоқдалар-а?! 62. Оллоҳ бандаларидан Ўзи хоҳлаган кишиларнинг ризқини кенг қилур ва (Ўзи хоҳлаган кишиларнинг ризқини) танг қилур. Албатта Оллоҳ барча нарсани билгучидир. 63. Қасамки, агар сиз улардан; «Осмондан сув-ёмғир ёғдириб ерни «ўлганидан» сўнг «тирилтирган» зот ким?» деб сўра-

сангиз, албатта улар «Оллоҳ», деб (жавоб қилурлар). Сиз (уларга: «Эътироф этганларингиз учун) Оллоҳга ҳамду сано бўлсин», деб айтинг. Йўқ, уларнинг кўплари ақл юргизмайдилар. 64. Бу ҳаёти-дунё фақат (бир нафаслик) ўйин-кулгидир. Агар улар билсалар, охират диёригина (мангу) ҳаёт (диёридир). 65. Қачон улар кемага минсалар, (ғарк бўлишдан қўркиб) Оллоҳга чин ихлос билан дуо-илтижо қилурлар. Энди қачонки (Оллоҳ) уларга нажот бериб қўрукликка (чиқаргач), баногоҳ улар (Оллоҳга) ширк келтирурлар. 66. Биз уларга ато этган неъматларга кофир бўлаверсинлар ва (шу бир нафаслик ҳаётларида бундан) «фойдаланиб» қолсинлар. Ҳали яқинда (бу қилмишларининг оқибатини) билиб қолажаклар! 67. Улар ўзларининг атрофларидан одамлар талон-торожга дучор бўлаётгани ҳолда, Биз Ҳарамни (яъни, Маккани) тинч-осойишта қилиб қўйганимизни кўрмадиларми?! Наҳотки, улар ботил — бутларга иймон келтириб, Оллоҳнинг неъматини (Ислому)га кофир бўлсалар?! 68. Оллоҳ шаънига ёлгон тўқиган ёки Ҳақ-Куръон келган чоғида уни ёлгон деган кимсадан ҳам золимроқ ким бор?! Жаҳаннамда кофир кимсалар учун жой топилмасми?! 69. Бизнинг (йўлимиз)да жиҳод қилган, курашган зотларни, албатта Ўз йўлларимизга ҳидоят қилурмиз. Аниқки, Оллоҳ чиройли амал қилгувчи зотлар билан биргадир.

Бу сура ҳам Маккада нозил қилинган бўлиб, олтмиш оятдан иборатдир. Сура икки катта давлат — Рум ва Форс ўртасида бўлган урушда форсларнинг кўли устуи келгани ҳақида хабар бериш билан бошланиб, яқин йиллар ичида румликлар ғалаба қилиши тўғрисида башорат этади. Орадан етти йил ўтгач, бу илоҳий башорат ҳақ эканлиги маълум бўлади — Рум давлати форслар устидан ғалаба қозонади. Суранинг «Рум» деб аталиши бонси шудир.

Бу сурада ҳам бошқа Макка сураларидаги каби мўминларни ёлғиз Оллоҳга ибодат қилишга чорланади ва Оллоҳни инкор этиб, Унинг пайғамбарларини ёлғончи қилган узок-яқин ўтмишдаги кимсаларнинг оқибатлари қандай бўлгани ҳақида хабар берилади.

Яна бу сурада Оллоҳ таолонинг қудрати илоҳиясига далолат қиладиган бир қанча ибратли мисоллар санаб ўтилиб, сўнгра сура пайғамбар алайҳи-с-саломни ва у зотнинг умматларини ўз иймон — эътиқодларида сабр-тоқат билан устивор бўлишга буюриш билан ниҳояланади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. Алиф, Лом, Мим. 2—3—4—5. Жуда яқин жойда Рум мағлуб бўлди. (Лекин) улар (яъни, румликлар) бу мағлубиятларидан сўнг бир неча йил ичида албатта ғалаба қилажаклар. Аввалу охир барча иш Оллоҳнинг (измида) дир. Ўша кунда, мўминлар, Оллоҳ (румликларни) ғолиб қилгани сабабли шодланурлар. (Оллоҳ) Ўзи хоҳлаган кишини ғолиб қилур. У қудрат ва раҳм-шафқат эгасидир.

И з о ҳ: Рум мамлақати арабларга яқин бўлиб, румликлар насроний динига мансуб, форслар эса маъжусий эдилар. Шунинг учун ҳам форслар ғолиб бўлгани ҳақидаги хабар Маккага етиб келганида Макка муширклари қувонишиб, мўмин-мусулмонларга: «Сенлар Қуръонга ишонганларинг каби румликлар Инжилга ишоншиади, форслар эса худди бизларга ўхшаб ҳеч қандай илоҳий китоба иймон келтиришмаган. Мана буғун форслар румликларни эгишиганидек, яқинда бизлар ҳам сенларни енгамиз», деган эдилар. Шунда юқоридаги оятлар нозил бўлиб мўминларга таскин бахш этди ва дарҳақиқат, у оятларнинг берган башорати рост бўлиб чиқди. Барча Ислом уламоларининг наздида ушбу оятлар ғайб — келажак ҳақидаги бу ҳақ хабарни берганлиги, Муҳаммад алайҳи-с-салом Оллоҳнинг пайғамбари эканликларига, Қуръон эса Оллоҳнинг каломи эканлигига яна бир далилдир.

6. (Бу) Оллоҳнинг ваъдасидир. Оллоҳ ўз ваъдасига хилоф қилмас. Лекин кўп одамлар билмаслар. 7. Улар охиратдан ғофил — беҳабар бўлган ҳолларида фақат ҳаёти-дунёнинг зоҳиринигина билурлар. 8. Ахир, улар ўзларига Оллоҳ осмонлар ва Ерни ҳамда улар орасидаги бор нарсани фақат ҳақ (қонун) ва белгиланган муддат билан яратганини (демак, ўша муддат битгач, дунё тугаб, охират бошланишини) тафаккур қилиб кўрмадиларми?! Дарҳақиқат, бу одамлардан кўпчилик (қайта тирилиб), Парвардигорларига рўбарў бўлишни инкор қилгувчилардир. 9. Ахир улар Ер юзиде сайру саёҳат этишиб, ўзларидан аввалги (пайғамбарларни ёлғончи қилиб иймонсиз кетган) кимсаларнинг оқибатлари қандай бўлганини кўрсалар бўлмайдими?! Ўша (ҳалок бўлган кимсалар) булардан (яъни, Макка кофирларидан) кўра кучли — қувватлироқ бўлган ва (ўз) ерларини булар обод қилганидан кўра кўпроқ ҳайдаб (экинзорларга айлантириб), обод қилган эдилар-ку! Уларга ҳам ўз пайғамбарлари аниқ-равшан ҳужжатлар келтирган (эдилар. У пайғамбарларни ёлғончи қилишгач, ҳалок бўлдилар). Бас, Оллоҳ уларга зулм қилгувчи бўлмади, лекин улар (Ҳақ йўлига юришдан бош тортишлари билан) ўзларига (ўзлари) зулм қилгувчи бўлдилар. 10. Сўнгра (охиратда эса) Оллоҳнинг оятларини ёлғон дейиш ва уларнинг устидан кулиш билан (ўзларига) ёмонлик қилган кимсаларнинг оқибати янада ёмонроқ бўлди. 11. Оллоҳ аввал-бошда ўзи яратиб, сўнгра (қиёмат кунда) Ўзи яна қайта яратур. Сўнгра (ҳисоб-китоб қилиниши учун) Унга қайтарилурсизлар. 12. (Қиёмат) соати қойим бўладиган Кунда жинойтчи кимсалар бутунлай номурод бўлурлар. 13. (У Кунда) улар учун бутлари томонидан оқловчи бўлмас (яъни, улар ҳаёти-дунёда Оллоҳга шерик қилиб олишган бутлар, кимсалар улардан тонар) ва улар ҳам бутларидан тонгувчи бўлурлар. 14. (Қиёмат) соати қойим бўладиган Кунда — ана ўша Кунда (мўминлар билан кофирлар) бир-бирларидан ажралурлар. 15. Энди иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотлар (жаннат боғида) шодланурлар. 16. Аммо куфр йўлини тутган ва Бизнинг оятларимизни ҳамда охират мулоқотини ёлғон деган кимсалар — ана ўшалар (мангу) азобга дучор қилинурлар. 17—18. Бас, тунга кириш пайтларингизда ҳам, тонгга кириш пайтларингизда ҳам, оқшомда ҳам, пешин пайтига киришларингизда ҳам Оллоҳни поклангиз (яъни, У зотга ҳамду сано айтингиз! Зеро) осмонлар ва Ердаги бор ҳамду сано Уникидир (яъни, коинотдаги барча мавжудот Унга ҳамду сано айтур). 19. (Оллоҳ) ўликдан тирикни чиқарур, тирикдан ўликни чиқарур ва ерни, ўлганидан кейин (бахорда қайта) тирилтиур. Сизлар ҳам (қиёмат кунда кабрларингиздан) мана шундай чиқарилурсизлар. 20. (Оллоҳнинг қудрати илоҳиясига далолат қиладиган) оят-аломатларидан (бири) — У зот сизларни (яъни, отангиз Одамни) тупроқдан яратгани, сўнгра сизлар башарга айланиб, (Ер юзига) таралишларингиздир. 21. Унинг оятларидан (яна бири) — У зот сизлар ҳамдам бўлишларингиз учун ўзларингиздан жуфтлар яратиши ва ўрталарингизда ошнолик ва меҳр-муҳаббат пайдо қилишидир. Албатта, бунда тафаккур қиладиган қавм учун оят-ибратлар бордир. 22. Унинг оятларидан (яна бири) — У зот осмонлар ва Ерни яратиши ва сизларнинг тилларингиз ва рангларингизни хилма-хил қилиб қўйганидир. Албатта, бунда барча оламлар учун оят-ибратлар бордир. 23. Унинг оятларидан (яна бири) — кечаси ва кундузи ухлашларингиз ҳамда (кундузлари) Унинг фазлу марҳаматидан (ризқу рўз) исташларингиздир. Албатта бунда англайдиган қавм учун

оят-ибратлар бордир. 24. Унинг оятларидан (яна бири) — У зот сизларга (момоқалдирикдан) кўрққан ва (ёмғир ёғишидан) умидвор бўлган ҳолингизда чакмоқни кўргизур ва осмондан сув-ёмғир ёғдириб, унинг ёрдамида ерни, ўлганидан сўнг тирилтирур. Албатта, бунда ақл юргизадиган қавм учун оят-ибратлар бордир. 25. Унинг оятларидан (яна бири) — осмон ва Ер У зотнинг амри билан (фазода муаллақ) туришидир. Сўнгра (киёмат қойим бўлганида) У сизларни (ётган) ерларингиздан бир бор чақириши билан барчангиз бирдак (ҳисоб-китоб учун) чиқурсизлар. 26. Осмонлар ва Ердаги бор мавжудот У зотга тегишлидирки, ҳаммаси Унга бўйинсунур. 27. У аввал-бошда Ўзи яратиб, сўнгра (киёмат кунда) Ўзи яна қайта яратадиган зотдир. (Қайта яратиш — тирилтириш) У зотга жуда осондир. Осмонлар ва Ердаги энг юксак ҳислат (яккаю ягоналик) Уникидир. У қудрат ва ҳикмат эгасидир. 28. (Оллоҳ) сизларга ўзларингиздан бир мисол келтирур: сизлар учун қўлларингиздаги қўлларингиздан биз сизларга ризқ қилиб берган молу мулкка шерик бўлиб олгувчилар борми, бас, сизлар (мол-мулкнингизни тасарруф қилишда у қўлларингиз

билан) баробар бўлиб, улардан ҳам ўзларингиздан кўрққандай кўрқурми-сизлар? Ақл юргизадиган қавм учун оятларни мана шундай баён қилурмиз.

Изоҳ: Бу оятни қуйидагича тушуниш керак: агар қўл остингиздаги қўлларингиз сизларнинг мол-давлатларингизга шериклик даъво қилсалар ва сизларга итоат қилишдан бош тортишиб, молу дунёларингизни сизлар билан баб-баробар тасарруф қила бошласалар, сизлар эса худди ўзларингизга ўхшаган озод одамлардан кўрққандек, ўз қўлларингиздан кўрқиб турсангиз, рози бўлармидингиз? Албатта, рози бўлмас эдинглар, бас, шундай экан, нега энди барча одамларнинг Парвардигори бўлмиш Оллоҳ таолога Ўзининг қўлларини шерик қилиб олурсизлар?! Йўқ, ҳеч қачон Яратганга яралганлар тенге бўла олмас!

29. Йўқ, золим кимсалар бирон билим — ҳужжатсиз ҳавойи-нафсларига эргашиб (Оллоҳга ширк келтирдилар). Бас, Оллоҳ йўлдан оздирган кимсани ким ҳидоят қила олур? (Ҳеч ким ҳидоят қила олмас) ва улар учун (охиратда) ёрдам бергувчилар ҳам бўлмас. 30. Бас, (эй Муҳаммад), ўзингизни доимо тўғри бўлган динда (Исломда) тутинг! Оллоҳ инсонларни яратган табиий хилқатни (динни) сақлангиз! Оллоҳнинг яратиши ўзгартирилмас. Энг тўғри дин мана шудир. Лекин кўп одамлар билмаслар.

Изоҳ: Ушбу оятда таъкидланишича, Ислом табиий хилқат динидир. Ҳадиси шарифда айтилишича, ҳар бир бола табиий хилқатда — Исломда дунёга келур. Сўнг уни ота-онаси ё яҳудий қилурлар, ё насроний ва ё маъжусий қилурлар. Демак, инсон ҳар икки дунёда ҳам руҳан, ҳам жисмонан бахтли-саодатли бўлиши учун ўзининг яралган табиий хилқати — Исломдан ажралмаслиги лозим экан.

31. (Оллоҳга) қайтгувчи бўлган ҳолларингизда (Унинг динини маҳкам тутинглар) ва У зотдан кўрқинглар ҳамда намозни тўқис адо қилинглар! Мушриклардан бўлманглар! 32. Улар (яъни, мушриклар) динларини бўлиб, фирқа-фирқа бўлиб олгандирлар. Ҳар бир фирқа ўз олдиларидаги нарса билан хурсанддирлар. 33. Қачон (динсиз) одамларга бирон зиён етса, Парвардигорларига қайтиб, Унга илтижо қилурлар, сўнгра қачон (Оллоҳ) уларга ўз томонидан бирон марҳамат тотдириб қўйса, баногоҳ улардан бир гуруҳ Парвардигорларига ширк келтира бошлар. 34. Улар Биз ато этган неъматларга ношукрлик қилаверсинлар! Бас, (эй мушриклар), фойдаланиб қолинглар! Ҳали яқинда (бу қилмишларингизнинг оқибатини) билиб олурсизлар! 35. Ёки Биз уларга (осмондан) уларнинг (Оллоҳга) ширк келтиришларини (тўғри, деб) сўзлайдиган бирон ҳужжат нозил қилдикми?! (Йўқ, улар фақат нодонлик билан ўз ҳавойи-нафсларига эргашиб, Оллоҳга турли нарсаларни шерик, деб билмоқдалар). 36. Қачон биз одамларга бирон марҳамат тотдирсак, улар бундан қуво-

ниб кетурлар. Агар уларга Ўзлари қилган гуноҳлари сабабли бирон ёмонлик етса, баногоҳ улар ноумидликка тушурлар. 37. Ахир, улар Оллоҳ Ўзи хоҳлаган кишининг ризкини кенг қилишини ва (Ўзи хоҳлаган кишининг ризкини) танг қилишини билмадиларми?! Албатта, бунда иймон келтирадиган қавм учун оят-ибратлар бордир. 38. Бас, қариндош-уруғга, мискин ва мусофирга (хайру эҳсон қилиш билан) ҳақларини ато этинг! Оллоҳ (нинг) юзини истайдиган кишилар учун мана шу энг яхши (ишдир). Ана ўшалар нажот топгувчидирлар. 39. Сизлар одамларнинг моллари ичида зиёда бўлиб (қайтиши) учун берган суд-хўрлик — фойдахўрликдан иборат бўлган пул-молларингиз (яъни, улардан қилган совға-саломларингиз) Оллоҳ наздида зиёда (савоб олишингизга сабаб) бўлмас. Оллоҳнинг юзини — розилигини истаб ато этган закотдан иборат бўлган нарсаларингиз, бас, ана ўша (закот бергувчи кишилар, ажру савобларини) бир неча баробар қилиб олгувчилардир. 40. Оллоҳ сизларни яратган, сўнгра ризқу рўзингизни берган, сўнгра жонингизни оладиган, сўнгра сизларга (қайта) ҳаёт берадиган зотдир. Сизлар (сиғинаётган) бутларингиз орасида мана шуларнинг биронтасини қила оладиган кимса борми?! (Оллоҳ) уларнинг ширкларидан пок ва юксакдир. 41. Одамларнинг ўзлари қилган қилмишлари сабабли қуруқликда ҳам, денгизда ҳам (турли) офат-балолар юз берди. (Бу бало ва офатлар одамларнинг қилаётган гуноҳ — маъсийтларидан) қайтишлари учун, уларга қилган айрим гуноҳларининг (жазосини) тотдириб қўйиш учундир. 42. (Эй Муҳаммад, мушрикларга) айтинг: «Ер юзида сайру саёҳат қилиб, илгари ўтганларнинг оқибатлари қандай бўлганини кўринглар! Уларнинг кўплари мушрик эдилар». 43. Бас, сиз Оллоҳ томонидан, қайтарилмайдиган Кун (яъни, қиёмат) келмай туриб, ўзингизни доимо рост динда тутинг! Ўша Кунда (мўминлар билан кофирлар бўлинувлар). 44. Кимда-ким кофир бўлса, куфри ўзининг бўйнидадир. Ким яхши амал қилса, бас, улар ўзлари учун (жаннатдан) жой тайёрлайдилар. 45. Зеро (Оллоҳ) иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотларни Ўз фазлу карамидан мукофотлар. Дарҳақиқат, У зот кофирларни суймас. 46. (Оллоҳнинг қудрати илоҳиясига далолат қиладиган) оятларидан (бири) — (ёмғир ҳақида) хушхабар элтувчи бўлган шамолларни юборишидир. (Оллоҳ) сизларга Ўз раҳмати — ёмғиридан тотдириш учун ва (денгиздаги) кемалар Унинг амри билан жорий бўлиши ҳамда сизлар (у кемаларда) Унинг фазлу марҳаматидан (ризқу рўз) исташларингиз учун ва шукр қилишларингиз учун (шамолларни юборур). 47. Аниқки, Биз сиздан илгари ҳам пайғамбарларни ўз қавмларига юборганмиз. Бас, улар (қавмларига) аниқ-равшан ҳужжатлар келтирганлар. Сўнг Биз жиноят қилган кимсалардан интиқом олганмиз ва иймон келтирган зотларни ғолиб қилиш Бизнинг зиммамиздаги ҳақ бўлган. 48. Оллоҳ шундай зотдирки, шамолларни юборур, бас, улар булутни ҳайдар, сўнг (Оллоҳ булутни) Ўзи хоҳлаганидек ёйор ва (агар хоҳласа) уни бўлак-бўлак қилур, бас, сиз уларнинг орасидан ёмғир чиқаётганини кўрурсиз. Энди қачон (Оллоҳ) уни ўзи хоҳлаган бандаларига етказса, баногоҳ улар шод-хуррам бўлувлар. 49. Ҳолбуки, улар устларига (ёмғир) ёғдирилишидан олдин мутлақо ноумид эдилар. 50. Бас, сиз Оллоҳнинг раҳмати — ёмғирнинг изларига қаранг: У қандай қилиб ерни — ўлганидан кейин, тирилтирди-я? Ҳеч шак-шубҳасиз, мана шу (Оллоҳ) ўликларни ҳам тирилтиргувчидир. У барча нарсага қодирдир. 51. Қасамки, агар Биз бир шамол юбориб, улар (экинларнинг) сарғайиб — қуриганини кўрсалар, албатта, ана ундан кейин куфрони неъмат қилишга турурлар. 52. Аниқки, сиз «ўлик»ларга (сўзингизни) англата олмассиз, орқа ўгириб кетаётган «кар»ларга ҳам уқтира олмассиз. 53. Яна сиз «кўр»ларни ўз залолатларидан (қайтариб), ҳидоят қилгувчи эмассиз. Сиз фақат бизнинг оятларимизга иймон келтирадиган кишиларгагина (ўз сўзларингизни) уқтира олурсиз. Ана ўшалар муслмонлардир. 54. Оллоҳ шундай зотдирки, сизларни ночор нарсадан (яъни, бир томчи сувдан) яратди, сўнгра, (сизлар учун) ночорликдан кейин куч-қувват (пайдо) қилди, сўнгра, куч-қувватдан кейин яна ночорлик ва қарилликни (пайдо) қилди. У Ўзи хоҳлаган нарсани яратур. У билимдон ва қудратлидир. 55. (Қиёмат) соати қойим бўладиган Кунда жиноятчи кимсалар (дунёда) бир соатдан ортик турмаганларига қасам ичурлар. Улар (хаёти-дунёда ҳам) мана шундай (ростдан ёлгонга) бурилгувчи эдилар! 56. (Шунда) илм ва иймон ато этилган зотлар айтдиларки: «Аниқки, сизлар Оллоҳ (Лавҳул-Махфузда) ёзиб қўйганидек, тирилиш қуни-

гача турдинглар. Бас, мана шу тирилиш Қунидир. Лекин сизлар (бу Қуннинг ҳақ эканини) билмас эдинглар». 57. Ана ўша Қунда (кофир бўлиш билан ўз жонларига) жабр қилган кимсаларга узру баҳоналари фойда бермас ва улардан (Оллоҳ рози бўладиган амалларга) қайтиш ҳам талаб қилинмас. 58. Аниқки, Биз ушбу Қуръонда одамлар учун ҳар турли мисолларни баён қилдик. Қасамки, агар сиз, (эй, Муҳаммад), уларга (ўзлари талаб қилган) оят — мўъжизани келтирсангиз ҳам, албатта, кофир бўлган кимсалар: «Сизлар ёлғончининг ўзидирсизлар», дерлар. 59. Оллоҳ (ҳақиқатни) билмайдиган кимсаларнинг дилларини ана шундай қоплаб — беркитиб қўюр. 60. Бас, (эй Муҳаммад), сабр-тоқат қилинг! Шак-шубҳасиз, Оллоҳнинг (сизни ва умматларингизни кофир қавм устига ғолиб қилиши ҳақидаги) ваъдаси ҳақдир. (Охиратга) ишонмайдиган кимсалар сизни ҳаргиз бетоқат қилмасинлар.

Давоми келгуси сонда

Ҳиллар, боққедлар, ҳужжатлар

Ҳамид Зиёев

ЧОРИЗМ ВА ПАХТА ЯККАҲОКИМЛИГИ

Инсон ҳаёти ва жамият тараққиёти учун зарур бўлган ўсимликлардан бири пахтадир. У деҳқоннинг машаққатли, тинимсиз меҳнати маҳсули. Пахта баҳордан то кузгача қуёш нурида етилади ва тобланади. Шунинг учун ҳам ўтмишда уни «Қуёш фарзанди» деб бежиз айтишмаган.

Ҳозирги замонда пахта аҳамияти жиҳатидан металл, нефть, ғалла, газ, олтин қаторида туради. У том маъноси билан «оқ олтин»дир.

Ўтмишда ота-боболаримиз табиий офатлар, қирғин урушлар ва қаҳатчилик даврларида ҳам пахта ни кўз қорачиғидай сақлаб, уни авлоддан-авлодга ўтказиб келган. Хуллас, пахта қадим-қадим замонларданоқ ўзбек халқи иқтисодий ва сиёсий турмушининг ажралмас бир қисми ҳисобланган.

Ўзбекистонда пахтачиликнинг ривожланиш жараёнини шартли равишда уч босқичга бўлиш мумкин: Биринчи босқичда — қадимий даврлардан то XIX асрнинг 60—70-йилларигача, яъни Россия Урта Осиёни босиб олгунча, бу ўлкадан чет мамлакатларга, асосан, пахтадан ишланган тайёр маҳсулотлар чиқарилган. Кейинги икки босқичда, яъни чор ҳукумати ҳукмронлиги ва Совет даврида пахтанинг деярли ҳаммаси хом ашё сифатида олиб кетиладиган бўлди. Бу ерда нозик ҳолатлар бор.

Археология қазувларига кўра, бундан икки минг йиллар илгари ҳам Фарғона водийсида аҳоли пахтачилик билан шуғулланган экан. VII—VIII асрларда яратилган манбаларда ҳозирги Ўзбекистон тасарруфида, хусусан Фарғона, Самарқанд, Тошкент ва Хоразмда пахта етиштирилгани, ундан турли газламалар ишлаб чиқарилгани ҳақида аниқ маълумотлар учрайди.

X асрга келиб аجدодларимиз пахтачилик, тўқимачиликни юксак даражага кўтаришган, Самарқанддан 24 чақирим нарида жойлашган Зандана шаҳрида газлама тўқиш кенг ривожланган эди. «Бу шаҳарда,— деб ёзади Муҳаммад Наршахий ўзининг машҳур «Бухоро тарихи» китобида,— тўқиб чиқариладиган нарса — бўзни «занданийчи», яъни, Зандана қишлоғидан чиқадиغان, деб атайдилар. Бу ерда у ҳам яхши, ҳам кўп бўлади. Шу хил бўздан Бухоронинг кўп қишлоқларида тўқийдилар ва буни ҳам «занданийчи» деб атайдилар. Чунки у аввало шу қишлоқда тўқиб чиқарилган. Шу хил бўздан Ироқ, Форс, Кермон, Ҳиндистон ва бошқалар каби ҳамма вилоятларга олиб борадилар. Барча улуглар ва подшоҳлар ундан кийим қиладилар ва ипакли кийимлик баҳосида сотиб оладилар».

Бухорода сифатли ва бежирим газламалар ишлаб чиқаришда Искажат қишлоғи ҳам шуҳрат қозонган. Умуман олганда, бу даврда газлама тўқиш ҳунармандчилиги кенг ривож топганки, Бухоро ва Самарқанд оралиғида жойлашган қишлоқларнинг деярли ҳаммаси бозорга ўз газламаларини олиб чиққанлар. Тошкент, Фарғона, Исфижоб (ҳозирги Чимкент вилояти), Марв сингари жойларда ҳам газлама тайёрлаш тараққий топган.

Темур ва темурийлар даврида мустақил ҳамда марказлашган давлатнинг юзага келиши муносабати билан пахтачилик, жумладан газлама тўқиш ўлкамизда анча ўсди. Бу вақтларда испан сайёҳи Клавиҳонинг сўзига қараганда, пахта Кеш (Шаҳрисабз), Балх, Мурғоб ва айниқса, Самарқандда кўплаб етиштирилган. «Марвдагидек кўп ғалла ва пахта,— деб ёзади тарихчи Истаҳрий,— ҳеч қайси тасарруфда етиштирилмайди. Ҳиротга келтириладиган ғалла ва газламанинг кўп қисми у ердаги ғалла ва пахта маҳсулини ташкил қилади».

Хуллас, пахтачилик асрлар давомида ишлаб чиқариш кучлари, ҳунармандчилик ҳамда савдонинг ўсишида муҳим аҳамият касб этди.

Ўлкада пахтачилик ва газлама тўқишининг ривожланишида Волгабўйи, Уролбўйи ҳамда бепоён Сибир шаҳарлари билан алоқа муҳим ўрин эгаллади. Шу боисдан, ўша замон давлат арбоблари ва савдо аҳли Волгабўйи давлатларида ўз мавқеларини мустаҳкамлаш учун қизғин кураш олиб борганлар. Айниқса, Хоразмнинг Волгабўйи халқлари билан алоқаси жуда самарали кечган. Аждодларимиз тайёрлаган моллар доимо харидорғир бўлган. Узаро мол айирбошлашдан Волгабўйи халқлари ва Мовароуннаҳр аҳли манфаатдорлик туйган. Ҳар икки томоннинг манфаатдорлиги ўзаро алоқаларни кучайтириш баробарида, айрим вақтларда сиёсий жиҳатдан бирлашишга ҳам олиб келган. Чунончи, хоразмликлар VI аср охирида Волганинг қуйи оқимидан вужудга келган Ҳазар подшолиғида ўз таъсирини ўрнатишга муваффақ бўлганлар. VIII асрнинг ўрталарига келиб,

хоразмликлар мавқеи шу даражада кучайдики, оқибатда Ҳазар подшолиги билан Хоразм сиёсий жиҳатдан бирлашиб, Қрим ва Азов бўйидан то Хоразмгача бўлган жойларни ўз ичига олган Ҳазар — Хоразм салтанати ташкил топди. Бу ҳолат X асрда ҳам юз беради.

Шунингдек, Волга бўйидаги иккинчи йирик давлат — Булғор подшоҳлиги билан Урта Осиё ўртасидаги савдо алоқалари кизгин тус олган эди. Ўзбеклар рус князликлари, Туркия, Эрон ва Кавказ мамлакатлари билан савдо олиб борганлар.

XIII асрда Волгабўйида мўғулларнинг Олтин Урда давлати вужудга келиб, Ботусарой (Астрахан яқинида) ва Берка Сарой (Волгоград яқинида) шаҳарлари унинг пойтахти ҳисобланарди. Бу вақтда ҳам мовароуннаҳрликлар Волгабўйидаги ўз маъқелларини йўқотмаган эди, ҳозирги Ўзбекистон тасарруфидан у ёққа жуда кўп миқдорда турли газламалар, қисман пахта олиб кетилган.

XV аср ўрталарига келиб, Олтин Урда давлати парчаланиб, унинг ўрнида Қозон, Астрахан Қрим, Сибир ва Нўғай хонликлари вужудга келади.

XVI асрнинг иккинчи ярмида рус давлати юқорида санаб ўтилган хонликларни босиб олади. Рус давлати шу тариқа Урта Осиё билан чегарадош ва қўшни бўлиб қолган. Шундан кейин ҳар икки томоннинг бевосита алоқа қилишига имконият туғилган.

Белоён Рус давлатида Шарқ мамлакатлари, хусусан Урта Осиё молларига — газламаларга эҳтиёж тобора ошиб борарди. Айниқса, чекка ўлкаларда яшовчи аҳолининг бундай молларга талаби анча юксак эди. Натижада, Волга ва Сибир билан асрлар давомида аёнанага айланган алоқалар тобора ривожланиб борди. Кўҳна манбаларнинг шаҳодат беришича, Волга бўйига жойлашган Астрахан шаҳри Россиянинг Урта Осиё, Эрон, Каспийорти ва бошқа Шарқ мамлакатлари билан иқтисодий-сиёсий алоқасини ўрнатувчи, ривожлантирувчи марказ сифатида муҳим ўрин эгаллаган. У ерга ўзбек савдогарлари 10 турдан ортиқ газлама олиб бориб турганлар. Масалан алача, бўз, хом сурп, босма, оқ сурп, занданийчи, кизил мато, миткал, қалами, пардалар, белбоғлар, рўмолчалар, чодирлар шулар жумласидандир. Булардан ташқари кийим-бошлар, ип-калава ва оз миқдорда пахта келтириларди. Уша даврда ўзбек газламаларини бошқа жойларда ҳам учратиш мумкин эди. Масалан, 1615 йили икки ўзбек савдогари Қозонга 7190 газ газлама олиб борган экан. 1622 йили бир ўзбек савдогари 1650 газ ип-газлама, 230 газ ипак газлама, 20 та парда ва 150 та белбоғни Нижний Новгородда, 1633 йили Отақули ҳожи исмли савдогар эса 66530 газ турли газламаларни Астраханда сотган. Хуллас, XVII—XVIII асрлар давомида ва XIX аср бошларида ҳам Мовароуннаҳрда ишлаб чиқарилган турли газлама ва калава иплар кўп миқдорда чет ўлкаларга чиқарилган. Ўзбек савдогарлари Астрахан, Оренбург, Троицк орқали Нижний Новгород ярмаркасида турли газламалар, кийим-кечаклар, ип-калава, ипак, қимматли тошлар, қоракўл тери ва бошқа моллар олиб боргани кўпгина тарихий манбаларда қайд этилган.

Сибир шаҳарларига икки қаватли занданийчи, уч қаватли занданийчи, энли ва энсиз гулдор газлама, ялтироқ хом сурп, энсиз бўз, энли қалами, рангдор қалами, оқ доқа, зарҳал ипак газлама, сатин, белбоғ, ипак рўмоллар, шунингдек тўн, нимча, камзул, бухоро пардаси, дастурхон ҳам чиқарилган. 1640 йили бир савдо қарвонида 195690 газ энсиз гулли чиг, 4790 газ энли чиг, 539970 газ энсиз хом сурп, 7790 газ энли хос сурп, 2460 қалами, 260 газ энли гулли мато, 2320 газ доқа, 37590 газ буклама ип газлама, 14750 газ учлама ип газлама, 1722 та чакмон, 1512 та белбоғ сингари моллар Тобольск бозорларига олиб келиниб сотилган. Масалан, 1703 йилда Тюменга 50000 газ, 1714 йилда эса 16550 газ, 1712 йили Тарага бир ўзбек савдогари томонидан 4460 газ, 1705 йилда Ямишев кўлига 44400 газ аждодларимиз тўқиган ип-газлама келтирилган. 1745 ва 1747—1750 йилларда Семипалатинска 312600 газ турли хил ип-газламалар олиб борилган.

Ўзбекистон ва Сибир ўртасидаги савдо алоқасида Ирбит ярмаркаси (ҳозир Свердловск вилоятида) муҳим ўрин тутган. Ирбит ярмаркасида ўзбек моллари билан савдо тобора ўсиб борган. 1838 йилдаги ярмарка анжуманида Русия савдогарларидан 850 киши, ўзбек савдогарларидан 270 киши ва чет эл савдогарларидан 24 киши қатнашган.

Пахтадан тўқилган турли ип-газламалар ва бошқа тайёр кийимлар Оренбург шаҳри орқали Уролбўйларига, хусусан ҳозирги Бошқирдистон ва Татаристон мухтор жумҳуриятларига олиб кетиларди. Шунингдек, қозоқлар, туркманлар, қирғизлар, қорақалпоқлар яшайдиган тасарруфларда ҳам асосан пахталик газламалардан кийим кийиш кенг урфга кирган эди. Тарихий манбаларда Озарбойжон, Арманистон ва Гуржистонга ҳам ипак газламалар олиб борилгани ҳақида маълумотлар мавжуд. Ўзбек газламаларининг хорижий мамлакатларга олиб кетилиши ўлкада пахтачилик анча ўсганидан дарак беради, албатта.

Ўзбек пахтаси Русияда катта қизиқиш уйғота борган. Ҳатто рус ҳукумати пахта, қовун-тарвуз ва узум етиштиришни ўз ўлкасида иқлимлаштиришга қаратилган баъзи чораларни кўрган. Чунончи, XVII асрнинг ўрталарида рус подшоиси махсус фармон чиқариб, Астрахандан чигит, узум, қовун-тарвуз уруғларини топиб, уларни экиш учун Москвага юбориш тўғрисида маҳаллий ҳокимиятга кўрсатма беради. Фармонда, юқорида кўрсатилган нарсалар Астрахандан топилмаса, уларни Урта Осиёдан келтиришга эришиш ва ўзбекларни бу ишга жалб қилиш зарурлиги ҳам таъкидланган. Подшо фармониغا биноан ғўза чигити, қовун ва тарвуз уруғлари Москва яқинидаги Измайлов қишлоғида тажриба учун экиб қурилади. Лекин бу экинлар ҳарорат ҳамда тупроқ таркибининг ноқулайлиги сабабли яхши ўсмайди.

Рус ҳукумати ноиялож қолган, жанубда жойлашган Оренбургда пахта ўстиришга алоҳида аҳамият берди. 1753 йилда Оренбург генерал-губернаторининг Санкт-Петербургга юборган хабарида губернияда Хоразмдан келтирилган чигит экилгани ва ғўзанинг яхши ривожланаётгани айтилган эди. Уша йили кўкариб турган бир туп ғўза намуна тарзида пойтахтга ҳам юборилган. Бироқ, кейинчалик губернияга совуқ тушиб, ям-яшил ғўзаларни қийратиб кетади. Пировардида генерал-губернатор ҳукуматнинг йирик вакилларида бирга қуйидагиларни хабар қилган эди: «Сиз жаноби олийларига бир туп ғўзани юборган вақтимда, эккан пахтамыз батамом пишиб етилар, деган умидда эдик. Ғўзаларимиз бир неча кўсак тукканда баногоҳ совуқ тушиб, уларни жувонмарг қилди. Шу боисдан, каломи эҳтиром билан сиз муҳтарам зотга беш донагина кўсак юбораётирман».

XVIII аср охириларида рус ҳукумати бир сибирлик ўзбекни Сибирда пахта етиштириш мақсадида Бухорога юбориб, сифатли чигит келтириш ва пахта усталарини бу ишга жалб қилиш ҳақида махсус қарор чиқаради. Бироқ бу уриниш ҳам Сибирдаги иқлим шароитининг ноқулайлиги туфай-

ли амалга ошмайди. Уз-ўзидан маълумки, Русияда ноқулай иқлим туфайли пахта етиштиришнинг иложи йўқ эди. Шунинг учун Чор ҳукумати ўзбек хонликларини босиб олиш орқали пахтани қўлга киритишни ҳам энг муҳим вазифалардан бири, деб ҳисоблагани.

Рус тўқимачилик саноатининг ўзбек пахтасига муҳтожлиги, айниқса Америкада фуқаролар уруши вақтида яққол кўзга ташланди. Уруш оқибатида Америкадан Русияга пахта келтириш анча қийин эди. Натижада, Русия бозорларида бир пуд пахтанинг нархи 4—5 баравар ошиб кетди. Пахта инкирози туфайли ўнлаб рус тўқимачилик корхоналари ёпилди. Ўзбек пахтасига талаб кучая борди. Чунончи, 1862 йилда 1802 минг сўмлик, 1863 йилда 2903 минг сўмлик ва 1864 йилда 6514 минг сўмлик ўзбек пахтаси Русияга келтирилганлиги бир қатор тарихий манбаларда учрайди. Бу ўша замон учун катта маблағни ташкил этарди. Гарчанд кейинги йилларда Америкада вазият яхшиланиб, у ердан Русияга пахта келтириш йўлга қўйилган бўлса-да, сарфланган харажат миқдори рус саноат эгаларига 90 миллион сўмга тушар эди. Бу, шубҳасиз, газлама таннархини қимматлаштириб юборган. Бунинг устига рус тўқимачилик корхоналари газламаларига Европада талаб кучли эмас эди. Шу боисдан Русияга арзон баҳоли пахтага эга бўлиш ва ундан ишланган тайёр маҳсулотларни сотадиган, талабчан бозор зарур бўлиб қолди. Бунга эришмак учун чор Русияси XIX асрнинг 60—70-йилларидан бошлаб қонли ва даҳшатли урушлар эвазига ўзбек хонликларини босиб олаверди. Ана шу пайтда ўзбек пахтачилигининг биринчи даври ташқи куч зўравонлигида ниҳоясига етди.

Ҳуш, биринчи давр афзалликлари нималардан иборат эди?

Аввало, пахтадан олинадиган даромаднинг ҳаммаси ватанимизда қоларди. Бу ҳолат ўлкада ишлаб чиқариш кучлари ҳамда моддий ва маънавий ҳаётнинг ўсишида муҳим ўрин эгаллаган. Деҳқон, хунарманд ва савдо аҳли машаққатли меҳнатлари эвазига келган бойликнинг ҳақиқий эгалари ҳисобланган. Пахтадан тайёрланган молларни очик ва ташқи бозорга чиқариш қадим даврлардан оқ ўлкада ихтисослаштирилган хунармандчилик тармоқларини юзага келтирган эди. Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Урганч, Хива, Қўқон, Андижон, Наманган, Марғилон ва бошқа шаҳарларда минглаб кишилар ишлайдиган тўқимачилик, тикувчилик, бичувчилик, бўёқчилик ва бошқа хунармандчилик корхоналари мавжуд эди. Бироқ хонликлар даврида пахта меъёрида етиштирилган. Шунинг учун ҳам у вақтларда, «Бирживые ведомости» рўзномасининг 1874 йилги сонларидан бирида ёзилишича, ўлкада, хусусан Тошкентда озиқ-овқат шунчалик кўп ва арзон бўлганки, буғдой ва гуруч бозорда ҳафталаб қаровсиз ётган. Улар руслар келганидан кейингина қимматлашган. Ўша рўзномада таъкидланишича, бу пайтда пахта нархи баланд бўлган. XVIII аср 90-йилларида Тошкентга келган рус элчилари шаҳарда пилла, пахта, шунингдек, буғдой, арпа, тарик, мевалардан: узум, ўрик, ёнғоқ, олма, нок, қовун ва тарвузлар жуда бисёрлигини ёзиб қолдиришган. 1813—1814 йиллари Қўқон хонлигида бўлган Филипп Назаров Фарғона водийсида, асосан пахта экилишини таъкидлаш бироқарида турли мевалар ҳам сероблигини уқтириб ўтади. Шубҳасиз, айрим жойларда чигит кўроқ майдонларга экилган бўлиши мумкин, лекин, умуман олганда, ҳар учала хонликда пахта яққаҳокимлигига йўл қўйилмаган. Пахта яққаҳокимлиги чор ҳукумати ўзбек хонликларини босиб олгандан сўнггина юзага чиқди. Ана шу пайтдан эътиборан пахтачиликнинг иккинчи даври бошланиб, у то Октябр ё инқилоби ғалабасигача давом этди.

Ўзбек хонликларининг бирин-кетин чор ҳукумати томонидан забт этилиши биринчи навбатда мўмай даромадни пойлаб ётган рус савдо-саноат вакиллари тўқинлантириб юборди. Рус матбуоти, жумладан, «Русский вестник» (1868 й.) рўзномаси Урта Осиё бойлиги фақат олтин ва қимматли тошлардан иборат эмас, балки пахта, ипак ва мева-чева қони ҳам экани ҳақида жар солиб, аввало пахтачиликни ривожлантиришга эътибор қаратадилар. Шунингдек, рўзнома ҳозирдан оқ Бухоро пахтаси Америка пахтасига нисбатан арзон тушаётганини билдиради. Аммо Русиядаги манфаатдор доиралар ўз хоҳишларини тезлик билан амалга ошира олмади. Чунки XIX асрнинг 60—70-йилларида чор ҳукумати асосан хонликларни босиб олиш ўлкада ўз мавқеини мустаҳкамлаш билан банд бўлди. Устига-устак маҳаллий пахта кўп жиҳатдан рус тўқимачилик саноатига мос тушмас эди.

Маълумки, Урта Осиёда узоқ асрлар мобайнида пахтанинг маҳаллий «малла ғўза» ва «қизил пўчоқ» нави етиштирилиб келинган. «Қизил пўчоқ»нинг чигити анча йирик, толаси эса оппоқ бўлган. Ғўза танаси қизғиш тусда бўлганидан унга «Қизил пўчоқ» деб ном берилган. Толасининг узунлиги 22—23 миллиметрга етган. «Малла ғўза» толасининг узунлиги 14—16 миллиметр қиқиб, ранги қизғишроқ, чигити эса жуда майда бўлган экан. Бу нав фақат серҳосиллиги билан ажралиб турган. Маҳаллий ғўза навлари орасида Хива хонлиги тасарруфида етиштирилган пахта сифати, майинлиги, толасининг узунлиги ўртача 20 миллиметрга етиши билан ўзгача қийматланган. Ўша давр мутахассисларининг фикрича, Хива пахтаси Америка пахтасидан қолишарди.

Бухоро хонлиги тасарруфида етиштирилган пахта толасининг сифати ва узунлиги жиҳатидан Тошкент ва Фарғона водийси пахтасидан биров устунлик қилган. Умуман олганда, маҳаллий пахта хунармандчилик тўқимачилигига мосланган бўлиб, асрлар давомида ички ҳамда ташқи бозор талабини қондириб келарди. Деҳқонлар пахтанинг маҳаллий иқлим, тупроққа мос тушадиган навларини яратиб экишган. Бундан ташқари пахта етиштиришга ҳозиргидан кўра кам сув сарфланган, бу деҳқонларнинг суви камроқ жойларга ҳам чигит экиш имконини туғдирарди.

«Малла ғўза» нави ўзининг кам ҳосиллиги ва толасининг калталиги, умуман сифат жиҳатидан тўқимачилик саноати талабларига жавоб беролмай, Америка пахтасига рақобат қилолмаглиги билан аста-секин ўз мавқеини йўқота борди.

«Малла ғўза» навининг харидорлар талабини қондира олмаётгани Урта Осиё чор Русияси томонидан забт этилмасдан олдинқо айрим савдо-хунармандчилик вакиллари, хусусан Русия билан савдо-сотиқ олиб бораётган кишиларга аён эди. Улар даромадлари кўпайишини кўзлаб Америка пахтасини ўлкамизда иқлимлаштиришга уринганлар. Масалан, XIX аср ўрталарида йирик савдогарлардан бири Х. Сандумаров Русия орқали Америка пахтаси уруги ва толани чигитдан ажратадиган европача қўл машина (Жин)ни Бухорога олиб келган. Америкаликлар нави кам ҳосил берса-да, толаси сифатли бўлгани учун фақат Нижний Новгород ярмаркасига сотиш учун олиб борилган. Лекин Бухорода пахтанинг бу янги навини иқлимлаштиришга ҳали шарт-шароит яратилмаган эди.

Америка пахтасини иқлимлаштиришда Н. Н. Раевский ташаббусига алоҳида тўхтаб ўтиш лозим, деб ўйлайман. У бундан олдин пахтани Қримда иқлимлаштириш устида иш олиб борган эди.

1866 йили у Оренбургда пахтачиликни йўлга қўйиш таклифи билан чиқиб, генерал-губернатор номига Америка пахтаси уруғи ва «Пахта етиштириш усуллари» деган қўлланмасини юборган. Айрим маълумотларга қараганда, ўша йили Америка пахтаси уруғи экиш учун Тошкентга ҳам юборилган экан. Улкада пахтачиликни ривожлантиришга қаратилган бу саъй-ҳаракатлар чиппакка чиқади.

1868—1869 йиллари Тошкентда, Хўжандда ва Самарқандда Хўжа Юнусов деган киши Спридонов билан ҳамкорликда Америка ҳамда Миср пахта навларини иқлимлаштиришда муваффақиятга эришади.

1869 йили «Рус саноати ва савдоси ўсишига ёрдам бериш жамияти» кенгашида И. Н. Раевский «Русия ва унга қўшни Шарқ мамлакатларида пахтачиликни ривожлантириш» мавзуида маъруза қилади. Уша кенгашда тўқимачилик саноати ва савдо-сотик доиралари вакиллари фаол қатнашадилар. Маърузачи Русияга Урта Осиё ва бошқа пахтакор жойлардан хом ашё келтирилиши ҳар жиҳатдан фойдали ва қўлайлигини исботлаб беради. Унинг таъкидлашича, Русияга жами 3 088 285 пуд (42 710 136 сўмлик) пахта келтирилган бўлиб, шундан 639 192 пуд (5 972 491 сўмлик) пахта шарқ ўлкаларидан олиб келинган экан. Бу Русияга келтирилган пахтанинг 21 фоизини ташкил этган. Албатта, кўп миқдордаги пахтани харид қилиш учун миллионлаб сўм маблағ сарфланган. Русияда савдо флоти бўлмаганидан пахта Европа мамлакатлари флоти ва темир йўлларида олиб келинган, натижада уловидан тушови қимматга тушган.

Уруш йилларида Русияга пахта келтиришда кескин узилиш ёки камайиш ҳоллари юз берганидан кўплаб тўқимачилик саноати корхоналари ёпилган, ҳукумат катта зиён кўрган. И. Н. Раевский шуни назарда тутган ҳолда Урта Осиёда пахтачиликни ривожлантириш Русия учун катта фойда эканини алоҳида уқтириб ўтади. У маҳаллий ғўза навларининг нуқсонларини гапириб, уни Америка навлари билан алмаштиришни тавсия қилади; ўз мулоҳаза ва таклифларини баён этади. Чунончи, у Америка Миср ва бошқа мамлакатлардан мутахассисларни чақириш, пахта етиштириш усуллари оид қўлланмаларни рус ҳамда маҳаллий тилларда чоп этиш, тажриба ўтказиш учун махсус майдонлар ажратишни тавсия этган. Унинг фикрича, тажриба станцияларида етиштирилган Америка ва маҳаллий пахта навлари уруғини олиб, етук мутахассислар тайёрлаш зарур эди. Шунингдек, маърузачи ўлкага пахтани тозалайдиган, чигитини ажратиб оладиган такомиллашган машиналар, тойловчи ускуналар олиб келиш зарурлигини уқтириб ўтади.

1871 йили И. Н. Раевскийнинг шахсан ўзи Тошкентга келиб Америка пахтасини иқлимлаштириш борасида катта ишларни амалга оширади. Самарқандда Америка пахтаси навини экади. Туркистон генерал-губернатори Кауфман унинг юқоридаги таклифига биноан икки кишини пахта етиштиришдаги билиминини бойитиш учун Америкага йўллайди.

И. Н. Раевский Тошкентда етиштирилган Америка пахтаси сифатини билиш учун Москва тўқимачилик саноати соҳибларига юборган. Корчалонлар пахта сифатини яхши баҳолайдилар.

Тошкентда Америка пахтасини 1875 йили биринчи бўлиб эккан киши Мулла Йўлчи Тўйчибоевдир. Хорижий пахта нави уруғи Бухоро хонлигида, шунингдек, 1878 йилда Андижон, Наманган, Қўқон ва Марғилонда ҳам қадалган. Ўз-ўзидан аёнки, айнан ўша даврда Америка пахтасини ўлкамизда иқлимлаштиришга қаратилган ҳаракатлар жадал тус олган.

Америка пахтасини иқлимлаштириш тажрибалари туфайли ундан маҳаллий «малла ғўза»га нисбатан сифатлироқ, толаси узунроқ пахта нави яратишга эришилади. Бироқ бу нав кам ҳосилли эди. Ушанда Американинг «Сеансланд» ва «Петит» навлари экилиб тажриба қилинган. Барибир улар маҳаллий шароитга мос тушмаган. Шунинг бараварида Америка пахтасининг бошқа навлари ҳам синиб борилди. 1877 йили Тошкентда пахта тажриба фирмаси очилди. Бу ерда Америка пахтасининг бир неча турлари экилади ва уларнинг уруғлари маҳаллий аҳолига улашилади. Ғўза майдонларида биринчи мартаба плуг ва пахта тозалаш қўл машинасидан фойдаланилади. Натижада, агротехника ишлари бир мунча энгиллашиб, пахта таннархи арзонлашади. Шунингдек, пахтани тойлаш ҳам жорий этилади. Тажриба майдонларида етиштирилган пахта толаси Москва тўқимачилик саноати корхоналарига юборилади. Саноатчилар пахта толаси узунлиги ва сифатини эътироф этишади. Аммо янги навлардан ҳамон кам ҳосил олинарди. Ниҳоят, XIX асрнинг 80-йилларида келиб, Америка пахтаси уруғлари орасида «Упланд» нави маҳаллий шароитда сифатли ва кўп ҳосилли бўлиб чиқди. Тўқимачилик саноати талабларига ҳар жиҳатдан мос тушди.

Америка пахтаси толаси узунлиги ва сифати жиҳатидан «малла ғўза» нави толасига нисбатан устун ва ҳосилдор бўлган. Вақт ўтиши билан деҳқонлар Америка пахтаси нави экилган майдонларни ошира берганлар. 1884 йили хорижий навлар 300 десятина га экилган бўлса, 1890 йилга келиб 58859 десятинани ташкил этган.

Америка ва «малла ғўза» навидан олинган тола 1890 йилда 2 миллион пудга, 1896 йилда 2 665 337 пудга етади. Толанинг асосий қисми Америка пахтасидан олинган. Пахта, асосан Фарғона водийсида етиштирилган. Сирдарё, Самарқанд ва Кавказорти вилоятларида ҳам бу қимматбаҳо хом ашё навлари экилган. 1900 йилга келиб пахта экилган майдон 257 501 гектарни ташкил қилган.

Америка пахтасини иқлимлаштириш Хива ва Бухоро хонлиқларида секинлик билан амалга оширилди. 1887 йили Хивада Америка уруғини иқлимлаштиришга уриниш бўлган эди. Бу уриниш тез орада тўхтаб, хонликда маҳаллий «малла ғўза» пахтаси етиштириш давом эттирилади. Чунки хонлик тасарруфида маҳаллий пахта сифати яхши, толаси узунлиги туфайли тўқимачилик саноати талабларига бирмунча жавоб беради. Бироқ жайдари пахта Америка пахтасига нисбатан пастроқ қадрланган. Хонликда 1890 йилда пахта майдони 15000 десятинани, 1900 йилда 20000 десятинани ташкил этган. Бу кўрсаткич Бухоро амирлигида 1880 йили 35 минг десятина бўлса, 1900 йилга келиб атиги 50 минг десятина ерга чигит қадалган.

Туркистон ўлкасида Америка пахтасининг муваффақиятли иқлимлаштириб борилиши ва саноат талабларига мос тушиши рус саноати корхоналари эгаларини, савдо аҳлини, ҳарбий хизматчиларни, қўйингки, пули бор барча корчалонларни ҳаяжонлантириб ва шошириб юборди. Улар ўлкага келиб, бевосита пахтачилик билан шуғулланишга ва пахта заводлари очишга киришдилар.

¹ Бир десятина — бир танобдан ошади.

Улар шу тариқа мўмай даромад кетидан қувиб, бойлигига бойлик қўшишга муккасидан тушадилар. Пулдор одамлардан Туркистон маъмурияти номига пахта майдонларини кенгайтириш, пахта заводларини очиб қуришга рухсат сўраб ёзилган аризалар бирин-кетин туша бошлади. Россияда «Пахта васвасиси» авжга минади. Натижада, ўлкада рус пахта майдонлари ва пахтачиликка боғлиқ заводлар миқдори ортиб боради. Савдо-саноат доираларининг асосий дарди-фикри пахтага эгалик бўлиб қолиш эди. Уша вақт ибораси билан айтганда, уларнинг бутун вужудини пахтанинг «олтин ёмғири»да чўмилиш фикри чулғаб олган эди.

XIX аср охирларида, Тошкент шаҳри атрофида русларга қарашли пахтазорлар 4000 десятина ерни эгаллаб, бу умумий пахта майдонининг 20 фоизини ташкил этарди. Масалан, савдогар Беляков 620, Ярославлдаги катта тўқимачилик корхонаси 400, тижоратчи Тарсин 200 десятина ерда деҳқончилик қилган. Фарғона водийсида рус пахта майдонлари 500 десятина ерни ташкил этган. 1890 йилда Самарқанд вилоятининг Хўжанд уезида Кудрин фирмаси ва бошқа кишиларга тегишли 300 десятина ерда Америка пахтаси етиштирилган. Ҳатто ўлкани босиб олишда жонбозлик кўрсатган генерал-майор Абрамовнинг Самарқандда шахсий пахта майдони бор эди.

Пахта майдонларида мардикор ва чоракорлар ишлатилган. Ер ва ғўзага ишлов бериш асосан қўл кучида бажарилган. Натижада пахта таннархи қимматлашиб, кўплаб майдон эгалари катта зиён кўрардилар. Бу ҳол, айниқса об-ҳаво ноқулай келган вақтларда каттиқ сезиларди. Оқибатда, айрим ер эгалари пахтачиликдан бутунлай воз кечдилар ёки ўз майдонларини маҳаллий деҳқонларга мажбурликдан ижарага берардилар. XIX асрнинг сўнги йилларига келиб, рус пахтачиларининг аксарияти ўз фаолиятига чек қўйишга мажбур бўлди.

Пахтачиликнинг ўса бориши ўлкамиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётига таъсир кўрсатди. Бу ҳақда XIX аср охирларида юртимизга келган деҳқончилик идораси вакили В. И. Масальский кўрган кечирганларини қуйидагича баён этган: «Утган қисқа вақт ичида, Туркистонда пахтачилик соҳасида туб ўзгаришлар юз берди: пахтачилик билан махсус шуғулланувчи корхоналар эгалари пайдо бўлди, Америка пахта навлари ўлка шароитига иқлимлаштирилди, жинлар келтирилди ва пахта тозалаш заводлари қурилди, деҳқончилик қуроллари такомиллаштирилди, пахта савдоси тартибга солинди, пахта билан иш юритувчи йирик фирмалар пайдо бўлди, пахтани тойлаш ва юклаш усуллари яхшиланди. Хуллас, пахта тайёрлаш ўса бориб, юз минглаб кишилар иш ва озиқ-овқат билан таъминланди, ўн миллионлаб сўм муомалага киритилди».¹

Бироқ пахтанинг асосий қисми Русияга олиб кетилаверди. Пахтачилик ривожига фақат чор ҳокимияти хазинасини бойита борди. Ҳатто бу адолатсизлик ҳақида ўлкада рус тилида чиқадиган «Окраина» рўзномасининг 1896 йилги сонларидан бирида шундай ёзилган эди: «Рус саноати эҳтиёжини қондириш мақсадида пахтачилик ривожланишидан саноат эгаларидан ўзга ҳеч ким фойда кўрмади. Пахта арзон баҳода олиниб, Русияга юборилади. Шу пахтадан ишланган тайёр маҳсулотларни у ёқдан ўлкага келтириб сотишда ва катта фойда кўришади. Мавжуд пахта майдонларини қисқартириб меъёрида экиш ҳақида жўшиб гапирилади-ю, лекин уни экишаверади».

XIX аср охирида бошланган пахта яккахокимлиги кейинги йилларда тобора мустақамлана бориди. Пахтачиликни янада ривожлантиришга қаратилган чора-тадбирлар кўрилади. Чунончи, Андижон, Мирзачўл, Самарқанд ва бошқа жойларда намунали пахта майдонлари бўлиб, у ерларда пахта ҳосили ва сифатини янада яхшилаш борасида илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган.

Пахтачилик мутахассислари қурултойларини қақриб туриш айнан ана шундай тадбирлардан бири эди. Биринчи қурултой 1884 йили Тошкент шаҳрида бўлиб ўтиб, унда ер майдонларини экишга тахтлаш усуллари, уруғ сифати ва қадаш қодалари, ғўзани парваришlash жараёни ва унинг ҳосилдорлигини таъминлаш чоралари, теримни уюштириш ва йил бўйи қилинган ишлар ажуллари ҳақида мутахассис ва майдон соҳибларининг фикрлари ўртага ташланган. Қурултой қатнашчилари Туркистон ва умуман жаҳон пахтачилиги тажрибалари асосида ўзаро фикр алмашадилар. Уларнинг диққат марказида, биринчи галда Туркистонда янги пахта навларини иқлимлаштириш, ҳосилдорликни ошириш ва агротехника қодаларини юксалтириш турарди. Шунингдек, қурултойда келгуси йилда мўл ҳосил етиштириш ва ишчи куларидан тўғри фойдаланиш ҳақида ҳам сўз юритилади. Хуллас, қурултой қатнашчилари пахтачилик тараққийсига боғлиқ бир қатор масалаларни кўриб чиқиб, ўз таклифларини тавсия этадилар. Булар орасида сўғориш тармоқларини кенгайтириш, янги ерларни ўзлаштириш, пахта савдосини яхшилаш каби бир қатор муҳим масалалар бор эди. Чор ҳукумати ва буржуйлар пахтачиликка ўз манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашиб, оз маблағ сарфлаб, кўпроқ даромад олиш сиёсатини қўллайди. Аммо уларнинг канал-ариқлар қазиш ва янги ерлар ўзлаштиришга маблағ ажратишга кўзи қиймади. Тўғри, улар пахтачилик ривожига зўят асқотадиган сўғориш тармоқларининг режаларини тузиб, маълум чоралар кўришган. Лекин бу ҳаракатлар охирига етказилмаган. Чор ҳукумати ариқлар ва бошқа сўғориш шохобчаларини кенгайтириш, тартибга солиш билан кифояланади. Уша вақтда Мирзачўлда, 14 йил давомида янги канал қазилади. Бу атиги 6000 десятина ерни сўғориш имконини берарди, ҳосил.

«Пахта васвасиси» XX аср бошларида ҳам тинмади. Россиянинг пахта мустақиллигини таъминлаш ҳаракати тобора авж олиб бориб. Бу ҳолат ўша замон матбуотида ҳам ўз ифодасини топган эди. Жумладан, «Туркестанские ведомости» рўзномаси сонларидан бирида ўлкада Америка пахтадан қолишмайдиغان сифатли пахта етиштирилаётгани, кишлоқ ҳўжалик экинлари орасида пахтачилик етакчи ўрин тутишини уқтириб ўтилган.

«Туркестанский хлопок» китобининг муаллифи И. Слуцкий пахтачиликнинг умумрусия ҳаётидаги аҳамиятини қуйидагича изоҳлаган эди: «Пахта бутун Туркистон ўлкаси ҳаётининг асосий тармоғидир. Фарғона, Сирдарё, Самарқанд ва Каспийорти вилоятлари, Бухоро ва Хива хонликларида яшовчи туб аҳоли ва руслар турмуши кўп жиҳатдан хийла фойдали экин — пахтага боғлиқдир. Марказий Русияда истикомат қиладиган юз минглаб кишилар, фабрика-завод эгалари, темир йўл ишчиларининг ҳаёти Туркистон пахтасига чамбарчас алоқадордир. Туркистон ўлкаси ва Русиянинг марказий қисмида савдо-саноат ривожланиб, бундан чор ҳукумати анча манфаат кўрмоқда. Агар чор ҳарбийлари Туркистон ўлкасини босиб олиб, чинакам жавождиротни қўлга киритган бўлса,

¹ В. И. Масальский. «Хлопковое дела в Средней Азии и его будущее». Спб. 1892 й.

ҳақли равишда айтиш мумкинки, бу жавоҳирнинг бири — пахта эди ва Туркистон ўлкасини Русияга буткул боғлаб қўйди. Шунингдек, Урта Осиё темир йўлининг Андижонга етказилиши, Тошкент—Оренбург темир йўли қурилишига ҳам шу бебаҳо бойлик сабаб бўлган».

Пахтачиликни ривожлантириш масаласида икки хил фикр мавжуд эди. Булардан бири — пахтачиликни янги суғориш тармоқлари очиш, янги ерлар ўзлаштириш ҳисобига ўстириш эди. Масалан, ўлка шарт-шароитини чуқур ўрганган сенатор Пален бунингсиз уни ривожлантириш салбий оқибатларга олиб келишини ёзиб қолдирган.

Чор ҳукумати ерининг издан чиқишига қарамай, пахтачиликни кучайтиришни ўз вакилларидан талаб қилаверади. Бу хусусда Русия деҳқончилик ноziри Кривошеин шундай деган эди: «Туркистон ғалласи Русия ғалласига, пахтаси эса Америка пахтасига кушандадир». Бундан чиқадиغان маъно шуки, агар Туркистон диёрида ғалла кўп экилса, Русиядан келтирилаётган ғаллага нисбатан талаб камайиб, зиён кўрилади. Демак, қанча кўп пахта экилса, Русия ғалласига эҳтиёж шунча ошиб бораверади. Ўз навбатида бу Русиянинг улувидан тушови қимматга тушаётган Америка пахтасига боғлиқ муаммоларини ҳам бартараф этарди. Нозирнинг фикрича, пахтачилик ривожлантирилаверса, икки тарафга фойдадир. Туркистон аҳолисининг аҳоли нима кечса-кечин-у, лекин Русия манфаатлари тўла сақлансин! — бу чор маъмурлари юритган яккаю ягона сиёсатдир.

Чунончи пахта майдони 1901 йилда 268013 десятинали ташкил этган бўлса, 1916 йилга келиб 533671 десятинага етган. Аммо Туркистон жаҳожири Русияга тобора кўпроқ олиб кетилаверган. 1901 йили Русияга 6,9 миллион пуд пахта толаси жўнатилган бўлса, бу курсаткич 1916 йилга келиб 18,5 миллион пудга етади.

1915 йили Бухоро хонлигида 2718 минг пуд, Хива хонлигида 1740 минг пуд пахта етиштирилган. Умуман олганда 1880—1917 йиллар мобайнида ўлкадан Русияга жами 225,8 миллион пуд пахта толаси олиб кетилган. Бу пулга чақилса 2 миллиард сўмдан ошарди. (Биз, асосан пахта хом ашёси устида сўз юритаётимиз.) Агар Русияда ўзбек пахтасидан тайёрланган газлама ва кийим-кечаклардан олинадиган тушумларни ҳисобга олсак, у миллиард-миллиард сўмларни ташкил этади. Бундан ташқари ўлкамиздан Русияга кўп миқдорда пахта ёғи ва бошқа маҳсулотлар олиб кетилган. Чор ҳукумати ва сармоядорларнинг ўлкани сурбетларча талашини «Окраина» ойномаси ўша вақтлардаёқ қоралган эди. Рўзнома таъкидлашича, 1907 йилда 135 миллион сўмлик пахта харид қилинган. Шундан 101 миллион сўм деҳқонлар қўлига теккан. Унинг ҳам 75 миллиони ўлгага келтирилган рус молларини сотиш орқали Русияга олиб кетилган. Шубҳасиз, бу катта маблағни ундириш учун моллар нархи атай қимматлаштирилган. Шу равишда 135 миллион сўмнинг бор-йўғи 26 миллион сўмигина пахтакорлар қўлига теккан. Бечора деҳқонлар унинг анча қисмини қарзларини тўлашга сарфлаганлар.

«Окраина» рўзномаси маълумотларига кўра, ўша вақтларда миллатидан қатъи назар ўлкада яшаётган ҳар бир кишининг фикри-зикри пахтада бўлган. Ҳатто Русиядан келган одамлар ҳам дастлаб ўз эътиборини пахта ҳосили ва нархига қаратганлар.

Ўзбек пахтаси Русияда ҳам, Туркистонда ҳам минглаб кишиларни шу тариқа ўзига «асир» қилиб олган эди. У айниқса, чор ҳукумати ва савдо-сотиқ вакиллари диққатини қаттиқ жалб этган. Пахта терими бошланиши ҳамоно Русия марказидаги бевосита манфаатдор диоралар мўмай бойликка эришиш учун жон-жаҳди билан ўлгага ёпирилиб келганлар. Бу ишда улар қишлоқ оқсоқолларидан, пахтани чигит ва чаноғидан тозаловчилардан, аравакашлардан усталик билан фойдаланганлар.

Деҳқонлар, асосан қарз олиб ишлашга мажбур бўлган. Фирмалардан пахтакорларга қарз пуллар олиб бериш ва бошқа ҳужжатлар расмийлаштиришда пахта тозаловчилар ўртада турганлар, даллоллик қилганлар. Шу касбларидан бойликларини орттириб борганлар. Улар тайёр ҳосилни фирма ва саноат эгаларига сотганлар. Улар вақт ўтиши баробарида бойиб борган, пировардида фирмалар ихтиёридан қиқиб, мустақил равишда судхўрлик қилиб пахта савдоси билан шуғулланганлар. Пахта тозаловчилар пахтакорларнинг манфаатларига хиёнат қилиб, ўз ҳамқишлоқлари ва миждозларини ҳисобдан адаштиришни яхши билганлар.

Ўша «Окраина» рўзномасининг ёзишича, пахта тайёрловчилар, пахта савдосида воситачилик қилувчи одамлар шу даражада фикрибгар ва найрангбоз бўлганларки, уларни халойиқ ҳақли равишда «жалаблар» деб атаган.

Шуни ҳам айтиш лозимки, пахтакорларга қарз пул ҳамиша берилмаган. Айниқса, ХХ аср бошларида уларга пул ўрнига ун, ғалла, чой, газлама ва бошқа нарсалар берилган. Бу пахтакорлар рўзгорини янада хонавайрон этарди. Чунки эрта баҳорда юқорида номлари саналган молларнинг нархи 3—4 баравар ошиб кетар, қарз берувчилар эса озиқ-овқат ҳамда саноат молларини қишлоқ аҳлига бозор нархида пулларди. Бироқ пахтакорлар ер ҳайдагани иш ҳайвони ва бошқа деҳқончилик қуроллари сотиб олиш учун пулга эҳтиёж сезишарди. Шу босдан улар қарз олган молларини бозорда арзон баҳода сотишга мажбур бўлишарди. Чунки моллар камбағалларга тарқатилгач, уларнинг бозордаги нархи анча пасайиб кетарди. Шу равишда деҳқон озгина пулга эга бўлган ҳолда баҳорда иш ҳайвонини қимматга олган. Уни қишда боқолмаслигига кўзи етгач, кузда арзонгаровга сотиб юборишарди.

Камбағал деҳқонлар от-араваси бўлмаганлиги туфайли ҳосилни қабул қилиш пунктларига олиб бора олмас эдилар. Бу ҳол эса ўз навбатида аравакашларга жуда қўл келган. Улар йўли ёмон ёхуд узоқ қишлоқларга бориб, деҳқонлардан пахтани арзонга олиб, фирмачиларга қимматга сотганлар.

Одатда, банклар фирмаларга 8—9 фоиз фойдаси билан пул берган бўлса, фирмалар у пулни 12—16 фоиз фойда олиш учун пахта тозаловчиларга ўтказган. Пахта тозаловчилар эса пулларнинг маълум қисмини бевосита пахтакорларга 40—60 фоиз фойдаси билан, қолган қисмини 25—40 фоиз фойдаси билан аравакашларга берган. Шундай қилиб, банкдан қарзга бериладиган пуллар деҳқонларга қўлма-қўл етиб боргунча бир неча ҳисса ошиб бораверган. Пахта тозаловчи, аравакаш ва пахта сотиб олувчилар деҳқонлар саводсизлиги ва соддалигидан фойдаланиб, ҳисобдан адаштириш, тарозидан уриш ва пахта сифатини пасайтириш орқасидан ҳам даромад қилардилар. Фирмалар ва саноат эгалари пулни қарзга бериш баробарида пахтани Русия бозорларига олиб бориб сотганлар ёки ундан ишлаб чиқарилган газламаларни ўлгага келтириб сотиб жуда катта

фойда ортирардилар. Мушфиқ пахтакорлар тобора қарз ботқоғига ботиб борардилар. Чунки уларнинг қарзга оладиган пуллари пахта харид қийматига тенг бўлмаган. Масалан, Тошкентда бир пуд пахтанинг қиймати 1,82 тийин турган ҳолда, қарз пулининг ҳажми ўша бир пудга 2,76 тийинга тўғри келган. Фарғона вилоятида бир пуд пахтанинг қиймати 1 сўм 85 тийин турган ҳолда, қарз пулининг ҳажми 2 сўм 77 тийинга борган. Бундай аҳволни бошқа вилоятлар мисолида ҳам кўриш мумкин эди. Фирма, пахта тозаловчи ва аравақашлар қарз бериш йўли билан пахтакорларни ўз гирдобида қаттиқ ушлаб туриб, уларни пахта бозорларида бевосита эркин сотиш имконидан маҳрум этганлар. Айрим маълумотларга кўра, Туркистонда етиштирилган пахтанинг деярли 90 фоизи қарзни ундириш орқали фирма ва саноат эгалари қўлига келиб тушган. Масалан, 1913—1914 йилларда етиштирилган пахтанинг қиймати 132 282 677 минг сўмни ташкил этган бўлса, унинг 47 282 677 минг сўми пахта тозаловчиларга, қолгани фирмачиларга тегишли эди.

Фирма ва пахта тозаловчилар ва аравақашлар пахтакорларни ўз қўлларига тутиб туриш учун пулнинг маълум қисмини жўрттага кейинги мавсумга қолдирганлар. Бу билан улар деҳқонларни кейинги мавсумда ҳам пахта экишга мажбур этиш ҳамда доимий мижоз сифатида сақлаб туришни мақсад қилиб қўйганлар. Бироқ пахта тозаловчилар ва аравақашлар барча хўжаликларга бирдай муносабатда бўлмаганлар. Агар деҳқон ночор аҳволга тушиб, олган қарзини тўлашга имкони етмай қолса, дарҳол унинг хўжалигидаги мол-мулкни мусодара этишган. Пахта тозаловчилар ва аравақашлар икки йил давомида қарзини узмаган деҳқонларнинг ер-сув, ҳовлисини мосуво этган ва уларнинг ўзини батракка, яъни пролетарларга айлантирган. Бу ҳол ўлкада махсус батраклар синфининг пайдо бўлишига олиб келган омилдир.

Баъзи қишлоқ ва мавзеларнинг 80—90 фоиз ерига пахта экилар, натижада у ерларда озиқ-овқат маҳсулотлари ва ем-хашақ танқислиги вужудга келарди. Пахтакорлар кундалик турмушларига зарур маҳсулотларни бозордан сотиб олишга мажбур бўларди.

Қарздорлик ва судхўрлик авж олиши билан деҳқон оммасининг ерсизланиши ниҳоятда кучайиб, фирма ва маҳаллий ҳукмрон синф вакиллари қўлига тобора кўп ер ўта борди. Ерсиз хўжаликлар ўлканинг айрим туманларида 40 фоизга ва уйсиз кишилар эса 25 фоизгача етарди. 1910 йил Фарғона вилоятида улгурчи ишларни бажарувчилар 200 минг кишига етган. Бу вақтга келиб Туркистонда ерсиз хўжаликлар аҳолининг 30 фоизини ташкил этарди. Гарчанд ҳукумат томонидан ерлар фирмалар қўлига тўпланиши таъкидланган бўлса-да, судхўрлар бундан мустасно эди. Натижада, ер улар қўлига янада кўпроқ тўпланаверди. Пахта тозаловчилар орасидан йирик ер эгалари етишиб чиқди. Масалан, Андижон уездида яшайдиган пахта тозаловчи Миркомил Мўминбойнинг кўп ерга эгалик қилиши баробарида 14 миллион сўм пули бўлган. Ўлкада Миркомилбойга ўхшаш бир неча йирик ер эгалари фаолият юритарди.

Умуман олганда, ўзбеклардан етишган йирик бойларнинг, яъни миллий буржуазиянинг сони оз бўлиб, улар рус савдо ва саноат фирмаларига қарам эдилар. Улар ҳар жиҳатдан заиф бўлганликлари учун хорижликлар томонидан миллий бойликлар таланишига қарши курашишга қодир эмас эдилар.

Туркистон ўлкаси бўйича 44 фоиз деҳқон хўжалиги 1 десятинагача, 32 фоиз деҳқон хўжалиги 1—2 десятина, 4,2 фоиз хўжалик 10—20 гектар унумдор ерларга эгалик қиларди. Қишлоқда яшовчи бир талай одамларнинг чорва моли бўлмаган. Фарғона вилоятида 41,3, Сирдарё вилоятида 20,3, Самарқанд вилоятида 27,6 фоиз, бутун Туркистон ўлкасида 30 фоизга яқин деҳқон хўжалиги чорва молларига мутлақо эга эмас эдилар.

Пахтакорлар ва умуман деҳқон оммаси турли-туман солиқ ва мажбуриятларни ўз вақтида тўлаши шарт эди. Маъмурият вакиллари солиқларни ундиришда адолатсизлик ва зўравонлик қилиб, белгиланганидан ортиқча ҳақ олардилар. Ана шу йўл билан улар ўз бойликларини тобора ошира борганлар. Натижада кўп деҳқон хўжаликлари хонавайрон бўлиб, мол-мулки ва еридан маҳрум этилган. Пахтакорлар орасида рўзгорини бемалол тебратган ҳамда қарздор бўлмаган ўрта ҳол хўжаликлар сони озчиликни ташкил қилган.

Чор ҳукумати солиқ ва бошқа тўловлардан катта даромад оларди. Масалан, солиқлардан келган даромад миқдори 1913 йилда 23 миллион сўмни ташкил этган бўлса, 1916 йилда 33,3 миллион сўмга етди. Бу ўша вақт учун катта маблағ ҳисобланарди.

XX аср бошларида пахтакорлар бўйнидаги қарз пуллар миқдори анча кўпайиб кетган. Хўж-жатларда қайд этилишича, 1912 йили пахтакорлар давлат ва хусусий банклардан ҳаммаси бўлиб 156 712 минг сўм қарздор эдилар. Шундан 80979 минг сўми Фарғона вилояти пахтакорлари зиммасига тушган эди.

«Қарзнинг ниҳоятда оғир устама тўловларидан толиққан, бир неча маротаба алданган ва ҳисобдан адаштирилган деҳқон, — деб ёзади 1926 йилда нашр этилган «Экономические очерки хлопководства» китоби муаллифи А. Демидов, — жуда ачинарли ҳаёт кечирарди. Ҳисоб-китоб вақтида деҳқон олган қарвини узгани ёки тўлай олмаганига қарамай, барибир қаттиқ қийноқ остига олинган. Қарзларни ундириш фақат мол-мулкни мусодара этиш билан чегараланмаган. Айрим фирмалар ўзбошимчалик билан деҳқонларнинг чорва молларини тортиб олиб, ўз одамлари орқали молларини бозорда соттириб, пулини кассага ўтказган. Баъзи олғир савдогарлар қулоқ эшитмаган зўравонликлар қилиб, қарздорларни ўз оморларига қамаб қўйганлар ва уларни қариндошлари сотиб олмагунча ёки қарзини тўламагунча ушлаб туришган. Қарздорлар, одатда қалтакланган, қаттиқ жазоларга тортилган. Олғир савдогарлар, ҳатто қарздорларнинг хотинини сотиш даражасига етганлар. Пировардида умидлари пучга чиққан қарздорлар иши адвокатлар қўлига ўтган. Адвокатларнинг бутун юриш-туриши, хатти-ҳаракатлари фирмада сақланаётган деҳқон хўжжати — «Васиқа»га ёзиб борилган». Мол-мулкидан маҳрум этилган ўн мингларча пахтакорлар қишлоқ бойларига қарашли ерларда чорикорлик қилишга мажбур бўлганлар. Чорикор бой ерини ижарага олиб, ҳосилнинг ярмини, ҳатто ундан ортиқроғини унга беришни ўз зиммасига оларди. Ижарага берилган ерларда, асосан пахта етиштириларди. Чорикорларнинг 2 десятина ерда деҳқончилик қилишга қудрати етмас эди. У пахтани оила аъзолари иштирокида етиштирган. Бордию оила аъзоларининг бирортаси бетоб бўлиб қолса, у вақтда чорикорнинг аҳволи ғоятда оғирлашиб, мўлжалланган ҳосилни етиштира олмаганлар.

Чорикорларнинг ўзлари етиштирган ҳосилдан оладиган улуши бир хил бўлмаган. Мабодо,

улар бойдан ер билан бир қаторда иш ҳайвони, уруғлик, деҳқончилик қуролларини ҳам қарзга олган тақдирда ҳосилнинг бешдан уч қисми бойга теккан. Устига-устак, чорикор қарз пулини ва деҳқончилик қуролларини бойга қайтариши шарт эди. Чорикорлар улуши саккиздан бирдан учдан икки қисмгача борган. Бироқ чорикорларнинг кўрсатилган шартларни амалда бажаришга кучи етмаган. Бир десятина ерда пахта етиштириш учун сарфланган умумий харажат 207,3 сўмни ташкил этиб, шундан 194 сўм 86 тийини ижара ҳақи, қарзнинг устама тўлови ва солиқларга кетган. Натижада чорикорнинг бир кунлик даромади 9 тийиндан ошмаган. Бу даромад ҳам бир десятина ердан 9 центнер пахта ҳосили етиштирилган тақдирдагина олинган. Ваҳоланки, 9 центнердақ пахта ҳосили олиш ўта машаққатли эди.

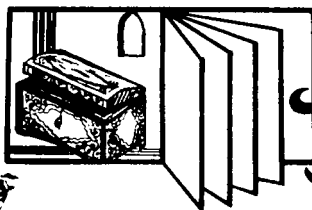
Деҳқонлар қарзга тобора чуқурроқ ботиб, ҳўжаликлари ниҳоятда қашшоқлашаверди. Бу хусусда эътиборингизни бир манбадан олинган қуйидаги сатрларга тортаман: «Деҳқоннинг уйи ва ҳўжалиги шу даражада харобки, бунақа турмушни бошқа жойда кўрмаганман. Рўзгорларида икки-учта темир асбоблар ва икки-учта сопол идиш бор, холос. Уйлари бурчагида йиртиқ, яғири чиққан бир неча ёстиқ-кўрпалар пала-партиш уюлиб ётади. Деҳқонлар қорамтир кўкрагини қишу-ёз очик қолдирадиган яғир кўйлак устидан йиртиқ тўн кийишади. Аёллар ва болалар ҳам йиртиқ кийимларда юришади. Улар машаққатли меҳнатдан кейин куч-мадор тўплашлари учун атала ёки жўхори, буғдой ёки арпани қатиқча аралаштириб гўжа тайёрлаб ичишади. Улар кўпинча ўша овқатни тановул қилади ва мудом машаққатли меҳнат билан банддир». Пахта яккаҳоқимлиги ота-боболаримизни ана шундай кун кечиришга мажбур этган эди.

Пахтачилик тарихининг иккинчи даврида ҳосили ва сифати жиҳатидан анча афзалликларга эга бўлган Америка пахтасининг янги навлари иқлимлаштирилиши ва бу соҳада олиб борилган дастлабки илмий ишлар катта самара берди. Бироқ пахтачиликдаги жамики ўзгаришлар чор ҳукумати ва сармоядорлар манфаатидан келиб чиқиб амалга оширилган эди. Бу даврда пахтадан олинган миллиардлаб сўм маблағлар чор ҳукумати, сармоядорлар ва бошқа юқори табақа вакилларининг қўлига тушди, деҳқон аҳли қул каби ишлади ва аянчли ҳаёт кечирди. Чор ҳукумати томонидан пахтачиликнинг жадал ривожлантирилиши хунук оқибатлар келтиришини XIX аср охириларидаёқ англаган жамиятнинг илғор гуруҳлари, хусусан руҳонийлар оқ пахта ўзбек халқи бошига мусибатли кунлар келтиришини башорат қилган эдилар.

Пахтачилик ривожини, яккаҳоқимлиги чор Русияси бойлигига бойлик қўшган бўлса, Туркистон халқларининг моддий ва маънавий жиҳатдан қашшоқланишига олиб келди. Улкада пахта, ипак ва бошқа хомашёлардан тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи саноат корхоналари қурилмади ва у чор ҳукуматининг хомашё манбаига айланди. Бу ҳам етмагандек, ўлка рус саноати маҳсулотларининг бозори бўлиб қолди. XIX асрнинг 60-йилларидан то Октябрь инқилобигача Русиядан турли газла-малар ва бошқа молларнинг кўп миқдорда келтириб турилиши меҳнатқаш омманинг янада қаттиқроқ «шилиниши»га сабаб бўлди. Улкада минг йиллардан буён давом этиб келган ажойиб хунар-мандчилик тармоқлари, биринчи навбатда тўқимачилик ва буюқчилик таназзулга учради. Бу ҳол XIX асрнинг 80-йилларидаёқ кўзга ташланган эди. Масалан, 1885 йилда фақат Тошкент шаҳрида тўқимачилик хунармандчилиги маҳсулоти 182700 сўмни ташкил этган бўлса, беш йилдан кейин 49875 сўмга тушиб қолди. Кейинги йилларда аҳвол бадтар ёмонлашди. Чунки ўзбек пахтасидан Русияга олиб кетилиб ишланган газламалар маҳаллий хунармандлар тўқиган газламаларни ички ва ташқи бозордан сиқиб чиқарган эди.

Чор ҳукумати ва сармоядорлар мустамлакачилик сиёсатини оқсоқоллар, пахта тозаловчилар ва бошқа бир гуруҳ кишиларга таянган ҳолда изчиллик билан амалга оширди. Бу тоифадаги одамлар, яъни даллоллар ўз манфаатлари йўлида ҳеч нарсадан тоймадилар. Шу сабабдан улар халқ қаҳр-ғазабига учраган эдилар. Бундай муфтхўрлар халқ кўзғолонлари вақтида ўлдирилди, мол-мулки эса таланди.

Хулоса шуки, Туркистон ўлкасида XIX аср охири XX аср бошларида пахта яккаҳоқимлиги ўрнатилган эди. Бу ҳолат бизнинг замонамизда, яъни пахтачилик тараққиётининг учинчи даврида, хусусан шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларида шу даражада авж олдики, унинг мисли кўрилмаган фожиа-оқибатларини кўз билан кўриб, юрак билан сезиб турибмиз. Яхшиямки, демократия ва ошкоралик шарофати ўлароқ пахта яккаҳоқимлиги жиловга олинди. Иншооллоҳ, бу жилов қаттиқ тортилган бўлсин, саховатли заминимиз, пахтамиз устимизни бут, қорнимизни тўқ қилсин. Қаддимизни алп кўтариб юришимизга суянчиқ бўлсин.

Меросинини ўрганиши

Хусайн Бойқаро

Ғазал

* * *

*Хатти жонафзо чиқармиш лаъли хандон устина,
Хизрдекким соя солғай оби ҳайвон устина.*

*Айладурким захм уза ҳарён чибин қилғай ҳужум,
Зоғлар қўнса бу қонлиқ жисми урён устина.*

*Кўзёшим селидин ўлмас заъфлиғ жисмим, аён
Қайда бир хас зоҳир ўлғай баҳри уммон устина.*

*Кулбам ичра ўртанурмен, тушкай олимпға куюб,
Қайси бир қушким дами қўнса бу вайрон устина.*

1968 йили адабиётшунослар С. Ғаниева ва Ш. Абдуллаеванинг саъй-ҳаракатлари билан Хусайн Бойқаро девони ҳамда рисоласи китобча ҳолида чоп этилган эди. Лекин орадан кўп ўтмай, масъул раҳбарлардан бири аллақандай йиғинда Хусайн Бойқаро ва Амирий шаънига, ижодига ёмон гаплар айтди, мантиқсиз хулосалар билдирди. Шу-шу бу икки адиб ижодини ўрганишга ҳеч ким журъат этмади.

Фалакнинг гардишини қарангки, худди ўша йили афғон олими Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний Кобулда Бойқаро (тахаллуси Хусайний) меросининг Тошкент нашрига нисбатан тўлиқроқ нашрини амалга оширган. Бизнинг матбуотимизда эса бу ҳақда кенгроқ маълумот берилмаган.

Китоб Хусайн Бойқаронинг Беҳзод томонидан ишланган миниатюраси билан очилади. Сўнг нашриёт раҳбари Абдулҳақ Вола ҳамда тарихчилар уюшмаси раиси Абдулҳай Ҳабибийнинг шоир ва у ижод этган адабий муҳит ҳақидаги сўзбошилари берилган. Шоирга замондош ва ундан кейин яшаган машҳур кишиларнинг Хусайний шеърятига билдирган фикрлари ҳам китоб бошланишидан ўрин олган. Навоийнинг «Мажолис-ун нафос» асари саккизинчи мажлиси ва «Бобурнома»даги Бойқарога тегишли ўринлар тўлиғича келтирилган. Буларнинг барчаси шоир ижоди, маҳорати борасида муайян тасаввур уйғотади.

Шунингдек, яна бир муҳим қадрият — теурийларнинг Хуросонда шоҳлик қилган вакиллари шажараси ҳам келтирилган. Ана шундай мукамал кириш қисмидан сўнг назм мухлислари шоирнинг 202 ғазал, икки мухаммас, тўрт рубойи ва олти матлаъ, биттадан форсча ғазал ва рубойиси билан танишадилар. Нашр охирида қисқача луғат ҳамда манбалар кўрсаткичи берилган.

Демак, Кобул наشري ҳажми ва илмий жиҳатларига кўра Тошкент нашридан анча бойдир. Ойнома мухлисларини Хусайн Бойқаро шеърий оламига яқинлаштириш мақсадида унинг Кобул нашридаги ғазалларидан айрим намуналар келтиришни ўринли, деб билдик.

Афтондил ЭРКИНОВ,
филология фанлари номзоди

*Бошинг узра гулму санчибдурсен, эй раъно ниҳол,
Йўқса пайванд айладинг сарви хиромон устина.*

*Ҳажр ўти бедодидин, билгилки, оҳим дудидур,
Ҳар булутким соя солгай аҳли даврон устина.*

*Итлариға гар фидо бўлди сўнгакдек пайкарим,
Эй Ҳусайний, ҳайрат этма, сўз борур жон устина.*

* * *

*Оҳким, бўлдум яна ишқ ичра шайдо ўзгача,
Ақлу ҳушимдин жудо, халқ ичра расво ўзгача.*

*Ваҳм этар эрдим балои ҳажрдин юз войким,
Жонима турлук балолар бўлди пайдо ўзгача.*

*Ҳушу ақлим топдилар торожким, ишқу фироқ,
Солди кўнглум кишвари мулкига яғмо ўзгача.*

*Бўлса ҳолим ўзгача, айб этмангиз, эй дўстлар,
Ким тушубдур дилбарим бошиға савдо ўзгача.*

*Ер бўлса ўзгача, ваҳ иштиёри бордурур,
Бўлмағумдур мен вафо бобида қатъон ўзгача.*

*Бу чаман раъноларининг жилваси бир навъ эмас,
Ҳам гул айлар ўзгача, ҳам сарви раъно ўзгача.*

*Эй Ҳусайний, офият кўйида мискин топмоғунг,
Ўзни бу ошуфталиғдин қилмоғунг то ўзгача.*

* * *

*Гар келиб вайрона қабримни зиёрат қилғасен,
Раҳм этиб, эй қотилим, они иморат қилғасен.*

*Қатл аро таслим эрур, эй ҳажр, оллингда ажал,
Неча олиб жоним изҳори маҳорат қилғасен.*

*Чун кўнгулда қўймадинг орому сабру ақлу ҳуш,
Эмди, эй золим, бу кишварда не ғорат қилғасен.*

*Оҳим оллида совуқ салқинсен, эй дўзах ўти,
Ҳардам, ар юз қатла изҳори ҳарорат қилғасен.*

*Ул ой истиғносидан афлок эрур паст, эй кўнгул,
Ҳожат эрмастурки сен арзи ҳақорат қилғасен.*

*Неча эл қатлиға маъмур айлабон ул ғамзани,
Ёшурун, лекин менинг сори ишорат қилғасен.*

*Эй Ҳусайний, ишқидин кечгумки муҳликдур дединг,
Яхшироқ гар эмди тағйири иборат қилғасен.*

* * *

*Эй сенинг қошу кўзунг серфитнаи охир замон,
Лабларингдур хаста кўнглумга ҳаёти жовидон.*

*Эй қуёш юзлук санам, ҳолим кўруб раҳм айлаким,
Етти кўкга ҳар нафас ҳажрингда фарёду фиғон.*

*Эл аросинда неча сирримни пинҳон сақладим,
Бу сориғ юз ошкоро айлади рози ниҳон.*

Гар хаёлинг бўлса кўнглум уйида меҳмон даме,
Айлагай юз сори ҳардам кўзларим гуҳарфишон.

Дедим, эй жон, дардима васлинг била бир чора қил,
Клуб айтур, эй Хусайний, тутма мендин бу гўмон.

* * *

Зулф очиб мен телбани ошуфта аҳвол айладинг,
Чини абруй кўрсатиб кўнглумни беҳол айладинг.

Ўнкали келди кўнгул зулфунг учин, эй сарвоноз,
Сарфароз айлар маҳалда они поймол айладинг.

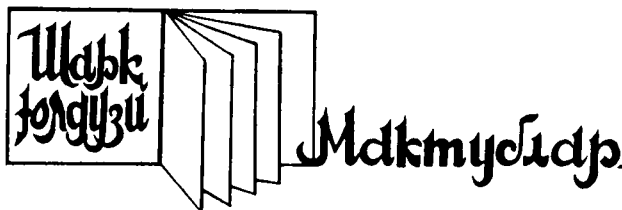
Жон қушин сайд айламакка лаълинг узра, эй қуёш,
Донаи меҳр эктинг, аммо отини хол айладинг.

Ҳар қачон дедим вафо қил, айладинг юз минг ҳиял,
Эмдиким, дедим жафо қил, они филҳол айладинг.

Қатл этай, деб келмадинг бошимга, эй сарви равон,
Ўзгалар қатлига бўлдунгму, не эҳмол айладинг.

Тиғи қатл урдунг кўнгулга, шукр эрур лекин манга,
Ким вафосизлар ғамидин форигулбол айладинг.

Гар Хусайний ҳажр аро дедим фиғон айлай, фиғон,
Шукрким, васлинг била ўлдум, тилим лол айладинг.

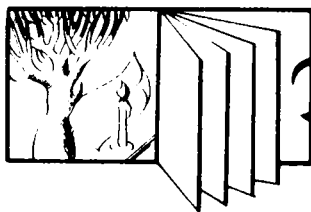
* * *

Тил ва адабиёт ўқитувчисиман. «Шарқ юлдузи» ни йигирма йилдан бери ўқиб келаяпман. Унинг мен учун қадрли жиҳати шундаки, ойномада босилган асар ва мақолалардан дарс жараёнида баҳоли қудрат фойдаланаман. Унинг барча сонларини авайлаб сақлаяпман.

Менимча, ойнома кейинги йилларда анча яхшиланди. Дард билан ёзилган асарлар кўпайди.

Бир таклифим бор. Асарни тақризга бераётганда, ёзувчининг исм-шарифини сир тутушининг иложи йўқмикин? Шунда, балки, номи улуг, унвонли баъзи ижодкорларнинг ўртамиёна асарларидин ойномани сақлаб қолиш имконияти туғилармиди?..

Жўра ҲАМРОЕВ, Олот ноҳияси,
«Шарқ юлдузи» жамоа хўжалиги

Ҳикмат, боқедлар, ҳужжатлар

ҚОНЛИ ВА ОҒИР-ҚАЙҒУЛИ КУНЛАР

«Бир минг сарт бир ўрис солдо-
тининг этигининг пошнасига ар-
зимайдир» (Фарғона губернатори
Ивановнинг сўзи)

1916 йил июль ойларида, рўза вақти, кунлар иссиқ, ҳар ерда иш, дала жонланган, пахталар чопиладир, бедалар ўриладир, қовунлар узиладир, бозорда қийматчилик бошланган, халқни очлиқ даҳшати кўрқутмоқда, деҳқонларнинг энг яхши отлари подшоҳ ҳукумати томонидан олинган. Ҳар ерда очлиқ аломатлари кўринадир.

Худди ана шу жойда халқнинг оғзида ғивир-шивир сўзлар:

— 19 ёшдан 40 ёшгача мусулмонларни аскарликка олар эмиш.

— Йўқ. Аскарликка эмас, мардикорга олар эмиш. Рўзномада шундай ёзилибдир.

Халқ орасида ҳаяжон, бутун фикр шу масала устида йўнатилган. Баъзи кишилар ўз ўғлининг оёғини синдириб аскарликка (мардикорликка) яроқсиз қилмоқчи, баъзилари агарда ҳукумат рўйхатга олмоқ учун келса, рўйхатчининг қорнига пичоқ солмоқчи.

Пичоқлар, тешалар, болталар, ханжарлар қайралган. Мачитларда, хонақоҳларда йиғи-сиғи, оналарнинг бағри қон, кўзлари ёшли.

Подшоҳ учун бошланган урушнинг охири кўринмайди. Қийматчилик, жабр-зулм, миллий қисинқилиқ, халқнинг бутун тилаги ҳар нечук бўлсада, подшоҳ ҳукуматининг оғдорилиши. Бунинг устига «подшоҳ ҳазратлари»нинг «фармон олий»лари: «Урушнинг орқасидоғи ҳар хил қора ишларини ўташ учун Туркистонда 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган барча эркак зоти сафарбарликка қақирилсин!»

Кўп ўтмасдан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган кишиларнинг рўйхати бошланди. Шунинг билан бирга халқнинг юрагига 30 йилдан бери подшоҳ истибдодига қарши ҳозирланган исён оловланди, ҳар ерда ташвиқот:

— Подшоҳ энг аввал отларимизни олиб пиёда қолдирди, бизни кучсизлантирди. Энди 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган бутун йигитларимизни олиб, бизни бутунлай битирмакчи. Мамлакатимизни ўрис унсури билан тўлдирмоқчи!

Буни зиёлилар сўзлайди.

Имомларнингда бир фикри бор:

— Мусулмонларнинг душмани бўлган подшоҳ бизнинг наслимизни қурутиб, ислом динини йўқотмоқчи.

Эртага рўйхат бошланади... деган хабарга халқ мана бу хилда жавоб берадир:

— Биз рўйхат қилдирғоли қўймаймиз. Подшоҳга болаларимизнинг тирноғини-да бермаймиз!

Биринчи жаҳон уруши даврида чор Россияси катта талафотлар кўради. Ҳукумат бу талафотни тугатиш учун ўзига қарам чет ўлкалар аҳолисини мажбуран сафарбар қилади. 1916 йил 25 июнда подшоҳ Николай II нинг «Империядаги бегона халқлар эркак аҳолисини ҳаракатдаги армия районларида ҳарбий иншоотлар ва шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш» фармонида Сибир, Урта Осиё ва Гуржистондан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 400 минг киши мардикорликка олиниши мўлжалланади. Сафарбар этилганларнинг 250 мингини туркистонликлар ташкил қилиши керак эди. Бу фармон неча ўн йиллардан буён истибдод зулмида кун кечираётган ўлкамиз аҳлининг қаҳр-ғазабини янада жўштириб юборди. Натижада, Туркистонда мардикорчиликка қарши бир қанча кўзғолонлар бўлиб ўтган. Минглаб кишиларнинг бегуноҳ қони тўкилган бу ғалаёнлар ҳақида эса биз хира тасаввурга эгамиз. Лутфулла Олимийнинг қўйида чоп этилаётган мақоласи бу масалани биров ойдинлаштиради, деган умиддамиз. Уни УзФА Шарқшунослик институтининг илмий ходими Тешабой Зиёев нашрга тайёрлаган.

Тонг отди; бу кунги иссиғлиқ бошқа кундагиларга қарағонда иссироқ. Шамол ҳам йўқ. Қушлар ҳам сайрамайдилар. Бу дунё аллақандай даҳшатлар кутади.

Ана пристаф, мингбошилар, палисалар маҳаллага халқни рўйхат қилиш учун чиқдилар, лекин маҳаллаларда, уйларда ёш болалар, қари хотинларгина қолғон; ёш кишилар ҳаммаси ҳукуматга қарши кураш учун бир жойга тўплонғон. Ҳаммининг ёнида пичоқ, болта, ханжар ва бошқа ўқсиз қуроллар.

Йиғилғон халқ орасида сўфийлар, зокирлар ҳам бор, улар зикрисамоё билан халқнинг диний ҳаяжонини ортирадилар.

Мана ҳозир халққа қарши солдатлар, милтиқлар, пулимутлар келади. Лекин халқ қўрқиш даражасидан ўтган.

Ҳоким томонидан буйруқ:

— Тарқалинглар!

Халқ жавоб беради:

— Сен солдатларинг ва пулимутларинг билан кет, сўнгра биз тарқаламиз.

Кўп-да ўтмади. Эллик мингдан ортиқ халққа қарши пулимутлар ва милтиқлардан отиш бошланди. Халқ бошда ўлганига қарамасдан пулимутни қўлга киритишга уриниб кўрса-да, ундан ёмғир сингари ёғилиб турғон ўқлар халқни яқинига келтирмади. Пичоқлар милтиқ билан пулимутга қарши кураша олмади. Халқ енгилди. Халқ қочди. Солдатлар, палисалар уларни орқасидан қувлаб бориб кўрган жойда отти, чопди, майдонда, кўчаларда йиғитлар, чоллар, ўспиринлар қонларга бўялиб ётади. Икки қат хотунларнинг қоринлари устида подшоҳ солдатларининг найзаси санчилиб туради. Йиқилғон гўдакларнинг қизил лаблари кўкарган, ёш қизларнинг кесилган бошларидаги қора сочлари юзларига ўралиб, уларнинг бетларини қонхўрларнинг кўзларидан сақлайдилар. Ярадорларнинг инграган товушлари яқинда оқиб шовуллаб турғон сувга кўшилиб оқадир. Шаҳар қон ичида. Халқ қилар ишини билмайди. Майдонга чиқмоқ учун қўлида қурол йўқ.

Л. Олимий, Фарғона

«Ер юзи», 1926 йил, 11-сонидан олинди.

Муқовада. 1916 йил мардикор олиш воқеаси Туркистон ерлик халқини қанчалиқ ғазабга келтирган бўлса, ерлик халққа қарши подшоҳ ҳукумати ҳам шунчалик захрини тўккан эди. Осишлар, кишанга солишлар, қамашлар қолғони йўқ. Зулмининг энг қўполлари ишлатилмай қолмади. Ҳаммаси бўлди. Сувратда: Тошкент туманидаги кентлардан бири ҳукуматга қарши исён кўтарганларнинг осиб ўлдирилгани тасвир этилади.

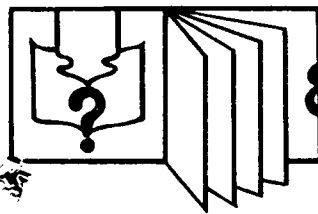
Капустийенский фото-архиви

Қауқабасқар қолдоғандар

Мақола юқорисида. 1916 йил мардикор олиш воқеасида ҳукуматга қарши энг қоттиғ отилиб чиққан жой — Жиззах тумани эди. Энг кўп жабр кўрган ҳам Жиззах бўлди. Сувратда: подшоҳ ҳукуматиға қарши исён кўтарганлар кишанларға солинган ҳолда қийноқ ва азоб амрини кутиб турадирлар.

Капустиёнский фото-архиви

Ёчимини Кутдётдан мушқиллар

Оллоберган Худойберганов

ЯЙЛОВНИНГ ЭГАСИ КИМ?

(Ён дафтардан)

Апрель ойининг охирлари эди. Яйловлар кўм-кўк, йўл юрсанг одамнинг баҳри-дили очиладиган пайт. Эрталаб қуёш терак бўйи кўтарилганда Тўрткўл туманидаги «Ёнбошқалъа» қоракўлчилик давлат хўжалиги отарлари томон йўл олдик. Машинада шофёр билан тўрт кишимиз. Туман ижроия кўмитаси раиси Давлет Омоннапесов олдинги, биз хўжалик директори Аширқули Меров билан орқадаги ўриндиқда ўтирибмиз. Ҳамроҳлар деярли тенгдошмиз. Шунинг учун бўлса керак, Давлет Омоннапесович суҳбатни мен билан ҳазиллашишдан бошлади.

— Журналист дўстимизнинг Қизилқумга биринчи чиқиши бўлса керак, бугун ундан каттароқ йўл ҳақи оламиз.

— Биринчиси эмас, — деди Аширқули мени ҳимоялаб, — қумга бирнеча марта борган. Утган йили ҳамкасби Жумагелди Аширов билан Оқдигирдаги фермамиз марказида бўлишиб, туркум мақолалар ёзишган. Шундан кейин у ерда чўпонлар турмушини яхшилаш бўйича анчагина ишлар қилинди.

— Ундай бўлса узор, сўзимни қайтиб оламан, — деди Давлет оға. — Лекин бу сафарги йўлимиз узоқ ва оғир. Асфальт билан юз километрдан ортиқ, кейин биринчи ферма марказигача эллик километр, отарлар оралаб эса юз километр чамаси йўл босамиз.

— Демак, бугун чўпонлар уйда қўноқ бўлар эканмизда?

— Худди шундай, — деди Аширқули, — қора уйда меҳмон бўлиб, қимиз, қимрон ичамиз.

Текис асфальт йўлдан кун чиқиш томон юриб, кўп ўтмай Димитров номли жамоа хўжалиги чегарасига етиб келдик. Бухородан Қозоғистонгача кенг дастурхон янглиғ ёйилган Қизилқумнинг бир учи худди шу ердан бошланади.

Машина йўлнинг ўйдим-чуқур жойларини четлаб ўтиб, яна шашт билан олға интилди. Ҳар ким ўз хаёли билан бўлиб, бироз вақт жим бордик. Сўнгра суҳбат мавзуси яйлов, чорвадорларнинг бу йилги аҳволи ва кайфиятига кўчди.

— Бу йил яйловларимизга қор анча барвақт — ноябрь ойининг охирида тушиб, қумда узоқ вақт ётди, — деди Аширқули. — Утган йили ўт ҳам кам бўлди. Лекин оғир пайтларда чўпонларимиз ёлғиз қолишмади. Қўшимча ем-хашак, техника, ишчи кучлари берилди. Ёшлардан ташкил топган зарбдор отрядлар тузиб, чўпонлар ҳузурига юбордик. Шу боис чорвамиз қишловдан эсон-омон, ортиқча чиқимсиз чиқди. Қўзилатиш ҳам муваффақиятли яқунланапти.

105-километрда чапга бурилиб, арава изидеккина қум йўлга тушдик. Машинамиз баланд-паст тепаликлардан бешиктебратардек чайқалиб юра бошлади.

— Бундан ўттиз йил олдин, — деди Давлет оға, — Қизилқумнинг шу еридан кун чиқиш томони Бухоро вилоятига берилган. Бундан ташқари хоразмликлар ҳам бирнеча минг гектар еримизни олишган. Эндиликда ўзимизга яйлов етишмаяпти. Қоида бўйича ҳар бир қўйга беш гектар яйлов бўлиши керак. Бизда эса ҳозир ҳар бир қўйга аталган майдон нормадагининг ярмига ҳам етмайди. Яна шахсий хўжалик отарлари ҳам бор. Уларни боқиш учун алоҳида яйлов йўқ.

— Қўшни вилоятларга вақтинча берилган яйловларни қайтариб олишининг иложи йўқми?

— Бу масала бўйича юқори ташкилотларга кўп марта мурожаат қилдик. Лекин ҳамон ижобий ҳал этилмапти.

* * *

«ГАЗ-69» маркали машина худди яйлов учун яратилганга ўхшайди. Бу машинанинг сакраб-сакраб қум барханларидан ошиб ўтиши кишига завқ бағишлайди. Кун чиқар томонга яна бир соатча юргач, қаршимизда кичик бир яланглик пайдо бўлди. Тевараги саксовул билан ўралган қўра бўм-бўш, бу қўй-қўзилар яйловда боқилаётганлигининг белгиси. Қўра яқинида оғзи тахта билан ёпилган қудуқ. Қудуқ ёнида сув тортиб чиқаришда фойдаланиладиган қовға дами чиққан пуфакдек

ер бағирлаб ётибди. Унинг чап томонида жониворлар сув ичадиган узун нов. Бир болакай темир цистернадан пақирини сувга тўлдираяпти.

Бу ер хўжаликнинг илғор чўпони Йўлдош Бердиевнинг отари экан. Уғиллар Оразқилич, Нуржон Бердиевлар ҳам оталари изидан бориб, чўпонлик касбини эгаллашибди.

— Дулдулсой—Зарафшон сув қувири ишга тушгач хўжалигимиздаги 53 отарни тоза сув билан таъминлаш имкониятига эга бўлдик, — деди Аширқули. — Бу қудуқ ва цистернага ҳам тоза сувни ўша қувурдан ташиб келтирамиз.

— Бошқа отарларни ҳам тоза сув билан таъминлашнинг иложи йўқми?

— Бор, албатта. Дулдулсойдан Оқдигиргача бўлган 80 километрлик масофага қувур ётқизиш лойиҳа хужжатлари тайёрланган. Келгуси йили халқ хўжалиги режасига киритилади. Бу сув йўли ишга тушгач, отарларимизнинг 90 фоизи тоза сув ичади.

Шу пайт ён-атрофи кигиз ва шолчалар билан ўралган қора уйдан соч-соқоли мошгурунч, ўрта бўйли, юзи офтобда қорайган киши чиқиб келди.

— Атоқли чўпонимиз Йўлдош оға шу киши бўладилар, — таништирди бизни Аширқули. — Қирқ йилдан бери сурув изидан юрибди. Бу кишига ҳар бир яйлов, ўтлоқ беш қўлдаи таниш. Биз кекса чўпон билан қўл бериб саломлашдик.

— Раҳмат, раҳмат, ўғилларим, узоқ яшанглар, — деди у суюниб. — Бизни йўқлаб келганларингиз учун чексиз миннатдормиз.

Чўпондан бизни катта сурув ўтлаб юрган жойга бошлаб боришни илтимос қилдик. У рози бўлди. Машинада озгина юргач, семиз қўйлар, турли рангдаги дуркун қўзилар ўтга оғиз уриб маърашиб, онаси кетидан чопқиллаб юрганини кўрдик. Сурув кетида мотоцикл минган йигит кўринди. У рулни моҳир спортчилардай енгил бошқариб, паст-баланд қумликлардан бемалол ошиб ўтаяпти. Йигит қўй-қўзиларнинг ўтлашини бироз кузатиб турди-да, сўнг сурув айланишда давом этди.

— Қўй-қўзилар мотоцикл товушидан ҳуркишмайдами? — сўрайман ҳамроҳимдан.

— Йўқ, — дейди Аширқули, — жониворлар мотор товушига ўрганиб қолишган. Кекса чўпонларимиз молни от, ёшларимиз эса мотоцикл миниб боқшади.

Қизиқ, ўйладим ўзимча, бундан юз йил аввал чўпонлар шундай манзарани, ҳатто тушларида ҳам кўришмаган бўлишса керак. Улар учун яқин-яқин вақтларгача ҳам от ва эшак асосий транспорт воситаси бўлган. Бугун эса чўпон ҳаётидан ҳам техника мустаҳкам ўрин оляпти. Илгари бахши чўпоннинг ҳам ҳофизини, ҳам бастакорини, ҳам театри саналган. Бугун эса хўжалик марказидаги уйларда ойнаи жаҳонни, яйловлардаги қора уйларда транзисторларни кўриш мумкин. Катта шаҳар фуқароси эшитган олам янгилигидан ўша заҳоти чўпон ҳам хабардор бўлади. Илгари у отда, туяда бир суткада борган жойга бугун енгил машинада бир соатда етади. Аммо барибир чўпонларнинг фарзандлари ота касбини давом эттиришни кўпда хоҳлашмаяпти. Ешлар шаҳарга ва вилоят марказларига интилишаяпти. Бунинг сабаби нимада? Чўпон даромадининг мазаси йўқми? Ундай эмас. Ҳозир «Ёншоқалъа» қорақўлчилик давлат хўжалиги шофёрларининг ойлик маошлари 150-160 сўмни, чўпонларники 450-500 сўмни ташкил этаяпти. Асосий сабаб яйловда яшаш учун дуруст маданий-маиший шароитларнинг йўқлигида. Ёзнинг жазирасида ҳам, қишнинг аёзли кунларида ҳам сурув ортида юриши керак бўлган чўпон меҳнатининг оғирлигида. Тўғри, ҳозирги чўпон ҳаётини бундан қирқ-эллик йил олдингиси билан таққослаб бўлмайди. Аммо вақт ўтган сари инсоннинг талаб ва эҳтиёжлари ҳам ўсиб бораёпти.

Бепоев Қизилқум яйловлари! Бу ерларда меҳнат қилиб бойлик яратаётганларнинг меҳнати нақадар сермашаққат эканлигини тўла тасаввур этиш учун улар билан бирга сурувлар ортиндан кўп йўл босиш керак. Бу ерларда қор аксарият эрта тушади, қишда қаттиқ шамол ва қор бўронлари бўлиб туради. Саратонда эса ҳавонинг ҳарорати 47 градусгача етади. Бундай шароитда ишлаш чўпондан бардошли ва жасоратли бўлишни тақозо этади.

— Чўпон-чўлиқларимиз қишу баҳорнинг барча қийинчиликларини мардонавор енгиб ўтишаяпти, — деди бизга Қўшайда бўлганимизда ферма мудирини Сетдор Мирзаев. — Утган йили ферма бўйича 1352 та сифатли қоракўл тайёрлаб, давлат режасини ортиги билан уддалади. Ҳар йили қўйга қўй, отарга отар қўшиб бераёلمиз. Шу кунларда фермада 7240 бош қўй бўлиб, бунинг 2900 бошини совлиқлар ташкил этади. Ҳар йили совлиқлардан бошга бош қўзи олинаёпти.

Сетдор бизни ферма марказидаги беш хонали уйига олиб келди. Пишган гишдан қурилган бу бинонинг сирти ва ичи оқланиб, хоналарига нақшин гуллар солинганди. Бутун уй буғ батареялари билан иситилар экан.

— Қани энди ҳар бир чўпон шундай уйга эга бўлса, — дедим ҳавасим келиб, — шаҳардагилар ҳам чўпон бўлишни орзу қилиб қолишармиди?

Даврадагилар кулишди.

— Қўшайда шундай уйлардан ҳозиргача олтига қурдик, — деб изоҳ берди директор. — Ҳар бири ўртача 20 минг сўмга тушаяпти.

— Чўпонлар қиммат дейишмаяптими?

— Йўқ, чўпонларимизга маъқул. Бундан буён шундай уйлардан ҳар йили тўрт-бештадан қурмоқчимиз. Фермамиз марказига электр, газ келтириш, йўллари асфальтлаш ниятимиз бор.

— Бироқ бу ишларни амалга ошириш учун анча маблағ керак бўлар?

— Тўғри, маблағимиз кўп эмас. Ҳаммасини бирдан қилишга кучимиз етмайди. Бир томонини давлат кўтарса яхши бўларди.

— Қўшайликлар ҳам Дулдулсой — Зарафшон қувиридан сув ичишадими?

— Ҳа, чўпонларимизнинг уч-тўрт сотихли томорқалари ҳам бор. Ундаги экинларни ҳам қувурдан келаётган сув билан сугоришаяпти.

Марказдан қайтаётиб директорнинг айтганлари муболаға эмаслигига ишонч ҳосил қилдик. Чўпонларнинг ҳовилидаги барра пиезлар яшнаб, атиргуллар очилиб турганлигини кўрдик. Бу биз Қизилқумда кўрган энг муҳим янгилик десам муболаға бўлмас. Саҳродаги гул! Бир қарашда одамнинг ишонгиси келмайди. Бу яйлов кишилари ҳаётида ўзгаришлар бўлаётганлигининг яхши мисоли. Аммо ҳали қилинадиган ишлар кўп. Боя айтганимиздек, кўпгина ферма марказларини тоза сув, электр қуввати, газ билан таъминлаш масаласи ҳал этилганича йўқ. Алоқа хизматини ҳам яхши деб

бўлмайди. Мактабларнинг олислиги кўпгина чўпон болаларининг чаласавод бўлиб қолишига сабаб бўлаяпти. Бундай аҳвол фақат «Ёнбошқалъа»га эмас, балки Томди, Бўзатов, Эллиққалъадаги қора-кўлчилик хўжаликлари учун ҳам хос манзарадир.

* * *

Кўш қора уйли, яна иккита бостирмаси бўлган отарга келганимизда қош қорайиб қолган эди. Чичик яланлиқда қўй-кўзилар кўраси жойлашган. Бу отар Удениёз Султонниёзовга қарашли. Бизни Удениёз оғанинг рафиқаси Сапарбиди она ўғил-қизлари даврасида кутиб олди. У туркман аёлларига хос узун, гулдор кўйлак кийган, бошига беллигача тушган гулдор дурра ташлаган. Аёл бизни ичкараси сўзана ва чойшаблар билан ўралган, туркман гиламлари ва полослар устига шоҳи кўрпачалар тўшалган бежирим уйга бошлади. Бу оиланинг гўзалликка ва санъатга ишқи-бозлигини бир қарашда билиш мумкин. Уй деворига ҳар хил безаклар, суратлар, теваарига маҳорат билан кашта тикилган дастрўмолчалар билан бирга дўмбира ва дутор ҳам осийлиқ турибди. Уй тўридаги телевизордан эса туркманча кўшиқ янграяпти. Биз шу кеча мана шу оиланинг меҳмони бўлдик.

Удениёз оға қўй-кўзиларни кечаси салқинда боқиш учун ҳайдаб кетган экан. Шу боисдан у билан эрталаб учрашиб, суҳбатлашдик. Эши эллиқларга борган, ўрта бўйли, елкадор бу кишининг ота-боболари ҳам чўпонлик қилишган. Унинг олти нафар ўғил-қизи бор. Тўнғичлари Сапарсалтан билан Гулнора турмуш қуриб ўз бахтларини топиб кетишган. Байрамдурди давлат хўжалигининг марказий посёлкасидаги ўрта мактабнинг 10 синфида, Ашир 7 синфда ўқийди. Гўзалбахт билан Омондурди ота-онаси бағрида.

Удениёз оға ҳар йили юз бош совлиқдан юзтадан ошириб кўзи олаяпти. Утган йили 23 бош, бу йил 26 бош кўйи эгиз туғди. Биз тажрибали чўпондан ютуқлари сири ҳақида қисқача гапириб беришни илтимос қилдик.

— Чўпон ҳам дехқон каби меҳнатсевар бўлсагина яхши натижаларга эришиши мумкин, — деди у. — Қишда қўйлар музлоқда қолса, чўпон қора уйда саксовулнинг чўғига белини тоблаб ётса оқибати яхши бўлмайди. Ҳеч вақт отарни нам жойда ётқизмаслик, ўрнини обдон тозалаб, қумлаш керак. Қўйни, айниқса бўғоз кўйни сувсиз ва оч қолдирмаслик керак. Менга отам ана шундай насиҳат қилган. Молни фақат кундузи эмас, балки кечаси ҳам икки-уч соат ўтлатиб, оёғини ёзиш лозим. Соғлом ва семиз совлиқдан соғлом ва эгиз кўзи олинади.

Удениёз оғанинг сўзларини эшитиб, хаёлимдан сурув изида юришнинг сурув изидан юришдан фарқи бўлганидек, чўпоннинг чўпондан фарқи бўлар экан-да, деган фикр ўтди.

* * *

Хўжалик директори Аширкули Меретов ўрта бўйли, бўғдойранг, қалин қошлари ингичка юзига ярашган, эллиқ ёшлардаги киши. Бу одамни илғари яхши билмас эканман. У болалардай содда, хушчақчақ, ишга берилган киши экан. Аширкули Самарқанд қишлоқ хўжалиги институтини битирган. Узоқ йиллар турли хўжалиқларда ветеринария врачлари билан бош ветеринария врачлари вазифаларида ишлаган. Назарий билимларини амалда муस्ताҳкамлаб, бой тажриба тўплаган. 1987 йилда турғунлик йиллари чўкиб қолган «Ёнбошқалъа» давлат хўжалигига директор этиб тайинланган Аширкули ўзининг билим ва тажрибасини чорва молларини соғломлаштириш ва маҳсулдорлигини оширишга қаратиб, қисқа вақтда яхши натижаларга эришди.

Аширкули хўжаликни қабул қилиб олганда 25500 кўй бор бўлиб, шундан 14 мингини совлиқлар ташкил этарди. Утган йил ҳисоби бўйича қўйлар сони деярлик 40 мингга, совлиқлар сони 20 мингга етган эди. Яқинда бу ерда жумҳурият ҳукуматининг яққа хўжалиқларни ривожлантириш ўғрисидаги қароридан келиб чиқиб, уч минг бош кўй аҳолига тарқатилди. Яна уч минг бош кўй давлатга гўшт учун топширилди. Хўжаликнинг кейинги тўрт йил мобайнида давлатга гўшт учун топширган қўйлари 18 мингга етди.

Биз Аширкулидан бу йилги кўзилатиш қандай бораётганлигини сўрадик.

— Кўзилатишни яхши яқунлаяпмиз, — деди у. — Совлиқларнинг ҳар юз бошидан юз бошдан кўзи олаяпмиз.

— Ҳозир СЖК қўллаяпсизларми?

— Мутлақо. Турғунлик йилларида сон кетидан қувиш натижасида бу нобоп усул қўлланилган эди. Оқибати «бир мири фойдаю, уч мири зиён» бўлиб чиқди. Қоракўлларимиз ҳам майдалашиб, ҳам жилоси ёмонлашиб, жаҳон бозоридаги харидорғирлиги пасайиб кетди. Сунъий урчитишга чек қўйганимиздан бери яна танаси бўлиқ, қоракўли рангдор кўзилар олаяпмиз. 1991 йилдан қоракўлнинг давлат баҳоси 143 фонзга, жуннинг давлат баҳоси эса 113 фонзга ошди. Илғари битта қоракўл 31 сўм 60 тийин, бир килограмм жун 9 сўм 60 тийин турган бўлса, эндиликда қоракўлга 80 сўмгача, жуннинг килограммига 19 сўмгача ҳақ тўланади. Лекин буни ҳам етарли деб бўлмайди.

Аввал қўй гўшти ҳақида гапирайлик. Давлат шу пайтгача гўштининг ҳар килограммини 1 сўм 84 тийиндан сотиб олди. Бозорда эса ҳозир гўштининг нархи 11-12 сўм. Битта қоракўл манто тикиш учун йигирма бештадан йигирма еттитагача қоракўл кетади (1991 йилгача бўлган умумий баҳоси 2000 сўм). Бичиш-тикиш учун 100-150 сўм сарфланади. Шунда битта манто 2150 сўмга тушади. Давлат эса бу мантони 4 минг сўмга сотади.

Жунни эса давлат килограммини 9 сўм 60 тийиндан олиб, қайта ишлаб йигирмач, 30-35 сўмдан сотади.

Илғари қоракўлчилик хўжаликларига ҳар бир қоракўл кўй ҳисобидан давлатга йилига 5-6 килограмм гўшт топшириш топшириғи бор эди. 70-йилларнинг охирида жумҳуриятда гўшт танқислиги кучайгач, бу норма 10-12 килограммга чиқариб қўйилди. Бу эса кўзи бераётган қоракўл кўйларнинг муддатидан бири-икки йил аввал сўйилиб кетишига олиб келаяпти. Эндиликда ҳамма нарсага жаҳон бозоридаги нархга қараб тош қўйиладиган даврга қадам кўяётганимизда биз ҳар бир кўйдан ортиқча олинадиган гўшт қимматлими ёки қоракўлимиз қимматлими, бу ҳақда яхши-лаб ўйлаб кўришимиз керак.

Аширкули қизик бир гапни айтиб қолди. Ҳозир халқаро миқёсда бўлаётган аукционларда Жанубий Африка Жумҳурияти ва Туркиянинг қорақўллари энг юқори баҳода сотилаётган экан. Буни қарангиз, Жанубий Африка Жумҳурияти бу соҳада асли Ўзбекистоннинг шогирди экан. Айтишларича, инқилобгача бу мамлакат мутахассислари Бухоро амирлигига келиб, наслдор қорақўл қўйларимиздан сотиб олишган, тажрибали чўпонларимиз билан маслаҳатлашишган экан. Дарҳақиқат, инқилобгача Ўзбекистон пахтаси билангина эмас, қорақўли билан ҳам машҳур бўлган. Бухоро қорақўлидан манто кийиш Франция ва Англиядаги гўзал хонимларнинг орзусига айланган. Жумҳуриятимизда қорақўл савдоси билан шуғулланидиган миллионер бойлар бўлган.

— Нима учун инқилобдан сўнг жумҳуриятимизнинг бу соҳадаги шуҳрати сўнди? — деб сўрайман Аширкулидан.

— Бу ҳақда талай фикр-мулоҳазалар айтилмоқда. Аммо менимча асосий сабаблари иккита, — деди у. — Биринчиси миқдор кетидан қувиш натижасида пайдо бўлган айрим сохта кашфиётларнинг яхши ўйламай-нетмай ишлаб чиқаришга жорий этилганлигидир. Иккинчиси пахта яққаоқимлигига зўр бериш оқибатида қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари қатори қорақўлчилик ҳам иккинчи даражали иш бўлиб қолганлигидир.

Ҳа, Аширкули ҳақ. Пахта фақат одамлар ризқ-насибасини эмас, балки жаҳонга машҳур сур қорақўллари берадиган қўй-қўзилар ўтлайдиган яйловларни ҳам ямлаб ютди. 50-йилларнинг охирида «Чўлни бўстонга айлантирамиз», деган калтабинларча широр билан Ўзбекистоннинг чўл ва саҳроларига ҳужум бошланди. Мирзачўл, Жиззах ва Қарши даштларидаги, Бухоро вилоятидаги минг-минг гектарлаб серўт яйловлар плуг билан ағдарилиб, ўрнига пахта экилди. Йиллар ўтаверди. Аммо, бу ишнинг чегараси борми, икки дарё суви билан бутун Ўрта Осиё чўл ва саҳроларини сўғориб бўлмайди-ку, дейдиган азамат топилмади.

Мана бунинг оқибати. Қўшайда яйлов ўртасини улкан яланглик эгаллаб олганлигини кўрдик. Тўрт юз-беш юз гектарча текис майдоннинг усти узокдан қиров қўнгандай оқариб кўринади. Яқинига борсангиз, унинг туз эканлиги аён бўлади. Бу Орол қуриётганлигининг «шарофати». Чўпонларнинг айтишича, тақирлик тобора кенгайиб бораёпти. Қандай дахшат! Қандай фожиа! Бу жой Бухоро вилоятининг чегараси, ундан нариги Оролга тўрт юз километр. Шундай вазиятда Оролдан кўтарилаётган тузнинг эртага Самарқанд ва Тошкентга учиб бормаслигига ким қафолат бера олади?..

Бўм-бўш чўл... Биз қаламқашлар чўл ҳақида ёзганимизда шундай иборани кўп ишлатамиз. Аслида, шу таъриф тўғрими? Йўқ. Ўзбекистон чўлларининг ости ҳам, усти ҳам ҳазина, у минг йиллардан бери одамлар учун ризқ-насиба, бойлик манбаи бўлиб келган, бундан буён ҳам шундай бўлиб қолиши керак. Чўлнинг ўз ҳайвонот ва наботот олами бор, биз уларни қандай бўлса шундайлигича келажак авлодларга етказишимиз лозим.

Қизилқумда ҳозир фақат Қорақалпоғистон мухтор жумҳуриятига қарашли қорақўл қўйларнинг ўзидан 300 мингтадан зиёди боқилмоқда. Ҳар бир хўжалик қишда керак бўладиган асосий озукани чўлдан ёзи тўплайди. Хўжаликларнинг ишчилари ёз ва куз ойларида қўйлар суюб истеъмол қиладиган ёвшан, мойқора, шўрак, боялич каби ўтларни ўроқ ва кетмон ёрдамида йиғишади. Бунда ёввойи ўтларнинг бир қисми илдизи билан сўғурилиб, қайта кўкармайдиган ҳолатга келади. Қорақўлчилик хўжаликларига пичан ва озуқа етиштириш учун 400-500 гектардан сўғориладиган майдон ажратиш масаласи эса кўп вақтдан бери ҳал этилмапти.

Икки кун мобайнида Қизилқум оралаб минг қақиримга яқин йўл босдик. Йўл-йўлакай кенг яйловда катта юк машиналарининг изларини, кавлаб ташланган тупроқ уюмларини кўрдик.

— Бу геологларнинг иши, — деб изоҳ берди Аширкули оға. — Уларнинг нефть, газ, тилла қидириб, Қизилқумда бормаган ва кавламаган жойлари қолмаяпти. Биз бу хусусда юқорига кўп шикоят ёздик. Лекин нафи бўлмади. Ўзбекистон ҳудудида уларга ҳеч кимнинг сўзи ўтмас экан, фақат марказга итоат қилишаркан.

Қизик, яйлов Ўзбекистонниқо, ихтиёри бошқа ёқда бўлса... Мен бундай шикоятларни Томди, Қонимех, Учқудуқ ва Қизилқандаги чўпонлар ҳузурида бўлганимда ҳам эшитганман. Жумҳурият қорақўл ишлаб чиқариш бирлашмаси бошлигининг ўринбосари Савронбек Мавлонов ҳам менга бир марта шу ҳақда гапирган эди.

— Ўзбекистонда қорақўл қўйлар боқилмаган 17,5 миллион гектар яйлов бор, — деган эди у киши. — Аммо бу яйловларнинг 6 миллион гектарга яқинини геологлар ишдан чиқариб бўлишди.

Айтишларича, стратегик хом ашёлар бор жойларда геологлар уни сўриб олиш учун ер остига суюлтирилган олтингугурт юборишар экан. Бундай «ишловдан» чиқарилган яйловларда озуқа ўт туғул, қақир тиканак ҳам ўмас экан.

Илгари Қорақалпоғистон мухтор жумҳурияти ихтиёридаги яйловларга сув чиқариш, қудуқлар қазиб, ёввойи ўтларнинг уруғини экиб кўпайтириб, қўтанлар қуриш билан шуғулланидиган махсус яйлов мелиорацияси ва қурилиши трести бўлгучи эди. Янги «Аралводстрой» бошқармаси ташкил этилгач, мазкур трест шу бошқарма ихтиёрига берилди. «Аралводстрой» бошқармаси олдига эса яйловларда сув ва ўтларни кўпайтириб, чўпонларга қўлайлик яратиш эмас, балки қуриётган Оролга сув келтириш вазифаси қўйилган. Шундай қилиб, яйловлар эгасиз қолди. Лекин қизиги шундаки, яқинда қорақўлчилик хўжаликлари ҳеч кимнинг бир пақри сарфланмаётган бу яйловларнинг ҳар гектари ҳисобидан давлатга солиқ тўлайдиган бўлдилар.

* * *

«Ёнбошқальа»да қорақўлчиликдан ташқари йилқичилик ва туячилик ҳам мавжуд. Аммо улар қоқоқ, муттасил зарар кўраётган тармоқлар саналади. Бу тармоқларни тиклаш, қоқоқликдан чиқариш биринчи навбатдаги вазифадир. Йилқичилик ва туячилик қоқоқлигининг ўз сабаблари бор, албатта. 1987 йилда тумандаги «Рассвет» давлат хўжалиги қоқоқ, зарар кўрадиган хўжалик бўлганлиги учун қисқартирилиб, улардаги от ва туялар «Ёнбошқальа»га берилди. Йилқи 1600 тага, туялар 570 тага етди. Шундан бери бир тармоқлар иқтисодий зарар келтирадиган бўлиб қолди. Бунинг сабаби шундаки, отлар қабул қилиб олинганида ҳар бирининг баҳоси 1200 сўмдан эди, натижада бир центнер от гўшти 355 сўмга тушиб, «эшагидан тўшови» қиммат бўлиб кетди. Давлат

эса хўжаликдан от гўштининг ҳар бир центнерини 265 сўм 97 тийиндан сотиб олапти. Туячилик зарарли эмас, бироқ кам даромадли тармоқ. Утган йили ундан атиги 7300 сўм соф фойда олинди.

Директорнинг фикрича, бу тармоқларни сердаромад қилиш учун отлардан қулун ва қимиз олишни йўлга қўйиш керак. Туядан эса шифобахш чубот олса бўлади. Тўғри, йилқи ва туялардан қимиз ва чубот олиш учун аввало уларни жамлаб боқишни йўлга қўйиш керак. Кейин бу маҳсулотларни аҳолига сифатли қилиб етказиб бериш ҳақида ўйлаш лозим. Бу масалани қўшни Эллиқ-ҳалъа туманида қурилаётган қимиз ва чуботни қайта ишлайдиган цех ишга тушсагина ҳал этиш мумкин. Аммо бу цех қурилиши анча вақтдан бери «туя гўшти деб» ётибди.

Қимиз ва чуботни буюқ табиб Ибн Сино минг дардга даво, деб бежиз айтмаган. Қимиз нафас йўллариининг малҳами, асабини мустаҳкамлаб, қон айланишининг тартибга солади, чубот эса ошқозон ва ичак йўллариини тозалаб, даволайди. Қўй сути ҳам саломатлик учун фойдали ичимлик саналади. Шунинг учун ҳам бу шифобахш ичимликларни ҳеч бўлмаганда жумҳуриятдаги муҳтож беморларга етказиб бериш йўлга қўйилса айни муддао бўларди. Тўғри, тез аинийдиган бу маҳсулотларни жумҳуриятимизнинг барча туманларига етказиб бериш қийиндир. Лекин йилқичилик ва туячилик ривожланган хўжаликларга яқин, табиати хушҳаво жойларда беморларни қимиз ва чубот билан даволайдиган санаторийлар очса бўлади. Бундай санаторийлар иттифоқимизнинг бошқа жойларида кўпдан бери мавжуд. Масалан, Бошқирдистон ва Татаристондаги шу хилдаги санаторийлар бутун Иттифоққа машҳурдир.

Бизда шундай санаторийларни Бахмал ва Форишда ташкил этиш мумкин. Бу туманларда чорвачилик яхши ривожланган. Айниқса тоғли Бахмал жуда ажойиб жой. Бу ер ҳавосининг салқин ва тозалиги, табиати бой ва гўзаллиги билан Кавказни эслатади. Аммо Бахмалнинг Кавказдан афзал томони бор: Кавказда ҳавонинг намлик даражаси юқори, Бахмалда эса меёрида.

Форишда шифобахш лой бор. Уни Ташкентдаги Семашко номидаги физиотерапия шифохонасига ва «Чинобо» санаторийсига махсус машинада табиб келтиришади. Шунинг ўрнига Форишнинг ўзида санаторий ташкил этиб, беморларни шифобахш лойга қўшимча тарзда қимиз ва чубот билан даволаш йўлга қўйилса маъқул бўлмасмикан?

* * *

Ҳозир иттифоқимиздаги ҳар бир жумҳуриятнинг иқтисодий мустақиллиги масаласи ўртага қўйилапти. Бугун бўлмаса, эртага ҳар бир жумҳурият ўз «кўрпасига қараб» оёқ узатадиган бўлади. Бозор қонунлари эса шафқатсиз, у ҳар биримизни ўйлашга, тўқ, фаровон ҳаётга эришиш учун тинмай меҳнат қилишга ундайди.

Кейинги даврда бизда пахтани ёмонлаш одат тусига кирганди. Эндиликда дўппини ерга қўйиб ўйласак, бозорга олиб борадиган асосий маҳсулотимиз пахта экан. Аслида ҳам шу пайтгача бошимизга тушган ҳамма балолар пахтадан эмас, қишлоқ хўжалигини юритишда илмий асосга таянмаганимизда, сохта шон-шухрат кетидан қувганимиздадир. Аммо ҳозир ҳам иқтисодий аҳволимизни нолийдиган даражада деб бўлмайди. Ўзбекистон фақат пахтага эмас, пиллага, қоракўлга, мевачевага ҳам бой ўлка. Биз жаҳон бозорида биринчи навбатда мана шу маҳсулотларимиз билан қатнашимиз мумкин. Демак, бундан буёнги турмушимизнинг яхши бўлиши биринчи навбатда мана шу маҳсулотларни кўп ва сифатли ишлаб чиқаришимизга боғлиқ.

Масалан, қоракўлчиликни олайлик. Ҳозир Ўзбекистон иттифоқдаги қоракўл етиштираётган учта жумҳуриятнинг биттаси. Унинг яйловларда бугунги кунда жамоа ва давлат хўжаликларига қарашли қоракўл қўйларнинг ўзидан 5,1 миллионтаси боқилмоқда. Бундан ташқари аҳолига қарашли ҳам талайгина қўйлар бор. Қоракўлчилик хўжаликларининг ҳар йили давлатга етказиб бераётган маҳсулотлари эса 365 миллион сўмга етмоқда. Қоракўлга бўлган эҳтиёж ички бозорда ҳам, ташқи бозорда ҳам ниҳоятда катта. Яна бир эътиборни тортадиган томони, пахтачилик, сабзавотчилик, боғдорчилик билан шуғулланадиган хўжаликлар орасида йилни иқтисодий зарар билан якунлаётган, даромади ҳаражатларини қоплай олмаётган хўжаликлар кўп. Қоракўлчилик хўжаликлари орасида эса иқтисодий зарар кўраётганлари битта ҳам йўқ. Шу фактнинг ўзи қоракўлчилик жумҳуриятимиз халқ хўжалигининг истиқболли, қони фойда соҳаси эканлигидан далолат беради.

Келгусида жумҳуриятда тайёрланаётган қоракўлчилик маҳсулотларини 1 миллиард сўмликка етказиш мумкинми? Мен Қизилқум яйловларини кезганимда бу саволни кўпгина мутахассисларга бердим. Улар, бу вазифани удаллаш мумкин, фақат қоракўлдан ўзимизда тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш керак, дейишди.

Ҳозир жумҳуриятимизда етиштирилаётган қоракўллар Бухоро қоракўл заводида дастлабки ишловдан чиқарилади (ошланади). Кейин жами маҳсулот, худди пахтаимиз сингари, марказга — Москвадаги «Труд» мўйна ишлаб чиқариш бирлашмасига юборилади. Бу бирлашма ҳар бир қоракўлни 35-38 сўмдан олиб, қайтадан ошлаб, бўяб, иттифоқдаги буюртмачиларга 75-80 сўмдан соатади. Мазкур корхонанинг АҚШ, Италия ва Грецияда ҳам буюртмачилари бор. Ўзбекистон Иттифоқдаги қоракўлга энг бой жумҳурият бўлса ҳам, дўконларимизда қоракўл буюмлар анқонинг уруғи саналади.

Илгари Ўзбекистонда «Узглавкаракулпром» деб аталган бирлашма бор эди, бу ташкилотнинг ҳар бир вилоятда трестлари бўларди. 1984 йилга келиб мазкур бирлашма тугатилиб, қоракўлчилик агросаноат бирлашмаси ихтиёрига берилди. Бу бирлашма эса ўз фаолиятида биринчи навбатда пахтачиликка эътибор беради. Шундай қилиб, жумҳуриятда қоракўлчилик эгасиз соҳага айланиб қолди.

1989 йилда яна бу соҳани бир ташкилотга бирлаштириш зарурлиги ҳақида ўйлаб, жумҳурият қоракўл ишлаб чиқариш бирлашмаси тузилди. Ҳозир вилоятларда илгаридай қоракўлчилик трестлари ташкил этилмоқда.

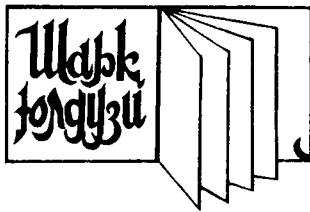
Қоракўл мўл бўлиши учун кўп наслдор қўй бўлиши керак. Наслдор қўйлар кўп бўлиши учун уларга домий эътибор, парвариш лозим. Бунга эришиш учун эса хом ашёни ўзи қайта ишлаб, тайёр маҳсулотга айлантирадиган, уни сотишдан олинадиган фойдага бировларни шерик қилмай, чўлу саҳроларда ёзнинг жазирамасини ҳам, қишнинг аёзли кунларини ҳам писанд қилмай тер

тўкиб, бойлик яратаётганларга расамати билан тақсимлайдиган, истиқболни ўйлаб иш юритадиган ягона ташкилот керак. Жумҳурият қоракўл ишлаб чиқариш бирлашмаси шундай вазифани зиммасига олаяпти. Аммо бу иш осон бўлмаяпти. Соҳага бугун сарфланадиган ўн сўм эртага юз сўм бўлиб қайтиб келишини юқорида ўтирганларнинг ҳаммаси ҳам тушунишавермайди.

Бухорода Грециянинг «Омега» фирмаси билан ҳамкорликда қўшма тикувчилик корхонаси ташкил этилаётганлиги бирлашманинг кейинги даврдаги яхши ишларидан бўлди. Мазкур корхона билан дастлаб 4700та қоракўлдан аёллар мантоси тикиш бўйича шартнома тузилди. Аммо ҳозир бу корхона учун хом ашё топиб бериш мушкул вазифа бўлиб турибди. Сабаби, Бутуниттифо, арбитражи ҳар йилгидек бу йил ҳам 1 миллион 200 минг қоракўлни марказга етказиб берасиз, акс ҳолда катта жарима тўлайсиз, деб Бухоро қоракўл заводи оғоҳлантираяпти.

Жумҳуриятдаги жами қоракўл ва жунни қайта ишлаб, тайёр маҳсулотга айлантириш ун Бухоро қоракўл заводининг қурилган иккинчи навбатини ускуналар билан жиҳозлаш, Келес жунни қайта ишлаш фабрикасига қўшимча ускуналар ўрнатиш керак. Келесдаги фабрикада ҳозир жун чангдан тозаланади, холос. Мўлжалланаётган янги жиҳозлар ўрнатилса, бу корхонада жунни чангдан тозалаш ва ювишдан ташқари намат, гилам, одеяллар ишлаб чиқариш мумкин бўлади. Жумҳурият қоракўл ишлаб чиқариш бирлашмаси мана шу мақсадларини амалга ошириш учун Янги Зеландия ва Италиядаги фирмалар билан шартномалар тузди. Аммо ҳозир бу ишни амалга ошириш учун валюта етишмай турибди.

Хуллас, биз орзу қилаётган иқтисодий мустақиллик анча қийин ва мураккаб вазифа экан. Мен Қизилқум яйловларида бўлиб, жумҳуриятимиз халқ хўжалигига қимматли қоракўл етиштириб бераётган кишилар билан суҳбатлашганимда бунга яна бир бор ишонч ҳосил қилдим.

Мақтумлар

* * *

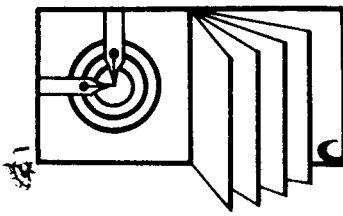
1. Қарши шаҳридаги Ленин номи мактабнинг 10-синф ўқувчисиман.
2. С. Аҳмаднинг «Жимжитлик» романини ўқиб, қизиқиб қолганмин.
3. Истагим шуки, ойноманинг юлдузи ҳамisha порлайверсин.

Нилуфар ҚЎЗИЕВА, 16 ёш

* * *

1. 11-синф ўқувчисиман.
2. Ешлигимда танишганман. Аввал расмларини томоша қилардим. Кейинчалик, ўқий бошладим. Шу-шу, ҳеч қўлимдан қўймайман.
3. Ёш ижодкорларга эътибор яна ҳам кучайтирилса. Чунки, улар ёзган асарлар ранг-баранг, самимий бўлади...

Моҳира МАМАТҚУЛОВА, Гулистон шаҳри

Абдулла Улугов

ОШКОРАЛИК ОЧГАН ИМКОНЛАР

Қайта қуриш очган ошкоралик ҳаммаёқни ахборотлар бўронига кўмиб ташлади. Бу хабарлар шу даражада ранг-барангки, уларни илгарилари хаёлга ҳам келтириб бўлмасди. Ошкоралик шарофати билан халқимиз тарихи, мамлакатимизнинг иқтисодий-ижтимоий, сиёсий қиёфаси ҳақида рўй-рост гапирилмоқда.

Хўш, шундай бурилишлар даврида адабиётимизда, хусусан, насримизда қандай ўзгаришлар рўй берапти? У дунёқарашимиздаги янгиланишларга мос тарзда ҳаётни акс эттиряптими? Бадий асарларда ошкоралик очган имконлар ҳақиқий бадий-фалсафийликка йўғрилиб намоён бўла-яптими? Бу хил саволлар, табиийки, ҳар қандай кишини қизиқтиради.

Эътироф этиш мумкинки, ошкораликнинг ҳақиқат ва адолатга йўғрилган руҳи, у очган имконларнинг ижобий таъсири насримизда аста-секинлик билан бўлса-да, бўй кўрсатиб бораётир. Бу ҳаёт ҳодисаларини ўз қарама-қаршиликлари билан акс эттиришга, инсон қалбини мураккаб, зиддиятли кечималар ичида кўрсатишга уринишларда намоён бўлмоқда. Киши дилида рўй берадиган турфа хил ғалаёнлар жараёни, айтилик, Ш. Холмирзаев, Х. Султонов, Э. Аъзамов, Х. Дўстмуҳаммад, Н. Эшонқул ҳикояларида аниқ-тиниқ берилаётгани адабий жамоатчилик томонидан эътироф этилмоқда. Ёки Ҳабибулло Қодирийнинг «Қодирийнинг сўнгги кунлари» деб номланган қиссасида ҳужжатлар, далиллар тилга кириб, адолат ҳақида сўзлади, ҳақиқатни ошкор этди. Асар узоқ йиллардан буюн эл орасида турли-туман шакл-шамойилда кезиб келган миш-мишларга ойдинлик киритди. Хуллас, ошкоралик очган имконлар туфайли адабиётимизнинг мавзу майдони кенгайиб бораётганини эътироф қилмасдан бўлмайди. Чунончи, насримиз, эндиликда авваллари тақиқлаб келинган доиралар чегарасини дадиллик билан бузиб ўта бошлади. Хусусан, у энг масъул мартабалардаги раҳбарларни ҳам ўз қаҳрамони қилиб олди. Ошкоралик очган имконларни ўзида мужассам этувчи асарлар ҳақидаги мулоҳазаларимизни дастлаб М. Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор» романидан бошласак. Негаки, бу асар қизгин баҳсу мунозараларга сабаб туғдирди. Адабиётшунослар, мунаққидлар «Лолазор»ни ижобий баҳоладилар: «романни жилмайиб йиғланган дард изҳори сифатида ўрганмоқ керак... Негаки ОЛОМОНДАН ХАЛҚҚА (таъкид — Р. Қўчқоровники) айланишга шошилмаётган миллионлаб кишиларнинг ҳозирча англамаган манфаати устидан кун кўраётгани «Лолазор» романининг асосини ушлаб турган ғоявий ва бадий ҳукмдир» (Р. Қўчқоров); «роман шахсининг емирилиши ҳақидаги муайян бир давр воқеалари билан безалган тадқиқот» (Ш. Ризаев) деб ҳам таърифладилар. «Жилмайиб йиғланган дард изҳори», «оломондан халққа айланишга шошилмаётган миллионлаб кишиларнинг ҳозирча англамаган манфаати» деган жумлалар, назаримда, тумтароқ, баландпарвоз сўзлар қалашмасига ўхшайди. Ҳақиқатда ҳам бу роман ўзининг ўқишлилиги, қаҳрамонлари руҳиятидаги жараёнларнинг, улар кечмиш-кечирмишларидаги саргузаштларнинг бир қадар аниқ, ишонарли қизиқ берилганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Саҳифалари латифанамо оҳанг билан безалган «Лолазор»ни китобхон зерикмасдан, толиқмасдан ўқий олади. Назар Яхшибоевнинг хотирасида жонланаётган манзаралар баёни, кўз ўнгиде рўй бераётган воқеалар нақли ўқувчини, албатта, беварқ қолдирмайди. Оҳори тўқилмаган, ўқдай тўғри бориб нишонга теккан ўткир пичинг, кесатиқлар, шубҳасиз, киши диққатини тортади. Негаки, «асарда ихтирсиз ва табиий кулги билан ўқиладиган саҳналар шу қадар кўпки, уларга мисол келтириб ўтиришининг ўзи ортиқча» (М. Олимов «Ёшлик», 1989, № 3). Шундай бўлса-да, романининг мана бу жойларини бир кўздан кецирайлик: «Яхшибоев эътибор берса, хотини гапирётган экан. Англадики, буткул бегона гаплар, шунчаки ғийбат, турган битгани ғийбат, хотинларнинг ғийбати, эмишкни Ҳайбатулло қизини мажлисга элтибди, уни залда қолдириб, ўзи минбарга чиқибди, лекин аҳли машварат ер тепиниб сўзлагани қўймабди, Ҳайбатулло ғазабланибди, қизи уялибди, уялганидан қочиб чиқибди, чиқиб ҳўнг-ҳўнг йиғлабди, шармандалик, дебди, энди қандай бош кўтариб юраемиз?..

— Кимнинг бошини? — деб сўради Яхшибоев. — Ўзининг бошиними ёки отасининг бошиними?»

Бу муаллифга тегишли нақл, қуйидагиси эса қаҳрамонга:

«Шу пайт эшикдан суюкли неварам мўраледи:

— Бобожон, нормўмин бўлайлик!

— Майли, — дедим полга «нортуя» бўлиб чўкка тушарканман. — Лекин келишиб олайлик, Нормўмин — менинг исмим, нортуя эмас, асал қизим.

— Анави куёв амакининг исми нима, бобо? — деб сўради неварам, келиб «нортуя»га ми- наркан.

Шайтон қитиқладими ё бошқа бир бало доридими, мен эсини еган чол яна бола бечоранинг тарбиясини «бузиб» қўйдим:

— Унинг оти Анқара! — дедим. Шу билан куёвдан қасдимни олгандан бўлдим, етказган си- тамлари эсимдан чиқиб кетди, чўккалаб турган жойимда силкиниб-силкиниб кулдим, неварам бечорани йиқитиб қўйишимга сал қолди. Қарасам, неварам бўйнимдан маҳкам қучоқлаб олиб, менга қўшилиб куляпти:

— Анқара, Анқара!..

Бошқаларга гуллаб қўйишидан чўчиб, секин танбеҳ бердим:

— Анқайма, қизим, йиқилиб кетасан... Анқара — шаҳарнинг номи, тушундингми?

Лекин гапим қор қилса қани, қизалоқнинг баттар завқи ошиб, аввалгисининг ёнига янгисини қўшиб-чатиб ташлади:

— Анқайма, Анқара! Анқаяди Анқара!..»

Мисолдан кўриниб турибдики, муаллиф услуби билан асар қаҳрамони сўзлари ўртасида жид- дий фарқ сезилмайди. Бундай жузъий қусурлар асарнинг яна кўп ўринларида билиниб туради.

Таъриф-таъсифлардан ҳам, асардан олинган юқоридаги парчалардан ҳам аёнки, М. Мухаммад Дўст ўқувчини ўзига ром эта оладиган роман битган. Бу эса ҳазилакам гап эмас. Чунки ахборотлар бўрони кундан-кунга кучайиб турган бир пайтда кўпчилик эътиборини тортадиган роман ёзишнинг ўзи бўлмайди. Шаъқ билан ўқиладиган асар яратиш учун А. Қаҳҳор айтганидай, аввало муаллифда «китобхонга айтадиган тўла мағизли ва жуда зарур фикр бўлиши керак». М. Мухаммад Дўст ҳам Назар Яхшибоев ва унинг дўсти Ошно ҳаётини нақл қилиш воситасида ўқувчига ўзининг «жуда зарур фикрини» айтишга интилади. Бу жуда зарур фикр кўпчиликнинг, жумладан, Й. Солижон- новнинг хулосаларига қараганда «турғунлик даври деб аталган йилларда маддалаган иллатларнинг илдишлари, уларни рўёбга чиқарган омиллар, шахслар тўғрисида ишонарли ҳикоя қилинганидадир» («Уз, АС», 1989 йил, 7 июль). Мунаққид У. Норматовнинг мулоҳазаларига кўра асар қаҳрамонлари («кечаги кун одамлари» («Уз АС», 1988 йил, 2 октябрь). Танқидчи романга ёзган сўнг сўзини ҳам негадир шундай бошлайди: «Лолазор» романи биз ҳозир юмшоқроқ қилиб «турғунлик даври», «турғунлик психологияси», «турғунлик идеологияси» деб айтётган, аслида эса жиддий ижтимоий ҳодиса, унинг социал-маънавий илдишлари, кўнгилсиз оқибатлари, қонли ва қонсиз фожиалари ҳақида баҳс этади». Муаллифнинг ўтган даврга, унинг одамларига истеҳзо, кинояли муносабатда бўлганини бу даражада мақташ, унга фазилат сифатида қараш эса, менингча, ҳар қалай тўғри эмас. Чунки бизнинг ўзимиз кечаги куннинг, яъни 30—70, 80-йилларнинг одамлари бўлмасдан киммиз? Қолаверса, турғунлик даври деб лаънатланаётган ўша кечаги кундан турмушимиз бугун дурустроқ бўлиб қолгани йўқ. Рўзгор ташвишлари ҳаммамизни кунба-кун баттароқ қисиб қўймоқда. Дўстлар пештахтаси қуп-қуруқ бўлиб бораяпти. Чайқовчилик авж олаётир. Нарх-наво кўтарилмоқда. Қимматчилигу қаҳатчилик кун сайин кучаяпти. Шундай экан, бу асарга бошқача мезонлар билан ҳам ёндашиш керакка ўхшайди. Назаримда, бу асар аввало қаҳрамонлар кечмиш- кечирмиши баёниё уларнинг суҳбатлари, ички мушоҳада-ўйларига киши эътиборини жалб қилади- ган латифанамо оҳангни сингдириб юборганлиги жиҳатидангина қизиқарлидир. Роман қаҳрамон- ларининг ундай-мундай киши ҳаёлига келмайдиган бу тарзда қитмирона мушоҳада қилишида, чимдиб-чимдиб кинояли сўзлашларида айнан М. Мухаммад Дўст қаламига хос бўлган хат ёрқин билиниб туради: «Эҳтиёткорлик Ошнога ярашади, анави ғўзашунос Шоймардоновга ярашади, негаки, ғўзашунос ҳам аслида сиёсатчи, бўлмаса, ўша йилларда бошқа миллат вакилига уйланиб, Клавани Комилюга айлантириб, ўзини Искандардан Александрга айлантириб оларинди? Аралаш никоҳ эди бу. Сиёсат ва қўрқув аралашган никоҳ. Янгича Комилюга янгича Александрлар юртимиз- да кўп, ажабиснадиган жойи йўқ, лекин ғўзашунос чолнинг эллик олтинчи йилга келиб Комиляни яна Клавга айлантириб, қўлига яна талоқ хатини бергани-чи? Узининг исмини ҳам яна қайтиб «Искандар» қилиб олди, лекин халқ барака топсин бу халқ эсда сақлаб қолган экан — ҳали-хануз Александр Шоймардонович деб атайди». Езувчининг мана шундай услуби — фавқулодда топқир- лиги, нозик кузатишлари, пичинг тўла нақли асарга жозоба бахш этади. Романинг «турғунлик даври иллатларини очиб кўрсатгани, ўша пайтдаги раҳбар, амалдорларнинг қиёфасини ишонарли ҳикоя қилгани» эса аслида чин адабиётга хос сифат ҳам бўлолмайди.

Юқорида айтилганидек, ошкоралик туфайли узоқ вақтлар яшириб, сир тутиб келинган ҳақи- қатлардан воқиф бўлаяпмиз. Лекин, негадир ҳақиқатларни билганимиз сари яқин ўтган йилларга беписандлик билан қарашга ўрганиб қолаяпмиз. Бу «Лолазор»да ҳам акс этган. Мисол тариқасида асар иштирокчилари исмларига бир эътибор беринг: Ошно — Хорунчик — Хорун Калонов, Катта Пахтакор, Чоршанби... Қаҳрамонларни кинояли номлашу уларнинг кечмиш-кечирмишларини пич- инг билан нақл қилишда маҳоратини намойиш қилган муаллиф негадир Назар Яхшибоев, Ошно- ларнинг қисматини белгилашда жамиятнинг ҳукмрон сиёсати ҳам сабабчилигини эътибордан четда қолдиради. Улар, аслида, тузумимиз меваларидир, маъмурий буйруқбозлик усули шахс эркини чеklangан мамлакатнинг кўнгли озурда кишиларидир. Чунки бошқаларгина эмас, муаллиф Ошно — Хорунчик — Хорун Калонов деб масҳаралаб ном берган масуул раҳбар ҳам ўз истагани- ча яшай олмайди. Унинг инон-ихтиёри, кўнгил майли эркин эмас, занжирбанд. Унинг бирда дўсти- га: «Энди сен гапга тузукроқ қўлоқ сол, сен Мухсинасиз яшашинг мумкин, лекин мен Муъяссардан воз кечолмайман, Муъясар Мухсинадан воз кечолмайди, мен сендан воз кечолмайман... бу ёнига чидайсан, жўра... кўриб турибсанки, бу ҳалқани узиб бўлмайди...» дейиши занжирбанд дилнинг иложсиз ҳолатини аниқ ифода этади. Яхшибоевнинг кечинмаларида бу ҳолат янада кучлироқ бўлиб кўрилади: «Хотинми шу, фарзандми шулар, қузғун-ку, ўлаксахўр! Пойлаб туришибди-ку! Тезроқ ўлақолмайсанми, ўртоқ Яхшибоев?... Меҳрни пулга сотиб олганиндан кейин юришдан не мурод?...» Шахс эркига тушов солган ғойибона тўсиқлар боис улар юртни лолазорга айлантирол- масликлари табиий. Булдуруқ деган чекка бир қишлоқдан чиққан, жумҳуриятнинг масъул раҳбар- лигига кўтарилган Ошнонинг бутун ўлкани ободонлаштиришни ният қилгани, кўнглидан кечиргани,

уни амалга оширишга қурби етмаганидан баъзан қийналгани табиий. Афсуски, биз романда бундай табиий ҳолатлар тасвирини кам кўраемиз. Улар ўрнини латифанамо кечмишларнинг пичинг, кесатиқ оҳангига ўралган нақли, баёни эгаллайди. Қаҳрамонлар қисматидаги чигалликлар, уларнинг истак, интилишлари жамият тартибидagi норасоликлар билан узвий боғлиқ тарзда асар жанрига хос кўламли тадқиқ этилган. Бу эса фақат «Лолазор»нигина эмас, балки замонавий мавзудаги барча романларимизни мажруҳ этиб келаётган касалликдир. Аёнки, бундай романлар тарихий романлар сингари муваффақият қозонолмапти. Чунки уларда қаҳрамон тақдиридаги зиддиятларга жамиятдаги мавжуд ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар ҳам катта таъсир кўрсатётганлиги атрофлича тадқиқ қилиб берилмапти. Замонавий асарларда қаҳрамонлар фожиаси уларнинг шахсий ожизликларига боғлиқ кўрсатилмоқда. Замондошларимиз қисматида қандай чалкашлик рўй берса, у қандай кўргиликка дуч келса, қанақанги хатоларга йўл қўйса бунга фақат унинг ёлғиз ўзи айбдор, фезъл-атворидаги қусур сабаб, деб ўқдирилади. Бир сўз билан айтганда, ҳаётимиздаги жамики норасоликларга баъзи бир кимсалар асосий сабабчидир, дейиш айрим асарларнинг асосий хусусияти саналади.

«Жимжитлик», «Унутилган соҳиллар» романлари ҳам «Лолазор» сингари бу камчиликлардан бенасиб қолган. Яъни, мазкур асарлар қаҳрамонлари: Мирвали, Раҳимов, Ғофуровлар салбий сифатлар йиғиндисига айлантириб қўйилган. Натижада асарни ўқиганинг сари эл бошида турган, мазкур лавозимларни эгаллаган кишиларнинг ҳам бирор арзирли ижобий фазилати бормикин ўзи, дегинг келади. Турғунлик йилларида совхоз директори, райком котиби ва ундан юқори лавозимларда ишлаганларнинг кўнглида ҳам «элимга яхшилик қилай» деган бирор бир ният бўлгандир, ахир, деб ўйлашди. Бейхитёр туғиладиган шу сингари саволларга жавоб тополмаганидандир Й. Солижонов «Жимтитлик»даги қаҳрамонлар омонат тургандек, «пуф» десангинг учиб кетадигандек таассурот қолдиради, деб айтади. («Ўз. АС», 1989 йил, 7 июль). Танқидчининг «пуф» десангиз учиб кетадигандек таассурот қолдиради, дейишига сабаб шуки, романнинг бош қаҳрамони нуқул бир рангда — қора бўёқда чизилади. Яъни, муаллиф совхоз директори Мирвалини золимнинг золими, фирибгарнинг фирибгари, бузуқнинг бузуғи сифатида талқин қилади. Бундай бирёқлама талқиндан асосий мақсад эҳтимол, турғунлик йилларидаги баъзи бир амалдорларнинг чиркин кирдикорларини фош этиб ташлашдир. Аммо адабиёт аллақандай расво кимсаларнинг ярамасликларини бир образга жамлаш орқали эмас, балки қаҳрамоннинг инсон сифатидаги фазилати, ожизлигини кўрсатиш воситасида ҳаётининг аниқ манзарасини чизиб бериши керак. Афсуски, «Жимжитлик»да қаҳрамоннинг қалб драмаси кўрсатилмайди. Тажрибали романнавис Мирвалини инсоний иллатлар билан «безайди». Аммо муаллиф қаламга олган талайгина ҳодисалар, тўқнашувлар, айтايлик, Мирвалининг хуфёна ишратхонаси борлиги, у ерга Жайронанинг тушиб қолиши, қутилиб чиқиши, Эрали чавандознинг ҳаёти ҳақидаги уйдирмалар барибир дидли ўқувчини ишонтирмайди. Айни чоқда, ўқувчи мирвалиларнинг ҳаётда романдагидан кўра ақллироқ, қув, устомонлигини ҳам яхши билади. Чунки ошкоралик мирвалиларнинг сир-сифатларини кенг очиб ташлади. Ва айни чоқда шу ошкоралик тузумимиз табиати, ҳўжаликни бошқаришдаги камчиликлар, сиёсатимиздаги иллатлар хусусида ҳам очмик-ойдин мулоҳаза юритишга, танқидий фикрларни бемалол айтишга катта имкониятлар берди. Чунончи, Октябрь воқеалари, босмачилик ҳаракати, колхозлаштириш сиёсати ҳақидаги асл ҳақиқатлар рўёбга чиқмоқда. 30-йиллардаги очарчилик, қирғин-қатағонлар ошкор бўлди. Мамлакатни маъмурий-буйруқбозлик асосида бошқариш одамларни нафақат моддий, балки маънавий-сиёсий жиҳатдан ҳам қашшоқлантириб қўйгани кескин танқид қилинмоқда. Афсуски, ошкоралик очаётган ҳақиқатлар моҳиятини биз ҳали тўла англаб етганимиз йўқ. Шу сабаб бўлса керак, ижтимоий ҳаётимиздаги камчилик, қусурларнинг сабабларини нуқул айрим амалдор, мансабдорларнинг кирдикорлари билан боғлаш, изоҳлашдан нарига ўтилмапти.

Бундай заифликлар Н. Қобулнинг «Унутилган соҳиллар» романида ҳам бўртиб туради. Мазкур асар ўқувчи билан биринчи шахс тилида «гаплашади». Ҳикоячи Нурзод ўзини, Усмоновни ҳалол, покиза, эзилган, жабрдайд қилиб кўрсатиш учун жумҳуриятнинг масъул раҳбарини лаънатлайди, унинг шуҳратпараст бўлганини, атрофига лаганбардорларни тўпала олганини баён этади. Лекин у масъул раҳбар ва унинг атрофидагиларнинг ярамасликларини қанчалик сўзламасин, китобхон жабрдийдаларга ачинмайди, айбдорларга эса лоқайдлик билан қарайди. «Унутилган соҳиллар»нинг бундай лоқайд кайфият ҳосил қилишига сабаб унда ҳодисаларнинг янги қирралари очиб кўрсатилмаганидандир. Й. Солижонов: «ёзувчининг эсига нима келса баёнга тиқиштираверган: ўзи ҳикоячи бўлганидан кейин нимани истаса гапираверган, оқибатда Нурзодни бачканалаштириб қўйган, деб хулоса чиқарадики, бунга қўшилмасдан бўлмайди («Ўз. АС», 1989 йил, 7 июль). Чунки роман-монологда мана бу тарздаги баёнчилик устивор: «Улар Тошкентда туриб, областда бошбошдоқлик вазиятини вужудга келтиришди. Охир-оқибатда мен республиканинг масъул раҳбари Ғофуров олдига ариза билан кирдим. Биз очиқ ва ёмон оҳангда гаплашдик. У одам менга кўп гапирди. Гапининг мазмуни ўзим тарбиялаган эдим, болоқдаги бид эдинг, энди бошга чиқмоқчи бўлясанми? Овора бўлма, мен тирик эканман, бунга йўл қўймайман, деган маънода эди» («Унутилган соҳиллар», 48-бет); «...Маънавий бойлиги йўқ одам албатта моддий бойлик томон интилади. Бунинг ҳаммаси лозим даражада саводли ва маданиятли эмаслигимиздадир. Айрим зиёлиларимиз эса Беруний, Ибн Сино, Ал Хоразмий, Форобий, Навоий ва Улуғбекни еттиштирган халқ албатта ақлли ва маданиятлидир деб ўйлашади. Йўқ, халқнинг бугунги ақл-идроки ва фаҳм-фаросати, маънавий даражаси ўтган буюкларнинг бўйи билан ўлчанмайди. Беруний башорат қилган Ер шарининг ярами Америкго Виспуччи билан Христофор Колумб ҳисобига ўтиб кетганидек, бир киши очган кашфиётни ундан кейинроқ бошқа одам ҳам очishi мумкин. Агар сен тараққиётнинг чўққисига чиққан бўлсанг, буюкларингни бугун бер. Мана, халқлар беряпти-ку, Айтматов, Маркес, Вознесенский, Евтушенко, Карпов, Каспаров... Биз эса Ҳабиб Абдуллоев, Абдулла Қаҳҳор, Ботир Зокиров ва Абдулҳақ Абдуллоевдек бутун одамларни кадрлаш нари турсин, хурматини жойига қўйишга ҳам ярамадик. Сохта улуғларимизнинг эса эрта-индин ёки бўлмаса устига тупроқ тортилгандан сўнг чуви чиқади» (53-бет).

Кузатишлардан кўриниб турибдики, «Жимжитлик» ва «Унутилган соҳиллар»да ҳаёт ҳақиқати етарли даражада бадий ҳақиқатга айланмай қолган. Биламизки, бадий ҳақиқат ҳаётда содир бўлган ёки бўлиши мумкин бўлган воқеа-ҳодисаларнинг шунчаки иншо этилиши эмас. У воқеликни

хар жиҳатдан тадқиқ қилиш, унинг ички мураккабликларини, зиддиятларини кўрсатиш, кишилар-аро муносабатлар, муросасиз тўқнашувларни ўқувчи кўз ўнгига ишонарли гавдалантириб беришдир. Табиийки, бунинг учун ижодкор ўзи қаламга олаётган оламнинг, қаҳрамонлар ички дунёсининг тадқиқотчиси ҳам бўлиши керак. Агар «турғунлик даврини фош қилувчи» романларда мана шундай тадқиқот етакчилик қилганида эди, мирвалиларнинг урчиб-унишига, кўнгли тусаган номая-қулчиликларни амалга оширишига имкон берган шароит, муҳит — ҳаёт тарзимиз ҳақида ҳам танқидий ўй-мушоҳадалар ўз аксини топган бўларди. Адибларимиз нега жамиятда жимжитлик ҳукм сурди, юртимиз нега лолазорга айланмади, нима учун одамларимиз ўртасида қарахтлиқ-касаллиги авж олди, порахўрлик, қўшиб ёзишларга фақат айрим кишиларнинг шуҳратпарастлиги сабаб бўлдимми, мирвалилардан жабр кўрганлар нега уларга қарши кураша олмадилар, исён қилмадилар, деган саволларга ижтимоий воқелигимизнинг ўзидаги зиддият, қусурларга диққатни қаратиш воситасида жавоб беришга ҳаракат қилган бўлардилар. Афсуски, ҳодисаларнинг ана шундай пинҳон, ҳали кўпчилик англаб етмаган ички сир-жумбоқларига ижодкорона назар ташланмагани ўз мевасини берган. Яъни «Жимжитлик», «Унутилган соҳиллар» насримизни безайдиган асарлар даражасига етмай қолди.

Демак, ижтимоий-сиёсий ҳаётимиздаги янгича ўзгаришларнинг шарофати билан битилган ҳар учала романнинг қиёфаси шундан далолат берадики, насримиз ошкоралик очган имконлардан ҳали етарлича фойдаланган эмас. Уларда айрим амалдорларнинг фақат кирдиқорини персонажларга кўчириб қолш устивор. Бу чекланиш эса ҳар уч асарни мавсумийлаштириб қўйган. Ошнолар, мирвалилар қанчалик қабиҳ бўлмасин, ўзбекнинг меҳнати камситилаётганини, бойликлари талон-торож қилинаётганини... шубҳасиз ўйлаган. Бу — табиий. Лекин бундай муаммолар талқини ўрнига мана бу тарздаги тавсифлар китобхон учун нима беради: «У орзу қилган ҳамма ниятларига етди. Энди биттагинаси қолди. Учинчи «Олтин Юлдуз»ни тезроқ ола қолсайди...» «Ўйда бирон нимадан диққат бўлиб қолса, иш кабинетига кириб оларди-да, эшикни беркитиб, дилини ёзиш учун столга ҳамма орденларини териб томоша қиларди. Мана, еттита Ленин ордени. Шунчасини на маршал Жуков, на Рокоссовский, на Хрущев олган. Мамлакатда еттита Ленин орденини олган шу Раҳимовнинг ўзи эди. Қўш «Олтин Юлдуз», Октябрь революцияси, Меҳнат Қизил Байроқ, Қизил Юлдуз, Ҳурмат Белгиси...»

Уққун Назаровнинг «Чаён йили» романи ҳам адиб ҳаётимиздаги муаммолар ҳақида очиқ-ошкора ёзишга ўтганидан, турмушдаги фожияларни дадил қаламга олишга интилангидан далолат беради.

«Чаён йили»ни ўқиган китобхон, шубҳасиз, ота-боболаримизнинг Улуғ Ватан уруши йилларидаги ноҳор, ғарибона турмуши манзараларини кўради. У йилларда «нон — худо, ош — пайғамбар бўлиб, одамлар очликдан кунжара еб, шишиб ўлган эди», дейдиган кексаларнинг гапига беихтиёр ишонади. Шу пайтгача ўқиган дарсликларига, китобларида, кўрган киноларида уруш давридаги азоб-уқубат, мавжуд ҳақиқат рўй-рост айтилмаганини хаёлидан ўтказади. Чунки муаллиф Ойнисанинг аччиқ ҳаёт йўлини ҳиқоя қилиш, Мунис опанинг ноҳор рўзғори манзарасини чизиш, Захронинг қайғули қисмати билан таништириш орқали ўша йиллардаги фожияларни таъсирли лавҳаларда гавдалантириб беради. Романдаги воқеалар билан танишаётиб, ҳаёт мураккабликларга тўлалиги кишининг ишончи орта боради. Негаки, Ойнисага, Захрога ўшагина миғ-минглик одамлар амал-тақал қилиб кун кечириётган бир пайтда Муродхўжа хонадондагилар егани олдида, емагани ортида бўлиб яшагани, барча бирдай «қачон уруш тугар экан», деб қон қақшаб турганда Ҳошимжоннинг «илоё, уруш тугамасин-да, ишқилиб», деб ташвишланишлари турмуш қарама-қаршиликларини ифодалайди.

«Чаён йили»нинг марказий қаҳрамонларидан бўлган Муродхўжа «теварақни ёв олсин, уй ичим омон бўлсин», дейдиган худбин киши. Чунки у очлик, қаҳатчилик, қимматчиликдан қийналган одамларни устомонлик билан ўзи учун мўмай даромад топши манбаига айлантиради. Заруратдан зор қақшаб, ундан кўмак сўраганларни зулукдан баттар сўради. Бунга ҳам қаноат ҳосил қилмасдан ўзи каби фирибгарлар билан бирлашиб хуфёна калиш, совун, тамаки цехлари очади. Шундай ҳаром-ҳариси йўллар билан ҳисоб-китобсиз бойлик орттирган Муродхўжани ҳаёт аёвсиз жазолайди: қизи шарманда қилади, ўғли йўриғига юрмайди, ўзи арзимас бир сабаб билан касалликка чалиниб, оёғидан ажралади, шу дарддан куни битади.

Бироқ турмушнинг мана шундай қарама-қаршиликларга тўлалигини, уруш йилларидаги изтиробли аҳволни очиқ-ошкора акс эттирган мазкур асарда ҳам анчагина жиддий қусурлар кўзга ташланади. Уларнинг энг асосий асардаги сюжет йўналишлари нотугал, тўмтоқ бўлиб қолганлигидир. Ана шу меъёр бузилганлиги оқибати ўлароқ баъзи қаҳрамонлар тақдири ойдин чиқмаган. Шунинг учун улар эсда қоларли даражага кўтарилмаган. Ҳатто Ойнисанинг «халқ душмани»га яқин бўлганлиги туфайли узоқ, нотаниш жойларга бадарга қилинган пайтдаги ҳолати, кайфияти кўп ўринларда шунчаки баён этиб ўтилади. Уқувчи Ойнисанинг урушга кетган эри тақдири ҳақида ҳам бирор-бир маълумотга эга бўлолмайди.

«Чаён йили»нинг эътироз туғдирадиган яна бир ўрни борки, унга тўхталмасдан илож йўқ. Маълумки, Муродхўжа этиги чидаги миҳ бошмолдоғини тешиши туфайли касалланади ва тузалмасдан ўлади. Лекин бу ҳолат шунчаки йўл-йўлакай айтиб кетилгани учун бу тасвирга у қадар ишониб бўлмайди. Тафсилотларни бир кўздан кечириб чиқайлик: «Муродхўжа ака эрталаб янги хром этик кийиб чиқиб кетди... Унга ўша куни кўп юришга тўғри келди. Идорасига қарашли деярли ҳамма шохобчаларга, артель цехларига, хомаки моллар етказиб берувчи омборларга борди, бирон жойга тўхтаб бошмолдоғига қадалган миҳни олдириб ташлаш имконияти бўлса-да, ўзига эп кўрмадимми, яқловлик қилдимми, хуллас, кечга томон оқсаб қайтди... Этикнинг ўнг пойига қўрилган миҳча бошмолдоғининг тирноғи ёнидан ўйиб кирган, оҳор пайтавасининг учи жиққа қон эди...» («Шарқ юлдузи», 1989, 10-сон, 28-бет). Кичина бир зирапчанинг заҳри қандач бўлиши маълум, Муродхўжа қандай қилиб миҳча етказган азобга чидади экан? Кун узоғи қандай юрди экан? Романда «янги пайфазал биринчи кунлари доим эзасига маълум қийинчиликлар келтиради. Бировнинг оёғини сиқади, яна бировникини қадоқ қилади, кимнингдир товони-ни тилади», деган изоҳ бериб ўтилади. Лекин «ким янги пайфазалнинг миҳчаси бошмолдоққа санчилиб турса кун узоғи юра олади?» деган савол олдида бу изоҳ жуда ожизлик қилиб қалади.

Ҳаёт ҳақиқати эса ҳар бир ҳодисанинг шундай эътирозларга ўрин қолдирмайдиган даражада асослаб берилишини тақозо этади. Албатта, бу жуда алмисокдан қолган гап. Аммо ана шу ҳақиқат ошқоралик ҳавосини олган асарларда етарлича намоён бўлмаётгани афсусланарлидир.

Ошқоралик шамоли илгариги бекик мавзулар қопқасини очиб ташлади. У адибларга дардли фикрларини тўкиш учун кенг фаолият, мушоҳада майдонини яратиб берди. Баъзи адибларимиз ўз асарлари ўқишлилигини ошириш, кўпмиз сонли китобхонлар оммаси эътиборини жалб этиш учун қаҳрамонларини бепарда сўзлатиш, шаҳвоний хатти-ҳаракатларини яланғоч, қуруқ баён этиш ўлини тутта бошладилар. Афсуски, бундай манзаралар бадийи мантиқ силсиласига ўрилни ўрин-ғиз киритилмоқда. Баъзи асарларда шаҳвоний лавҳалар киши табиатидаги ярамасликлари очиш учун ишлатилса, айримларида нега киритилганини тушуниб етмайсан. Лекин ҳар иккисиди ҳам нафосат етмайди. Ана шу боис бундай асарлар маърифатли китобхон учун жўн, бачкана туюлади. Муаллифларнинг ўз асарларида топган нозик кузатишларини чипакка чиқаради.

«Нурбек уни авайлаб ўз оғушига олд: ва сарғи сочларини мулойимлик билан силаб, ўпа бошлади.

— Қўйинг!... Қўйсангиз-чи!...— деди қўрқиб, зорланиб қиз, кейин... кейин ўзига бўйсунмайдиган аллақандай сирли, аллақандай тогли бир куч таъсирида — бутун вужуди енгиб бўлмас ширин бир истак билан ёниб, йигитнинг қучоғига сингиб кетди...

Кутилмаганда Ширин:

— Нима қилиб қўйдим ўзи, нима?! — дея ҳўнграб ййглаб юборди.

Шундагина бирдан Нурбекнинг вужудини қўрқун чулғади:

— Нима қилиб қўйдим ўзи?!— деди,—ҳали ўн саккизгаям тўлмаган-ку! Унинг ранг-рўйи мурданикидай бўзарди ва таҳлика ичиди қотиб қолди. Сўнг алҳол ўзини овутди,— ўзимни тиёлмадим... Аслида ким гулни узмайдилар?.. Майли, мен узмадим, дей, бироқ бошқа узиб кетади-ку» (Мамадали Маҳмудов. «Қора дўлана» қиссаси «Ешлик», 1989, № 1, 7-бет).

Табиийки, бу хил «ўзига хос» сифат, хусусиятга эга бўлган асарлар жиноятчи раҳбарлар ва ўғрилар, фоҳишалар ҳақидаги мақолалар сингари китобхонлар эътиборига жуда тез тушаяпти. Ҳатто эҳтиром тўла мактублар битилмоқда: «Бу қисса менда жуда катта таассурот қолдирди. Қиссадаги Нурбек Шириндек содда, меҳрибон қизнинг қадрига етмай, уни аро йўлда қолдириб кетади...» «Қиссани бир мен эмас, барча оила аъзоларимиз ҳам ўқиб, қаттиқ таъсирланишди. Билсангиз, шундай кишилар борлигидан ҳайратда қолдик. Наҳот, кишиларимиз шундай қабиҳликка бориб етсалар? Аммо қиссанинг охири нима билан тугаши аниқ бўлмай қолган. «Қора дўлана»нинг давоми борми? Ширин ҳаётда ўз йўлини топа оладими?» «Нурбек наҳотки шунча қаллобликлар қилиб жазосини топмаса? Биз, мухлислар Нурбекнинг жазо тортишини, Шириннинг шунча азоб-уқубатлардан кейин ёруғликка чиқшини жуда-жуда истардик. Илтимосимиз, М. Маҳмудов қиссани давом эттирсалар. Шунча ёвузлик қилган одамлар ахир сувдан қуруқ чиқиб кетаверадими?»

Ҳўш, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномасида (1990 йил, 26 январь) босилган ўқувчиларнинг шу фикрларига асосланиб, «Қора дўлана»ни ҳар жиҳатдан баркамол асар деса бўладими? М. Маҳмудов мазкур асариди замондошларимиз қиёфасини, ҳаётимизни санъаткорона маҳорат билан тадқиқ этиб кўрсатганми? Менинча, йўқ. Негаки, юқориди айтганимиздек, санъаткорлик ҳаётнинг ҳали ҳамма англаб етмаган, атрофдагилар эътибор бермай келаётган қарама-қаршиликларини кўрсатиш, ҳодисаларнинг моҳиятини, инсон руҳиятининг мураккабликларини очиб ва шу орқали энг дидли китобхоннинг турмуш тўғрисидаги таассуротларини теранлаштириш, киши қалбининг нозик тебранишларидан воқиф этишди. М. Маҳмудов қиссасида эса бунча сифат сезилмайди. «Қора дўлана»да ниҳоят муаллифга мактуб битган ўқувчилар савиясизликлари ҳаяжонлантирадиган яланғоч манзаралару бузуқлик йўлига кирган кимсаларнинг кирдикорлари баёни мавжуд, холос. Яъни, асарда ўқувчилар таърифлаганидек, қаллоб, устумон Нурбекнинг соддадил, ишонувчан қишлоқдоши Ширинни алдаб, бадном қилиши, буям етмагандай бир бечорани совхоз директорига ҳамда ўз отасига (?) қўшиши сингари разолатлар ҳақида сўз юритилди.

Разолатлар, бузуқликлар, фаҳш ишлар баёни бўлган мазкур қисса ҳақида танқидчилар бири-бирига бутунлай тесқари муносабат билдиришди. Профессор О. Тоғаев «Қора дўлана»ни ижобий баҳолаб, жумладан бундай дейди: «Ёзувчи мешчанлик иллатининг келиб чиқиши, унинг ижтимоий-маънавий илдизини очади... Нурбек ҳаёт тарзи, хатти-ҳаракати, дунёқарashi, ўзига хос маънавий олами талқинида ёзувчининг ижодий идрок қилиш салоҳиятини, бадийи маҳоратини кўради. Воқеликни руҳий тадқиқ ва таҳлил этишда ёзувчининг истеъдоди намоён бўлган. Руҳий таъсир — қаҳрамонга тириклик бағишловчи восита. Қаҳрамон руҳиятини табиат воситалари орқали очиб маҳорати —«Ўлмас қоялар» романида, «Богдон қашқари» қиссасида рўй берган услуб хусусияти «Қора дўлана»да сайқаллашган» («Ўз. АС». 1989 йил, 10 ноябрь). Еш танқидчи Р. Қўчқоров эса: «Асардаги персонажларни «ҳар бири аниқ ғоявий концепцияси ва ўз индивидуал қиёфасига эга жонли образларди» десак, «Малоҳат моҳиятан Гоголнинг «Уйланishi» пьесасидаги қиз характери ни эсга туширади» десак, «Қора дўлана» қиссасини охир-оқибатда Чингиз Айтматовнинг «Алвидо, Гулсар!» асариди каби шахсиятпарастлик «илдизига етказиб ағдариб ҳайдалган» деб баҳоласак инсофдан бўладими», деб эътироз билдиради («Ўз, АС». 1989 йил, 22 декабрь).

О. Тоғаевнинг «Мешчанлик — тўрачилик фарзанди» мақоласида «Қора дўлана» ҳақиқатан ҳам анча ошириб макталган. Бу эса асосли эътироз уйғотади.

О. Тоғаевни аёвсиз танқид қилган Р. Қўчқоровнинг «Эшим зўрнинг шунча пул топишга етган ақли қизини бадном қилиб алдаган Нурбек уни ҳам алдаши мумкинлигига, ўзининг тубан ҳирсини қондириш учун Жиззахдан атай марказга келиш шарт эмаслигига етмабди-да», дейиши эса тўғри эмас. Чунки ҳаётда Эшим зўрга ўхшаганлар ҳам ақлли, устумон бўлган билан баъзан билиб-билмай алданishi, Нурбек сингари қаллоблар томонидан чув туширилиши мумкин. Ҳаёт бу хил тасодифий ҳодисалардан холи эмас. Теварак-атрофимизда қандай разолатлар рўй бермаяпти, дейсиз. Ҳаёт, албатта, ҳар бир кишининг қилган қилғиликларига қачон бўлмасин муносиб жавоб қайтариши, қасд олиши аён. Айниқса, фаҳш кимсани ҳаёт ҳеч қачон кечирмайди, у албатта жазо топади. Шунинг учун ҳам Эшим зўрлар ҳаётда бундай қилмайди, унинг «шунча пул топишга етган ақли қизини бадном қилиб алдаган Нурбек уни ҳам алдаши мумкинлигига етмайди» деб тортишшининг ўзи ноўрин. Албатта, асарда бу ҳодисаларнинг қай даражада ишонарли гавдалантириб берилган-берилмагани хусусида бемалол баҳс қилиш мумкин. Биз ҳаётнинг ўзи хусусида, ундаги

ходисалар ҳақида гапириш билан адабий асардаги воқеаларнинг ҳақиқий ёки сунъийлиги хусусида баҳс юритиш бошқа-бошқа эканлигини фарқлаб олишимиз керак. Чунки ҳаёт кенг, тасодифларга тўла. Ҳеч ким уни ўз ҳоҳиш-истагига мувофиқ идора қилолмайди. Турмушда қутилмаган, ўйламаган, баъзан кишини ҳайратга солиб қўядиган, ишониш қийин бўлган ҳодисалар рўй беради. Шундай экан, асарларга муносабат билдирганда масаланинг шу хил мураккаб жиҳатларини эътибордан соқит қилмаслик жоиз. Ҳар қалай, «йўқ, ҳаётда бундай бўлмайди», деб қатъий ҳукм чиқаришга шошилмаганимиз маъқул.

Катта адабларнинг асарларини ўқиганингда қаламга олинаётган воқеаларнинг реал ҳаёт бўлиши мумкин-мумкин эмаслиги ҳақида бош қотириб ўтирмайсан. Чунки улар сени ишонтиради, кўз ўнгингга гавдалантиради. Масалан, «Асрга татиғулик кун» романининг дастлабки саҳифаларини ўқиётганингда қаршингда ёмғир ёғиб ўтган кенг дала, бош адоғи кўринмас темир йўл, ҳар жой-ҳар жойда қўққайган симёғочлар намоён бўлади. Темир йўл халқларининг гоҳ у, гоҳ бу тарафига югуриб ўтаётган, бирор егулик топиш ташвишида изғиб юрган тулкини кўргандай бўласан. Ёки Л. Толстойнинг «Уч ўлим» ҳикоясидаги бут яшаш учун чопилган дароҳатга ичингдан ачинасан, унинг нобуд этилиши яқин кишингдан ажралиш даражасида тасвирланганидан ҳайратда қоласан.

Еш адаб А. Саидовнинг «Райҳон иси тутган ҳовли» қиссаси ҳам талабчан ўқувчида илиқ кайфият уйғотади. Лекин муаллиф қаҳрамони қисматини баён этишда сергапликка берилган. Аппон чолнинг ўлишга қарор қилганини, ўзига гўр қаздирганини, ҳамманинг айби-қусурини шартта-шартта бетига айтишга одатланганини, унинг қалби бечора одамларга ачиниш, аждодларимизга чексиз ҳурмат билан тўлиб-тошганини бот-бот қайтараверади.

Мазкур қиссада ҳам худди «Қора дўлана»даги сингари фаҳш яланғоч тарзда қаламга олинади:

«— Кўрпачани бу ерга қачон опкеб улгурдингиз, Бўри ака?

— Хашаклар орасига яшириб қўювдим.

— Хашаклар орасига?

— Ҳа. Айтмоқчи, қўлингдаги нима, Салтанат?

— Патир. Сизга опкелдим. Сизниям оғзингиз тегсин, дедим.

— Раҳмат, жоним...

— Мана шу учрашувимизни деб каллаи саҳарлаб хамир қоришга тушибман!

— Намунча ўзингни уринтирмасанг?

— Унақа қилманг, Бўри ака, қитиғим келяпти.

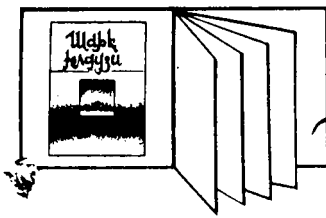
— Қанақа қилай?

— Э-э, ўлинг-е! Бўйнимда қитиғим борлигини айтаяпман. Дарров эгри томонга бурасиз-а!..»

Лекин муаллиф ўз асарида бу хил шармсизликларнинг илдиэлари ҳақида тўхталмайди. Бўри-вой ва Салтанат сингарилар қанақанги таъсирлар туфайли урчиб-унаяпти? Ҳаётимизга бундай ярамас иллатлар қаердан кириб келяпти?— деган муаммолар очиқ қолдирилади, юқоридаги манзара нега асарга киритилгани ойдинлашмайди. Аппон чол сингари имон-эътиқодли кишилар турмушимизнинг бу оғриқлари ҳақида ўйламаслиги эса мумкин эмас. Чунки бугун жамики диёнатли одамлар таомил, урф-одатларимизнинг қадрсизланаётгани, поймол бўлаётгани ҳақида куйнишяпти. Қайсидир бир ярамасларнинг таъсирида одамларимизда шарм-ҳаёнинг йўқолиб бораётганидан қайғуришяпти. Айримларнинг ахлоқан тубанлашиб кетаётганлигининг асосларини очишга эса қабристонда (!) «дон олишиб» юрган Бўривой ва Салтанат воқеаси бемалол имкон берар эди. Афсуски, бу имкондан муаллиф фойдаланмаган.

Ўз-ўзидан аёнки, адабларимиз ошкоралик нафаси билан ўқишли асарлар битишяпти-ю, аммо унинг имконларидан етарлича фойдаланишмаяпти. Яъни, улар маънавий турмушнинг, ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ботиний жиҳатларини, қаҳрамонлари тақдиридаги чигалликларни ҳар тарафлама ёритишга киришмаяпти. Буларсиз эса вақт синовиға дош берадиган, катта адабиётимиз саҳнини безайдиган асарлар яратиб бўлмайди.

30-йилларнинг иккинчи ярмида ойнома «Совет адабиёти», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» номлари билан чоп этилди. Бу даврда бутун мамлакат бўйлаб дахшатли қатагон ҳуружи бошланган эди.

Ўзбекистонда ҳам юз минглаб бегуноқ одамлар — давлат арбоблари, ёзувчилар, олимлар, оддий меҳнаткашлар «халқ душмани», «миллатчи», «давлат зараркунандачиси» сингари ўнлаб ёрликлар остида қамоққа олиниб, отиб ташланар ёки турма ва лагерларда мислсиз қийноқларга гирифтор этилар эди. Ойнома саҳифаларида ана шу «халқ душманлари»ни фош этувчи мақолалар бот-бот босилиб турди. Шахса сифинишни авж олдирувчи турли жанрлардаги асарларга кенг йўл очиб қўйилди. Бу — даврнинг иллати, ҳатто фожияси эдики, бугунги кунда адабий жараёндаги бундай нохуш ҳодисаларга ҳар томонлама пухта ўйлаб, эҳтиёткорлик билан баҳо бермоқ лозим.

Ойноманинг 38-йилдан кейинги сонлари нисбатан «силлиқ». Унда «ур-йиқитчилик» ўрнига чинакам бадиният учун кураш бошлангани, маҳорат талаби яна қайтадан давр эҳтиёжига айлана бошлаганини кўрамиз. Адабиётимизнинг ютуғи бўлмиш «Қутлуғ қон», «Зайнаб ва Омон», «Уртоқ Навоий» каби асарлар, Алишер Навоий таваллудига бағишланган туркум мақолалар шу йиллардаги ойнома қиёфасини белгилайди.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати»

Усмон Юсупов

Янги ғалабалар сари олға!

Очиқ жангда тор-мор бўлган халқ душманлари кураш тактикасини ўзгартирдилар. Улар жуда ҳам моҳир махфий ишлаш йўлига тушдилар, халқ дўстлари бўлиб кўриниш учун ниқоб кийдилар, совет ва партия ташкилотлари раҳбарлик ўринларига кириб олдилар. Уларнинг бундан мақсади социализм учун олиб борилаётган улуғ курашга зимдан зарба бериш ва ғов солиш эди.

Халқнинг лаянатига учраган буржуа дунёсининг малайлари Файзулла Хўжаев, Икромов, Сехер, Манжара, Каримов, Р. Исломов, Зелкина ва бошқалар кўп йиллар давомида зиёнчилик қилиб келдилар ва социализм сари муваффақиятли ҳаракатга ғов бўлишга интилдилар.

Лекин бу разил аблаҳлар, фашизмнинг муттаҳам малайлари, қайтадан туғилиб, янги турмуш қураётган ўзбек халқининг қудратли ҳаракатини тўхтатолмади ва ҳеч қачон тўхтатолмайди.

1937 йил, 7—8-сон.

Озод халқнинг қувноқ ижоди

Ватанимизнинг халқлари маҳкам ва бузилмас бир иттифоққа эгадирлар. Худди мана шу маҳкам иттифоқни халқ душманлари билан буржуа миллатчилари, троцкийчи-бухаринчи шпионлар, чет давлат разведкасининг агентлари бузмоқчи бўлган эдилар. Ифлосларнинг ифлоси, тубанларнинг тубани ёлланган банда Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев қўл остида бўлган бандитлар озод Совет Ўзбекистони халқини яна қайта бошдан занжирга солишга уриндилар. Бу бандитлар гуллаётган озод Ўзбекистонни империалистик йиртқичлар мустамлакаси қилишга, капитализмни оёққа турғизишга, бойлар, қулоқлар ва капиталистларни иш бошига чакириб келиш учун бир қанча кўпорувчилик, зараркунандачилик ишини олиб борар эдилар.

Разилларнинг разили бўлган Акмал Икромов, Файзулла Хўжаевлар худди мана шу кўпорувчилар, бандитлар, ўрилар шайқаси адабиёт-санъат соҳасида ҳам кўпорувчилик ишлари олиб бордилар. Халқ душмани, буржуа миллатчилари бўлган Усмонов, Березинлар ва Отажон Ҳошим, Чўлпон, Фитрат, Носировлар ҳамда буларнинг шерик, маслақдошлари ўзларининг уч пулга аризмас икки юзламачилик билан тўлиб ётган шеър, романларида жадиализм идеясини судраб чиқар эдилар.

Ана шулар, Германия ва Япония фашизми билан маҳкам алоқада бўлган аблаҳлар, жосуслар, кўпорувчилар, ўзларининг аксилинқилобий муддаоларини пайти келганда тарқатар эдилар. Улар ўзларининг ифлос юзларини ғира-шира очиб ҳам кўяр эдилар. Ҳеч қандай қимматга эга бўлмаган Усмон Носир ўзининг сирли фикрларини тарқатар экан, ҳурматли ўзбек ишчисини қўл ва ҳайвон деб атади.

Халқ душманлари, буржуа миллатчилари ўзларининг ярамас шеър, романлари ўзбек адабиёти шу деб тақдим қилар эдилар. Айни ҳолда улар адабий истеъдодга эга бўлган ёшларни адабий соҳага яқинлаштирмас ва Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзи раҳбариятдан мумкин қадар четлатишга уринар эдилар.

Редакцион мақола,
1937 йил, 7—8-сон.

Халқ шоири Пўлкан

Сталин

Душман уйин буздириб,
Колхоз, совхоз туздириб,
Меҳнаткашни ўстириб,
Бахт берган Сталин.

Томорқали ер берган,
Кўкракларга гул берган,
Булбулдайин тил берган,
Улуғ доҳий Сталин!

Уйсизларга уй берган,
Сигир билан кўй берган,
Мамлакатга тўй берган,
Ғамхўр раҳбар Сталин.

Донғи ҳар ёққа кетган,
Номи жаҳонни тутган,
Бахт йўлини кўрсатган,
Обод қилган Сталин...

1937 йил, 7—8-сон

Амин Умарий

Ватан хоинларига

Эй хоинлар!
Ўла-ўла келмас омадинг,
Ўғирликка қурилгандир кир даромадинг.
Миллионларнинг иродаси берди жазонгни,
Заққум ютиб, фашист дўстинг тутсин азангни!
Ҳукмимизга ғазаб тўлган ўқдек визиллар,
Дастимизда парчаланди хоин разиллар!
Кундуз қуёш, тунда кулган ёруғ моҳим бор,
Бутун жаҳон саодати буюк доҳим бор!
Шу бахтларга пойлоқчиман, ўткир кўзим бор.
Тилимни кес! Мен айтмайман, берган сўзим бор!

1937 йил, 7—8-сон.

Шариф Ризо

Уч

(Воқеий ҳикоя)

1919 нчи йил, эрта кузак.

Кўқон атрофида босмачилик аёж олган оғир вақтлар, қашқирлар галаси ҳар кеча совет Кўқонини нотинч қиладилар.

Мамлакатда граждандар уруши қизиган, асосий қизил аскар қисмлари Колчак ва Деникин фронтларида. Бунинг устига «сўнгги мусулмон хони» номи билан бош бўтариб чиққан ўнлаб кўрбошилар, ёнларига ислом динининг энг «кўзга кўринган арбоблари»ни ҳамда «ватанпарвар» миллатчиларни олиб, нодон халқни жойи келганда алдаб, жойи келганда зўрлаб ўз шайқаларига тортар эдилар. Партия ва Совет ҳокимияти бу вақтда, меҳнаткаш халқ қонини бекорга тўқмаслик мақсадида, мумкин қадар босмачиларнинг бошлиқлари билан музокара юргизиш, уларни тинчлик билан қуролсизлантириш йўлини тутишга уриниб кўрган эдилар.

1940 йил, 1-сон.

Абдулла Қаҳдор

Сохта фактлар тўғрисида

Еш авторлардан бири каттакон бир повесть ёзипти. Бунда «А»нинг қизини «Б» зўрламоқчи бўлади. Қиз қочиб кетади... «А» «Б»дан қизим қани деб сўрамайди. Воқеа мана шу асосда қурилган. Энди биз автордан борди-ю «А» бориб «Б»дан қизни сўраса нима бўлади деб сўрадик. Автор

худди «А»ни пишиктириб қўйгандай, «сўрамайди» деди. Сўраши мумкин ва мумкингина эмас, зарур эканини англаганимизда, «шунини ўйламапман» дейди.

«М» деган автор саводсиз бир хотин қандоқ савод чиқарганлиги тўғрисида ҳикоя ёзипти. Бу хотиннинг эри онгли ишчи, атрофидаги хотинларнинг ҳаммаси саводли. Хотин савод чиқаришга мажбур бўлиб қолади, лекин бу мажбурият нима денг? — эрига келган бир хатни ўйнашдан келган хат деб гумон қилиши. Хотин у хатни эрига кўрсатмай яшириб қўяди ва савод мактабига қатнаб, олти ойдан сўнг ўзи ўқийди. Энди китобхон савол бериши мумкин: хўш, савод чиқариш учун ўзида бошқа ҳеч қандай мажбурият сезмаган бу хотин, нима учун олти ой ўзини қийнайди? (Эри ўқигин деса: «мен ўқиб шаҳар сўрадим?» дейди!) Нима учун мазмунини билишга бунчалик қизиққан хатни бировга ўқитиб кўрақолмайди?

«С» деган автор бундай ҳикоя ёзган: бир хотин эрининг идорасига бориб, эрига бугун кинога борайлик, сиз фалон жойга боринг, қўтиб тураман, деган мазмунда хат қолдиради. Эри хатни олиб ким ёзганини билмайди ва «Жонон бирор қиз менга ошиқ бўлган бўлса керак» деб хатда айтилган жойга боради-да, шарманда бўлади.

Хотинки эрини синаш ва алдаш ниятида хатни бошқача қилиб ёзан эмас, эр нима учун шунча йил бирга турган хотинининг хатини танимайди? Холбуки, хотин ўз хатини эри танишига сира шубҳа қилмаганлиги сабабли имзо ҳам қўймаган. Турган гап воқеани бунга асослаб бўлмайди, асослаш керак экан, эри унинг хатини танимаслигига ўқувчини аввал ишонтириш керак. «Эри унинг хатини танимас эди» деб қўя қолиш билан ҳам бўлмайди, кичкина бир факт билан бўлса ҳам кўрсатиш зарур.

Айрим авторлар ўз асарларида бўлса бу хилдаги сохтакорликларга сабаб қилиб, ўзларининг ёшликларини, тажрибасизликларини пеш қиладилар. Фикримизча бундайайбни «ёшлик», «тажрибасизлик»ка тўнкаб бўлмайди. Бу беларволик, китобхонни ҳаминиша кўз олдида тутмаслик, масъулият ҳис қилмасликнинг натижаси.

Ёзувчининг бирпас ҳам китобхонни унутишга ҳаққи йўқ.

1940 йил, 4-сон

Жомий Навоий ҳақида

(«Искандарнома»нинг хотимасидан)
Осмондин мақтов ёғсин у қаламга,
У қаламдин келди гўзал сўз оламга.
Кечирсинлар форси тилда дур терганлар,
Дари тилда назм инжусин келтурганлар.
Агар ул ҳам назмин ёзса Дари тилда
Қолмас эди сўз айтишга куч ҳеч элда.
Улчак бўлса у ёзган назм тарозуси,
Низомий ким, Хусрав деган кимдур ўзи?
Бошқа тилда нукталарни сўзлайди ул,
Ақл учун етукликка қолмади йўл.
Сенинг юксак таъбинг билан сўз устоди,
Қаламингнинг калиди-ла сўз кушоди.
Сўз юзининг порлоқлиги ўчган эди,
Хазина ҳам юкин боғлаб кўчган эди.
Сўзамоллик майдонига сен сурдинг от,
Қайта бошдин сўзнинг юзи порлади бот...

Фафур Фулом таржимаси
1941 йил, 4-сон.

Абдулла Қаҳҳор Чустий шеърлари

...Чустий Ҳ. Ҳақимзода қабрини бундай тасвир қилади:

Бир баланд тоғ келди қаршу қошима,
Барқ уриб бир нур ёвушди бошима.
Ошиқиб боқдим у дам бу нур сари

Қабрларким устига юлдуз тоқиб
Остида бир сой ўтар сутдек оқиб.
Ҳар тарафга шуъла бермуш ушбу нур,
Нур остида турар бир гавда хур.

(«Жаннатга тирик кирган кампир»)

Юлдуз сўзини олиб ташланса, бу сатрларни ўқиган кишининг кўзи олдида «Равзаи поки Муҳаммад Мустафо» келади.

Бир шеърини эмас, Чустийнинг ҳамма шеърларида деярлик «нур» сўзи учрайди. Чустий қаерда ифода тополмаса (бунга кўпинча ҳаракат ҳам қилмайди) ишни нур билан осонгина битиради қўяди...

Чустийнинг ҳамма ишқий шеърларида деярлик классик эрон адабиёти, Навоий даврида оригинал бўлган, Умархон даврида бир қадар сийқаланган ва Муқимий, Фурқатлар даврида тамом шаблон ҳолига кириб қолган образли сўзлар, ифодалар қайтарилади: сарвақомат, оҳу кўз, лаъл ва шакар лаб, жон мурғи. (Ҳеч бўлмаса жон қуши ҳам эмас!) Шамшод қад, булбули хушилхон, маҳлиқо, моҳитобон, қош миҳроби, шаҳду шакар, қанду набот, бодаи васл...

Ғап буларнинг шаблон эканлигидагина эмас. Бундан ташқари яна икки нарсани кўзда тутиш керак:

1. Шу ташбиҳлар, шу ифодалар ҳозирги китобхонга етадимми?

2. Етган тақдирда шулар воситаси билан яратилган гўзаллик ҳозирги бизнинг китобхоннинг эстетик завқига тамом мос тушадими?

Ташбеҳнинг вазифаси нуқтаи назаридан қараганда биринчи саволга ҳеч иккиланмасдан салбий жавоб бериш мумкин. Китобхон сарв, шамшодга ўхшатиш қад-қоматни тасаввур қилиш учун аввал сарв билан шамшодни яхши билиш керак...

1941 йил, 4-сон.

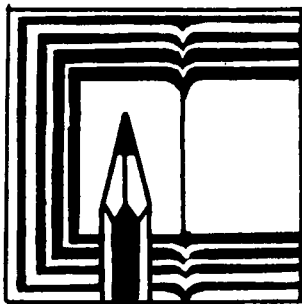
Раҳмат Мажидий

«Сароб» тўғрисида

«Сароб»да ишлари билан мукаммал, яққол кўрсатилган ижобий образлар йўқ. Баъзи-баъзида меҳнаткашларнинг айрим вакиллари кўринади. Булар — Эҳсон, Шариф, Шафрин, Кенжа, Йўлчибой ва бошқалар. Буларнинг ҳечқайсиси бир актив совет ходими сифатида асар сюжетида, воқеаларда бошдан-оёқ катнашмайди. Асар сюжет йўли бўйича душманларнинг яширин ишларини кўрсатиш асосида қурилган, шунинг учун ижобий, салбий қаҳрамонлар ўртасида кураш тафсилли кўрсатилмайди. Душманлар сув остида иш юритиб, баъзан юзага чиқиб қолганларида, ҳалиги ижобий образлар мушт уриб қоладилар, улар яна шўнғиб кетадилар. Кўп вақтда бу ижобий образларга ҳам асарда душманларнинг ҳаракатларини, чирик идеяларини фош қилиш вазифасигина юкланган. Уларнинг кўпи шундан нарига ўтмайдилар.

Умуман, «Сароб» ҳушёр синфий кўз, халқ душманлари, онгли-онгсиз равишда халқ манфаатларига зиён етказувчиларга қаттиқ нафрат туйғуси билан ёзилган. Душманларни фош этишда А. Қаҳҳорнинг қалами қиличдек кескир. У, ўзининг душманларига бўлган ғазабини ўқувчиларга сингдирди. У, оташин муҳаббат билан меҳнаткашларни социализм-коммунизм идеяси учун курашга чақиради.

1941 йил, 4-сон.

Роппа-роса ўттиз йил «Шарқ юлдузи» ойномасида ҳалол меҳнат қилган ажойиб устоз, моҳир таржимон Ҳайдарали Ниёзов билан мусоҳаба.

БИР ДАРГОҲДА ЎТТИЗ ЙИЛ

— «Шарқ юлдузи»да ишлаётган ҳамкасбларингиз, шоғирдларингиз тайинлаб юборишган саломларини олиб, сизни кўргани келдим. Агар сир бўлмаса айтинг-чи, ҳозир, шу топда нима ёдингизга тушиб кетди!

— Ҳозирми? Ҳозир, сени кўриб «Шарқ юлдузи»да ишлаб юрганганимни эсладим.

— Домла, ойномага қандай келиб қолгансиз! Ҳавасми ёки тасодифми!

— Тасодиф деб айтолмайман. Чунки ўзим қизиқиб келганман. Олдинги ишим ёмон эмасди. Калинин туманидаги 49-ўрта мактабда тил-адабиётдан дарс берардим. Яхши билсан, мактаб ўқитувчилари унча-мунча матбуот ишига араллашиб юришади. Мен ҳам шеър машқ қилиб юрардим. Чоп этдириш учун бирор жойга бормаган бўлсам-да, ўзимга маъқул бўлган катта-кичик асарларни ўзбек тилига ўгириб турардим. Менга кўпроқ ойномалар ичида «Шарқ юлдузи» ёқарди. Бу билан бошқа ҳеч нарса ўқимасдим, демоқчимасман-ку, аммо «Шарқ юлдузи» нимаси биландир оҳанграбодек ўзига тортарди. Кейин Ёзувчилар уюшмасига борадиган бўлдим. У ерда биринчи танишган одамим Миртемир домла эди. «Шарқ юлдузи»га келишимга шу киши сабаб бўлган. Бирданига ишга келмаганман. Олдин ўзлари билан Ёзувчилар уюшмасида адабий маслаҳатчи бўлиб ишладим. Сўнгра «Шарқ юлдузи»нинг танқид ва адабиётшунослик бўлимига ўтиб ишлашни тавсия қилишди. Жуманиёз Жабборов ойномада ишлаб юрарди, мен учун жуда кўп ҳаракат қилди. Иш мен учун ҳам айти мудао эди, жон-дилим билан рози бўлдим. Бу 1956 йилги гап. Ушандан 1986 йилгача ишладим.

— Домла, кутубхонагизда Мирзакалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» романининг биринчи нашрини кўриб қолдим. Унда адиб ўз қўллари билан: «Бешик бошида айтган аллаларингиз ҳамон ёдимда», деб ёзиб берган эканлар. Шу сўзлар менга жуда ёқди. Нега шундай деб ёзиб берганларини айтиб беролмайсизми!

— Ҳаммаси кечагидай эсимда. Ушанда Улуғ Ватан урушидан сўнг яна адиблар орасида «миллатчи», «синфий душман» деган баҳоналар билан қама-қама бошланган эди. Мақсуд Шайхзода, Саид Аҳмад, Шукрулло, Шухрат, Мирзакалон Исмоилий ана шу қама-қамаларда жабр тортганлардан. 1958 йили бўлса керак, Мирзакалон Исмоилий бир куни редакцияга келиб, ўша қатағон пайтида янги роман ёзиб тугатганликларини айтиб, бир нусхасини ташлаб кетдилар. Унгача ҳам «Фарғона тонг отгунча»ни ёзаётганликларидан оз-моз хабаримиз бор эди. Ҳаммамиз асарни ўқиб кўрдик. Тили раvon, таҳрирга ҳожат йўқ. Лекин асар бош муҳаррирга ўтгач, нимагадир анча ушлаб қолди. Мирзакалон Исмоилий қатағоннинг жабрини кўрган, деб айтдик, шунданми, ишқилиб, жим келади, жим кетади, оғирлик қилади. Биз бўлсак, бирор янгилик бўлармикин, мундарижага киритилармикин, деб жонимиз ҳалак. Хуллас, асар тўхтаб қолди. Нима қилиш керак? Ана шунда Москвада бўладиган декадага раҳбарлар жўнаб кетишди, бўлак тайёр асар ҳам йўқ эди, муҳаррир олдида бутун масъулиятни ўз гарданимизга олиб, асарни ойноманинг 10-сонига бериб юбордик.

— Муҳаррир келиб сизлардан хафа бўлмадиларми!

— Мирмуҳсин бош муҳаррир эди, борини айтдик. Ишончимиз оқланди. Ойномага ҳам, муаллифига ҳам анча пайтгача хатлар келиб турди. Китоб чиққач ёзувчининг ўзлари келиб бир нусха бериб кетдилар. Сен кўрган китоб ўша эди.

— Яна қандай асарлар ёдингизда бор!

— Турғун Пўлатнинг «Ичкўёв» асари ёдимда. У билан бирга ишлар эдик. Публицистика бўли-

мини бошқарарди. Яхши очеркларни, мақолаларни чоп қилинган. Уша қаламқашимиз бир кунни «Курортда» деган қисса ёзиб келди. Бошлаб қўйганини эшитгандик, ийманибгина ойномага эълон қилиш учун маслаҳат сўради. Кимки бор, бир-бир ўқиб чиқдик. Борини бор, йўғини йўқ қилиб фикримизни айтдик. Шунда Носир Фозилонинг гапга чечанлиги қўл келди. Уғлингизнинг оти менга ёқмади, деди у. Қиссанинг ўзи «Ички ёв» экан-ку, сиз «Курортда» нима қилиб юрибсиз? Ҳаммамиз кулишдик. Раҳматли дўстимизга шу ном маъқул келди. Сўнгра «Ичкүёв» биринчи маротаба «Шарқ юлдузи»да эълон қилинди. Кўпчилик ойнаи жаҳондан томоша қилган чиқар. Муаллифга ҳам, ролларни ижро этган артистларга ҳам Ҳамза номидаги Давлат мукофоти берилди. Ана шунақа гаплар, қизим.

— Езувчилар орасида адабиётга олиб кирдим, ёки олиб кирди, деган гаплар юради, сиз шу гапларга нима дейсиз!

— Аслини олганда, адабиётга етаклаб келиб бўлмайди. Хурмачада бўлса қайнаб чиқаверади. Фақат озгина эътибор ё туртки керак. Нимага нимадир сабаб бўлади-ю, лоп этиб юзага чиқади. Гап шу ерга келганда бир воқеани айтиб берай: 1966 йил, зилзиладан сўнги кунлар. Бизнинг жамоа илгариги шаҳар ижроқўмининг биносига кўчиб ўтган. Навбатдаги шанбалик кун эди. Ҳар бир бўлим ўзига қарашли қўлёзмалар ва хатларни тартибга солишга киришиб кетди. Бир маҳал шеърят бўлими мудир Хусниддин Шарипов ҳарбий қисмда: (Узоқ Шарқ эди чамаси) юборилган шеър дафтари кўтариб чиқди. Кўплашиб ўқидик. Шеърлар пишиқ, жозибали эди. Дарҳол муҳаррирга олиб кирдик. Шеърлар муҳаррирга ҳам маъқул бўлиб, ойнонанинг галдаги сонига бериб юбордик. Уша йили биринчи маротаба солдат йигитнинг шеърлари ойнамада эълон қилинди. Шу йигит ҳозирги семимли шоиримиз Омон Матжон эди. Шоир ҳаётдан ўз манзилини топиб олди. Уз мухлислари, ўз китобхонлари бор. Улмас Умарбековми, Абдулла Ориповми, Шукур Холмирзаевми, ишқилиб, кимни айтсанг, шуларнинг ҳаммаси ҳам оқ фотиҳани илк бор шу даргоҳдан олган.

— Ҳали гапингизда Теша Сайдалиев ҳақида ҳам айтиб ўтдингиз. Шу термизлик шоир ҳақида яна нималар биласиз!

— Теша Сайдалиев жўшқин шоир эди. Раҳматли, ҳаёт бўлганида катта санъаткор бўлиб кетишига ишонардим. Ажойиб фикрлар, чиройли истиоралар топарди. У билан хат орқали танишганмиз. Менинг шундай одатим бор. Шаҳарда яшаб ижод қилаётганлардан кўра қишлоқдаги ижод аҳлига кўпроқ эътибор қилардим. Сал илinsa дарров қўлгоҳдан тортиб ойнама саҳифаларида фойдаланишга ҳаракат қилардим. Теша билан ана шундай танишганмиз. Шундан сўнг тез-тез келиб турадиган бўлган. Вафотини эшитиб жуда хафа бўлдим, Термизга борсам чиқариб бўлишган экан, улгуролмадим...

— Домла, ўзингиз ҳам шеър ёзганмисиз!

— Уқувчилик пайтида ҳам, кейин ҳам машқлар қилиб турардим. Кашшофлар рўзномасида босилган. Яхши шоир бўлишга кўзим етмагач бирор марта жиддийроқ эълон қилишга ҳаракат қилганим йўқ.

— Ҳозирги ёшлардан кимларнинг шеърларини яхши кўрасиз!

— Бу яхши, бу ёмон деб айтиш қийин. Қолаверса, вақт ҳакам. Ҳозирги ёшларимиз дадил қадам билан чиқаяпти. Мушоҳадалари теран, фалсафий, салмоқли, қамворлари кенг.

— Биринчи маротаба «Шарқ юлдузи» билан «Нур борки, соя бор» романини ўқиб танишганман. Ушанда ўрта мактабнинг 6-синфида ўқирдим чоғи. Кейин «Шарқ юлдузи»га обунга бўлиш учун муаллимамга мурожаат қилдим. Опага ёқинқирамади. Сенинг ёшингга тўғри келмайди, деб айтдилар. Аммо менинг жуда ўқимган келиб турибди. Нима қилиш керак! Бир пайт ҳаёлимга отамнинг ишхоналарига бориб обунга бўлиб келсам-чи, деган фикр келди. Борсам, котиба қиз ўтирган экан, ундан «Муштур» ва «Шарқ юлдузи»га отамнинг номларидан обунга қилишларини сўрадим. Котиба қиз рози бўлди. Уша йили 1971-йилмиди, 1972-йилмиди аниқ ёдимда йўқ ойнонанинг ҳамма сонларини ола бошладик. Узун қиш кечаларининг бирида сандалга мук тушиб «Шарқ юлдузи»ни ўқиётсам, отам келиб шарт қўлимдан тортиб олдилар. Билсам, муаллимамизнинг ишлари экан... Барибир ўтинхонадами, тандирхонадами ўқиб юрдим. Орадан шунча йил ўтди. Мана, ўзим шу даргоҳда ишлаяпман. Аммо бир нарсани кўп ўйлайман, сизнинг ишлаган йилларингиз шу вақтга тўғри келади, домла. Муаллимам нега бу ойнонани ўқिशга қўймаган эканлар-а!

— Аввало, муаллиманг нима мақсадда айтганини билмадим. Ҳамма нарсанинг тош-тарозуси бўлганидек бизда ҳам ўлчов бор эди. Шунингдек, ор-номус, маҳрам-номаҳрам, ҳаё-ибо деган гапларни унутмасдик. Баъзи бир очиқ пардада ёзилган тасвирлар мендан ўтганини эслолмайман. Мирмуҳсиннинг «Илдизлар ва япроқлар» асарида, яна Уктам Усмоновнинг «Гирдоб» романида очикроқ тасвирланган воқеаларга дуч келганман. Уктам менинг маслаҳатим билан Салтанат образидаги баъзи бир жойларни қайта ишлаб келган. Езувчи кўнглига сиққанини ёзавериши мумкин. Аммо биз халқимизнинг ўзига хос хусусиятларидан четга чиқиб кетмаслигимиз керак.

— Сиз ишлаган пайтда таҳририятда аёллар ҳам ишлармиди!

— Шеърят бўлимида Ойдин Ҳожиева ишларди. Саида Зунунова маош олиб ишламаса ҳам бизнинг ходимадек қатнашарди. Бир йили унинг «Сўқмоқлар» деган қиссасини босганмиз. Уша қиссадан кейин жуда кўп гап-сўзлар бўлган. Нега десанг, Саидахон қачон бўлмасин, доимо хотинқизлар масаласини кўтарарди. Унинг шеъриними, ҳикоясиними ўқисанг, дарров шу масаладаги айрим нозик жиҳатлар кўзга ташланарди. «Сўқмоқлар»да ҳам шу гап эди. Тўғруқхонадаги сансоларлик, ўзибўларчилик, бепарволик каби паст иллатлар моҳирлик билан очиб ташланган эди. Аммо ўша давр буни кўтаролмади, ҳазм қилолмади. Мана ҳозир ўшандай асарларнинг даври келди. «Сўқмоқлар»даги ҳақиқатни эса вақт исботлади.

— Биз кўп гапирётган қатағон йилларидан ойнамо силлиқ ўтган деб ўйлайсизми!

— Йўқ, албатта, беайб парвардигор. Ҳамма даврларга хос бўлган саҳифалар «Шарқ юлдузи»да ҳам ўз изини қолдирган. «Халқ душмани», «Миллатчи» деган фош қилувчи «шиорлар» остида қанча-қанча уста қаламкашларимиз азият чекмадилар, дейсан. Халқимизнинг асл фарзандлари, зиёллари, ёзувчилари, шоирларимиз бадном қилинди. Тан олиб айтиш керак, уларни қораловчи мақолалар чоп этилган. Бу энди тарих бўлиб қолди, қизим. Тарихни эса ҳеч-ҳеч ўзгартириб бўлмайди.

— Ҳозирги «Шарқ юлдузи» ҳақида нималар дея оласиз!

— Ҳозир энг обрўли ойномалар сафида туради. Уша Ҷўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романининг чоп этилгани, «Темир тузуклари», Фитратнинг «Абулфайзхон» асари, боринги, Қуръони каримнинг мазмунан таржимасигача босилгани катта дадиллик бўлди. Ростини айтсам, бизлар жуда-жуда орзу қилардик, ойноманинг бугунги кунини, минг шукур, бизга бўлмаса, ёшларимизга насиб қилди.

— **Ишлаган йилларингизнинг ҳаммасидан ҳам розимисиз!**

— Ҳа, десам ёлгон айтган бўламан. Йўқ, десам мисол келтиришим керак. Шухрат аканинг «Жаннат қидирганлар» асари терилган, корректураси чиққан жойида ўша сондан олиб қўйилган. Шунини эсласам, ҳали-ҳали ҳижолат бўламан, гўё мен сабаб бўлгандек. Айниқса, турғунлик йилларида бундай ҳодисалар жуда кўп бўлган. Кўп асарлардаги жумлалар кесилиб, қирқилиб, шеърларнинг мисралари ўзгариб чиқиб кетган.

— **Битта эмас, бир неча Бош муҳаррир билан ишлагансиз. Шулардан қайси бирлари билан яхши ишладим, деб ўйлайсиз!**

— Умуман олганда, ҳаммаси билан яхши муносабатда бўлдим. Лекин булардан Асқад Мухтор менда яхши таассурот қолдирган. Чунки у киши ҳозиржавоблиги, меҳнатсеварлиги ва касбига содиқлиги билан ходимларга ўрнак бўларди. Жон-дили билан ишга киришиб кетарди. Ёшларни қўллаб-қувватларди. Сал ниш берган асар борки, эринмасдан мундарижага олиб чиқарди. Кўпроқ мустақиллик бор эди. Бунинг оқибатида ойномамизда янги-янги номлар пайдо бўлди. Мен уларни номма-ном санаб ўтирмайман. Қолаверса, уларнинг ўзлари ҳам буни яхши билишади.

— **Сизни чарчатиб қўймадимми, домла!**

— Йўқ, қайтанга яхши бўлди. Анчадан бери ўтолмаётгандим. Бир айланиб келгандай бўлдим. Энди воқеалар ёдимга келаверади. Асли «Шарқ юлдузи» дарё-да! Хаёллар дарёдан тошиб чиққан тўлқинга ўхшайди. Барибир дўст-ёр, ошна-оғайни орттирган жойим, ҳаммиша қалбимга яқин туради.

— **Яқинда 70 ёшга тўларкансиз, кўз тегмасину ҳеч 70 ёшга кирганга ўхшамайсиз. Аям ҳам ёш кўринадилар. Бундай яшашнинг бирор сирини борми!**

— Шахсий ҳаётингизда тинчлик-тотувлик, хотиржамлик. Одамда энг биринчи, ҳаловат бўлиши керак. Давлатингиз бўйиндан баланд бўлса-ю, ҳаловат бўлмаса ундан не фойда?! Кейин хизмат бурчиға садоқат билан ёндошиш, ҳалоллик, таъмагирликдан қочиш. Яна бир омил: Фарзандлар камоли инсонга қанот беради. Жон бахш этади. «Нима эксанг шунини ўрасан», дейди халқимиз. Бу гапнинг замирида чуқур мазмун, бағоят катта ҳикмат ётади. Вақтида ўзинингиз ҳам, болаларингиз ҳам унутмасанг, яратган ҳам сени унутмайди, бировдан кам қилмайди. Кўпларнинг фарзандлари тўғрисида нолиб юрганларини эшитсам, шу сўзлар ёдимга келгиверади.

— **Болаларингиз ҳақида ҳам...**

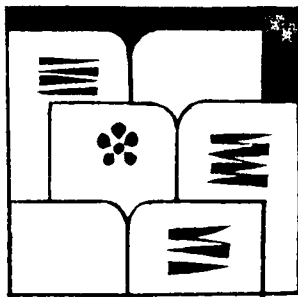
— Уч ўғил — уч келин, уч қиз — уч кўёв. Набиралар сероб.

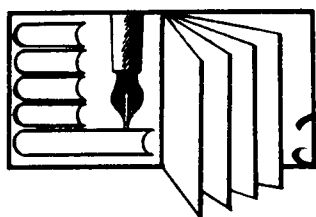
— **Охири саволим, касбдошларингизга, шоғирдларингизга нималар дегингиз келади!**

— Қаламқашнинг не машаққат билан ёзган асарига илк баҳо берадиган ойнома шу, дедик. Умид билан шу даргоҳга келган одам юрак ҳовучлаб ўзини биринчи бор синаб кўради, оқ фотиҳа олади. Кейин сени менга ўхшаб яхши кўриб юришади. Шунинг учун муаллифларнинг ҳам, ҳормай-толмай ишлаётган ходимларнинг ҳам соғ-саломат бўлишларини, алғов-далғовли бу шароитда тўғри йўлдан оғмай дадил фаолият кўрсатишларини тилайман!

— **Раҳмат, домла! Сиз ҳам соғ бўлинг! Умрингиз узоқ бўлсин! Қачонки йўлингиз тушиб қолса, кадрдон даргоҳингизга бир кириб ўтишни канда қилманг!**

Сўхбатни Инобат **НОРМУРОДОВА** олиб борди

КУРАШ ДАВОМ ЭТАДИ

Нурали Қобулнинг «Унутилган соҳиллар» романини дастлаб ўқиганимда, менга унчалик маъқул бўлмади. Аниқроғи, у ўқилиши ва ҳазм қилиниши қийиндек туюлди. Сўнгра романини жанр эътиборини ҳисобга олган ҳолда қайта ўқидим. Шундагина ўзбек адабиётида оммалашмаган «роман-монолог» жанрининг ўзига хос томонлари ва имкониятларини бир қадар тўлароқ ҳис қилдим. Асар қаҳрамонларининг узундан-узоқ монологлари қандай мақсадга қаратилгани бир қадар аён бўлди.

Романда ижтимоий ҳаётдаги ўнлаб, юзлаб иллатлар — порохўрлик, шахсиятпарастлик, мансабпарастлик, фирибгарлик, лаганбардорлик, кўзбўямачилик ...лар тилга олинади ва қораланади. Албатта, бу иллатлар ҳақида тўрт-беш йилдан буён эшитавериб одамлар чарчади. Шунинг учун ҳам айрим китобхонда ўзимиз билган нарсаларимизни яна роман орқали ўқишимиз шартмиди, деган мулоҳаза туғилиши мумкин. Шу муносабат билан мен куйидаги икки ҳолатни таъкидлаб ўтмоқчиман.

Биринчидан, романда тилга олинган иллатлар ҳақиқатан ҳам ҳаётда халқнинг кўз олдида қораланди ва улардан қутулиш йўллари белгиланди. Гарчи бу иллатлар ҳақида биз очиқ гапирётган бўлсак ҳам, улар, аввалгидек яшаб турибди, кўпайпти, одамларни домига тортаяпти. Кураш бошланди, аммо у ҳали кутилган натижани бергани йўқ. Шу боисдан, мазкур иллатлар ҳақида бонг уриш ҳамма вақт долзарб вазифа бўлиб қолаверади.

Иккинчидан, Нурали Қобул истеъдодли ёзувчи сифатида мавжуд иллатларни шунчаки таърифлаб қолмайди, у энг аввало бу иллатларнинг илдиэларини излайди, жумҳуриятни жар ёқасига олиб келган сиёсат ва бу сиёсат оқибатида ҳаётнинг барча соҳаларида чуқур из қолдирган асоратларни юзага олиб чиқади, фош қилади. Шунинг учун ҳам романини ўқиганимиздан сўнг улар ҳақида янги маълумотлар оламиз, бадий таҳлилдан ўтказамиз.

Роман марказида Карим Усмонов образи туради. Ёзувчи унинг болалигидан бошлаб то умрининг охиригача бўлган ўта зиддиятли, кўп қиррали, воқеаларга бой, машаққатли ҳаёт йўлини тегаран, таъсирли лавҳаларда тасвирлаб беради. Бу образ ўқувчи кўз ўнгида бир қоядек юксалади, биз унга ҳам қойил қоламиз, ҳам ачинамиз, ютуғу хатоларидан эса жиддий сабоқ оламиз. Жумҳуриятимиз ҳаётида кейинги эллик йил ичида бўлган барча ўзгаришлар — қийинчиликлар, хатолар, уруш йилларининг қаҳатчиликлари, турғунлик йилларининг офатлари, ижтимоий-сиёсий

ҳаётнинг издан чиқиб кетиши, халқ турмуш шароитининг тобора ёмонлашиб бориши ва ниҳоят, умумий тангликнинг келиб чиқиши — мана шу баҳисоб катта воқеалар битта инсон тақдири орқали ҳаққоний очиб берилади. Ўзбекистон ўз ўғли Каримни оловлар ичига ташлайди, яна ўтдан суғуриб олиб бошини силайди. Уни яна машаққатлар гирдобига дучор этади, яна ювиб-тараб кўкка кўтаради, кўп ўтмай кўкдан уни жарга улоқтиради ва яна жардан чиқариб қўяди. Хуллас, Карим Усмонов сиймосида эллик йиллик ҳаётимизнинг бутун қиёфаси, мазмуни ақс этади.

Қаҳрамоннинг болалик йилларига бағишланган саҳифалар юракларни ларзага солади, ёзувчи истеъдоди мана шу ўринларда кўзга ярқ этиб ташланади.

Ўттизинчи йиллар, қатағон пайти Усмон ижрокўмни олиб кетишганда катта ўғли Карим тўққиз ёшда эди. Мурғак боланинг қалб изтироблари, онаси ва укаларига бош бўлгани, подачилик қилиб, азоб-уқубатда кун кечиргани, мактабда ўқиб институтни тугатгани, олимлик даражасига етгани — бутун ҳаёт йўли ёзувчи томонидан меъёрида, вазмин оҳангда, таъсирли лавҳаларда биринкетин очила боради.

Обком котиби Карим Усмоновнинг ишдан олиниши ва ўн йил муддатга озодликдан маҳрум қилинишини кўрсатиш орқали ёзувчи катта ҳақиқатни очиб беради. Порохўрлик, шахсиятпарастлик, мансабпарастлик ва бошқа иллатлар бир дарахтнинг турли шохлари бўлиб, унинг ер остида бақувват илдиэи бор — узоқ йиллардан буён Ўзбекистон Компартиясини бошқариб келаётган Ғафуров, колхоз раиси, депутат, қаҳрамон Акбар Ҳакимовлар шу дарахтнинг бақувват танаси, ун заводи директори Акрамовга ўхшаш ўнлаб шохшаббалари бири-бири билан чамбарчас боғланиб кетган. Уларни қўзғатиш тугул, қимирлатиш ҳам мушкул.

Аммо ҳаётда ҳаромдан кўра ҳалолликни юқори қўйган Карим Усмоновдек одамлар ҳам бор эди. Улар жаҳаннам қаърига палаҳмон тошидек улоқтирилдилар.

Нурали Қобул ёзувчи сифатида воқеаларни тасвирлашда ҳаққонийликка эришишга интилади. Шунинг учун ҳам романда ишонарли чиққан жойлар жуда кўп.

Жумладан, редакциядаги муҳит, турли-туман феъл-атворли одамларнинг жўшқин, ижодий қиёфалари истеъзоли қочириқлар, ўхшатишлар, муболағалар орқали таъсирли ифодаланади.

Нурзод ва Саломат ўртасидаги севги-муҳаббат тасвири ҳам жонли чизилган. Биз уларга ҳавас билан боқамиз, гўзалликни куйлагимиз келади.

Усмонов тушиб қолган қамоқ муҳити, у ердаги тартиб-қоидалар ўқувчи диққатини тортади. Озодликдан маҳрум қилинганлар жойи бир қа-

рашда катта ҳаётдан ажратиб ташланган, мутлақо ўз ички қонуниятларига эга ер бўлиб кўринади. Лекин романда таъкидланишича, лагердаги ҳар бир воқеа, ҳар бир ҳатти-ҳаракат ташқарида, ўша забардаст одамлар орқали бошқарилади. Бу ерда ҳам ўша тартиб — катталар кичикларни эзди, пулдорнинг ошиғи олчи, содда, камтар, ҳалол одамларга кун йўқ.

Ун заводининг директори Аминов ҳам шу ерда. У шу ерда ҳам ҳукмрон; Усмоновни анча вақт исканжага олиб юради, сўнг ўзини танитади, унга яхшилик қилишга ваъда беради. Аминовнинг ўз режаси бор. Кичкина, бир чеккадаги лагер ҳаёти ҳам Ғафуров билан Бевосита боғланган. Аминовнинг маслаҳати, Ҳақимовнинг талаби билан Усмонов муддатидан олдин озод этилади. Унинг гуноҳсиз қамалишида ҳам, озод этилишида ҳам улар фақат ўз манфаатларини ўйлайдилар. Усмонов улар учун бир қурол, восита, холос. Хоҳлашса уришади, хоҳлашса оч қўйишади, хоҳлашса қамашади, хоҳлашса озод этишади. Усмоновнинг эса қўлидан ҳеч иш келмайди, у бутун дарахтнинг, ҳатто бир шохини ҳам силкитолмайди. Тақдирга тан беришдан бошқа иложи йўқ.

Романдаги етакчи образлардан бири журналист Нурзод образидир. У ўз дунёқараши, ҳаётий ақидалари, маълум маънода феъл-атвори билан Усмоновга ўхшайди.

Биз қаҳрамоннинг болалиги, ёшлик йиллари ҳақидаги саҳифалар билан батафсил танишамиз ва унинг вилоят рўзномасида бўлим бошлиғи вазифасидаги ҳатти-ҳаракатларини кузатамиз. Нурзод ҳам Усмонов сингари ҳақиқатпарвар, тўғрисиўз, қатъиятли ходим, ҳаётдаги иллатларни фош қилиш, уларга қарши курашишни ўз бурчи деб билади.

Романда Карим Усмонов ва Нурзод образлари билан боғлиқ анчагина баҳсли ўринлар бор. Мен шулар ҳақидаги мулоҳазаларимни ўртага ташламоқчиман.

Усмонов ҳам, Нурзод ҳам, шубҳасиз, ижобий қаҳрамонлар, уларнинг дунёқараши ва ҳатти-ҳаракатида ўқувчи намуна олса арзийдиган томонлар кўп. Лекин, шу билан бирга, улар анча-мунча хатоларга, камчиликларга ҳам эга. Албатта, ҳар бир тирик ва ҳаракатдаги одамнинг ўзига яраша яхши ва ёмон томонлари бўлади. Аммо негадир ёзувчи Усмонов ва Нурзод сиймосидаги камчиликларни аниқ-равшан кўрсатиб ўтмайди. Бу камчиликлар романда баъзан бир ёқлама, баъзан ошиб, баъзан камайтириб берилгани учун мазкур образларнинг қиёфаси хира тортиб қолади. Айрим мисолларга мурожаат қилайлик.

Китобнинг 170-саҳифасида Усмонов ҳақида шундай ёзилади: «Эр-хотин одамлар устларидан зимдан кулишларини сезишарди. Одамлар уй-жойим, бола-чақам, қариндош-уруғим ва ёру биродарларим деб юрганда улар тўғри ва ҳалол ишлашни ният этиб аввал кулги, сўнгра масҳара ва охир-оқибатда шарманда бўлдилар».

Мен қанчалик ўйламайин, бу гаплардан мантикий изчиллик топа олмадим.

Одамлар уларнинг қайси гуноҳлари учун кулишади? Уй-жойим, бола-чақам, қариндош-уруғим, ёру биродарим деб яшаш ҳалол ва тўғри ишлашга зид бўлаверадими? Ҳалол ва тўғри ишлашга ҳаракат қилган одам нега масҳара ва шарманда бўлар экан? Еки ёзувчи Усмоновнинг ишдан бўшаши ва қамалишини масҳаралик ва шармандалик деб ҳисоблайдими? Агар шундай бўлса, китобни ёзишдан мақсад нима, иллатларни қоралашнинг нима ҳожати бор? Ҳўп, кимлардир бу ишни шармандалик деб баҳолаши мумкин. Аммо асарда бу гапларни бировлар эмас, ёзувчи айтапти-ку! Гарчи ишдан олиниши ва қамалишида

Усмоновнинг маълум хатолари бўлса-да, барибир бу ҳодисани биз шармандалик деб айта олмаимиз! Тўхмат ва бўҳтон қурбонини шарманда бўлдинг, деб айблаверамизми?

Уша саҳифада яна қуйидаги фикрлар учрайди: «Инсон дилида шундай қусур бор, ўлиб-тирилиб тепалиғи бир кун келиб кўзига шунчалик текис ердек кўринади. Бир кун келиб шу тепаликка ҳам чиқишга қўрби етмай қолганидагина у бунга англайди. Унга қадар эса ўзининг ярим ҳақиқатдан иборат аҳмоқона хаёлларига банди бўлиб яшай-вереди».

Бу фикрлар ҳам Усмонов ҳақида айтиляпти. Тўғри, у чала ҳақиқатдан иборат ўз фикрларини тугал ҳисоблаб хато қилди. Лекин қаҳрамоннинг бутун ўй-кечинмаларини аҳмоқона хаёллар, деб аташга ҳаққимиз борми? Ҳолбуки, ёзувчи бошқа ўринларда Усмоновни кўкларга кўтариб мақтайди. 50-саҳифада Усмонов одамларнинг афтига, об-ҳавонинг тафтига қараб, ҳамма нарсани илғайдиган киши сифатида таърифланади.

Қаҳрамоннинг узундан-узоқ монологуларида жуда кўп ҳақиқатга зид фикрлар айтилади. Аммо ёзувчи уларга ўз муносабатини билдирмайди. Айрим мисолларни кўрайлик.

45-саҳифада Усмонов «Мен Ўзбекистонни фалокат зонаси деб эълон қилардим» дейди. Ҳўш, бу фикрга қандай қараш керак? Жумҳуриятимизда томир отиб келган иллатлар ва уларнинг асоратлари юқоридаги ҳукмини чиқаришга асос берадими? Ёзувчи фалокат билан бирга саодатни ҳам, ёмонлик билан бирга яхшиликни ҳам кўра билиши керак-ку. Ҳўп, айтиш мумкин, ёмонлик, иллатлар кўпроқ (ҳатто ўша турғунлик йилларини олганда ҳам) бўлганда ҳам, барибир, бутун бир жумҳуриятни камситиш мумкинми? Усмонов қишлоқ ҳўжалиғи ҳақида шундай дейди: «Пахта меҳнати бизда ғоят кўр-кўрона ва зўрма-зўракилик асосида ташкил этилганки, беихтиёр у деҳқонда ўз ишига меҳр-муҳаббат эмас, нафрат уйғотади». Пахта меҳнати кўр-кўрона ва зўрма-зўраки ташкил этилган деган фикрга қўшилиш мумкин, аммо бу нарса барча деҳқонларимиз ўз меҳнатиغا нафрат билан қарайди, деган маънони билдирадими?

Усмоновнинг мана бу фикрларига ҳам эътибор берайлик. «Умрида китоб кўрмаган киши ҳам сенга эртадан кечгача фалсафа ўқиши мумкин. Хотинини йўлга сололмайдиган одам совхозни бошқаради. Боласи сўзига қўлоқ солмайдиган яна бир киши районга мутасадди. Бошқа бир хотинбоз область тақдирини ҳал қилади. Яна бир порохўр эса ўзини республика ташвишини чекаётган қилиб кўрсатади».

Бу фикрларда ҳам ҳақиқат билан бир ёқламалик қоришиб, чатишиб кетган. Бундан ташқари, уларни шунчаки айтиш билан иш битавермайди. Бадийий асарда бундай мулоҳазалар далилланганда, қаҳрамонларнинг фаолиятига сингдирилгандагина муайян қиммат касб этади.

Ҳўш, Усмоновнинг яхши ва ёмон томонлари нимадан иборат? Шубҳасиз, у ижобий шахс. Унинг ҳалол яшashi, ёмонликка нисбатан нафрати ҳурматимизни тортади. У ўта мулоҳазакор, аммо курашчи эмас. Аиниқса, бу ҳол обком котиби лавозимида ишлаганида яққол кўринади. У адолат учун, ҳақ иш учун ҳеч қандай кураш олиб бормайди, вилоят прокурори Насруллаевдан «Мен энди нима иш қилишим керак», деб бир неча бор сўрайди. У эса эҳтиёткор бўлиб юринг, дарвозангиз олдига қоровул қўйинг, деб жавоб беради. Обкомнинг Пленумида ҳам Усмонов фаоллик кўрсатмайди, ўзини ҳимоя қилмайди, ишдан кетиши ва қамалишини аниқ сезиб турса-да, ётиб қолишдан отиб қолишни афзал

кўрмайди, туҳмат, ивони фош қилиб ташламайди.

78-саҳифада Усмоновнинг ҳаётий мезони икки оғиз гапда очилади: «Узоқни кўзлаб юрсанг чалиб йиқитишади, оёғинг остига қараб юрсанг пешонангни дегорга уриб оласан», Демак, узоқни кўзлама, ерга ҳам қарама, ўртамиёна ҳолда яшаб юравер...

Нурзодда эса ҳақиқатгўйлик ҳам, курашчанлик ҳам (гарчи баъзан тўпори ҳолда намоеън бўлсада) бор. Шу жиҳатлари билан Нурзод Усмоновга нисбатан ўқувчи қалбига анча яқин. Асарда Нурзод билан Саломат ўртасидаги муносабат мароқ билан тасвирланган.

Аммо Усмонов воқеаси бошланиши билан Саломат асардан чиқиб кетади ва қайта тилга олинмайди. Асар охиригача Нурзод билан учрашиб тураемиз, аммо у Саломат ҳақида лоақал бир оғиз гапирмайди ҳам.

Ажабо, буни қандай тушуנסа бўлади? Езувчининг оддий эътиборсизлигимиз?

Нурали Қобул «Унутилган соҳиллар» романи учун кенг кўламли, мураккаб, зиддиятли мавзу танлаган. Бадий тасвир маҳоратини намоеън этолган. Аммо ҳаётий воқеаларни умумлаштиришда асарнинг кўп жойларида изчиллик етишмайди. Езувчи роман-монолог жанри имкониятларини сунъий равишда кенгайтириб юборган, натижада айрим ўринларда воқеаларнинг мантиқий, табиий ривожланиб боришини таъминламаган. Романи қайта-қайта ўқиш жараёнида менда шундай фикрлар туғилади.

Аҳмаджон ЭШОНҚУЛОВ,
фалсафа фанлари номзоди

Файзли ёруғлик

Равшан Файз. Ухлаётган одам. «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент — 1989. Ташриф. Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1990 й.

Равшан Файзнинг шеърлари назм мухлислари-га анчадан бери таниш. Шеърини мажмуаларни мутолаа этган китобхонлар ёш ижодкор ҳақида яхлит, тиниқ тасаввур ҳосил қилади. Сатрларга сингиб кетган некбинлик, самимият Равшаннинг шеърларига ёруғлик бахш этган. Бу ёруғлик боис ёш шоирнинг кашфиётлари, нозик кузатишлари янада ёрқинроқ кўринади:

Кўшни қиз тушимга кирганлигини
Мухтасар ғунчага ишонган эдим,
У эса оғзидан гуллабди.

«Баҳор»

Кутдилар, қамишлар чалиб сивизга,
Кейин тоғлар қилди ойни исирға.

«Сенга аталган гуллар»

Тўртта кўйлаги бор
Ва битта ўзи

Кийса, бор умрига бемалол етар.
Лекин у зўравон кўнглимни бузиб,
Ҳар гал бир кўйлагим тўздириб кетар.

«Йил»

Шоир назарининг синчковлиги шахсий таассуротни кўпчилик таассуротга айлантиради, бу ўз навбатида хотирамизда доимий тасвирлар қолдиради, айнан шу тасвирлар биз учун шоирни кашф қилади. Фикр, туйғу, оҳанг уйғунлашган кўплаб шеърлар эса кашфиётнинг ҳақиқий эканлигини исбатлайди. Равшан Файзнинг «Эгатдаги

аёл», «Мажнун», «Келдим. Топиб келдим...» каби ижод намуналарини ўқиган китобхон юқорида айтилган уйғунлик замирида катта нафис умумлашмалар борлигини илғайди. Айниқса, «Сенга аталган гуллар» туркумидаги шеърлар қалбнинг нозик торларини чертишга, инсон руҳини юксалтарга олиб чиқишга қодир:

Кўнглимда ниш уриб муқаддас бир гул
Шўх-шан кўзларимда болалик тинди.
Мени учратганлар танимай буткул,
Юрагим тафтига қушлар исинди.
Ун олти ёшимда сени ахтардим
Ва йилларим куйди келар йўлингда.
Сени кўргим келди,

Кутдим.

Келмадинг.

Бойчечак бойланиб қолди кўлимда.

«Эгатдаги аёл» улкан дард уйғотувчи шеър. Уйғонган дард аламли фикрларни бошлаб келди, аламли фикрлар эса кўнгилда ҳислар оловини гуриллатади. Узимизга жуда таниш манзара халқимиз ҳаёти, табиати, бахти ва бахтсизлигининг ифодаси эканини англаймиз.

Шул сабабки баъзида ортига боқар аёл
Ва барига қўл силтаб этагин қоқар аёл.
Кўз ўнгидан ўтаркан беланчаги, боласи
Шийпон сари сув бўлиб, сел бўлиб оқар аёл.

«Дунёнинг йиртиғига ямоқ бўлар» дебгина эмас, ўз тирикчилиги ғамида эмизикли боласини шийпонда қолдириб ишлаётган аёл, аслида фарзандини ўйлаб ишдан воз кечади. Бу ерда биз кутмаган ғалати мантиқ бор. Келажак учун меҳнат қилаётган аёл келажак деб бор ишини бир четга суриб қўяди. Оналар меҳнати ва келажак авлод тақдири ўртасидаги зиддият ҳудди шу ғалати мантиқни туғдирган. Шеърни ўқишимиз мобайнида «Эгатда чопган аёл» она-Ўзбекистон рамзига айланиб боради. Ғоят таниш ҳолат топилган ижод намунаси ўқувчи юрагидан ҳам жой топади. Бу янглиғ сатрлар Равшаннинг шеърларидаги ўзига хос миллийлик ифодаси. Миллийлик фақат сўзда, шаклда эмас, образда, мазмунда, ҳолатда ҳам акс этади. Болалик ҳақидаги «Болаликнинг хотирага айланиши», «Кекса чавандоз ўйлари», «Одатда, бу кунлар...», «Лирик чекинши», «Юпанч» каби шеърларда бу хусусият янада бўрттирилган, ўзгача ҳолда намоеън бўлган.

Равшан Файз шеърларининг нозик кузатишларга, бадий уйғунликка эғалигига шоир тасаввурининг кенглиги, ҳаёлотининг учқурлиги замин ҳозирлаган дейиш мумкин. Мисол тарзида «Мажнун» шеърини олиб кўрайлик. Шоир тасаввури оқшом очилиб, қуёш чиқиси ҳамоно юмилидаган намозшомгулларни, осмоннинг тонги оқаришини, шамолни, юлдузларни, айни шеър гўзаллиги — ҳиссий-фикрий рангдорлиги учун хизмат қолдира олган:

Тун эди. Ҳовлида намозшомгуллар
Тонггача беш марта «тез ёрдам» кутди,
Қўрқувдан оқариб кетганда саҳар
Намозшомгуллари сени сир тутди.
Кундуз сени шамол излади дўдидиб,
Юлдузлар мисоли сувга тушган чўғ.
Балки ой... Булутлар кўчаётган пайти —
Ҳеч нарса кўрмайди. Айтолмайди, йўқ!

Иқтидорли шоирнинг шеърини олами бамисоли уммон. Унинг тубидаги маъно дурлари — туйғулар тўлқинлар янглиғ туғён уриб туради. Фақат шеърларнинг сифат жиҳатдан баланд-паст бўлиши таассуфли ҳол. Равшаннинг айрим назмий сатрларида фикр, туйғу, оҳанг бирлиги етишмайди. «Ёмғирим», «Оқ қайинга айланган умр» шеър-

ларидоги кўпсўзлик бадий жилони хиралаштирган. Шунингдек, қатор ижод намуналарида такрорлар, қайтариқлар бор. Хусусан, пахта мавзусидаги шеърларда бу ҳол кучлироқ сезилади. Бундай камчиликлардан халос бўлишининг яна йўли — тинмай изланиш, ўз йўлини аниқ белгилашга интилиш. Равшан Файз бу хусусиятларга

Шеърят пайдо бўлибдики, одамларни уйғонишга, бедорликка чорлаб келади. Бу жиҳатдан иқтидорли шоирнинг «Ухлаётган одам» дostonи эътиборга лойиқдир. «Шеърим, ухлаётган одам, бари бир (Агар тирик бўлса) бир кун уйғонар». Бу фикр замирида воқеликни бевосита кузатиш, ўзгача жиҳатларини илғай олиш натижалари яширин. Дostonда фикр, туйғу, оҳанг бирлиги ўзига хос тарзда намоён бўлган, олинган воқеалар ҳаётий.

Дарҳақиқат, ҳар бир юртдошимиз уйғонишга тайёрми? Уйғонишдан сўнг ҳаракат зарурлигини барча англаётими? Бўлаётган воқеаларнинг моҳиятини тушунишга қодирми? Курашга интилаётган сафларда етарли уюшқоқлик, бирлик борми? Шоир дoston давомида шунга ўхшаш саволлар беради ва уларга ўзи мумкин қадар жавоб топишга уринади. «Менким...» бoдида тараққиётга, курашга халал бераётган иллатларнинг ижтимоий-тарихий замини, сабаблари ўзгача йўсинда очиб берилади:

Шу сабабдан менинг йўқ бирон дўстим,
Яна шу сабабли душманним бисёр.
Эҳ, қандай бу қадар узоқ яшадинг,
Кўп тор ичимдаги кўп йўғон қулдор?!
Ўзимни қарғаб ҳам толмайди тилим,
Ғийбатлар қиламан кетгунча ҳолдан.
Ҳаммага ёт бўлган менинг бу феълим
Феодал тарқоқлик давридан қолган.

Шоирни юрагидаги дарду ҳасратлари мавжуд воқеликни таҳлил қилишга бошлайди, тақли бугуннинг қатламларини ёриб, ўтмишини ўрганиб, келажакка асқотадиган зарур хулосалар чиқариш имконини беради. Натижада таҳлил ва мушоҳадада қаламкашининг ўз тенгдошларидан фарқли қарашлари мужассамлашган.

Насрий парчалардаги майин лиризм, халқ ҳаётига оид тасвирлар бош фикрининг юксалиб боришига хизмат қилиб қолмасдан, дostonнинг мазмун-мундарижасини ҳам бойитган.

Асарнинг гўзал, серқирра бўлишига чиройли ташбеҳлар, ажойиб тасвирий топилмалар яратилганлиги муҳим ҳисса қўшган:

«Соатнинг фиғони фалакка етди», «Тун сочин тарарида ҳали кўчада». Еки:

Агарда (хоҳласа) бирикса боши
Муштга айланувчи бешта бармоқман.
Аммо мен отилган палаҳмон тоши
Мисоли, жуда ҳам, жуда тарқоқман.
Индама бу ғафлат то суягига
Етиб боргунича бемалол ётсин.
Ухлайверсин кўкси ё турагига
Юмшоқ кўрпалари тош бўлиб ботсин.

Дostonнинг ғоявий-бадий қирралари ўткир, сержило бўлса-да, тузилмасида маълум даражада тарқоқлик бор.

Уйлаймизки, дoston ижтимоий долзарблиги, бадий-эстетик қиммати билан бирга миллат ва тарих, халқ ва жамият, адабиёт ва инсон, шахс ва муҳит ўртасидаги тасвирларга нисбатан ўзлигини англашга интилаётган инсоннинг муносабати ифодаланган асар сифатида ҳам диққатга сазовордир.

Равшан Файзнинг «Ташриф», «Ухлаётган одам» деб номланган қўш тўплами шоирнинг шеърят

осмонида эркин парвоз қила олишига ишонч уйғотади. Ўз ўқувчисига эга шоир ҳамиша халқ дарди билан яшайди ва худди шу дард уни чинакам шоирга айлантиради. Эл-юртимизнинг келажиги порлоқ, нурили бўлишга Равшан Файз каби ёш ижодкорларнинг кўнгилларга файзли ёруғлик бахш этувчи асарлари муносиб ҳисса қўшгусидир!

Тўлқинжон РАҲИМ

УМР ЧАРХПАЛАГИ

Аббос Саидов. Райҳон иси тутган ҳовли, «Ёш гвардия» нашриёти, 1990.

...Эҳтимол, бу гул эмасдир. Унинг новдаси япроқни қароргоҳ билиб, ўзига кўёшни сиғдирилган томчини, сўлгин ғамни, ҳорғин нафратни ҳам кўтараётган — қудрат. У ҳаётнинг уруғидан униб чиққан мўъжиза, лекин гуллигига шубҳа йўқ. Номини ҳам яхши кўраман: Райҳон! Шундоқ супа лабида ўйиб ётади. Ундан нигоҳимни уза олмайман. Райҳон кўзларимга сингиб кетади, ҳиди маст қилади. Бир зумда мен унга, у менга айланамиз. Шунда яна ўйлай бошлаيمان, эҳтимол, бу гул эмасдир. Покдомон ҳаётнинг нафаси билан райҳон ҳиди ўртасида ажиб уйғунлик бор: зеро, райҳон ўзининг муаттар ҳидини, келинчақдай тароватини ҳеч кимга сотмайди, бу хислату ошуфталик нозик бўй-бастига шунчалик мукамал жойлашгани билан у давр силсиласию жабрзулмига бўйин эгмайдиган имони бут инсонга ўхшайди...

Ҳаётда ҳеч нарса изсиз йўқолмайди. Утмиш ана шу излар қолган йўл. Бу йўлда янада илгарилармоқ учун хотира яшамоғи керак. Ҳаётимизда қўл йиллар давомида нафақат одамлар жисмига, уларнинг маънавиятига, руҳиятига, маданиятига ваҳшиёна хунрезликлар қилинди. Бу лаёқатсизликларга, хиёнатларга бошлади, келажак ҳаётини сароб қилиб қўйди. Бугун юмуқ кўзлар озгина очилаётганда ўша кунларга қайтиш, жабр кўрган ҳаётларни ўқиш, бир дамгина ғаму уқбатига ҳаёлан шерик бўлиш шу кўзларни янада каттароқ очиб юборса ажаб эмас. Аббос Саидовнинг «Райҳон иси тутган ҳовли» асари орқали ўтмишга қараб, яхши инсонлар чеккан заҳматини аччиқ таъминини ҳис қилиш мумкин. Ўша қора кунларда ҳам имон-этиқоидида муқим турганлар, хиёнатдан ҳазар қилган оқкўнгил кишилар кўп эди. Уларнинг вужуди, руҳи райҳон ҳидига чайилган.

«Райҳон иси тутган ҳовли» асари қахрамони Аппон чол гўрков Далавойни излаб, унинг уйига бориши билан бошланади. Бу ердаги манзаралар табиий тасвирланади; ёзувчи эшикнинг кичиклигини, ҳураётган лайчани, Далавойнинг касалманд ўғлининг кўз қарашларини, шғил пишган узумларни, ёқимсиз ҳиди келаятган товўқхонани, шотутлар орасида дўмпайган қабрларни ҳам назардан қочирмайди. Китобхон шу манзаралар орқали воқеалар оламига шўнғиб, унинг кузатувчисига, ҳамдардига айланади. Аппон чол тириклигида ўзига гўр қазиб қўйиш ниятида қабристонга боради. Инсон боласи ўлимни доим тан олиб келган. Лекин Аппон чол фоний дунё билан сарҳисоб қилиб, ўзини пок ўлимга лойиқ деб билади. Бу билан у яшагача чек қўймоқчи эмас, фақат жисминини тупроққа топшириб тинчимоқчи. Чол назарида яшаш — тараддуд кўрмоқдир, руҳни тоза тутмоқдир. У умр бўйи шу эътиқод билан яшайди. Улимидан ҳейол ҳам одамларга юк бўлгуси йўқ. Умирини қалол яшаган одамгина бундай

қилишга қодир. Асарда Аппон чолнинг ўлимидан олдинги беш-олти кунги воқеалар орқали ғоятда ачқик, лекин покиза кечган бутун умри намоён бўлади. Қабристонда, нариги дунёга жуда яқин туриб, Аппон чол ўзи кўрган тушни гўрков Далавойга ҳикоя қилиб боради. Тушида отаси ясанган, хушбичим бир алфозда уни ёнига чорлайди. Бу ота рўҳининг ўз фарзандидан ризиолиги, масъум ўлимга юз тутушга чорлаши ҳаётидан қониқиш туйиш аломатидир. Асарнинг бошланиш қисмидаёқ жамият кирдикорлари очила бошлайди. Тирклигида ўзига гўр қаздириб қўйиш қонунга хилоф иш бўлиб чиқади. Киши ўлганлиги ҳақида бир неча ҳужжатлар кўрсатилгандагина уни ерга қўйишга, гўр қазишга тадорик қўриши айтилади. Бу оддий, ҳатто бироз кулгули ҳол ҳам улкан жамиятнинг асл башарасини очишда ёзувчи томонидан қўлланган жуда тағдор усулдир.

Асар марказида, асосан фоний дунёсидан боқий дунёси яқин қолган кишилар ҳаёти, ўй-фикри ётади. Шу билан бир қаторда, Аппон чол умр бўйи курашиб келган ёвузлик ҳам ўзининг жирканч қиёфасида намоён бўлади.

Аппон чол заҳматқаш халқимизнинг зада ўтмишини татиған, лекин қисматидан ҳечам нолимаган ота. Унинг ҳар бир хатти-ҳаракати, муомаласи, нур ёғилаётган истарали юзини ўқувчи ўз қалбига чизиб андоза олишга, уни ўзбек деб эъозлашга имкон туғдиради. Аппон чолнинг оғир кечмиши, отасию ўзининг ҳам ўлими манфур иллат, дўст хиёнатидандир. Уларни тан жароҳати эмас, дил жароҳати ўлдиради. Отанинг қисмати такрорланиб, ўғлининг ҳам бошига тушади. Қисматнинг бу тариқа такрорланиши, умр чархпалагининг бир хилда айланиши ўқувчининг икборини янада мустаҳкамлайди: кишини дўстининг хиёнати гўрга тикади.

Аппон чолнинг бошқалар билан қилган инсоний муносабати унинг пок рўҳиятини яққол кўрсатиб боради. У муҳаббатдан телба бўлган дарвеш Тиллага доим меҳр кўргазди. Унинг аянчли ҳаёти янада парокандаликка юз тутушидан кўрқади. Тилладек инсонлар келажагидан хавотирланади, ўзи нафратланган шахсларнинг тантанасидан чўчиди. Яхшилик учун узоқ яшаш исстиги унинг ҳар бир ўқувчи ўзича кашф этган мунгли кўзларига яширинган. Лекин у ўз ўлимини башорат қилар экан, дунёдан кетиш, бир умр таъбиқ қилинган қора ҳис-туйғуларга, охиратини ўйламаган нокасларга қарши тугамас исён деб билади.

Аппон чол сиймосининг яна бир муҳим томони шундаки, у бировга ёмонлик қилиш ҳисидан бехабар. Ёмонликка яхшилик билан жавоб қайтариш ўч олгандан ҳам кучлироқ қалбга фароғат бағишлашини чол сиймоси орқали тушуниш қийин эмас.

Асар инсонийликнинг энг юқори нуқталари кўпроқ диний эътиқодда эканлигини ўқтиради. Халқ қалбига, қон-қонига сингиб кетган анъаналари, миллатнинг миллийлигини ифодалайдиган удумларни ёзувчи қисса мундаражасига анча пухта сингирган, шак йўқки, улар ўқувчининг қалб бойлигига ҳам айланади. Аппон чолнинг отаси Аямбой ўз дўстининг хиёнати туфайли қамалиб кетганидаям, қамалишим тақдири азалдан пешонамга ёзилган, Содир фақат ўртада сабабчи, деган ўйда уни кечиради. Лекин бандасига хиёнат қилган бу осий банда яратганга ҳам тайин хиёнат қилади. Яратган эса унинг бу қилмишини кечирмайди. Содир даҳшатли ўлим топади. Бу воқеалар бизнинг жамиятимизда қатоғон даврида кўп такрорланган. Қарийб 30 йил ҳукм сурган сталинча сиёсат кишилар жисмига, дилига гуноҳсиз ўлим ҳукмини ўқиди. Уларнинг оху фарёди келажакда ҳам қалбларда исён бўлиб ошайди. Инсон-

лар ҳаётида қилинган хунрезликлар учун жамиятни айблаш гуноҳ эмас, зеро, бу ҳақиқатдир.

Асар воқеалари мушоҳада этилганда унинг янгица қатламлари юзга чиқаверади. Арвоҳ капалагининг Аппон чол кўз ўнгига каттариб, Аямбой отага айланиши, у билан суҳбат қурганида нечоғли хажонланиши, қўрқинчи бизни ишонтиради. Арвоҳ капалак Аямбой ота қиёфасида кўринганида, Аппон унга салом бериб, кўрпагач солишга шошади. Ота ўғлининг қаршисига келиб ўтиради. У ўғлининг кўнглидан кечаётган ўйлари уқиб олади, яшариб кетдим, дейди. Ёзувчи бу билан дунёдан ўтган оққунгил инсонлар боқий умрга эришадилар, уларнинг рўҳи қаримайди, деган ақидани таъкидлайди. Аппон чол умр бўйи ҳалоллиқни, охиратни ўйлайди. Чунки охиратда ҳар бир инсон ўз қилмишига яраша жавоб беришга мажбур. Қаҳрамоннинг бундай оқиллиги ўқувчи қалбига кўрқинч ҳиси ўрнига имон-эътиқодли бўлиш, савобга интилиш мажбуриятини олиб киради.

Асар муаллифи Шарқ адабиёти билан Ғарб адабиёти анъаналарини боғлаш асосида ўзининг бадиий талқин доирасини кенгайтиришга эриша олган, негаци ёзувчининг маҳорати нафис адабиёт қонуниятларини чеклаш ёки унга айнан амал қилиш билан белгиланмайди. Ўзбек адабиётида азалдан ҳайвонлар мажозий образ яратишда кўп қўлланилган, лекин уларнинг рамзийлик белгиси кўринмайди, ўсимликларда эса рамзийлик жуда кучли. Қиссада шу услубдан ниҳоятда ўринли фойдаланилган. Кўршاپалаклар, қарғалар — зулмат элчилари, инсоннинг эътиқод мажруҳлиги, қалбсизлиги рамзида келтирилган. Оғир этган Содир ака Аппон чолни ҳузурига қақиртириб, унинг отасига қилган хиёнатларини бўйнига олиш воқеаси асарнинг авж нуқталаридан бири. «Абла, абла, экансиз Содир ака! — хитоб қилди у, ўрнидан туриб олди, боши узра кўршاپалаклар айланаверди... Кўршاپалаклар Қуръонга урилайурилай деб пастлаб учардилару, тагин юқорилаб кетаверардилар. Бир маҳал устида айланишга тушдилар... Ярим қоронғу хонада кўршاپалаклар энди Содир акани талагудек бўлиб теласида гир айланишар, у кўрқанидан устидаги қалин қора чий духоба кўрпани бетига тортиб олганди...»

Чинакам инсонпарваргина ҳақиқий муҳаббат билан севади. Бу — киши ҳаётининг юрак бойлиги. Тилла ана шундай инсон. У содаллик билан ёниб севади, лекин уни хўрлайдилар, жиннига чиқариб, муқаддас туйғуларини топтайдилар. Аппон чол ундан бор саховатини, ёрдамни аямайди. У инсон ҳис-туйғуларини ҳар нарсадан устун кўяди. Бу маънода имоннинг имонга, қалб туйғуларининг юрак овозига жўрлиги эшитилиб туради.

Асар қаҳрамонини хиёнат ўлдиради. Лекин унинг ўлими ожизлик аломати эмас. Райҳон исидан маст, унинг ҳидига кўмилиб, ҳаётининг даҳшати эмас, бор гўзаллиги кўзи олдида тажасум бўлиб, имони осмонни қизиллик билан нурафшон этиб кўз юмди. Пок имон билан ўлмоқ, енгмоқ эканини намоён қилиб кетди.

«Хончорбоққа тун чўкканда» ёзувчининг мазкур китобига киритилган иккинчи қисса. Бу асар, асосан, бош қаҳрамон Наби Тароқнинг хотиралари асосига қурилган. Асар бошланишида Наби Тароқнинг ҳаракатларидан, ўйларидан, кесакисига омонатгина ўрнашиб турган эшикнинг ғичирлашидан унинг рўҳиятига, бир умр ёвузлик билан олишган инсон қалбига улкан дарвоза очилади. Ундан кириб борар экансан, авваламбор мағрурликка дуч келасан. Шу дақиқадан бошлаб, одамлардан, ҳаётдан чекинган адолатни қайтарिश, юракларни яқинлаштириш учун темир босқони-

дай тепаётга бу қалбни севиб, ўртана бошлайсан. У ўзгалар ғамини, ўз ғамим, ўзга қувончни ҳам ўз қувончим деб билади. Шу тарақа дунё қалбини яшартириш, тозартириш учун яшайди. Ўзига ўхшаганлар қатори иллатларга адолат заминидан туриб курашади.

Асар воқеалари Хончорбоғ қишлоғида кечади. Мўъжиз ватанда яшаётган кишилар тақдири, латта ҳаёт, улкан заминнинг кечинмаларига айланади. Бу ерда ҳам икки гуруҳ — юраги меҳр нуридан, ҳақ, зиёсидан баҳраманд бўлган инсонлар ва ёвузликнинг нуқси урган одамлар ўртасида қалбларни жароҳатлайдиган қонсиз, лекин даҳшатли ҳис-туйғулар жанги кечади. Унда ҳақамлик қилишни ўз бўйига олган бола Наби Тароқнинг жияни Артиқбойни кўрамаиз. Бу мурғак қалб, уйғонаётган имон соҳиби адолат тошини тўғри қўя олади. Ўзининг оппоқдадасини бор меҳр билан севади, қадрлайди, унга суянчиқ бўлишга уринади. Бу инсонийликнинг муштараклиги, ўсиб келаётган виждоннинг сеҳрли кўриниши, шулар баробарида армонли бугундан ёрқин келажакка умид ишораси, тун зулматидан кейин муқаррар отажак мунаввар тонгга чанқоқлик.

Наби Тароқнинг мусаффо болалик хотиралари унинг бугунги ҳаётини ифодалаб беради. Бутун вужудига томир ёйган Жўраҳонга бўлган муҳаббати, Шералига бўлган нафрати орасидаги тубсиз жарлик уни ҳар лаҳза домига тортаверади. У бутун умр соф муҳаббатига содиқ долганидек нафратиди ҳам собит туради. Қариллик чоғида бетакаллуф хаёлларидан чекиниб, узоқ муҳаббатдан исинади. У ўз ҳаёти мобайнида чеккан заҳматларга, кўрган адолатсизликларга қалби сўйир кишиларни айбли билса-да, қусурни кўпроқ ўзидан қидиради. «Беайб парвардигор. Бандасининг ҳаёти ҳамиша маъзур ва хатолидир...» У муқаддас севгиси туфайли кўп алам кўради, лекин муҳаббат сеҳри уни тарк этмайди. Санобар билан турмуш қуриб Жўраҳонга муҳаббати туфайли уни ташлаб кетгач, сўққабош бўлиб ҳаёт кечирishi ҳам, туҳматга учраб қамоқда ўтириб чиқishi ҳам, хотиранинг аёвсиз жазолари, жигарбандига бўлган соғинчи ҳам уни тавбасига таянтролмайди. «Қандай қилай... Юрак қургурдан кеткизолмасдим Жўраҳонни... Санобарни ҳам, ўзимни ҳам алдаб яшолмасдим, бу гуноҳим учун жавоб беришга тайёрман...»

Наби Тароқ ўзидаги хислатлари учун Олма буваси Сирож махсумдан, онасидан, хуллас бар-

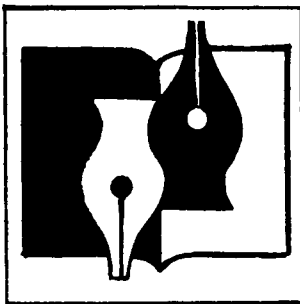
ча яхши одамлардан мингдан-минг рози. Унинг бутун умри фожеалар тизмасидан иборат бўлса-да, душманлари номини оёғ ости қилиб ташламайди. Уларга ҳам худонинг бандалари деб қарайди. Асар қахрамони хаёлидан кечган ўйлар унинг нутқи тариқасида баён этиладики, бу асар бадий бўёғини қуюқлаштирган. У ўз қисмати, ўтмиши ва бугуни, беш кунлик дунёда бойликка ҳирс қўйган, имондан кечган одамлар ҳақида мулоҳаза юритади. Ўзига ўзи ҳукм чиқаради. «Ҳа, кечириб бўлмас хато қилгансан Тароқчининг ўғли... Сен ҳали бу дунёдагина эмас, у дунёда ҳам жавоб берасан...» Аслида бу унинг ҳатоси эмас, ҳаёт чиқарган ҳукмга, тақдирга кўникиб кетолмаслиги оқибати. «Эҳ, тароқчининг ўғли, ҳечам тушиниб бўлмайди-да сени, тажанглигингча ўтдинг-а, бир умр...»

Езувчи ўз қахрамонининг фожиаларидан куюнар экан, Хончорбоққа чўкаётган тунни бироз кечиктиришга эришади. Уқувчини аччиқ, ҳаётнинг аччиқ сабоғидан баҳраманд этади. Азоб-уқубатлар эвазига ўз қахрамонининг ҳаётини адолатнинг таянч нуқтаси деб белгилайди. Раҳимнинг ота ўрнида вояга етказган ўз акасига — Наби тароқчи қилган хиёлати, бу одамлар орасидаги меҳр-оқибатнинг ҳалокатидир.

Иккала қиссадаги воқеалар, ҳис-туйғулар кураши умумий оқимни ташкил этади. Бу оқимни йўналтириб, унга куч бераётган Анвар образи бор. Езувчи бу образни кейинги асарларида етакчи ўринга олиб чиқса ажаб эмас. Шу ўринда яна бир мулоҳазани айтиб ўтишни лозим топдим. Зукко китобхон ҳар икки қиссани ўқиш жараёнида ноўрин ишлатилган шева-сўзларга дуч келади: масалан, «говмиш ундан (яъни Қумридан — О. Р.) норозиланганини билдириб...», «Қора тўриқ от», «юпқа ва қалин орлиғидаги лаблари...», «уч-тўрт ариқ помидор». Баъзи жумлалар муаллиф томонидан атай чўзилгани сезиладики, бу ўқувчининг асарларни бир текис, равон ўқишига бироз таъсир кўрсади.

Райҳон — эҳтимол, гул эмасдир. Балки, у Аптон чол бакилар имонининг ифори, ҳис-туйғуларининг барқ уриб, ҳар бир хонадон дарвозасидан боқиб турган виждоннинг кўзларидир... Ҳаётнинг бор ранги мужассамлашган, мўътадиллик сингган юрак гиёҳимикан... эҳтимол, бу гул эмасдир!

Ойбек РАҲИМ

Навоийхонлик	
Азиз Қаюмов. Улмас сабоқлар	2
Ғафур Ғулом. Хоки мусалло	146
Кўнгил мулкининг султони эдилар. Сухбат	251
ШЕЪРИЯТ	
Эшқобил Шукур. Ибтидо хатоси. Достон	8
Сулаймон Раҳмон. Кўнглингга умид гулин экавер	23
Чори Аваз. Рухим ҳам сафарга таппа-тахт, ҳозир...	28
Одил Ҳотамов. Ям-яшил майсалар кўтарар исён.	85
Фахриёр. Бу ёғдуда қайга борилур.	87
ТАРИХНИНГ «ОҚ ДОҒ»ЛАРИ	
Қўрқув салтанати фожияси	71
Нуриддин Муҳитдинов. Хрушчев, Брежнев ва бошқалар	92
НАСР	
Набижон Боқий. Қатлнома. Хужжатли қисса	33
Рўстам Қаюм. Йўқчилик. Туркум ҳикоялар.	18
БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ	
Икром Бўрибоев. Дунё, мани бағрингдан қидир...	90
БИР ДАРАХТ НОВДАЛАРИ	
Бахтиёр Генжамуратов. Кўнгил дафтаримда сассиз уч нуқта	111
САРГУЗАШТ, ФАНТАСТИКА	
Озод Мўмин. «Онг» қурилмаси. Фантастик қисса	114
МУШОИРА	
Бир поклик сезаман руҳингда	128
ЕДНОМА	
Наим Каримов. Битта ўзим биламан...	137
Навоий гулшани	
Завқий, Сотволди Содиқов. Алишер Навоий ғазалларига мухаммаслар	145
ҚУРЪОН	153
ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ХУЖЖАТЛАР	
Ҳамид Зиёев. Чоризм ва пахта яккаҳоқимлиги	169
Л. Олимий. Қонли ва оғир — қайғули кунлар	180
МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ	
Ҳусайн Бойқаро. Ғазаллар	177
ЕЧИМИНИ КУТАЕТГАН МУАММОЛАР	
Оллоберган Худойберганов. Яйловнинг эгаси ким?	185
АДАБИЙ ТАНҚИД	
Абдулла Улуғов. Ошкоралик очган имконлар	189
ШАРҚ ЮЛДУЗИ — 60	
Тахламларни варақлаб	195
Инобат Нормуродова. Бир даргоҳда ўттиз йил	199
ТАҚРИЗЛАР	
Аҳмаджон ЭШОНҚУЛОВ. Кураш давом этади	202
Тўлқинжон Раҳимов. Файзли ёруғлик	204
Ойбек Раҳим. Умр чархпалаги	205

На ўзбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
№ 5

Журнал Союза писателей Узбекистана
Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1991

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев Рассом Ф. Алимов Мусаҳҳиҳ Ш. Мусаев

Таҳририятга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. Ойномадан рухсатсиз материал олганлар жарима тўлашлари шарт. Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади. Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент—П, «Правда» газетаси кўчаси, 41. Ўзбекистон КП МК нашриёти. Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда: Тошкент 700000, Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият «Союзпечать» агентлигига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 6.03.91 й. Босишга рухсат этилди 18.04.91 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 13. Шартли босма тобоғи 18,2+0,35 (зарварақ). Шартли-рангли босма листи 19,25+0,25 (зарварақ). Нашриёт ҳисоб тобоғи 20,2. Тиражи 113833. Буюртма 4999. Баҳоси 2 сўм.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденили босмаҳонаси. Тошкент—П, «Правда» газетаси кўчаси, 41.